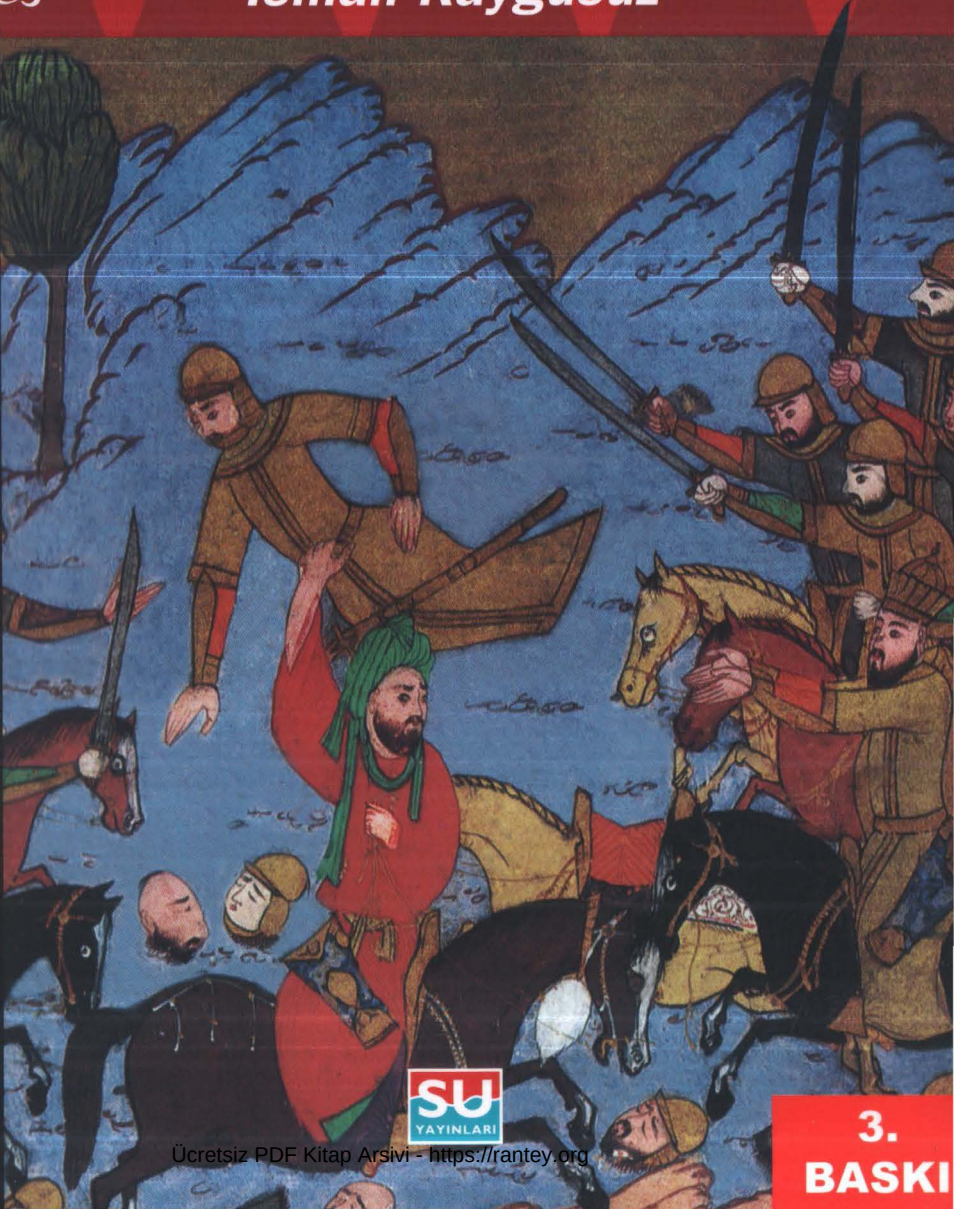

İslam İmparatorlukları Tarihinde İktidar Mücadeleleri ve

ALEVİLİĞİN DOĞUŞU

İsmail Kaygusuz

ALEVİLİĞİN DOĞUŞU

İsmail Kaygusuz

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://irantey.org>

3.
BASKI

**İSLAM İMPARATORLUKLARI
TARİHİNDE İKTİDAR MÜCADELELERİ
VE
ALEVİLİĞİN DOĞUŞU**

İsmail Kaygusuz

Kitabın Adı: Aleviliğin Doğuşu
Yazarı: İsmail KAYGUSUZ
Editor: Recep S. TATAR
Kapak Tasarımı: Hayalgücü Tasarım
Yayına Hazırlayan : Su Yayınevi
ISBN: 978- 975-6709-44-3

Baskı: Kayhan Matbaası Davutpaşa Cad.
Güven San. Sit. C Blok No: 244 Topkapı/İst

I. Basım: 2005
II. Baskı: 2009
III. Baskı: 2014

Yayıncı Sertifika No:10539
Matbaa Sertifika No:12156

Telif Eserleri Kanunu gereğince bu eserin bütün hakları
Su Yayınevi'ne aittir.

Su Yayınevi

Cağaloğlu Yokuşu Evren Han No.29 Kat.3/53
Cağaloğlu-İSTANBUL
Telefax : 0212 512 16 68
www.suyayinevi.com
e-mail: admin@suyayinevi.com

**İSLAM İMPARATORLUKLARI
TARİHİNDE İKTİDAR MÜCADELELERİ
VE
ALEVİLİĞİN DOĞUŞU**

İsmail Kaygusuz

İSMAİL KAYGUSUZ

12 yıl ilkokul öğretmenliği yaptı. Öğretmenliğini sürdürürken İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin Klasik Diller ve Edebiyatları Bölümünü bitirdi. Eskiçağ Tarihi ve Klasik Arkeoloji sertifikaları yaptı. Aynı Bölümde Grek Epigrafisi(Yazıtbilim) doktorasını verdi. 9 yıl Klasik Arkeoloji ve Klasik Filoloji Bölümlerinde öğretim görevlisi olarak çalıştı. Van-Urartu, Enez ve Perge arkeolojik kazılarına epigraf-arkeolog olarak katıldı. Kazı sempozyum ve tarih kongrelerinde bildiriler sundu, seminerler verdi. Katıldığı kazılardaki epigrafik-arkeolojik buluntulara ilişkin, yerli ve yabancı bilimsel dergilerde çok sayıda inceleme-araştırma yazıları yayınlandı. Bu arada bir yıl Fransa'da "Université de Nancy II" ve "Collège de France"da Bizans dili ve epigrafisi üzerinde çalıştı.

1986 yılının başından itibaren 6 yıl yaşadığı Fransa'da 1987'de Strasbourg Üniversitesi'nde başlamış olduğu "*13.yüzyıl Türk Halk Tasavvufu ve Bizans Mistikleri*" üzerinde araştırmayı konu alan ikinci doktora tezi çalışmasını, özel yaşam koşullarının engellemesi yüzünden tamamlayamadı. Ancak Paris III Üniversitesi ve diğerlerinde konusuna ilişkin seminerler izledi ve geniş kitaplık çalışması yaptı. Daha sonra Londra'ya yerleşerek çalışma ve araştırmalarını burada sürdürmeye başladı.

Yazarın yayınevimizden çıkmış kitapları; Hasan Sabbah ve ALAMUT (Tarihi öğretisi felsefesi), Öteki Gerçekler, Anadolu Bilgeleri, Şarabî Öyküler ve Karam Khella'nın Üversalist Tarih çevirisi.

Heterodoks İslam'ın (Alevilik), batını tasavvuf inanç kurumları, felsefesi ve tarih üzerinde 14 araştırma-inceleme kitabı, ayrıca 8 tiyatro oyunu, 2 roman ve 3 anı-öykü kitapları yayınlanmış bulunan İsmail Kaygusuz 1944 yılı Malatya/Arapkir doğumludur. Halen İngiltere'de yaşamaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	11
-------------	----

BÖLÜM I

HETERODOKS İSLAM (ALEVİLİK), İLK KEZ SABAILİK ADIYLA ORTAYA ÇIKMIŞTIR

♦ Halife Osman (644-656) Zamanında Belirginleşen Sınıfsal Farklılaşma ve Çatışmalar	13
♦ Halife Osman'a karşı Başkaldırı Hareketi, Farklı Çıkarlar ve Ali'nin Eşitlikçi Tavrı.....	20
♦ Abdullah İbn Saba ve Sabailer.....	21
♦ İbn Saba'nın İnanç ve Görüşleri	28
♦ Heterodoks İslamın (Aleviliğin) Ali ve Evlatlarına Bağlı Olarak Değişik Biçimlerde Gelişip Yayılması	33
♦ Ali Gibi Pasifist Siyaset İzleyen Hasan ve Muaviye Anlaşması Üzerine.....	36
♦ HÜSEYİN VE KERBELA OLAYI: Şiilik Ortodoks İslam Olarak Tarihte Yerini Alıyor	41
♦ Hüseyin Müslim Akil'i Küfe'ye Gönderiyor	42
♦ Hüseyin Bir Daha Dönmek Üzere Mekke'yi terk ediyor.....	43
♦ İmam Hüseyin Kerbela Çölünde Ölümüne Direniyor	45
♦ Kerbela Olayı Üzerine Şii Görüşünün Eleştirisi.....	48
♦ İmam Hüseyin Zalimlerin Zulmüne Karşı Ölümüne Direnmenin Simgesidir, Ağlama ve Dövünme Duvarı Değildir	51
♦ Küfede Tavvabin (Tövbe Edenler) Örgütlenmesi ve Suçluluğun Bedelini Ödeme Çabaları.....	52
♦ KERBELA SONRASI HETERODOKS İSLAMIN (ALEVİLİĞİN) YÜKSELİŞİ	54
♦ Kaysaniler (Sabai-Kaysaniyya-Muhtariyya) Hüseyin'in Öcünü Alıyor	54

◆ Muhtar As-Sakafi Muhammed Al-Hanefi Adına Sabaileri Eşitlik Düşüncesinde Birleştiriyor	55
◆ Muhtar As-Sakafi, Sabailiğe-Kaysaniliğe Eski İnançlardan Öğeler Sokarak Felsefi Derinlik Kazandırıyor	59
◆ İmam Bakır ve İmam Cafer Çevresindeki Heterodoks İslam (Proto-Alevilik) Kümeleşmeleri ve Siyasi Muhalefet Hareketleriyle İlişkileri	60
◆ BAYANİLER	60
◆ ALBAİLER-ULAİLER (Albaiyya-Ulaiyya) ve Mukhammisa ..	61
◆ MUGİRİLER (Mughiriyya).....	62
◆ MANSURİLER (Mansuriyya)	64
◆ HATTABİLER (Khattabiyya)	66
◆ İmam Cafer Sadık ve Batını Şiilik Ya Da Proto-Alevilik	66
◆ İmam Cafer Sadık ve Takiye Öğretisi	68
◆ İmam Cafer Sadık ve Abul Khattab Takiyeci	70
◆ Hattabilik Üzerinde Henry Corbin'in Görüş ve Yorumları	71
◆ MU'AMMARİLER (Muammariyya)	73
◆ BUZAYGİLER (Buzahgiyya)	73
◆ UMayRİLER ya da ICLİLER (Umayriyya-İcliyya).....	73
◆ MUFADDALİLER (Mufaddaliyya).....	74
◆ GURABİLER (Ghurabiyya)	74
◆ NUSAYRİLER.....	74
◆ Nusayri ve Druzi Karşılaştırılması	76
◆ Heterodoks İslamın (Aleviliğin) İlk Yazılı Kaynaklarından Ummu'l-Kitab ve Wladimir İvanow'un Değerlendirmesi	81
◆ Henry Corbin'in <i>Ummu 'l-Kitab</i> Üzerinde Görüşleri ve Yorumları	84
◆ Dönemin Siyasi Muhalefet Hareketleriyle Proto-Alevi Grupların İlişkileri	90
◆ İran-Horasan Bölgelerinde Abbasi Siyaseti, Abu Müslim Ayaklanması ve Sonuçları	92
◆ İran ve Azerbaycan'da Yükselen Mazdekizm Kaynaklı Alevi Toplumsal Muhalefet-Başkaldırı Hareketleri	97
◆ Mazdekizm'in İnanç ve Toplumsal-Ekonomik Boyutlarının Kısa Tanımı	98
◆ Sunbadiyya, Mubayyida-Mukanna Hareketleri	102
◆ Babek ve Babek-Hurremi Devrimci Halk Hareketi	102

◆ “Alevi Al Basrı” Namıyla Ali Bin Muhammed Önderliğinde Zenci Köle-İşçilerin Ayaklanması	106
◆ Büyük Zenci Köle-İşçi İsyanının Başlangıç Aşaması.....	108
◆ Hareketin Kısa Özeti.....	111
◆ Zenci Köle-İşçi Hareketi ve Ali B. Muhammed İçin Son Birkaç Söz	112
◆ Bir Tarihsel Karşılaştırma ve Sonuç.....	115
◆ “İSLAM BOLŞEVİKLERİ”: KARMATİLER.....	117
◆ Karmati Sosyalistik Devletin Temeli Atılıyor	119
◆ İran Karmatileri	120
◆ Bahreyn Karmatileri	121
◆ Nasir Husrev'in Sefername'sinde Bahreyn Karmatilerini Başkenti AL-AHSA	123
◆ Babailer ve Babai Ayaklanması.....	128
◆ Babai Siyasetinin İnançsal Temelleri	131
◆ Babai Siyasetinin Yükselişi ve Ayaklanma Hazırlığı	135
◆ Horasanlı Hacı Bektaş'ı Rum Erenlerine	
◆ Baba İlyas Mı Göndermişti?	138
◆ Ayaklanma Süreci ve Yapılan Savaşların Seyri	141
◆ Baba İshak Selçuklu Ordularını Peşpeşe Yeniyor	142
◆ Dünyanın İlk Ansiklopedik Yapıtı: <i>İhvan Al-Safa Risaleleri</i> ...	145
◆ <i>İkhwan Nas-Safa</i> : İslam'a Akılcı ve Özgürlükçü Yaklaşım	147
◆ <i>İkhwan As-Safa</i> Risaleleri ve İsmaililer	155

BÖLÜM II

TÜRKLER VE ALEVİLİK

◆ Orta Asya Türk Toplulukları Arasında İslamlık Önce Ehlibeyt İnancı, Ali Yandaşlığı, Yani Alevilik Olarak Yayılmıştır	163
◆ İmam Zeynelabidin Oğlu Zeyd ve Torunu Yahya'nın Mücadeleleri	166
◆ Zeyd, Zeyd Soyundan Gelenler ve Anadolu Aleviliğinin İlk Öncüleri	173
◆ İmam Caferi Sadık Devrede	174
◆ Zeyd'in Torunları Anadolu'da	178
◆ Seyyid Battal Gazi ve Bizans-İslam Devleti Sınırboyları	181

◆ Zeynelabidin Oğlu Zeyd'den İnen Veli Baba, Ağuçan, Mineyik Ocakları	188
◆ Veli Baba Soyağacı'na Göre Mineyikli ve Ağuçanlıların Karşılaşılması	190
◆ Soyağaçları Üzerine Bazı Yorumlar ve Ebu'l Vefa'nın Zeyd Soyundan Geldiği Gerçeği	191
◆ Emevi-Abbasi Siyaseti ve Ehlibeyt Soyluların Bir Alevi Devleti Kuruncaya Dek Verdikleri Mücadeleler	193
◆ Muaviye'ye “En İlerici İslam Hükümdarı” Nasıl Denilebilir? ..	193
◆ Horasanlı Ebu Müslim'in Yanlış Siyaseti	195
◆ Zeyd'in Yarattığı İsyan Geleneği İçinde Ali Soyluların Mücadeleleri	196
◆ İmam Hasan Soyundan Muhammed ve İbrahim'n Ayaklanmaları.....	199
◆ Birkaç Zeydi Başkaldırısı Daha.....	201
◆ Yedinci İmam Musa Kazım'dan Sekizinci İmam Ali Rıza'ya Kadar Düşünsel ve İnançsal Gelişmeler	202
◆ Halife Memun'un İkiyüzlü Siyaseti	206
◆ Bir Alevi-Zeydi Devleti Kurulması İçin Ortam Hazırdı	208
◆ Abbasi Halifeleri Türk Komutanların Eline Düşmüşlerdi	209
◆ Bağımsız Bir Alevi Devletinin Temelleri Atılıyor	211
◆ Tabaristan Zeydi Devletinin Kuruluşu	212
◆ Tabaristan'da Zeydi Alevi Yönetimin Yükselişi	214
◆ Bölgede Alevi Yönetimin Ortadan Kaldırılması (921-931)	217
◆ Ehlibeyt İslamlığının Zeydiler Aracılığıyla Türklere Geçışı ve Türkler Arasında Bugünkü Anlamda İlk Alevi Kavramı	218
◆ Karahanlılar, Devletleşme Sürecinde Alevilikten Sünni İslama Geçtiler	219
◆ Arap Gezini İbn Fadlan'ın Anlattıkları	221
◆ Coğrafyacı Abu Dulaf'ın (941-942) Anlattıkları: TÜKLERİN MÜSLÜMANLAŞMASI VE İLK ALEVİ TÜRKLER.....	223
◆ Alevi Kavramının 19.Yüzyıldan İtibaren Kullanılmaya Başlandığı İddiası da ne Demek Oluyor?	226

BÖLÜM III

ANADOLU'DA ALEVİ/KIZILBAŞ HALK HAREKETİNE KISA BİR BAKIŞ

- ◆ Aleviliğin Kızılbaş Siyasi Hareketi Başlangıcı: Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar 229
- ◆ Alevi Türkmen Toplulukları Benimsedikleri 'Kızılbaşlık Bilinci' Siyasallaştırılıyor 231
- ◆ Kızılbaşlık Şah İsmail İle Aleviliğin Devlet Siyasetine Dönüştürüldü 234
- ◆ Kızılbaş Safevi Devletin Temeli, "Ehli İhtisas" Adıyla Bir Çeşit İhtilal Konseyi Tarafından Atılmıştı.....235
- ◆ II. Bayezid'in Kızılbaş Siyaseti ve Balım Sultan.....238
- ◆ Kızılbaş-Safevi Devlet Yönetiminin Kuruluşu Üzerine Görüşler 241
- ◆ Şah İsmail İle Anadolu Kızılbaşlarının Siyaset Farklılaşması. 244
- ◆ "Sufi Kıran" Çaldıran, Gerçek Bir Kızılbaş Toplu Kırım Savaşıydı.....249
- ◆ Şah İsmail Hatayi'nin Bir Şiirinde Çaldıran Savaşı 249
- ◆ Şiirin Açıklaması ve Verdiği Farklı Bilgiler.....252
- ◆ Savaş Öncesi Yavuz Selim İle Şah İsmail'in Siyasetleri 253
- ◆ Yavuz Selim Ordusuyla İstanbul'dan Çaldıran'a Beş Ayda Ulaştı 255
- ◆ Çaldıran, Kızılbaşların Birliği İçin Çok Önemli Bir Dönüm Noktasıydı.....258
- ◆ ÇALDIRAN BİR KIRIM SAVAŞIDIR: Savaşın Sonunu Ateşli Silahlar Baştan Belirlemişti 260
- ◆ Etkin Siyaset Yapmış Alisoyluları Oniki İmamlar ve Evlatlarını Gösteren Çizelge 266
- ◆ **Kaynakça**.....268

ÖNSÖZ

“Büyük Fetihler” dedikleri ülke istilaları ve yayılmacılıkla ilgilidirler. Karşı çıkan, direnen, kırılan halkların tarihi yok sayılır. Sanki tarih sahnesinde sadece yengi kazanan ve yöneten egemen uluslar başrolü almışlardır. Yönettikleri ve kendi siyasetleri baskısı altında tuttukları etnik ve inanç topluluklarının bu sahnedeki rolleri, ancak egemenlerin rolünü “açıklayıcı” ve belirleyici karakterde ise vurgulanır. Bu tarihçiler, örneğin egemen yönetim tarafından zorla bastırılmış bir halk hareketinden, sadece yönetimin büyük bastırım gücünü ve siyasal zaferini belirlediği için söz etmektedir. Tarih kişilerin, kahramanların değil, halk topluluklarıdır, toplumdur; tarihi yaratan onlardır. Gerçek tarihçilere gelince; bize göre onların görevleri, tarihte yaratılmış ve yaşanmış olayları “neden, niçin, ne zaman ve nasıl?”ları yanıtlayan belgelerle yaşatmaktır. Doğruları bilimsel doğrularla araştırıp, yalanları ve yanlışları atarak toplumsal gerçekliği yakalamaktır gerçek tarihçilik.

Sınıfsal bağlamda tarihçilerin görevi, zaten üst sınıfların elindeki feodal ve burjuva devletlerin tarihini yazmak oldu. Emeğiyle geçinen sınıfların, aykırı düşünce ve inanç topluluklarının tarihini yazmak, bilimle aydınlanmış tarihçilerin işidir. Türkiye’imizde de bu ayırdedici özelliklere sahip tarihçilere büyük görev düşmektedir. Halk yığınları kendi tarihini yaratmış, sözlü destanlar, şiirler, türküler ve masallarla kolektif bilince yüklemiştir. Zaman zaman eli kalem tutan halktan birileri bunları, gerçek olayları doğaüstü örtülerin, zırhların altına sokup *Menakıbnâme*’lere geçirerek, günümüze taşımışlardır. Sözünü ettiğimiz nitelikteki tarihçiler için ana kaynak bunlardır. İşte bunlar üzerinde bilimsel yöntemlerle objektif taramalar yapılmalıdır ki, alt sınıfların tarihi ortaya çıksın.

İslam Tarihi iki büyük koldan oluşmaktadır:

- 1) Ortodoks İslam yani Sünnilik ve Şiiğin tarihi, iktidarlar tarihidir.
- 2) Heterodoks İslam Tarihi Alevilik tarihidir; İslam’da aykırı inanç ve muhalefet tarihini oluşturur.

Ortodoks İslam Tarihi devletlerin, hükümetlerin ve savaşların tarihidir; ülkeleri istila etmeğe, yayılmacılık, kırım, sömürü ve köleleştirmeğe zafer adı veren iktidarlar azınlığının tarihidir. Burjuva tarihçilerin büyük çoğunluğu Heterodoks İslam, Ortodoks İslam tarihi içerisinde inceledikleri ve onların çıkarları açısından baktıkları için, heterodoks inançlı halkları sapkın, bölücü, düzen bozucu, kafir, ahlaksızlıkla suçlayıp hor görmüşler. Bu yüzden onların tarihini yok sayıp, egemenlerin çıkarlarına indirgeyerek tarihin içine gömülmesini sağlamışlardır.

İslam Tarihi içerisinde toplumsal muhalefetin egemenliğe ya da egemenlere karşı direnişlerinde Aleviliğin rolü, tek sözcükle 'önderlik'tir. Hemen hemen tüm toplumsal muhalefet hareketlerinin inanç ve düşünce kuramlarıyla temelini Heterodoks İslam olarak Alevilik, inanlanlarıyla ise bünyesini oluşturan Alevi halklardır.

Aleviliği inanç, düşünce ve siyasal tarih bağlamında incelemeye çalıştığımız bu kitabı üç ana bölüme ayırdık:

Birinci Bölümde 9 genel başlık altında işlenen konular özetle şunlardır: Heterodoks İslamın (Aleviliğin) Ali Tanrısallığında ilk kez Sabailik olarak ortaya çıkışı; Ali evlatlarına bağlı olarak değişik biçimlerde gelişmesi; Kerbela olayı ile yükseliş; İmam Bakır ve Cafer çevresindeki proto-Alevilik kümeleşmeleri, siyasi hareketlerle ilişkiler; İran ve Azerbaycan'da Mazdekizm kaynaklı Alevi toplumsal hareketleri (Müslümiyye, Babek Hurremi...); Alevi al-Basri önderliğinde zenci-köle ayaklanması; Karmatiler; Babailer.

İkinci bölümde "Türkler ve Alevilik" genel başlığı altında: Orta Asya Türk toplulukları arasında Sünnilikten çok Aleviliğin kabul görmüş olması; Türklerin ilk kez Zeydi Aleviliğiyle tanışması; Anadolu Aleviliğinin ilk öncüleri; İlk Alevi Ocakları; Hazar kıyılarında ilk kurulan Zeydi Alevi devleti; bugünkü anlamda ilk Alevi kavramının ortaya çıkışı vb. konuları ele aldık.

Üçüncü bölümün genel başlığı "Anadolu'da Alevi/Kızılbaş Halk Hareketlerine Kısa Bir Bakış" başlığı altında; Alevi Türkmen topluluğunun siyasi hareketlerinin başlangıcına ve Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail ile Anadolu Kızılbaşlarının siyaset farklılaşmasına değindik. "Sufi Kırın" olarak adlandırılan Çaldıran Savaşı'nın Kızılbaşlar için toplu bir kırım olduğu yaşananlarla birlikte ortaya koyduk.

İsmail Kaygusuz, Londra, 2005

BÖLÜM I

HETERODOKS İSLAM (ALEVİLİK), ALİ TANRISALLIĞI TEMELİNDE BİR TOPLUMSAL MUHALEFET HAREKETİ OLARAK İLK KEZ SABAILİK ADIYLA ORTAYA ÇIKMIŞTIR

Halife Osman (644-656) Zamanında Belirginleşen Sınıfsal Farklılaşma ve Çatışmalar

İslam Peygamberi Muhammed'in dünyadan göçmesiyle (632), Kureys'in bir kolu olan Haşimi'lerin elinden çıkan iktidar, üçüncü Halife Osman'la birlikte (644) Emevi sülalesine geçmişti. Muaviye ise babası Abu Sufyan'dan miras aldığı sahte Müslümanlık ve Haşimi düşmanlığını ömür boyu sürdürecektir ve bu miras kuşaktan kuşağa devredilecekti. Ebubekir ve Ömer'in 12 yıllık halifelik döneminin sonunda İslam Devleti'nin sınırları Arap yarımadasını aşarak doğuda İran'ın içlerine; kuzeyde Doğu Anadolu'dan Azerbaycan'a; batıda Mısır'dan geçip Kıbrıs'a ulaşarak bir İslam İmparatorluğundan söz edilir hale gelmişti. Kur'an buyruğu Cihad adına fetihçi yayılmacılıkla yabancı toprakların talanı ve insanları köleleştirme ve sömürü çıkabildiği en yüksek yere ulaşmıştı. Varlık birikimi ve geniş topraklar belirli kişilerin ellerinde toplanıyor; refahı yükselen yönetici-askeri aristokrasi, bir sınıf olarak belirginleşiyordu. Kendi-sinden önceki iki halifenin süresince iktidarda kalmış olan Osman (644-656) döneminde iyice ortaya çıkan sınıfsal farklılaşma, çıkar çatışmaları, hoşnutsuzluklar ve baskılar artarak halk ayaklanmalarına giden yolu açmıştı.

Osman'ın halifelik döneminin toplumsal krizlerini gösterirken, öbür yandan Basra'dan Küfe'ye ve Mısır'a uzanan ayaklanma hareketlerini yöneten ve yönlendiren Abdullah İbn Saba gerçeğiyle karşı karşıyayız. Ayrıca onun arkasına almış olduğu kitleler sayesinde Ali'nin halifelik makamına oturtulmasının sosyo-ekonomik çözümlemelerinin zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

Al-Balazuri'nin (Ö.982) anlattıklarına göre; silah gücüyle alınan topraklar, "*Ard al-Uşr*"(Onluk topraklar) diye adlandırılmış ve halife tarafından askeri komutanlar arasında paylaştırılmış. Sakinleri ise *rakik* (köle) ilan edilmiştir. Halife bazı durumlarda toprakları fatihler ara-

sında paylaştırmamış; onları Müslüman toplumun malı saymış ve sakinleri köleleştirilmemiştir. Buna karşılık baş ve toprak vergisi alınmıştır. Silah zoruyla ele geçirilen toprağın sakinleri İslamı kabul ettikleri takdirde, toprak vergisi ve “*Zekat*” verme koşuluyla toprağın geri verildiği görülmektedir. Ancak “*Ard al-Haraciya*” (Toprak Haracı) yılda bir kez toprak vergisi olarak alınırken, vergi mükelleflerinin topladıkları ürünlerden de alınıyordu. Yine bilinen odur ki, silah zoruyla alınan topraklar, kentler ve köyler Müslüman topluma ait olmuş ve bu topraklar, oturanları İslamı kabul ettikten sonra da ganimet sayılmıştır.

Toprağın paylaşımı, daha önce olduğu gibi bölge feodalleri ya da ruhban sınıfı arasında yapılmıştır. Bu politika halifelik için çok kazançlıydı. Çünkü feodal ilişkilerin gelişiminin genelde erken aşamasında bulunan fethedilmiş ülkelerin halkı, kuşkusuz Araplar’dan daha yüksek kültür düzeyinde bulunuyor ve toprağın işlenmesinde deneyimliydi. Ayrıca Araplar fethedilen ülkelerin halkını “*Ahl az-Zimma*” (Borçlular, himaye altında bulunanlar) diye adlandırmışlardır. Buna, haraç ödeme zorunluğu neden olmuştur. Ancak haraç, savaş görevinin dışında bulunduğu için tazminat sayılmış, çünkü cihada katılım Müslüman için zorunluydu. Bu verginin alınması himaye, yabancı din mensuplarının kişi ve mal dokunulmazlığını sağlama ücreti olarak görülmüştür. Zaten Araplar Haraç ve Cizye’yi (toprak ve baş vergisi) İran’da hazır bulmuş; halkın Sasani hükümdarlarına ödedikleri *Harag* ve *Gezit*’i (toprak ve adam başı alınan vergi) Arap (ça) laştırıp, halifeye çevirmişlerdir.¹

Muhammed Peygamber’in zamanında gelir kaynağı *Zekat*, *Cizye*, *Harac Khum* (Ganimet, savaşla ele geçirilen topraklar) ve *Fay* (Taçkral ülkelerinden gelen) gibi beş kalemlle sınırlı olduğu bilinmektedir. Gelirlerin birikmesi için düzenli bir sistem gelişmemiştir. Ele geçirilen küçük gelir kaynakları aynı zamanda orada bulunan halkın arasında paylaştırılırdı. Zaten Peygamberin sağlığında *Bayt al-Mal*’a yani bir devlet hazinesine gereksinim yoktu. Çeşitli kaynaklardan biriktirilmiş bütün miktarlar ve toplanmış bütün varlık, alındıkları gibi hemen halka üleştirilirdi. Ömer I’dan önce, *Bayt al-Mal* bir mali kurumdan ziyade sadece devlet gelirini paylaşırma eyleminin adıydı. Fakat devletin gelirinin artmasıyla Ömer, resmi devlet memurlarının gözetimi altın-

¹ Al-Balazuri, *Der Asat fi’n-Nazım Al-Arabiya*, Kahire-1977, s.123-125; *Istoriya Irana* s.90-91 ve Hatib Al-Bagdadi, *Tarih-i Bagdad*, I.cild, Kahire1931, s. 453’ten aktaran Arşak Poladyan, Çev. Mehmet Demir, VII.-X. Yüzyıllarda Kürtler, Ankara-1991, s.53-55

daki bir dairede parayı saklama gereksinmesini duydu. 636 yılında Medine’de, hazine dairesi şefi olarak Abdullah bin al-Arqam’ın yönetiminde bir Devlet Hazinesi kurdu. Daha sonra, bütün eyalet garnizonlarında devlet hazineleri açıldı. Her eyalette Halife denetiminden bağımsız olan bir ayrı hazine görevlisi bulundurulmaya geçildi. Kuşkusuz eyalet hazine görevlileri, işlerinden dolayı önce valilere karşı sorumluydu. Ancak daha sonra valilerden biri hükümet parasını kötü kullanınca ya da zimmetine geçirince, Osman bütün hazine görevlilerini doğrudan halifeye karşı sorumlu kıldı. Artık eyalet yönetim ve halk işleri için yapılan harcamalardan sonra artan paralar, Medine’deki Merkez devlet hazinesine gönderiliyordu.²

Üçüncü Halife Osman tarafından izlenen toprak mübadelesi siyasetiyle Medine’de ve eyaletlerde de devlet siyasetini etkileyecek kadar zengin, güçlü bir toprak sahipleri sınıfı ortaya çıkmıştı. Büyük toprak sahipleri iktidar gruplarının biçimlenmesi ve varlık akımı, kesin olarak Arap toplumunun kabile temelli sınıflarının sonunu getirmişti. Arabistan dışındaki eyaletlerin bölgelerin fethi bu gelişimin başlangıcıydı. Bu dönemi Ömer başlatmış. Yarattığı kuvvet dengesiyle bir süre duruma hakim olmuştu. Oysa diğer yandan, kendi kabilesine mensup kazanç sahibi geniş çıkar gruplarının baskısıyla izlediği siyasetler Osman’ı felakete götürmüştü.³

Bu büyük çıkar gruplarının ortaya çıkmasında en büyük pay Osman’ındı ve başı kendisiydi. İbni Haldun’un (1334-1406), 10. yüzyılda yaşamış Arap tarihçisi Masudi’den (Ö.956) aktardığı bilgilere gözetarsak, bu varlık birikimini ve kimlerin elinde toplandığını rahatlıkla görebiliriz:

“Osman döneminde, peygamberin arkadaşları, taşınır taşınmaz o denli servet elde ettiler ki, Osman öldürüldüğü gün, hazine yetkilisinin elinde 150 bin dinar (altın para) ve bir milyon dirhem (gümüş para) vardı. Vadiu’l-Kura’da, Huneyn’de ve başka yerlerde bulunan arsa ve çiftliklerinin değeri 200 bin dinardı. Ayrıca öldüğünde pek çok deve ve at bırakmıştı arkasında. Zübeyr öldüğünde, miras olarak bıraktıklarından sadece birinin değeri 50 bin dinarı buluyordu. Zübeyr ayrıca bin at ve bin cariye bırakmıştı arkasında. Talha’nın Irak’tan her gün sağladığı gelir bin dinar, ‘Serat’ çevrelerinden sağladığı gelir bundan da çoktu. Avf oğlu Abdurrahman’ın ahırlarında bin atı, bin devesi ve ağıllarında 10 bin koyunu bulunuyordu. Öldüğü zaman, arkasında bı-

² Prof. K. Ali, M.A., *A Study of Islamic History*, Delhi (India), 1980, s.140-143

³ Asghar Ali Engineer, *The Islamic State*, Delhi (India)-1994, s.58

raktığı mirasın dörtte biri 84 bin (tamamı 366 bin) dinardı. Sabit oğlu Zeyd'in miras bıraktığı altın ve gümüş o kadar çoktu ki, ancak, baltalarla kırılıp bölünebiliyordu. Zübeyr Basra'da ev yaptırdı. Bununla kalmadı, Mısır'da, Küfe ve İskenderiye'de de kendine binalar aldı. Talha da Küfe'de ev yaptırdı. Ama yetinmeyip, Medine'de de görkemli bir köşk yaptırdı. Yapılarını kireçten, kiremitten ve 'sac' adı verilen ağaçtan yaptırmıştı. Ebu Vakkas oğlu Sad da 'Akik' vadisinde yüksek ve geniş bir konak yaptırmış ve üst katına balkonlar koydurmuştu..."

Masudi'nin bu açıklamalarından sonra İbn Haldun şu yorumda bulunuyor:

"Arapların ellerinde bunca gelir, bunca dünyalık vardı ve dinleri, bunları elde etmelerine engel olmamıştı. Ne ki bunlar helaldı. Çünkü savaş ganimetleriydi. Bunlardan olağanüstü yararlanılıyordu. Böyle dünyalıklara sahibolmaları onlar için kınanasi bir durum oluşturmuyordu. Çok dünyalık elde etmek kınanmışsa da, sadece bunları savrukça kullanmaya yönelikti."⁴

Prenslerin ve Sultanların sınırsız zenginlikteki sofralarında bulunmuş ve ihsanlarından yararlanmış Ortaçağın bu büyük gezgini ve tarihçisinden ancak böyle bir takdir edici yorum beklenir. Bu çok büyük varlık birikimini ezilen, erkekleri köleleştirilen, kadınları cariyeleştirilen toplulukların aleyhine olarak Osman, Talha, Zübeyr, Abdurrahman, Zeyd, Vakkas oğlu Sad ve Muaviye, Mervan, As oğlu Amr gibi bir avuç askeri-kabile soylusu yöneticinin elinde bulundurmasını dine uygun ve 'helal' buluyor İbn Haldun. Oysa aynı sayfalarda:

"Halife Ömer'in giysisine deriden yamalar vurduğunu, Ali'nin 'ey sarılar (altınlar), ey beyazlar (gümüşler) benden uzak durun, gidip başkalarını aldatın'diyerek reddettiğini" söylerken, onların dine aykırı davrandığını mı sanıyordu? Hayır. Sadece "kaba yaşam içindeki Araplar" olarak (!) niteliyor.

Asghar Ali Engineer'in de belirttiği gibi: "İbni Haldun her ne söylerse söylesin, bu büyük servet birikimi, İslam için gerçek büyük felaket oldu. Çok büyük gerilim yarattı ve iktidar için mücadeleyle varsılık birleştirilince erken İslam toplumu iç savaşın içine sürüklendi."⁵

Bu servet birikiminin birkaç elde toplanması, adilane bölüşülmemesi ve büyük toprak sahipleri sınıfının ortaya çıkmaya başlamasının getireceği felaketin ilk farkına varan ve yöneticilere başkaldıran Abu-Zer Gaffari olmuştu. Peygamberin önde gelen sahabilerinden olan Gaf-

⁴ İbni Haldun, Çev. Turan Dursun, *Mukaddime* 2, Ankara-1989, s. 64-65

⁵ Asghar Ali Engineer, *The Origin and Development of Islam*, Yeni Delhi-1980, s.164

fari, Ali'nin en yakın dostu ve destekleyicilerindendi. Anadolu Alevilerinin kutsal saydığı Kırklar Meclisi üyelerinden ve Onyedî Kemerbest'lerden biri sayılmaktadır.

“Abu-Zer Gaffari, yabancı ülke fetihlerinden akan zenginlikten çok büyük miktar biriktiren, lüks ve çalışmadan kolay yaşama geçenleri şiddetle eleştirmekteydi. İslam ülkelerindeki sosyalist ve komünistler onu sosyalizmin öncüsü olarak görürler. Onun, İslamla bağdaşmayan düşünce ve eylemleri ile, sosyalistik idealleri denediği açıkça görülmektedir. Radikal görüşlerinden ötürü, düzen tarafından sürekli kovuşturmaya uğramış, bir yerden başka bir yere sürülmüştür.”⁶

Maxim Rodinson, Abu-Zer Gaffari hakkında özetle şu bilgiyi vermektedir:

“Ona atıf yapılan hükümlere göre: Örneğin, her kişi zorunlu ihtiyaçları (için en azını ayırdıktan sonra) ötesindeki varlığı ve gelirlerinin tümünü, sadaka olarak Tanrı'nın hizmetinde harcamalıdır. Peygamberin ölümünden itibaren on yıl boyunca, hahamlar ve rahipler örnek gösterilerek, sadaka ve zekat vermeye isteksiz zenginler hakkındaki Kur'an ayetlerinin⁷ işletilmesini sürekli konuştuğu ve halkı sarsarak harekete geçirmiş olduğu söylenir.”

“Orta Çağ tarihçi ve din bilginlerinin yarı efsanevi Abu-Zer Gaffari'si, herhangi bir dinsel öğeden ekonomik olanı ayırır. Örneğin gücünün ve zengin baskısıyla görkemiyle kendileri üzerine zorla dayatılmış engellemelere karşı mirastan mahrum etme protestosu düzenlemişti. Bu eğilimde, hem sosyal düzene zarar vermeyen hem de eylemci ve devrimciliğe yönlendiren biçimlenmeler vardı.”⁸

Yukarıda açıklanan durumuyla Abu-Zer Gaffari'yi, İslam'da Sosyalizmin öncüsü olarak değerlendirirken, komünistik idealleri çağrıştıran aşağıdaki sözleri söylemiş; yaşamını ve eylemlerini bu doğrultuda sürdürmüş olan Ali'yi görmezlikten gelmek haksızlık olduğu kadar bilimsellikten de uzaktır. Hazreti Ali Divan'ından alınmış ve yorum bile gerektirmeyen şu sözlerle bir gözatalım:

⁶ Asghar Ali Engineer, *The Origin and Development of Islam*, s.165 vd.

⁷ Kur'an 9, 34: Ey inananlar! Hahamlardan ve rahiplerden birçoğu insanların mallarını haksız yollardan yerler ve Allah yolundan engellerler. Altın ve gümüşü yığıp da Allah yolunda harcamıyanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele! 9, 35: Bu paralar cehennem ateşinde kızdırılıp, bunlarla alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün: 'İşte kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yığmakta olduğunuz şeylerin azabını tadın' denilecektir onlara

⁸ M. Rodinson, *Islam and Capitalism*, Eng. Trans.by Brian Pearce, London-1974, s.25 vd.

“77. Malı yalnızca kendin için kazanılmış olarak düşünme,... Allah’tan kork ve malını paylaş.

677-678. Utançtır insana, evinde serilip yatarken komşusunun üstsüz başsız, bükülerek açıktan yatması. Utançtır yoksulu ezmek, ona zulmetmek..

467. Nasıl bir hastalıktır, sen evinde tok yatarsın etrafında deriyi kemirmeye hasret duyan yürekler varken.

1187-1188. Benim evim, gelen herkesin kendi ortamıdır, kilerimiz yiyeceğe ihtiyacı olana açıktır. Bütün varımızı sunarız, sadece ekmek ve sirke olsa da.

26-27. Çok kimse çalışıp çabaladığı halde zenginliğe ulaşamazken, bir diğeri hiç emek harcamadan zengin oldu ve mal üstüne mal topladılar...

366. (Oysa) kişiyi ev barındırır, hırkası üstünü, ayıbını örter; ölmeyecek, yani ihtiyacı kadar yemek yetmez mi insana?

149. Geçimini şerefsizlikle elde etmeyi isteme...”⁹

Hiç kuşkusuz Ali’nin bu sözleri, ne kendisinden önceki halifelerin ve ne de “çalışıp emek harcamadan mal üstüne mal yığan, şerefsizce geçim sağlayan; yoksulu ezen ve onlara zulmeden” büyük toprak sahipleri sınıfının hoşuna gitmişti. Üstelik bu sınıftan yönetici kişilerin adlarını da vererek eleştirdiğini görüyoruz:

“1325. Gün uzadı Talha ile Zübeyr’in yaptığı kötülüklerden. 1327. Suhre (Sufyan) oğlu Muaviye’yi uyardım, ne var ki işe yaramadı uyarılarım. 1331 Sen ve baban istemiyerek, ikiyüzlülükle katıldınız İslama, çünkü cehaletin yoluydu sizin yolunuz. 1332. Peygamberin vefatıyla eskiye döndünüz...”

Ebu Bekir için de: “766. Peygamberin vekili (olan benim) ile, o küçük gözlü beter kişiyi mukayese mi ediyorsunuz?” demekten çekinmemiştir.

Gerek Ali ve yandaşlarından (şiasından) Gaffari ve Abdullah İbn Saba gibi önde gelenlerin muhalefet mücadelesi, gerekse Muhammed dönemi siyasetine sadık kalan bazı sahabilerin çeşitli uyarıları, 20 yıl içinde yeni sınıfların ortaya çıkmasını sağlayan sosyal ve ekonomik değişimleri önleyemedi. Kısaca bir daha bir daha gözatalım:

“Ömer döneminde Hicaz’da ve başka bölgelerde açılan su kuyuları ve kazılan kanallarla toprağın verimi artırılmış. Bu büyük tarımsal çalışmalarda çok büyük sayıda köle kullanılmış. Örneğin Makrızı’nın anlattığına göre: ‘Mısır’da büyük sulama kanalları sisteminde yıl bo-

⁹ Emir Ali İbni Abu Talib, *Hazreti Ali Divanı*, Arapça’dan çeviren Vedat Atila, İst.-1990

yunca her gün kullanılan köle-işçi sayısı 20 bin idi.’ Yine bu dönemde özel Sulama İşleri kurumu vardı. Hicaz’da da artan büyük üretim fazlasıyla yüksek sınıflar daha da zenginleşti.”

“Küfe valisi Said, kentteki toplumsal karışıklığın önlenmesi için Halife Osman’a mektup yazar. O da Küfe gibi diğer bazı kentlerde nüfus baskısını azaltmak için ekonomik bir karar alır. Bu karar Hicaz’daki Arapların ellerinde tuttukları topraklarla, fethedilmiş eyaletlerdeki arazilerin değiş-tokuş (mübadele) edilmesi uygulamasıydı. Örneğin Talha, Hicaz’daki bütün topraklarını satıp, arazi değiştirme izniyle, Irak’ta çok büyük geliri olan geniş bir arazi ele geçirdi. Bu arazilerde çok sayıda köleler ve hizmetkarlar çalışıyordu. Pek çokları bu şekilde büyük toprak sahibi oldu ve yeni bir sınıf belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştı.”¹⁰

Böylece Mekke, Taif ve Medine’de de hiç çalışmayan, işçi ve kölelerin emek güçleriyle yaşayan zengin toprak sahipleri sınıfı oluştu. Eski İslam ahlakı temelinden değiştirildi. Yayılmacı fetihlerden, savaşlardan elde edilen varlık, köleler ve ganimet bu kentlere doluyor ve bazı ellerde toplanıyordu. Osman’ın değer ölçüleri nedeniyle büyük toprak sahipleri artmaya devam ediyordu. Aldığı kararlar, sorunları çözmekten çok ağırlaştırıyordu.

Asghar Ali Engineer, “Osman dönemi, belki İslam’da Feodalizmin başlangıcı sayılabilir.” diyor. Yayılmacı fetihler gerçekten büyük sorunlar yaratmıştı. Birincisi, ganimetin beşte dördü, bu savaşlarla doğrudan ya da dolaylı olarak katılmış olan fatihler arasında dağıtılmasıydı. Kentlerde yaşayan bu kişiler, dört yılda bir kere sınır bölgelerine gidecek, orada altı ay kalacak ve yabancı kökenli köleler dahil ganimetlerini üzerlerine geçirtip döneceklerdi. İslam’da ele geçirilmiş özel mülk ve her yeni fetihle artması süren varlık yoğunlaşması üzerinde denetim yoktu. Araplar, yeni İslam dünyasına kazandırdıklarına inandıkları büyük onur kadar, onlara zengin ganimet getiren yeni eyalet fetihlerinde birbirleriyle yarışma halindeydiler. İkincisi, İslam imparatorluğuna daha fazla eyaletlerin katılması, nüfus düzenini değiştirdi ve köle sayısını artırdı. Söylemek gereksizdir ki, bunlar nüfusun en memnun olmayan mutsuz bölümünü oluşturuyor ve bu yüzden herhangi bir başkaldırı ve karışıkoyum hareketinde rol almaya daima hazırды.

¹⁰ Asghar Ali Engineer, agy.s.171

Halife Osman’a Karşı Başkaldırı Hareketi

Farklı Çıkarlar ve Ali’nin Eşitlikçi Tavrı

“Osman’ın 651 yılında yukarıda sözü edilen ölçülerini uygulamaya koyması ve aradan beş yıl geçmeden öldürülmesi dikkat çekicidir. Yaşamının son iki yılı esnasında herşey çok kötü gitti ve gerçekten büyük bir başkaldırı başlamıştı. Bu ayaklanma hareketi ve Osman’ın öldürüldüğü olaylarda rol alan halkın çoğu Mısır, Küfe ve Basra gibi fethedilmiş eyaletlerdendi. Yabancı fetihler, çeşitli eyaletleri İslam imparatorluğunun kontrolü altına getirmekle, uluslararası ticaret fırsatlarını artırdı. Doğrusu bu bölgede Müslümanlar şimdi ticaret tekeline ele geçirmişler, bu fırsatları kullanıp kazançlarını şişirmişlerdi. Böylece halife üzerinde büyük baskı uygulayan güçlü bir oligarkhoslar sınıfı (oligarşi) ortaya çıkmıştı. Osman’ın toprak değiştirme fermanı, bu değişimden büyük kazanç sağlayan güçlü oligarşinin baskısıyla gerçekleşmişti.”¹¹

“İslam imparatorluğunun başkenti Medine, Osman’ın öldürülmesinden sonra isyancıların denetimine geçti. İsteksiz görünen Ali’yi, yönetimin iplerini ellerine almaya zorladılar. Talha, Zübeyr gibi birçok güçlü oligarkhlardan isyanın çıkmasına alet olanlar da, yansız kalanlar da Osman’ın kurtarılması için hiç birşey yapmamışlardı. Olasıdır ki bu, gelecek halife üzerinde baskı ve kontrol kurmak, ya da durum uygun olduğu takdirde halifeliği ele geçirme isteğinden geliyordu. Ancak onların bu tutkuları, isyancıların ağırlıklarını Ali’nin arkasına koymasıyla havada kalmıştı.”¹²

Asghar Ali Engineer, 1994’te yayınladığı *The Islamic State* adlı yapıtında ise şöyle demektedir:

“Osman’ın öldürülmesinden sonra halife seçilen Ali, bu yeni sınıflar ve grupların yarattığı biçimlenmeyle başıboş bırakılmış güçleri kontrol altında tutamadı. Onun namusluluğu, ahlaki dürüstlüğü ve davasına bağlılığı tartışılmaz tutumuyla, bu güçleri buyruğuna alması olası değildi. Ali, İslam öğretilerini özellikle eşitlik ruhunu koruyarak, siyasetinde biçimlendirmek istedi. Ancak birey olarak insanın irade ve karakteri ne denli güçlü olursa olsun, tarihsel güç dalgaları kendisine karşı olduğu zaman, tarihin seyrini değiştiremez.”

“Büyük toprak sahipleri güçlü iktidar gruplarının biçimlenmesi ve büyük varlık akımının, Arap toplumunun kabile temelli sınıflarını tamamıyla yoketmesi çok yakındı. Oysa Ali sınıflara ayrılmamış halk

¹¹ A.Ali Engineer, agy, s.173

¹² A.Ali Engineer, agy, s.174

arasında kolayca kabul görmüş ve erken İslam tarafından önerilen eşitlik yolunu ciddi bir biçimde izlemeye koyuldu. Oysa predominant gerçek bu değildi. Bu şekilde yeni mülkiyet ilişkilerinin ortaya çıkması, Ali'nin izlemek istediği erken islami yol ile korunamazdı (Thus the emerging property relations were not in keeping with the early islamic course Ali wanted to follow). Ali halife olduğunda bu güçler çok sağlamlaştırılmış ve Arap toplumunun eşitlik çatısı hemen hemen parçalanmıştı. İslamın Tanrısal demokrasisini (Theo-democracy) destekleyen koşullar artık işletilemezdi. Qamar-uddin Khan'ın (*Al-Mawardi, al-Ahkam as-Sultaniyah*) deyiimiyle 'İslam demokrasisi ruhu, dördüncü halife Ali'nin tabutuyla toprağa verildi.'¹³

Abdullah İbn Saba ve Sabailer

Alevilerin gerçek İslami atalarının Sabailer olduğu gerçeğini vurgulayarak konuya girmek istiyoruz. Taraftarlık deniyorsa, taraftarız. Haksızların zalimlerin karşısında; ezilen halkların, zulüm gören toplumların yanındayız ve gücümüz çerçevesinde onların mücadelelerini yazıyoruz. İşte bu bağlamda Abdullah İbn Saba, İmparatorluğa dönüşmekte olan İslam devletinin yayılmacı, talancı-sömürücü ve baskıcı oligarkhlar yönetimine karşı halkı ayaklandıran ilk toplumsal Alevi önderi olma onurunu taşır. Sünni ve Şii İslam tarihçi yazarları ve idealist burjuva tarihçileri, ya onun inançsızlığı-sapkınlığı ve İslama ilk bölücülüğü soktuğunu ballandırarak anlatır ya da yaşamadığını yazarlar.¹⁴

Halife Osman'ı övmekle bitiremeyen ve üzerine toz kondurmayan Hintli islam tarihçisi Prof. K. Ali bile, onun politik önderliğini ve halkı Osman'a karşı onun kıskırttığını yazmak zorunluğunu duymuştur:

“Çıkarı için Müslüman olmuş. Yemenli bir yahudi olan Abdullah İbn Saba, Osman'a karşı kıskırtma olaylarında önderlik rolünü üstlendi. Başarıyla eylem tohumlarını ektiği Basra, Küfe ve Suriye'den sürgün edilince, Mısır'a gitti. Orada da Osman'ın aleyhinde vaazlar ver-

¹³ Asghar Ali Engineer, *The Islamic State*, Delhi-1994, s.58 vd.

¹⁴ Mısırlı bir şeriatçının (Murtaza el-Askeri) yazdıklarına dayanarak, onun yaşamadığını, efsanevi bir kişi olduğunu ispatlamak gayretkeşliğiyle A. Gölpınarlı'nın kaleme aldığı “Bir Yalancının Düzmeleri, Abdullah İbn Saba, (İstanbul, 1974)” kitabının bilimsel ve tarihsel, hiçbir değeri yoktur. Mevlevilik'ten Şiiliğe geçtikten sonra, böyle bir misyon yüklenerek bu kitabı çevirip yorumladığı anlaşılıyor. Gerek kitabın önsözünde ve gerekse kitabı tanıtan yazılardaki “Yüzyıllar boyunca Şiiliği Abdullah İbn Saba diye bir Yahudi dönmesinin kurduğuna inanılmıştı. Eser böyle bir adamın olmadığını ortaya koyması bakımından pek önemlidir” ifadeleri bunu gösteriyor. Tek yanı, subjektif yaklaşımla tarihsel gerçeği ortadan kaldırma çabasından başka birşey değildir.

meye başladı. Onun konuşmalarıyla çokları etkilendi ve böylece isyancıların gücü giderek arttı. Zaten birçok milliyetler kılıçla boyun eğmişler ve sonuç olarak Müslümanlığı zorla kabul etmişlerdi. ve hâlâ Müslümanlara karşı kesin kin ve nefret besliyorlardı. Karışıklığı fırsat bilerek, şimdi onlar da isyancıların yanında yer almıştı.”¹⁵

İbn Saba'nın yaşamı hakkında kesin ve doyurucu bilgi yoktur. Yaşadığı çağdan beri onun eylem ve inançlarına karşı olan yazar, siyasetçi ve tarihçiler tarafından çoğu aleyhte yazılmış bilgiler günümüze gelmiştir. Herşeyden önce, Ali partisinin (Şia) kurucularından, ama asıl en büyük propagandacısı olarak tanınır. Ayrıca İbn Saba'dan başka İbn al-Sawda, İbn Wahb, İbn Harb gibi adlarla anılmasından bile, bize göre nominal evidence (isimsel kanıt) olarak, kişiliği üzerinde yorumlar yapmak olasıdır. İbn Saba, yani 'Saba Oğlu' namıyla, Ethiopia'nın, tarihsel Saba Melikesi Belkis ilişkisiyle Süleyman Peygamber'e ulaşan, çok eski Yahudi (Falaşlar) yerleşmelerinden Saba kökenli (Yemenli) olduğu anlaşıyor. İbn al-Sawda, yani 'Sevda Oğlu' unvanıyla, taparcasına sevdiği, sevdalandığı Ali sevgisinin yandaşı ve yayıcısıdır. İbn Wahb, yani 'veren, ihsan eden, dağıtan, bağış sunan kişi' anlamı çerçevesinde 'Vahab Oğlu' adıyla, halkın arasında herkese yardımcı, cömert ve zalimden alıp mazlumlara dağıtan sevilen bir halk önderidir. Ayrıca onun yiğitliği, korkusuzluğu, dövüşmesini iyi bildiği ve savaşçılığını vurguladığını düşündüğümüz İbn Harb, yani 'Savaş Oğlu' adı da o derece dikkat çekici değil midir?

Abdullah ibn Saba'nın kışkırtıcılığı ve sapkınlığı(!) üzerine, özellikle al-Tabari'den (9.yy.ın sonları 10.yy.ın başları) sonra Sünni tarihçiler tarafından çok çeşitli tanımlamalar yapıldı. Bunlardan al-Makrizi'nin¹⁶ “İbn Saba olayı, Muhammed'in sahabileri arasında mükemmel uyumdaki ilk bozulmadır” tanımlaması, onun sahabilerden, yani Peygamberin yakın arkadaşlarından olduğunu belirliyor. Bazıları kabul etmese de Peygamberin zamanında Musevilikten İslamiyete geçmiş ve onun yakınlarından olacak kadar beceri ve yeteneklidir.¹⁷ Ayrıca Ali'yi tapacak kadar sevmesi, onun sayesinde Müslüman olduğu ve onun üstün bilgi ve erdemleriyle bu dini öğrendiğinin kanıtıdır.

İbn Saba'nın kendisine verilmiş unvanlardan da ortaya çıkan karakteri, onun yeni bir öğreti ve eylemlerdeki önderliğinin temellerini

¹⁵ Prof. K. Ali, M.A., agy, s.118

¹⁶ Khitat II, 334

¹⁷ İbn Saba hakkında çeşitli görüşler için bkz. M.G. S. Hodgson, *The Encyclopaedia of Islam, Vol II*. Leiden, E.J. DRILL, 1986, s. 51

fazla bilinmeyen geçmişinde aramak gerektiğine işaret edebilir. Ona, İslamda ilk ayrılık tohumlarını atan, birliği bozan fesatçı ‘Yahudi dönmesi’ gözüyle bakarak küfretmek, inanç-düşünce ve eylemlerini aşağılamaz ve küçültemez de. Bu Peygamberin amcası oğlu, damadı ve aynı zamanda varisi olarak onun soyunu sürdüren Ali’nin kendisine küfürdür. Çünkü İbn Saba tam tersine, yukarıda örneklemelerle açıklanmaya çalışılmış olan sosyo-ekonomik değişimlerle yaratılan toplumsal eşitsizliği, özel mülkiyet hırsı içindeki çıkar grupları ve geniş toprak sahiplerinin oluşturduğu sınıflarla bozulmuş toplumsal birliği, İslam’ın temellerinin sağlamlaştırılmaya çalışıldığı Muhammed’in Medine döneminde (Alevilikte Musahiplik kurumunun somut başlangıcı olan) Muhacir-Ensar (şimdi Arap-Mevali) Akdi Kardeşlik temelindeki “Ortak kazanıp ortaklaşa yeme ve herşeyin eşit üleşimi ilkesi” içinde yaşamayı yeniden sağlamak için mücadeleye atılmıştır. Öyle sanıyoruz ki, bazılarını yukarıda vermiş olduğumuz *Ali Divanı*’ndan şu sözler, Abdullah İbn Saba’ya ışık ve yol gösterici olmuştur. Büyük olasılıkla Ali bu sözleri, Ömer ile Osman’ın halifelik dönemlerinde (634-656) söylemiştir:

“Malı yalnızca kendin için kazanılmış olarak düşünme,... Allah’tan kork ve malını paylaş. Ey çoğun çoğunu isteyen şaşkın, bunca malı toplamaktan amacın nedir? Çok malı olanın ömrü mü uzuyor? Utançtır insana, evinde serilip yatarken komşusunun üstsüz başsız, bükülerek açlıktan yatması. Utançtır yoksulu ezmek, ona zulmetmek... Nasıl bir hastalıktır, sen evinde tok yatarsın etrafında deriyi kemirmeye hasret duyan yürekler varken. Benim evim, gelen herkesin kendi ortamıdır, kilerimiz yiyecek alana açıktır. Bütün varımızı sunarız, sadece ekmek ve sirke olsa da. Çok kimse çalışıp çabaladığı halde zenginliğe ulaşamazken, bir diğeri hiç emek harcamadan zengin oldu ve mal üstüne mal topladılar. (Oysa) kişiyi ev barındırır, hırkası üstünü, ayıbını örter; ölmeyecek, yani ihtiyacı kadar yemek yetmez mi insana?”

Görülüyor ki, Abdullah İbn Saba’nın, Arap ve zorla Müslüman olmuş halkları (mevali) ardına alıp Mısır’dan Medine’ye uzun yürüyüşünün teorik temeli Ali’nin bu görüşlerinde yatmaktadır. Yukarıda örneklediğimiz Abu Zar Gaffari’nin görüş ve eylemlerinin temelinde de kuşkusuz bunlar yatıyordu. Osman’ın halifelığının başından itibaren, Ali’nin Şiası (Partisi), ondan pasifist siyaseti bırakmasını istemişlerdir. Çünkü Ömer’in izlediği yayılmacı fetihçi siyaset nedeniyle, çevrelerindeki “üstsüz başsız, açlıktan bükülüp yatan yoksula zulmederek, mal üstüne mal yığmış olan” (burjuva tarihçilerinin hangi nedenlerle

ve nasıl demokratik seçim yapan bir meclis gibi gösterdiklerini bir türlü anlayamadığımız) kabile şefleri ve olygarkhoslardan oluşan Hakemler Kurulu doğal olarak Osman'ı seçmişti. Muhammed zamanında uygulanan ve Kur'anın birçok ayetlerinde vurgulanan eşitlik ve paylaşım ilkeleri çoktan unutulmuş, 'Cihad, talan, Ganimet' gibi çıkarlarına uygun gelenler ise harfiyyen uygulanıyordu. Ali'nin, Osman'ın halife seçilmesi üzerine ona söylediği şu sözler, aktif siyasete başlamaya karar verdiğini gösteriyor:

"353. Eğer hakemlerin atamasıyla bu (halifelik) görevi devraldım diyorsan, senin hakemlerini atayan (Ömer) nerede? 354. Peygambere yakınlığını öne sürüp, bunu hakettiğini söylüyorsan hasımlarına karşı, ona senden daha yakın ve evla (öncelikli) olan da var."

Burada Ali'nin 'öncelikli' diye sözettiği, elbette ki kendisidir. Bunlara daha ağır sözler ekleyerek açık açık ısrarını sürdürüyor:

"1756. Görevi devralacak bir şeref sahibi olacaksa, onun en yakını benim. O (Muhammed), ilmiyle büyüttü beni ve onun ilminin bilgini oldum. 1765. Ey bu hakka sahiplerin hakkına tecavüz etmek isteyen, sen ne kadar da cahil ve aptalsın!"

Elbette ki, ne aptal ne de cahildi Osman. Özçıkarcı bezirganlığını, kabilesi ve yakınlarına çıkar alanlarını peşkeş çekerek, Muhammed'in 'Medine İslamı' diye birşey bırakmadı. İslami toplumsal eşitliği ve birliğini parçalayarak ve Kur'an'da yaptığı ekleme-çıkarma değişiklikleriyle kutsal kitabı iktidar ve kendi soyçıkarcıları için araç gibi kullanarak dinin kurucusuna da dine de en büyük kötülüğü yaptı.¹⁸ Ali bu kötülüklerin geç farkına vardı. Gecikmeyle birlikte, kişisel ahlak ve erdemin herşey olduğu yanılgısına da düştü. İşte Abdullah İbn Saba bu gecikmeyi kendi öz yöntemleriyle, Sabaili'lik öğretisiyle unutturdu ve son hızla öncelleştirdi.

Abdullah İbn Saba ile Abu Zar Gaffari aynı siyasi amacın militanlarıydı. Amaçları Ali Şiasını (partisini) iktidara getirme ve ilk dönem Medine İslamlığı'nın 'eşitlikçi, üleşimci' sınıfsız toplumuna geri dönmektir. Ancak her ikisinin de hitap ettikleri toplumsal kesimler farklı olduğu gibi yöntemleri de farklıydı. İslam Peygamberinin "ben bilimin şehriyim, Ali kapısıdır: Ena Medinet-ül İlmi Aliy-ün babuha"

¹⁸ Halife Osman döneminde Kur'an üzerindeki uzun süreli -özel kişiler elinde bulunan sureleri ve ayetleri derleyip toplayarak- kitaplaştırma çalışmalarının ve yapılan değişikliklerin geniş özeti için Benjamin Walker'ın Foundations of Islam (Great Britain 1998, s.146-171) kitabına bakılabilir).

diye nitelendirdiği Ali İbn Abu Talib, “Ben zamanın bilginiyim” derken kendini övmüş olmuyor, gerçeği söylüyordu.¹⁹

Ali Divanı’ndan kullandığımız alıntıların nasıl diyalektik materyalist yorumlara açık olduğu ortadadır. Ali’nin bu şiirsel siyasi ve felsefi söylemlerine yansıyan görüşlerini temel alan Abu Zer Gaffari, kısacası başta halife Osman olmak üzere tüm yöneticilere; kabile başkanları, yeni oluşmuş büyük toprak sahipleri ve askeri oligarşiye sesleniyordu. O, “herkes zorunlu ihtiyaçları (için en azını ayırdıktan sonra) ötesindeki varlığı ve gelirlerinin tümünü, sadaka olarak Tanrı’nın hizmetinde harcamalıdır” derken, ayetlerden örnekler okuyarak, onları Kuran’a uymaya; Allah’la ve cehennem ateşiyle korkutmaya çalışarak ilk Medine İslamlığına geri çağırıyordu. Diğer yandan Salman el Farisi, Malik el Eşter, Saad İbn Vakkas, Ebu Mus’el Eşar gibi *Kurra* ehli (Kur’anı ilk okuyanlar) Ali partisinin militanlarındandı. Halife Osman Abu Zer Gaffari’yi, şehirden şehire sürgün ederek öldürttü.

Buna karşılık Abdullah İbn Saba farklı bir toplumsal düzlemde hareket ediyor ve halkı ayaklandırıyor, sık sık olaylar çıkartıyor. Ama, yönetim tarafından cezalandırılmak, şöyle dursun yakalanamıyordu bile. Basra’da görülüyor, Küfe’de çıkardığı olayların arkasından, Suriye’den sesi geliyordu. İmparatorluğun çeşitli bölümlerinde Osman’a karşı her kışkırtma ve başkaldırı hareketinde onun parmağı vardı.

Bu sırada Mısır valisi, Osman’ın mali ve yayılmacı siyasetinin baş şampiyonu ve has komutanlarından Abdullah b. Sa’d’ın kışkırtmalarını bastırmak ve Halifeyi desteklemek için, yerine bir adamını koyarak Mısır’dan ayrılmıştı. 645-6 yılından beri Mısır ve Kuzey Afrika halkları üzerinde Amr İbn-ül As’la birlikte zulüm ve baskı uygulayan bu vali ayrılır ayrılmaz, Mısır’daki muhalif isyancı grupların başında bulunan Muhammed b. Hudhayfa, İbn Saba’nın etkili propagandasıyla eyalet yönetimini ele geçirdi. Sa’d’ın vekili Al-Sahib b. Hişam Mısır’dan kovdu.²⁰

¹⁹ Kur’an’ın ilk büyük ve önemli yorumcusu olan Ali, “1451.Cebrail evlerimizde bizi ziyaret ederek, İslamın farzları ve hükümlerini getirmektedir” diyecek kadar kutsal kitaba aşinadır. Ama, bugün Ali Kur’an’ı mevcut değildir, yokedilmiştir. Arap dili grameri üzerinde çalışmaları bulunan Ali’nin ‘Güzel söz söyleme yöntemi’ anlamına gelen Nehcet-ül Belaga ve 1044’de Ebu’l Kasım Ali bin Tahir tarafından derlenmiş şiirlerinin toplandığı ‘Ali Divanı’ günümüze ulaşmıştır. Çelişkili söylemlerden dolayı bazılarına kuşkuyla yaklaşılabilir. Bizce içindeki bazı şeriatçı söylemler, dönemin Nakip’lerinden olan yazarın kendisi tarafından takıyye olarak sokulmuştur.

²⁰ El Vol.II, Leiden-E.J.Brill,1986, s.51

Abdullah İbn Saba, böylece Mısır'da tam başarıya ulaşıyor ve isyancıların başında uzun bir yürüyüşten sonra, Medine'ye giriyor ve Halife'nin evi kuşatma altına alınıyor. Önce, hakkını gasbetmiş rakibi bini korumak için oğullarını gönderecek kadar erdemlilik gösteren Ali'nin önerisiyle valilerin değiştirilmesi isteniyor. Tarihçiler burada ağızbirliği etmişlercesine; “dindar, yumuşak huylu ve biraz zayıf karakterli” olarak nitelendirdikleri Halife Osman'ı temize çıkarmak için, akrabası ve baş danışmanı Mervan'ın vali atama yazılı buyruğunu değiştirerek gönderdiğini yazmaktadırlar. Zaten diğer eyaletlerden gelen isyancılar da Medine sokaklarını doldurmuş ufak bir kıvılcım bekliyordu. Onların dertleri, valilerin değişimi gibi geçici bir çözüm değildi; halkın çoğunluğunun yararına bir yönetim ve birkaç büyük toprak sahibi ve askeri oligarhların ellerindeki büyük varlık birikiminin eşit paylaşımını istiyorlardı. Böyle olunca, başa geçirmek istedikleri pasifist (barışçıl) Ali'nin de aracılığıyla isyancıları ikna ederek zaman kazanmak varken, Mervan'ın Halife'nin vali atama yazısını “bu mektubu getiren kişiyi öldürün” biçiminde değiştirmesi akla uygun bir siyaset değil. Muaviye'nin Medine'deki ayağı, onun kadar muhteris ve kurnaz olan Mervan'ın bunu yapacağını biz sanmıyoruz.²¹

Ali'nin aracılığıyla isyancılarla yönetim arasında valileri değiştirme yönündeki uzlaşma gereğince, yeni atanan valilerin birer heyetle yola çıktıklarını görüyoruz.

“Basra, Küfe ve Mısır gibi farklı yönlerde giden ve Halife'nin mektubunu götüren bu heyetlerin aynı gün aynı saatte başkent Medine'ye dönmeleri fiziksel olarak olanaksızdır. Olasılıkla bu sahte mektubu onlar uydurmuş ve Medine halkını gafil avlamayı planlamışlardı.

²¹ Eğer kesin olarak belgelendirilemiyorsa, biz tersini yapardı diye düşünüyoruz. Çünkü İslam devleti yönetiminde Osman'la birlikte Umeyyedd oğulları (Emevi) hegemonyasının temelleri atılmış tam güç kazanma aşamasındaydılar. Valilerin usûlen değiştirilmesiyle birkaç yıl kazanarak daha da güçleneceklerdi. Zaten Ömer döneminde Suriye valiliğini ele geçirip, evlilik yoluyla Şam'da Gassanid krallığının mirasına konmuş ve güçlenmiş olan Muaviye bölgede neredeyse bir vassal krallık yapıyor. Merkezden alabildiğine bağımsız davranıyor, fetihlere giriyor ve Bizans'la ticari ve kültürel ilişkiler içinde hanedanlığının temelini hazırlıyordu. Vali değiştirme olayını da rahatlıkla kendi lehine çevirmenin kolayını bulurdu Muaviye. Nitekim Osman'ın öldürülmesinin sorumluluğunu da Ali'ye yükleyerek, yeni sınıfları ve çıkarlarını ardına alıp tarihin seyrini kendi lehine çevirmişti. Oysa olaylar yatıştırılmış olsaydı, Medine'de halifelik ele geçirmek daha kolay olacaktı Muaviye için. Bu nedenlerden ötürü diyoruz ki, Mervan'ın bu mektup değiştirme olayı doğru değildir.

Halife böyle bir mektuptan tamamıyla habersizdi. Bunu çok ciddi bir yeminle bildirdi fakat ona inanmadılar.”

A Study of Islamic History (İslam Tarihi Araştırması) isimli kitabında Prof. K. Ali, M.A.’nın bu açıklamalarına farklı nedenlerden katılıyor. Hintli Prof. H. Ali, Halife Osman’ı masum, yönetimini adil kabul ettiği için, başkaldıran halka düşman gözüyle bakmakta ve olayı bu gözle yorumlamaktadır. Yukarıda ve dipnotta açıkladığımız nedenlerden ötürü Osman’ın vali atama buyruğunu değiştiren Mervan değil, Prof. H. Ali’nin de işaret ettiği gibi ayaklanmayı yönetenlerdi. Bu değişikliğin, yani “oraya varır varmaz buyruğu getiren kişiyi öldürün”emrinin, Mısır’a atanan yeni vali Muhammed bin Ebubekir için verilmiş olması doğrudan İbn-i Saba çevresine bağlanabilir. Medine sokaklarını doldurmuş olan isyancılar gergin beklemektedirler. Baskılar, yoksulluk ve sıkıntıları valilerin değişmesiyle giderileceğine inanılmaya çalışılmaktadır. Başta Ali olmak üzere aracılar, halifelik makamının zarar görmemesini, dokunulmaz olmasını istemiş olmalı. Doğrusu belki de halife seçileceğinden emin olan Ali, Osman’ın öldürülmesinin aleyhinde kullanılabileceğini kuvvetle tahmin ettiği için böyle davranmak zorunluğunu hissetti.

Ayaklananların uzak eyaletlerden Medine’ye kadar gelmiş olmalarının asıl nedeni Ali değil miydi? İbni Saba halkın arasında asıl onun Tanrısal gücünün ve İslam toplumu için tek kurtarıcı olduğunun propagandasını yapmamış mıydı? Bundan dolayıdır ki, isyancıların öfkelerini Ali’nin barışçıl tavrı dindirmiş, uzlaşmaya razı etmişti. Ama iyi bir siyasi önder olduğu anlaşılan Abdullah İbn Saba, bundan hiç memnun olmamıştı. Ne valilerin değişimi, hatta Osman’ın makamından indirilip sağ bırakılması bile çözüm olamazdı düzenin yıkılması için. Birkaç yıldır Basra’dan Suriye’den Mısır’a kadar halkın arasında durup dinlenmeden Ali’nin adına yaptığı propaganda ve verdiği vaizler sonunda binlerce insanı peşine takip uzun bir yürüyüşle Medine’ye ulaşmış. Tam Halife’yi alaşağı edecekken Ali’nin barışçıl siyasetine takılmıştı. İşte bu gergin bekleyiş içinde, yaratılan bu mektup olayıyla birlikte, eyaletlerden aynı anda gelen yeni birliklerle halk galeyana getirildi. “İntikam intikam!” sesleri arasında doğrudan Halife’nin konağına saldırdılar. Ali’nin oğullarının kapıda beklemesi de işe yaramamış, pencerelerden girerek Osman’ı odasında öldürmüşlerdi. Yine Hintli Prof. H. Ali’nin satırlarından Abdullah İbn Saba’nın bundan sonraki rolünü okuyalım:

“Osman’ın ölümüyle herşey çığırından çıktı. Medine kentinde anarşi ve kargaşalık egemen oldu. Üç isyancı takımdan en güçlüsü Mısır birliğıydi. Mısırlı isyancıların önderi Abdullah İbn Saba, beş gün süren anarşinin ardından, Peygamberin onun adına vasiyet ettiğı Halifelığın Ali’nin hakkı olduğı temeli üzerinde Ali davasını destekledi. 23 Haziran 656’da Ali, isyancılar tarafından Halife olarak selamlandı ve halk tek tek ona biat yemini etti. Ali’nin Halife seçilmesiyle İslam tarihinde yeni bir dönem açılıyordu.”

Görüldüğü gibi Ali’nin halife seçiliş i kendisinden önceki halifeler gibi olmamıştır. Onu diğer üç halifeden ayrı tutmak tarihsel zorunluktur. Onları yönetime getiren kabile ş efleri ve son çeyrek yüzyıl içerisinde ortaya çıkmış geniş toprakları ve varlık birikimini ellerinde tutan küçük bir azınlığın temsilcileriydi. Oysa Ali, ezilen baskı gören Arap ve Arap olmayan halklar tarafından bir ihtilal sonucu seçilmişti. Kimdi bunlar? Küfe ve Basra’dakiler gettolara yığılmış büyük çoğunluğu topraklarından koparıp, zorla Müslüman edilerek köleleştirilmiş İranlı olan yabancılar ve fetih ganimetlerinden pay alamıyan, giderek yoksullaş mış yerli küçük ticaret sahibi esnaflar, yabancı lüks mallarla rekabet edemiyen artizanlar, yani şehirli Araplardı. Yine Basra tuzlarında ve Mısır’da, Medine’deki su kanallarında çalıştırılan ve sayıları yüzbinleri bulan emekçi Nubialı zenci köleler... İşte yıllardır Abdullah İbn Saba bu insanların arasında Ali’nin propagandasını yapıyor; onun Muhammed’in Medine İslamlığındaki eşitliğı, adaleti getireceğini ve ancak Peygamberin halefi olarak Ali’nin kendilerini kurtaracağını yayıyordu.

İbn Saba’nın İnanç ve Görüşleri

Abdullah İbn Saba’nın Ali’de somutlaş an Tanrısal öz inancı, nereden kaynaklanmaktadır? Hangi siyasi amaç için kullandığını ve sonucunu kısaca açıklamayı denedik. Yukarıda bir yerde İbn Saba’nın, Kur’an ayetleriyle propagandasını yapan Abuzer Gaffari’den farklı yöntem uyguladığını ve hitap ettikleri sınıfların farklı olduğunu söylemiştik. Gaffari yöneticilere ve varlıklılara sesleniyor; onlara Kur’an’daki eşitlik ve kardeşlik ilkelerini anımsatıyor ve varlıklarını Allah yolunda yoksullara dağıtmalarını söylüyordu. İbn Saba ise seslendiğı yoksul ve ezilen sınıfların, onlardan merhamet dileyerek yardım almalarını değil, başkaldırıp sahip olduklarını zorla ele geçirerek aralarında paylaşmalarını istiyordu.

Bunu da kafaları almayacak kadar soyut, görünmez Tanrı’nın sözleri olarak sunulan Kur’an ayetleriyle yapmadı. Zorla ya da cizye

(başvergisi)'den kurtulmak için kabul ettikleri İslamı tam benimsememiş İranlı, Mısırlı yabancı halklar, zenci ve beyaz köleler, ilkel bedeviler arasında Ali'nin bazı örneklerini verdiğimiz toplumsal düşünce ve görüşlerini yansıtan sözlerini temel alarak vaizleriyle kışkırtıp isyan ettirdi.

Kuşkusuz Ali'nin, "ben görmediğim Tanrıya tapmam" dediğini biliyor ve içinde sır olarak saklıyordu. Onun sözleri, öğütleri şiirleri maddi dünyaya dönüktü; Arap ve Arap olmayan halklar, köleler ve azatlılar herkes için eşitlik, paylaşım, sevgi ve mutluluk istiyordu. İbn Saba Ali'nin çok yakınında bulunmuş, gerek savaşlarda (özellikle Hayber kalesini alışı) ve gerekse elini Zülfikara sürmediği 24 yıllık savaşızsız dönemde onun olağanüstü güç, yeti, bilgi ve yaratıcılığına tanık olmuştu. Yaşamını İslam öncesi döneminde, Musa'nın mirasını kendisine geçtiğini söyleyecek kadar dindar bir yahudiydi. Belli ki dinlerin hepsini iyi incelemişti. İbn Saba propagandasını yaparken, Sabailiğin devamı olan sonraki Kaysanilik, Albailik, Bayanilik Mansurilik vb. bazı akımlarda da açıkça belli olduğu gibi, ayaklandığı aşağı tabakadan sınıfların ve halkların eski dinleri Zerdüş-Mazdeklik, Manilik, Sabinlik-Hermetizm, eski Mısır ve Grek inançlarından kalıntılardan ve eski dini Musevilikten aldığı öğeleri Kur'an ve Hadis yorumlarıyla İslama karıştırıp, onlara anthropomorphism (sıfatiyye, insan biçimli Tanrı inancı) olarak Ali Tanrısallığını sunmuştu. Ali öldükten sonra da, onun ölmediğini, göğe çekildiğini ve bir gün geri dönüp dünyayı adaletiyle dolduracağını söylüyordu.

Şehristani, *Kitab al-Milal*'da²², Abdullah İbn Saba ve Sabailer hakkında şunları yazmaktadır: "Sabailer İbn Saba'nın yandaşlarıdır. Bu kişi Ali'ye bir gün, "Tanrı sensin" dedi. Bu nedenle hemen Medain (*Eski Parthlara ve 3.yy'da Sasanid'lere başkentlik yapmış Suriye İran sınırında Ktesiphon İ.K.*) kentine sürgüne gönderildi. Kendisinin Judaizmden İslama geçtiği söylenir. Yahudi olduğu dönemde, Nun oğlu Josue olduğu ve Musa'nın mirasının kendisine geçtiğini iddia etmişti. Aynı şekilde Muhammed Peygamberin onu mirasçı atamasıyla imamlığı Ali'nin aldığını ilk söyleyen de o idi. (*Gulat ya da Mufritun diye adlandırılan İ.K.*) Aşırı şii mezhepleri ondan, onun düşüncelerinden doğmuştur.."

"O Ali'nin gerçekte ölmediğini ileri sürmekteydi. Çünkü Ali'nin kendisinde, ölümün ona karşı hiçbirşey yapamayacağı Tanrısal parça taşıdığına inanıyordu. Bulut biçiminde gelen, yıldırım görüntüsünde

²² Fransızca çev. S.292

seslenen (*Alevi köylerinde 40-50 yıl öncesine kadar gök gürlediğinde "Ali nağra atıyor!" deniliyordu. Demek ki aynı inancın kalıntıları hâlâ yaşamaktadır. İ. K.*), şimşek ışığında gülen Ali'dir. Bir gün gökyüzünden incek ve adaletiyle yeryüzünü dolduracak ve haksızlıkları yokedecektir."²³

Julius Wellhausen, İbn Saba'nın Ali hakkındaki inanç, düşünce ve iddialarını onun Yahudi kökenli oluşuna bağlamaktadır. Yani erken Aleviliğin (ilk Ali yandaşlığı, Proto Alevilik), heterodoks İslam olarak, erken Şiilik olarak "yahudi kökenli izlenimi uyandırdığını" söylüyor. Bernard Lewis'in de²⁴ aynı görüşte olduğunu görmekteyiz. Yeterli olmasa da bunda yüksünecek hiçbirşey yok. Kuran'ın içeriği Tevrat'tan geçme İsrail Oğullarının öyküleriyle dolu değil mi? Hristiyanlık da, Müslümanlık da kaynağını Yahudilikten almıyor mu? Ancak Sünni ve Şii tarihçiler, yazarlar hâlâ Abdullah İbn Saba'yı, İslamda ilk bölünmeye sebep olan kişi olarak suçlarken, aşağılayıcı bir biçimde 'Yahudi dönmesi' oluşuna bağlamalarına, ya ne demeli?

"Tanrı'nın dünya üzerinde meşru vekili olarak monarşik bir peygamber düşüncesi Yahudilerden İslama geçmiştir" cümlesiyle başlayan uzun paragrafta J. Wellhausen konu üzerine kısaca şunları söylemektedir:

"Muhammed'den önce bir sıra birbirine haleflik eden peygamberler mevcut olmuştur. Musa'nın da aynı türden bir halefi hiçbir zaman eksik olmamıştır. Bu sıra Muhammed'den sonra da son bulmamış. Her peygamberin, daha yaşadığı zamanlarda yanında bir halefi mevcut olmuştur. Musa'nın Josua'sı (*kardeşi Harun İ.K.*) gibi, Muhammed'in de Ali'si vardır ve peygamberlik görevi bunun yoluyla devam eder. Gerçi Peygamber benzetmesi Ali ve oğulları için kullanılmamıştır; kendilerine *vasi* veya *mehdi* ve genellikle *imam* deniyordu. Ama bunlar Tanrısal hükümdarlık yetkisinin cisimleşmiş (tecessüdü) olması nedeniyle, aslında peygamberdirler..."²⁵

²³ İkinci bölümün konuya ilişkin kısımlarında genişçe anlatıldığı gibi, 940'larda Bagraç Türkleri arasında dolaşan Abu Dulaf'ın, onların 'Tanrısallığın Ali'de cisimlendiğine inandıklarını yazmakta. "Alevi Türkler, Ali'nin indiği ve tekrar geri döndüğünü düşündükleri gökyüzüne doğru avuçlarını açıp dua ettiklerini" söylemektedir.

²⁴ *The Jews of Islam*, Princeton University Press, New Jersey-1987, s.103

²⁵ J. Wellhausen, çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan, İslamiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri, Ankara, 1989. s.150-151

Bunları Muhammed aynısıyla uygulamış ve 632’de Veda Haccı dönüşünde Gadirhum’da kendisinden sonraki vasisini de atadığı bilinmektedir. Ama Sünni İslam, akrabası Ali’yi Muhammed’in halefi kabul etmemekte. Buna karşılık Osman’la başlayan kabile sultanlığı, Muaviye ile oğluna geçip (Emevi soylu) hanedanlığa dönüşerek, Peygambere vekillik (Hilafet) oluşturmasını hoş karşılamakta ve haklı görmektedir. Oysa Muhammed Ali’ye tıpkı Musa’nın Harun’a baktığı gibi bakmıştır. Onun bunu belirleyen bir çok hadisi olduğu gibi Ali’nin *Divan*’ından şu sözlerini saptayabiliyoruz:

“1318- Amcamın oğlu sorunca, ara bozucuların ileri sürdükleri savları söyledim. 1319- Dedi ki sen kardeşimsin. onlarsa değiller. Biz seninle Harun’la Musa gibiyiz...1442-Nasıl ki Musa ile Harun kardeşlerse, ben de öylesine kardeşim Peygambere. Adım ona kardeşir. 1443-Kur’an da (Müslümanların) benim vilayetime bağlılıklarını ve itaatlarını gerekli kıldı. 1444- ve beni onlara imam kıldı, ve bunu Gadirhum’da bildirdi.”

M. G. S. Hodgson’a göre: “İbn Saba Şia için, bazan Cafer tarafından reddedilmiş olan *gali* (*gulatlar, yani coşkunlar, aşırılar İ.K.*) tip olarak gösterilir”.²⁶ İbni Saba hem kendisi aşırı Şia’yı savunurken, hem de ona saldırılırken kullanılan Peygamber hadislerine konu olmuştur. Ali’nin, onu ve yandaşlarını, kendisini Tanrı ilan ettikleri için ateşe attırdığı söylenmektedir. Bir İsmaili kaynağı ise, onun görünüşte acı çektiğini iddia eden İbn Saba’nın lehinde rastgele bir olaydan sözeder.”²⁷

Ayrıca Hodgson, önceki paragrafta Tabari ve al-Makrizi’nin söylemlerine yer vererek; İbn Saba’nın Ali’nin özel hakları temelinde Mısırlıları Osman’a karşı ayaklandırdığını zikretmekte ve daha sonra Ali ile Talha ve Zübeyr arasındaki kanlı savaşın, Osman’ı öldüren aynı Sabaiyya (Sabailer) tarafından yapıldığını kabul etmektedir.

Buna rağmen bir sonraki paragrafta, “bu kişinin arkasında hangi tarihsel şahıs ve şahısların yattığı açık değildir” diyerek, tarihe bakış açmazını ortaya koymaktadır.²⁸ Çünkü idealist tarihçiler için bu dönemin tarihsel kişileri Osman’dır, Talha ve Zübeyr’dir, Ali’dir, Mu-

²⁶ Kashshi, Marifat Akhbar al Ridial, 70

²⁷ Haft Bab-ı Baba Sayyid-na, ed. Ivanow, in Two Early Ismaili Treatises, Bombay,1933, s.15; -İ.Kaygusuz, Hasan Sabbah ve Alamut, Su Yayınları, İstanbul’da 2004. s.310-312; - W. İvanow, Aleviliğin ilk yazılı kaynağı, 760’lı yıllarda Abu’l Khattab tarafından yazıldığı anlaşılan ve Khattabileri işlerken genişçe yer vereceğimiz Ummu’l - Kitab’ın başında anlatılan bir olayın Abdullah İbn Saba’nın adına bağlı olduğunu ispatlamıştır; Ummu’l-Kitab, ed. W.Ivanow, Der Islam, Berlin,1933

²⁸ El Vol.II, ibidem

aviye vb.dir. İbn Saba'yı hiç yaşamamış olarak kavramak, hatta bunu ispat etmek için seferber olmak, başarılarını tamamlamasına nesnel koşullar engel olmuş halk önderlerinin tarihsel rollerini görmezlikten gelmek ve hiçe saymaktır.

Öbür yandan Ali'nin, İbn Saba ve yandaşlarını ateşe attırdığını ciddi ciddi yazmak kadar ciddiyetsizlik olamaz. Kendi öz hakları için canlarını ortaya koyup mücadele etmiş, iktidara taşımış, düşmanlarıyla kanlı çarpışmalara girişmiş ve kendisini tapacak kadar seven bu insanları ateşe attırması için Ali'nin aklı-mantığı bulunmayan bir canavar olması gerekirdi. Bunlar Ali düşmanları tarafından çıkarılan iftiraların ötesinde bir anlam ifade etmez. *Ali Divanı*'nda karşılaştığımız şu sözler, anlamlı olduğu kadar, bu iftiralara karşı savunma niteliği taşımaktadır:

“762-Beni destekleyenleri öldürtmüşüm, güya kavmimi kırdırmışım; başımdan burnumu kestirir miyim hiç? 763-Acı birçok olaya, istemeye istemeye ve iğrenerek sabır gösterdim. 1325-İnsanlara zulüm etmenin bana ait bir davranış olmadığı bilinir iken, böyle bir söylen-tiyle bana haksızlık ettiler. 764-Hayret! Allah'ın dinini inkâr etmek için öylesine yalan söyleniyor ki, insanın şaşkınlık ve üzüntüden saç-ları ağarır. 765-İnsanın kulağına çalınan ve gözüne kara vuran şeyleri Peygamber duysaydı, asla rıza göstermezdi.”²⁹

Yine Şehristani'ye göre: İbn Saba'nın çevresinde kümelenen yandaşları, düşüncelerini (inancını) gerçek imam üzerinde toplama gerekliliğine, aynı imamın gizliliğine ve Ali'de yaşayan Tanrısal par-çanın bedenden bedene geçişi (réincarnation) biçiminde gelecek yüz-yıllar içindeki varlığına inanan ilk mezhebi oluşturdular. O, Peygam-berin sahabilerinin, Ali hakkındaki bu gerçeği, sonuçta etkilendikleri halde anlamazlıktan gelmiş olduklarını ileri sürüyordu. Burada bir olay tanık gösterilmektedir: Ali, Mekke'nin yasaklı kutsal alanında girmiş olan birinin bir gözünü çıkarmış. Orada (kısasa) kısas davası görülürken, Hattab oğlu Ömer: “Tanrı'ya adanmış kutsal toprak üze-rinde bulunan bir kimsenin tek gözünü Tanrı'nın eli oymuşsa, ona kim karşı gelebilir?” diye bağır-mış. “Bu olay çok iyi tanındığı için, diyor Şehristani, İbn Saba Ali'ye bu şekilde Tanrısal nitelik yakıştıırıyordu.”³⁰

Abdullah İbn Saba hakkında konuşan, Emevi ve Abbasi dönemle-rinin halife veya vezir beslemesi tarihçi, fıkıhçı ve hadis toplayıcı yazarları, onu aşağılamak, yermek ve Ali'den uzak tutmak uğruna verdikleri bilgiler alabildiğine çelişkilidir. Kimisi Ali'nin onu daha ilk

²⁹ *Ali Divanı*, s.97, 156

³⁰ *Shahristani*, agy, s.292

dönemlerde Medain'e sürgün ettiğini söylüyor. Oysa bu sürgün değil; sonuçların gösterdiği gibi, Ali'nin açıkça oraya, propagandaya Suriye'den başlaması için gönderdiği anlaşıyor. Bazıları da onun, şeriat hükümleri gereğince, İbn Saba ve Sabaileri, Allah'a şirk getirdikleri için ateşe attığını anlatıyor. Bugün bile F. Bulut gibi kendisini "akademik düzeyde araştırmacı" görüp, herkese meydan okuyan büyüklük hastası da Ali'nin zalimliğini ve bağınaz bir şeriatçı olduğunu -neye ve kime hizmetse bu?- ıspatlamak için bu tür yanlış bilgileri kullanmaktan ar etmiyor.

Öbür yandan Abdullah İbn Saba hakkında ortak kesin kanı şudur: O Tanrısal özün Ali'de saklı olduğu, Ali'de cisimlendiğine inanan ilk İslam anthropomorphistidir (sıfatıyyeci, insan biçimli Tanrı'ya inanan). Ona göre Ali ölmemiştir, çünkü sahibolduğu Tanrısal özü ölüm etkileyemez. Bu öz Ali soyundan gelenlere geçmektedir; her birinde Ali, dolayısıyla Tanrı tecelli etmekte, kendini görünüm alanına, nesnel varlık alanına çıkarmaktadır (Epiphaneion). Özellikle onun ileri sürdüğünden kimsenin kuşku duymadığı Ali'nin ölmediği; gökte bulutlarla örtüldüğü, gökgürlemesiyle seslendiği ve şimşek çakmasıyla gülümsediği *dilemması*, Abdullah İbn Saba'nın Ali'nin 661'de İbn Mulcem tarafından katledilmesinden sonra görüldüğü ve bu *dilemmayı* propaganda aracı olarak kullandığı da anlaşılmaktadır. Bu açıkça gösteriyor ki, İbn Saba ve arkadaşlarının Ali tarafından ateşe atıldığı tamamıyla yalan ve iftiradır

Heterodoks İslamın (Aleviliğin) Ali ve Evlatlarına Bağlı Olarak Değişik Biçimlerde Gelişip Yayılması

Sabailik inanç ve öğretisine felsefi açınımlar getiren, genişletip geliştiren ve çoğu kurucularının adlarıyla anılan Alevi hareketleri Şehristani'nin verdiği bilgileri temel alarak sırasıyla incelemeyi sürdürüceğiz. Bunlardan bazıları toplumsal ve siyasi hareketler biçiminde örgütlenmiş ve kitleleri peşine takarak egemenlere karşı ayaklanmış. Zalimlere başkaldırmış, direnmiş, çokça kırılmışlar; yeniden toparlanmışlar. Bazıları ise marjinal gruplar olarak toplumu ve yönetimleri sarsmış, inançları uğruna canlarını seve seve vermekten çekinmemişlerdir. Ancak bunları tek tek incelemeye geçmeden önce, elbette ki Ali sonrası tarihsel olayları, gelişmeleri ve özellikle Kerbela olayını gözden geçirmekte yarar var.

Önce J. Wellhausen'in Ali sonrası siyasi analizine kısaca göz attıktan sonra dönem hakkında görüş ve yorumlarımızı sürdürelim.

“Ali, Osman’a karşı yapılan ihtilal hareketindeki grup başkanlarının önemli dayanağını oluşturan Iraklıları yanında tutmayı başarmış. Yönetim merkezini Küfe’ye taşıyarak, döneke rakipleriyle kanlı bir çekişmeden (*Talha, Zübeyr, Ayşe ve Camel savaşı kastediliyor. İ.K.*) sonra da olsa Basra’yı kendi tarafına kazanmıştı. Muaviye’nin arkasında, uzun zamandan beri yönetmekte bulunduğu Suriye duruyordu. Onunla Ali arasındaki mücadele bir Suriye-Irak savaşına dönüştü. Bu mücadele Ali’nin öldürülmesiyle Iraklıların aleyhine sonuçlandı. Ancak bunlar Muaviye’nin kurduğu devlet içindeki birliğe zorla ve görünüşte katıldılar. Ali, ölümünden sonra Suriye boyunduruğuna karşı muhaliflerinin bayrağı oldu. Iraklılar, Küfe’nin İslamın merkezi olduğu ve devletin merkez hazinesinin sahip bulunduğu kısa devreyi, idealleri olarak anlarında korudular. Böylece Irak’a yerleşen Şia önceleri parti değil, bütün eyaletin siyasi düşüncesinin ifadesiydi. Hemen hemen bütün Iraklılar ve özellikle Küfeliler, tek tek değil bağlı bulundukları kabile başkanlarıyla birlikte Şii’ydiler. Aralarında derece farkı olmakla birlikte Ali bunlar için, yurtlarının kaybedilmiş ihtişamı, yitirilmiş büyüklüğü anlamına geliyordu. Yaşadığı yıllarda sahip olmadığı, şahsına ve ailesine karşı büyük hürmet ve itibar, işte bu düşünceden doğmuştur. Ancak, Ali’nin adına bağlı gerçek kült, karanlık bir tarikatın kucağında çok daha önceden faaliyet göstermekteydi. Muaviye, Irak’ı itaatı altına alır almaz, Mugira b. Şube’yi Küfe’ye vali olarak atadı. Ondan her Cuma namazında mimberden Ali’ye lanet okumasını, küfretmesini istedi...”³¹

J. Wellhausen, bu siyaset analizinde kuvvetle altını çizmemiş olsa da, aslında çok önemli olan Ali’nin adına bağlı ikili muhalefet gerçeğini ortaya koyuyor. Birincisi, başta Küfeliler olmak üzere Irak eyaleti kentlerinde yaşayan büyük toprak sahipleri, kabile başkanları ve beş yıllık hilafet döneminde Ali’nin yönetim çevresini oluşturan askeri aristokrasisi gibi sınıfların Şii muhalefeti. Bu ayrıcalıklı yüksek sınıflar “kaybetmiş oldukları ihtişamlarına” kavuşmak, “merkezi devlet hazinesini” ellerine geçirmek için Ali’yi bayrak yaparak partileşmiş Şia idi.

Bunlar çıkarlarının doğrultusunda Ali yandaşı, yani Şia olmuşlardı. Yaşadığı muhalefet yıllarında ona itibar etmeyen bu kesimlerin amacı, şimdi Ali’nin anısını ve evlatlarını kendilerine bayrak yapıp kitleleri peşlerinden sürükleyerek -sadece Şam’ın boyunduruğuna muhalefet etmek için değil- iktidarı onların adına elde etmek ve kendileri kullanmaktır. İktidarı hem zor kullanarak hem de siyasi hilelerle ele geçirmiş Şam yö-

³¹ J. Wellhausen, agy s.90vd.

netimini oluşturan sınıflardan farkı yoktu. Ancak Şamdakiler daha güçlü, baskın ve zorbaydılar. Küfe'deki bu yüksek muhalif sınıfların dini de -adının Şii olması hiç farketmiyor- ortodoks İslamdı. *Birisi, yani Emeviler Ali'den nefret ederek, onu lanetleyerek İslam İmparatorluğunun başında oturmakta. Diğeri ise, yani Iraklı Şiiler Ali sevgisi gösterisi içinde onun adından ve aile bireylerinden yararlanarak iktidarı yakalamak umuduyla muhalefet oldular.* Ama savaşım gerektiğinde, göğüs göğüse vuruşmak gerektiğinde saf değiştirmekte tereddüt etmediler. Örneğin Küfeli Şiiler çok sever gördükleri Ali'ye de yaptılar; oğulları Hasan'a ve Hüseyin'e de, Hüseyin'in torunu Zeyd'e de... Üçünü de kandırıp katledilmelerine neden oldular. Çünkü üst sınıflar olarak kesimsel çelişkileri sadece top-rak, ganimet ve köle paylaşımından az veya çok kazançlı çıkmaktı. Çelişkileri, yaşamda kalıp kalmama, can pahası mücadele değildi. Bu sınıfların iktidar ve muhalefetler olarak yaşaması, avam (çoğlamme) diyerek aşağı-ladıkları halkın; yani yoksul çoğunluğun ve emekçi kölelerin sömürülme-sine, onların tam bir baskı altında tutulmasına bağlıydı.

O dönemde muhalif halk çoğunluğu da, Ali'ye ve onun soyundan gelenlere, yani Ehlibeyt soylulara karşı nefret ve sevgi temelinde bölünmüşlüğü yaşıyordu. Sınıfsal çıkarları çeliştiği için Şam iktidarı, ne Ali hilafeti yönetim çevresi tarafından Nehrivan'da kırılan Haricilere yardımcı olmuş, ne de onu katlettikten sonra, bu büyük nefretlerinden dolayı onlara sahip çıkmıştır. Tam tersine 657'den 749'lara, yani Emevi hanedanlığı yokoluncaya dek Harici hareketlerini her yerde ezmiştir. Uzun dönemli bir halk hareketi olan Haricilik, dönemin nesnel koşullarında yanlış yönlendirilmiş, daha fazla Kur'an'a bağlı ve daha iyi Müslüman olduğunu iddia eden ortodoks karakterli başkaldırılar olarak sürdü. Gelecekte Abbasiler zamanında alevi halk hareketleriyle bütünleşip kaybolacaktı...

Wellhausen'in Ali sonrası siyasi analizinde belirttiği ve "Ali'nin adına bağlı gerçek kült, karanlık bir tarikatın kucağında çok daha önceden faaliyet göstermekteydi" cümlesiyle geçiştirdiği ikinci muhalefeti kuşkusuz Sabailer oluşturunuyordu. Yukarıda açıkladığımız gibi, Ali'nin 661'de katledilmesinden sonra Abdullah İbn Saba'nın onun ölmediğini, gökyüzünde bulutlara büründüğünü ve başka bir donda soyundan gelenlerle dünyaya inip kendilerini kurtaracağını yayıyordu. Halife olmasında çok önemli rol oynamış Sabailer'in, Küfe merkez yapıldıktan sonra Ali'nin Küfeli Şii hilafet çevresi tarafından geri plana itilmiş olduğu kesindir.

Ölümünden sonra da Iraklı Şii muhalefet, Ali'yi Tanrılaştıran bu muhalefet grubu yanına almamış, tam tersine gulat (aşırı) sayıp dışlamış ve

haklarında aynı şeyi düşünen düşmanları Emeviler karşısında yalnız bırakmaktan çekinmemişlerdir. Ali'ye isnat edilen 'Abdullah İbn Saba ve yandaşlarını ateşe atan' bizzat Emevi yönetimiymiş. Ama, sadece ortodoks İslam adına, Ali'nin Tanrılığine inandıkları için değil, daha çok onları Osman'ın katilleri olarak ateşle cezalandırılmış olmaları. Demek ki, yeni başkaldırı hareketlerine gözdağı vermiş oluyorlardı.

Böylece önderleri öldürülen Sabailer yeraltına itilmişler, Julius Wellhausen'in dediği gibi "Ali'ye bağlı gerçek kült (inanç) karanlık tarikatın kucağında" yoksul halkın, kölelerin-azatlıların kinleri gelişip büyüyordu. Muaviye ile uzlaşmak zorunda kalmış İmam Hasan'a ne de Kerbela öncesi Hüseyin'e yaklaşamadıkları anlaşılıyor. Ama, Ali'nin ölümünden 20 yıl sonra Kerbela'nın öcünü almak için Kay-saniler (Hanafiyya-Muhtariyya) olarak ortaya çıkmaları, onların Muhammed İbn al-Hanefi (Hasan'la Hüseyin'in üvey kardeşi) çevresinde güçlendiklerini gösteriyor. Bu yıllar içinde Hasan ve Hüseyin'in Emevi yönetimiyle mücadeleleri ve Iraklı Şiiler'in tutum ve davranışlarına bir göz atıp, Kerbela olayına girelim.

Ali Gibi Pasifist Siyaset İzleyen Hasan ve Muaviye Anlaşması

Sünni İslam dışında ve kendilerini Caferi diye adlandıran Şiiler ile Alevi-Bektaşiler İmam Hüseyin ve Kerbela şehitleri için yas ayı kabul ettikleri Muharrem ayında oniki gün oruç tutarlar. Her yıl Kurban bayramının ilk gününden itibaren, üçüncü haftanın son günü başlatılan İslamın bu kesimleri için Muharrem orucu, aynı zamanda Tanrı'ya ibadet olarak algılanmaktadır. İmam Hüseyin'in şehit edildiği gün olan orucun sonunda Şiiler, zincirlerle döverek, kesici aletlerle yaralararak kendikendilerine işkence ederler. Bu şekilde ızdırıp çekerek, İmam Hüseyin'in o korkunç ve dayanılmaz acılarına ortak olduklarına inanırlar. Alevilerde ise hiç su içmedikleri Muharrem orucu, onikinci gün aşure çorbasının pişirilip dağıtılmasıyla son bulur. O gece Cem yapılır ve Kerbela olayını anlatan, saz eşliğinde özel makamla okunan Mersiyeler (ağıtlar) söylenir; şehitler için ağlar, gözyaşı dökerler ve Yezid'e lanet okurlar Cem'e katılmış olan canlar. Yine Alevi-Bektaşilerin Muharrem dışında da Görgü Cemleri, 'Cem Birleme' adını verdikleri törende, su ya da şerbet dağıtılırken, İmam Hüseyin ve Kerbela şehitlerini anan övgü ve sevgi nefesleri söylenerek (tevela), Yezit ve Muaviye'ye lanetler okunarak (teberra) sona erdirilir.

İslam tarihinde korkunç ve dengesiz bir siyasal olay olan Kerbela kırımı ve İmam Hasan ile Hüseyin üzerinde, nesnel bakış açısından yaklaşım ile yorumlamayı deneyeceğiz.

Ali harici İbni Mülcem tarafından şehit edildiğinde (661) ikinci imam Hasan otuz yedi yaşında bulunuyordu. *Al Müctaba* (seçkin, seçilmiş) sıfatını taşıyan Hasan'ın Muaviye'ye boyun eğmesi ve onu İslam halifesi olarak kabullenmesi iki türlü değerlendirilmektedir: Birinci değerlendirmede Hasan acımasızca eleştirilerek halifelіği savaşsız Muaviye'ye teslim ettiği için onunla alay edilmiş. Batılı ve tarafsız (!) görünen bazı tarihçiler tarafından, kadınlara aşırı düşkün, öngörüsüz, iktidarsız, lüks ve rahat yaşam isteyen biri olarak betimlenmiştir. Hatta J. Wellhausen, "Hasan, hak ve hukukunu şerefsizce satmıştır"³² diyerek hakarete kadar varırmıştır. Avrupa merkezci idealist tarihçiler, İmam Hasan'ı alçaklık ve korkaklıkla suçlamış; Emevi ve Harici yandaşı, daha sonraları Abbasi dönemi Sünni tarihçi yazar ve şairlerin anlattıklarını temel almışlardır.

Şii tarihçi ve yazarlar ise bu değerlendirmeyi asla kabul etmezler. Onlar, Küfeli Şiiler ve orada bulunan ordunun başındaki Ali'nin Medineli ve Mekkeli dostları tarafından seçilen Hasan'ın halifelikten çekilmesini, alçakça bir zayıflık ve korkaklık değil, tersine gerçekçi ve şefkat-merhamet dolu bir olay olarak gösteriyorlar.

Yaklaşık 40 bin kişilik ordunun başında, babasının öcünü almak için Haricileri takibeden Hasan, Muaviye'nin başında bulunduğu Suriye ordusuyla karşılaştı. Kendisine haber gönderip müzakere isteyen Muaviye, öbür yandan Küfeliler arasına soktuğu gizli adamlarıyla yaydığı yalan haberler ve dağıttığı rüşvet Hasan'ın ordusunu parçaladı. Çeşitli kabilelerden oluşan birlikler uyuşmazlığa düştü ve Hasan'ı yüzüstü bıraktılar. Bir kısmı ona başkaldırdı, bir kısmı Muaviye ordusuna katıldı. Hatta Hasan'nın çadırını yağmalamaya giriştiler. Dolayısıyla Hasan yanında kalan bir avuç yandaşı ve yakınlarının kanı dökülmesin diye halifelikten vazgeçip Medine'ye çekildi.³³

Elbette ki Hasan, ne bir korkak ve alçak, ne de onursuzca hukukunu satmıştır. Ancak İmam Hasan; çok kurnaz bir politikacı olduğu kadar, hem silahlı gücü hem de ekonomik zenginliği elinde bulunduran egemen sınıfların temsilcisi Muaviye tarafından rahatlıkla tuzağa düşürülecek kadar zayıf ve deneyimsizdi. Hasan'ın hasmı öylesine kurnaz ve hilekar politikacıydı ki, Sıffin savaşında kaybetmek üzere olduğu anda bile durumu lehine çevirebilmişti. Oysa Ali, Muaviye ve Amr ibn ül As'ın hileleriyle, yendiği halde yenilmiş sayıldığı sözü edilen savaşın hemen arkasından, toparlanamadan Muaviye'nin üzeri-

³² Julius Wellhausen, Çev. Fikret Işıltan, agy., Ankara-1989, s. 157

³³ Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, Yale University Press-1985, s.26-27

ne gitmesi gerekirken, arkadan vurmamaları için kendisini terkeden Hariciler'e yüklenmiş ve bir süre sonra onların büyük bir kısmını Neh-rivan'da kılıçtan geçirmişti. Küfe'yi Halifelik merkezi olarak hazırladıktan sonra bunu yapması Muaviye'yi daha da güçlendirmiş, hatta bu arada aynı hilekar siyasetiyle Mısır eyaletini de ele geçirmişti.

Hasan'ın durum değerlendirmesi yapmadan, gücünü ve ordusunun sadakatini tam anlamadan, asıl düşmanını gözden kaçırarak, salt babasının öcünü almak için Haricilerin üzerine gitmesi doğru değildi. Çevresinin etkisiyle Hasan'ın bu aceleciliği, Muaviye'nin çok işine yaradı. Muaviye, Küfe'deki Halifelik yönetim çevresindeki sınıfların tereddütlerini ve Hasan'ın asıl, bir toplumsal ihtilalle babasını halife yapmış olan aşağı sınıflardan halklarla, yani Sabailerle ilişkilerinin kopukluğunu gördü. Çıkar gruplarını rahatlıkla satın aldı. Müzakereler sırasında Hasan'a, kendi durumlarının tıpkı Ebubekir ile Ali arasındaki halifelik anlaşmazlığına benzediği haberini göndermişti. Ebubekir'i tutan kabile şeflerinin çokluğu yanında, yönetime daha layık olsa bile Ali'nin zayıf oluşu, onu evine kapanmaya zorunlu kılmıştı. Hasan'ın böyle yapmak zorunda olduğunu açık açık söylüyordu. İşte Hasan, Muaviye'nin bu değerlendirmesinin doğruluğunu görerek, babası gibi evine ve inancına sığınmak zorunda kalmıştır. 17.yüzyılda yaşamış, 4. İmam Zeynelabidin'in oğlu Zeyd soyundan gelen Senirkentli Veli Baba, *Menakıbname*'sinde anlaşmayı dönemin türkçesiyle şöyle anlatmaktadır:

“Hz. Murtaza'nın şehadetinden sonra bivefa Küfi'lerin (*vefasız Küfelilerin*) teşvikiyle Şam üzerine ordu çekmiş ise de, Anbar nahiyesinde Şam askeri karşıladığından ve zati alisi bu yolda sefk-i *dem* (*kan dökmek*) istemediğinden Muaviye ile beş şart üzerine, Muaviye'nin teklifi vecihle hicretin kırkbirinci senesinde (M.661) hakk-ı hilafetini ona terketmiş. Ve ol şartlardan evvelkisi şart: Hz. Ali (K.V.)ye la'n ve şetim (*lanet ve küfür*) olunmaya. İkincisi: İmam Hüseyin Muaviye'ye tebaiyyet itmeye ve biat teklifinden muaf tutula. Üçüncüsü: Şam valisi Muaviye yerine kimseyi kaim mekam kılmayub (*yerine kimseyi tayin etmeyip*), andan sonra İmam Hasan Halife-i Resulullah ola. Hz. Ali taraflısı olan bazı rical (*ileri gelenler*) incitilmeye ve hapisshane de ise koyverile. Beşincisi: Her sene İmam Hasan Basra'dan ikiyüz bin gurus ala (*Kuruş, gümüş dirhem karşılığı olabilir! İ.K.*) Zira Şah-ı vilayet (Hz.Ali) şehid oldu. Yirmi iki evlad ve dört nisa'ye (*kadına*) sekizyüz gurusluk malı kaldı. Bu sebepten Evlad-ı Ali cümlesi fakıyr idiler. Lakin Muaviye beş şartın dördünü kabul ittim. Beşincisi La'nı Ali ve

sebbi Ali (*Ali'ye lanet ve küfür*) olmamak kabil değildir. Meğer ki İmam Hasan kanğı camide bulunur ise, o camide sebb ve la'nı Ali olunmasın, başka olmak mümkün değildir, didi. Hah-ı nahah (*ister istemez*) tarafeinden kabul ittiler. Badehu (*bunun üzerine*) dairesi halkıyla (*Hasan*) Medine-i Münevvera'ye giderek kuşe-i inzivaya çekilmiş idi.”³⁴

Hasan'ın ne denli yalnız kalmış olduğu, bu koşulların ileri sürülmesi ve kabul edilmesinden anlaşılmaktadır. Sorumluluğunu yüklenmediği ailesini açlığa tutsak kılmamak için, babasına cami mimberlerinden küfredilmesini bile sineye çekmiştir Hasan. Kuşkusuz sadece Hasan tarafından değil, ailecek kabul edilmiştir bu onur kırıcı koşullar. Çünkü, Ali ailesinin başka kurtuluş yolu yoktu. Ancak Hasan aile içinde seçilmiş ikinci İmam olarak barışçıl (pasifist) siyasetini ölümüne kadar sürdürmek zorunda değildi. Eğer Hasan Muaviye ile savaşa girseydi, Kerbela olayıyla Hüseyin'in taşıdığı büyük tarihsel onur onun olurdu. Ama Ali soyu, Ehlibeyt soyu tümüyle yok olurdu. Çok hırslı ve kindar bir düşman olan Sufyan oğlu Muaviye, Hasan ve yanındakileri öldürmekle kalmaz, Medine'ye ve Mekke de saldırır tüm Haşimi sülalesinin sonunu getirirdi. Ali Muaviye için, “sen ve baban istemiyerek ikiyüzlülükle İslam'a katıldınız. Peygamberin vefatıyla da eskiye döndünüz cehaletiniz bitimsiz”, dememiş miydi? Cehalet devrinin büyük kin ve düşmanlığı bitimsiz sürüp gidecekti.

Muaviye'nin, yapılan anlaşmada Hasan'a, halifelikten vazgeçmesi koşuluyla çok cömert davrandığı görülüyor. Hasan ve yandaşlarına genel af dahil, ailesinin Medine'de rahatça yaşaması için yüklü bir mali kaynak sağlamıştı. Bazı kayıtlara göre ise, daha ileride Muaviye'nin ölümü üzerine halifeliğin Hasan'a devredileceği koşulu bile vardı. Yapılacak olan bir savaşın kendisine daha pahalıya malolacağını bilen Muaviye bunlara seve seve razı görünecekti. Halifeliğe ilişkin madde anlaşmada gerçekten varolmalıydı ki, Hasan buna inanmış ve sekiz yıl boyunca Medine'de, kendisine gelip Muaviye'ye başkaldırdığı takdirde, destekleyeceklerini söyleyen heyetlerin önerilerini reddetmiştir. Hiç kuşkusuz Hasan'ı ve kardeşi Hüseyin'i ayaklanmaya zorlayan, Ali'nin ölmediğini ve onun Tanrısal özünün şimdi kendilerinde tecelli ettiğini inandıkları için bölük bölük onlara koşan Sabailerdi. Ayrıca Şii oldukları için Muaviye'nin valileri aracılığıyla Ali'ye küfrettirerek ağır baskı altında tuttuğu Küfe kaynıyordu.

³⁴ *Veli Baba Menakıbnâme'si*, Haz. Doç.Dr. Bedri Noyan, İstanbul-1993, s.82

M. Momen, “Muaviye İmparatorluk üzerinde öyle bir kuvvetli pençe geçirmişti ki, herhangi bir başkaldırı başarısızlığa uğradı. Üstelik Hasan söz vermiş ve bir anlaşma imzalamıştı.” diyerek, Hasan’ın ayaklanmamasına gerekçeler sıralıyor. Bizce Hasan bir isyanı yönetmeye kendini yetkin göremediği için barışçıl siyaset izlemek zorunluğu hissetmişti. Zaten yapamazdı. Medine’de, anlaşma uyarınca Basra’dan gelen ekonomik yardımı kabul ettiği için bir çeşit gözaltı yaşıyordu. 661 ile 680 tarihleri arasındaki bu dönem, politikaya karışmamak koşuluyla verilen bu yardım, onlar için doğrusu bir zül idi. 19 yıl Ali ailesi bir ekonomik gözaltı olan bu ayıbı yaşadı. Hasan hep Muaviyen’in de anlaşmaya uyacağına inanmak istiyordu. Elbette ki uymadı ve 669 yılında, henüz kırkaltı yaşında bulunan Hasan’ı öldürttü. Büyük olasılıkla Muaviye, Hasan’ın artık isyancıları etkilenmeye başladığı ve harekete geçeceğinden kuşkulandığı için onu zehirleterek ortadan kaldırmıştı.

Hasan’dan sonra imam olarak Ali ailesinin başına getirilen Hüseyin’in on yıllık Medine yaşamı da farklı geçmedi. Hasan’ın öldürülmesi Ali ailesini iyice sindirmişti. Muaviye yaşadığı sürece onları bu anlaşmaya uymaya zorladı ve gözaltı sürdürdü. Oysa Küfe’de Hasan’ın ölümünden iki yıl sonra (671) Hucr İbn Adi al-Kindi isyanı patlak vermişti.

Muaviye, camilerde minberden Ali’yi lanetlemeyi bir siyaset kurumu haline getirmişti.³⁵ Bu siyasete bilinen ilk tepki Hucr İbn Adi başkanlığında bir avuç Küfeli Şii’den geldi. Al Kindi kabilesine mensup Hucr İbn Adi, Sıffin savaşı dahil diğer birçok siyasi olaylarda Ali’nin yanında bulunmuş ve onun tarafından yetiştirilmişti. 671’de Muaviye yönetimine karşı başkaldırdı. J. Wellhausen, Ebu Mihnef ve Taberi’den kaynaklanarak olayı çok geniş biçimde ayrıntılamaktadır. İsyân kolayca bastırıldı ve Hucr, altı arkadaşıyla birlikte Şam’a götürülerek Muaviye tarafından idam edildi. Bu yediler, Şiiler tarafından ilk şehitler olarak kutsanır ve saygı görürler.³⁶

³⁵ Emevilerin bu siyasetlerini fethettikleri, yayıldıkları ülkelerin en küçük birimlerine kadar götördüklerini, 10.yy. Arap gezgini İbn Fadlan’dan öğreniyoruz: “Kharizm ülkesinde Ardakuva adında bir köy var. Burada oturanlara Kardaliya denilmektedir. Dilleri tıpkı kurbağa viyaklamasına benzemekte. Her namazın sonunda inananların emiri Ali bin Abi Talib’e lanet etmektedirler.” (İbn Fadlan, Fransızca Çeviri: Marius Canard, *Voyage Chez Les Bulgares de la Volga (Volga Bulgarları Arasında Gezi)* Paris-1983, s.14)

³⁶ M.Momen, agy.s.28

HÜSEYİN VE KERBELA OLAYI

Şiilik Ortodoks İslam Olarak Tarihte Yerini Alıyor

Bize göre bu Hucr ve arkadaşları yediler, ortodoks Şii değil, *Sabai* idiler. Çünkü canlarını uğrunda hiç çekinmeden verecek kadar Ali'yi taparcasına seviyor ve ona bağlıydılar. Kutsadıkları varlığın lanetlenmesine dayanamamış isyan etmişlerdi. Muaviye onlara, Ali'yi inkâr ettikleri takdirde canlarının bağışlanacağını söylediği halde, sevgi ve bağlılıklarından asla ödün vermediler. Muaviye'nin yandaşı olan Ayşe'nin bile kızıp karşı tavır aldığı bu olaya Hüseyin ve Ali ailesinin davranışı yahut haberli olup olmadıkları hakkında bir bilgi yoktur. 70-80 yıl sonra, Hucr'ün mensup olduğu Al Kinda kabilesinden Banu Kinda'nın güçlü partisi, *Sabailiğin* devamı ve daha gelişmiş kolu olan *Mansurilerle* birlikte halife Abdülmelik'e başkaldırmıştır.

Baştan Hucr'ün arkasından gitmekten çekinen kabile üyeleri, Sükun'lu Malik b. Hübeyre'nin hapse atılmış diğer bazı isyancıları parayla da olsa kurtarmasından sonra birlikte harekete katıldılar. Ziyad tarafından Şam'a götürülmüş olan Hucr ve arkadaşlarını kurtarmak için silaha sarılarak yürüyüşe geçtiler. Malik'in başında bulunduğu kuvvet Şam'a yaklaştığında, Hucr ve arkadaşlarının idam edildikleri haberi gelmişti. Onları serbest bırakması için Muaviye'ye ricacı göndermiş olan Malik b. Hübeyre çok öfkelenmiş saldırıya hazırlanıyordu. Siyaset kurnazı Muaviye onları silahla karşılayarak, isyanın büyü-yüp genişlemesine meydan vermedi. Onları parayla karşıladı. Muaviye'nin 100 bin dirhem (gümüş) göndererek Malik'in öfkesini yatıştırdığı ve kendisinin haklılığına onu inandırdığını öğreniyoruz. Açıkça görüldüğü gibi, Muaviye Sükun kabilesi başkanı Malik b. Hubeyre'yi 100 bin dirheme satın almış ve isyanı bastırmıştı. Bu olay, kabile aristokrasisinin inanç değil çıkarlar doğrultusunda hareket ettiklerinin en belirgin örneğidir. İşte Hüseyin'i Küfe'ye çağırıp, halife olarak başlarına geçirmek isteyenler de toplumun bu kesimiydi.

Muaviye 680 yılında öldü. Şii yazarlara göre, sözde ölüm döşeginde acı bir vicdan azabıyla kıvranıp durmuş. Yaptıklarından dolayı ufak bir vicdan azabı duyan adam, ölmeden önce oğlu Yezid'i halef olarak atayıp zorba bir hanedan yaratmazdı. Medine valisi Velid b. Akab, İmam Hüseyin'i Yezid'e biat etmeğe zorlayınca Mekke'ye göçetmişti. M. Momen: "İslam dininin kurallarıyla alay eden bir sarhoş olan Yezid'in halifelik makamına oturması namussuzca bir tecavüz, bir gasıptı. Küfe'de halk bir kere daha kaynaşmaya başladı. Artık Hüseyin'i Küfe'ye gelmeye ve kendilerine liderlik yapmaya zorlayan mektuplarla haberler Medine'ye geliyordu" diye yazıyor.

Hüseyin'i çağıran, Küfe'nin nüfus çoğunluğunu oluşturan kozmopolit halkı mıydı? Hiç de öyle görünmüyor. J. Wellhausen'ın açıkladığı gibi, Küfeliler ondan yanlarına gelmesini ve başlarına geçerek Emevi egemenliğine karşı ayaklanmasını istediler. Ancak, Hüseyin'e mektup yazanlar her kabileden nüfuz ve itibar sahibi kimselerdi. Ayrıca sayıca ve nüfuzca önde gelen Yemenliler de bulunmaktaydı. Kısacası kentin yerli zenginleriyle, Küfe'ye yerleşip varlık sahibi olmuş yabancı kabilelerin başlarıydı.

Hüseyin Müslim Akil'i Küfe'ye Gönderiyor

Hüseyin Küfe'den gelen çağrılarını değerlendirmek istedi. Yezid'in valileri, hangi şehirde otursun onu boyun eğmeğe zorlayacaklardı. Bu nedenle Küfe'ye gitmeye ve orada şansını denemeye karar verdi. Başka çıkar yolu da yoktu. Ondokuz yıldan beri Medine'de yaşadığı ekonomik gözetim Ali ailesini giderek yozlaşmaya itmişti. Zaten Medine zevk, eğlence ve mizah merkezi halini almış; buradaki Haşimiler siyasetten ve savaşlardan uzak, Peygamberin kabilesinden olma ayrıcalığının zevkini çıkarıyorlardı. Tanınmış doğubilimcilerden Franz Rozenhal'ın dönemin Arap yazarlarından derlediği, mizah-gülmece yaratıcısı Eş'eb ve torunu Şuayb'ın öykülerinde İmam Hasan ve oğullarının; Hüseyin'in kızları, Halife Osman'ın iki torunuyla evlenmiş Fatima ve Sukeyne'nin (Sakine) adları sıkça geçmektedir. Özellikle Sukeyne'nin eğlenceye düşkün ve birkaç kaç kez evlenmiş kadın olduğu belirtilmektedir.³⁷ İmam Hüseyin bu yozlaşmayı ve kendi ailesinin prestijinin azaldığını görüyor üzülmüyordu. Küfe'de istediklerini bulamazsa, büyük olasılıkla son İran şahı Yezdigerd'in kızı olan karısı Şehriban'ın ülkesi İran'a geçip, oraya yerleşmeyi düşünüyordu.

Hüseyin, Mekke'den hareket etmeden önce amcasının oğlu Müslim Akil'i gizlice Küfe'ye gönderdi ve ondan haber beklemeye başladı. Anlaştıkları üzere Müslim önce Sakif kabilesinden, beş yıl sonra Hüseyin ve Ali ailesinin öcünü almak için Kaysaniya adıyla büyük Sabai-Alevi hareketini başlatacak olan Muhtar b. Ubeyd'in evine indi. Bu gösteriyor ki, Hüseyin Küfeli ortodoks Şiilerden çok Ehlibeyti kutsallaştıran Sabai akımı yandaşlarına güveniyordu. Ancak Küfeli soylular Müslim Akil'i oradan alıp, Murad kabilesinin önde gelen zenginlerinden Hani bin Urve'nin evine yerleştirdiler. Çok dikkatli ve gizli propaganda toplantılarıyla, bir ay içinde yirmi bine yakın Küfeli

³⁷ Franz Rozenhal, Türkçesi: Prof. Dr. Ahmet Arslan, *Erken İslam'da Mizah*, İstanbul-1997, s.35,162-164; 48,92,107,204; 113-118, 132, 152, 172vd.182

Şii Hüseyin'e biad yeminiyle ihtilal ordusuna kayıt yaptırdı. Elbetteki bunları Şam'daki halife Yezid'in kulağına ulaştırmışlardı casusları. Yezid'in ilk işi, ılımlı ve harekete gözyuman Küfe valisi Numan b. Beşir'i görevden alıp, Basra valisi Ubeydullah b. Ziyad'i onun yerine geçirmek oldu.

Ubeydullah daha Basra'dayken Hüseyin'in hedefi hakkında geniş bilgi edinerek gelmişti Küfe'ye. Buna karşılık, "evinde yabancı saklayan ya da yabancı görüp de haber vermeyen çarمیha gerilecektir" tehdidi işe yaramamış, Müslim Akil'in saklandığı ev ihbar edilmemişti. Sonunda Makil adında bir azatlıyla 3000 dirhem vererek, onu Partiye bağışlamak kandırmacasıyla tanınmış bir Şiinin evine sokmayı başardı. Müslim'e ulaşan Makil, Hüseyin'e biad ederek onun güvenini kazanıp aralarına girdi. Böylece Hani bin Urve'nin evinde olup biten herşeyi günü gününe vali Ubeydullah bin Ziyad'a bildirdi.

Herşeyi öğrenen vali, Hani bin Urve'yi konağına çağırıp, Şii eşrafın önünde dövdü hakaret etti. Sonra idam edip Kasaplar Pazarında astırdı. Ne kendi kabilesi ve ne de diğer Şiiler onu kurtarma girişiminde bulunmadı. Ayrıca gelişigüzel birkaç kişi daha yakalanıp kendi kabilelerinin oturduğu mahallelerde astırıldı. Ertesi gün Müslim Akil yanında bulabildiği taraftarlarıyla pazar yerinde toplandı, sözde valiye başkaldıracak, vuruşacaklardı. Bunu duyan Ubeydullah yanlarına geldi. Kendisiyle birlikte sadece otuz silahlı muhafız vardı. Ayrıca parayla satın aldığı en itibarlı Küfe Şiileri eşrafından yirmi kişi de yanında bulunuyordu. Ubeydullah'ın yerine, bizzat bunlar isyancıları dağılmaları için uyardılar. Müslim Akil'i tek başına bırakıp dağıldılar. Sokaklarda sığınacak ev arayan Müslim'i, al Kinde kabilesinden dul bir yaşlı kadın içeri aldı. Ama kadının oğlu korkusundan kabile başkanına, o da valiye bildirince Müslim Akil yakalandı ve vali Ubeydullah tarafından idam edildi. Böylelikle Küfeli ortodoks Şiiler bir kere daha Ali ailesine ihanet ettiler. Bu kez, biraz Ubeydullah'ın kılıcının korkusundan, ama daha çok parasına tamah ederek ihaneti gerçekleştirdiler.

Hüseyin Bir Daha Dönmemek Üzere Mekke'yi terk ediyor

Kayıtlara göre İmam Hüseyin Küfe'ye gelmek üzere Mekke'den ayrıldığı gün (10 Eylül 680), Müslim Akil öldürülmüştü. Hüseyin'in Mekke'den ayrılmasına, başından gittiği ve dolayısıyla sorumluluktan kurtulduğu için, en çok seven vali İbn Zübeyr oldu. En yakın akrabalarından Abdullah b. Cafer'in oğulları kadınları ve çocuklarıyla birlikte, 54 yaşında bulunan Hüseyin'le yola çıktılar. Abbasoğullarından kimse katılmadı. Sadece elli silahlı vardı yanında. Gerisi kadın

ve çocuklardan oluşuyordu. Hüseyin Tanim’de, Şam’a giden bir ker-
vanı ele geçirdi. Çünkü develere ihtiyacı vardı. Bundan sonra Küfe
yolunu tutarak Zat, Irk, Vadi Zürrumme’den geçerek Hacir, Zerud ve
Salebiye üzerinden Zübale’ye ulaştı. Burada Hac ziyaretinden dönen
birkaç Küfeli de ona katıldı. Hüseyin çağrı mektupları ve imzalı biat
yeminleri yanında bulunduğu için, düşlerinde Küfe’de sadık Şiilerle
(!) yükselteceği büyük isyan hareketini yaşıyordu.

Hüseyin Salebiye’de Müslim’in acıklı öyküsünü öğrendi. Küfeli
Ebu Mihnef’ten kaynaklanan J. Welhausen “bu haber üzerine, eğer
öldürülen Müslim’in, kendilerine intikam hakkı ve görevi düşen erkek
kardeşleri razı olsalardı, Hüseyin seve seve geri dönecekti” diyor.
Bizce Hüseyin, yukarıdaki açıkladığımız nedenlerden ötürü Medi-
ne’den de, Mekke’den de bir daha geri dönmek üzere ayrılmıştı.

Küfe valisi Hüseyin’in yola çıktığını çoktan öğrenmiş ve onu Kü-
fe’ye sokmadan ortadan kaldırmak yollarını arıyordu. Çünkü Şam’daki
halife Yezid’in kesin emriydi bu. *Veli Baba Menakıbnamesi*’nde “Mu-
aviye ölürken oğlu Yezid’e vasiyet idip, ‘ben Ali ile Hasan’ın işini bi-
türdüm, cümle memaliki sana biat ittirdüm. İmam Hüseyin’in işini de
sen bitür’ diye vasiyyet eyledi” demektedir. Yezid de halifeliğini elin-
den kaçırmamak için, acımasızca bu vasiyeti yerine getirecektir.

Ubeydulah b. Ziyad, önce Kadisiye’den Tamimli Hür b. Yezid’in
kumandasında bin kişilik öncü birlik gönderdi. Ama asıl, başında Mu-
hammed’in sahabelerinden Sad b. Ebu Vakkas’ın oğlu Ömer’in bu-
lunduğu 4000 kişilik kuvvet, Kerbela yakınlarında bekliyordu. Bu
kumandana Yezid, Rey valiliği sözü vermişti. Hüseyin’e boyun eğdir-
diği takdirde hemen gönderecekti. Hür b. Yezid, Küfe valisi Ubey-
dullah’tan, Hüseyin’e dinlenme olanağı kullanması ve onun bir kalede
veya su kenarında konaklamasına izin vermemesi buyruğunu almıştı.
Kendisini hemen arkasından izleyen bu öncü birlik yüzünden ne Nini-
ve ne de Gadiye ve Şefiye’de konaklayabildi. Hüseyin’i bir dost
görünüşü altında herhangi bir saldırıda bulunmadan öylesine yakından
izliyorlardı ki, arkasında namaza duruyor. Hatta Hüseyin’in susayan
askerlere, kendi sularından verdiği bile anlatılmaktadır.

Her fırsatta Ali ailesini ve yandaşlarını eleştiren, sıkça kusur bulan,
onlara karşı düşmanca tavır koyan Julius Wellhausen, dönemin siyasi
olaylarına her nedense Emevi hayranlığı içinde bakmaktadır. Burada
da “Hüseyin, Hür’ün emrindeki birkaç atlıya saldırması için yapılan
teklife uymadı; savaşı başlatan kişi olmak istemiyordu” diyor. Koca
bir birlik, bir silahlı müfrezeydi bu, birkaç atlı değildi ki! Hüseyin’in,

Küfe'ye yaklaşmasını önlemek için, bin kişilik bir askeri müfrezenin genç kumandanı Tamimli Hür'e³⁸, elli kişilik silahlı adamıyla saldırması bir kurtuluş mu olacaktı? Tersine kurduğu dostluk ve gösterdiği sevgi, Hür b. Yezid'in tek başına da olsa, daha sonra Hüseyin'in yanına geçmesini sağlamıştır. Onun uğruna şehit olmuştur.

İmam Hüseyin Kerbela Çölünde Ölümüne Direniyor

Hüseyin sonunda Fırat'a uzak olmayan susuz bir alanda, 'kısır, çorak' anlamına gelen Akr köyüne yakın bir yerde, Kerbela'da konaklamaya zorlandı. Ömer b. Sad, Hazar Denizi kıyılarında ayaklanmış Daylamlıları bastırmak için Küfelilerden oluşturduğu 4 bin kişilik ordusuyla, aldığı emir üzerine Hüseyin ve adamlarını kuşattı. Görüldüğü gibi, Hüseyin'i çağırıp başlarına geçmesini isteyen, biat yemini imzalayan Küfe'nin saygın kişileri, şimdi Ömer b. Sad'ın kumandasında düşman olarak karşısında bulunuyorlardı. Ali ailesini sevdiklerini ve onların Şiası (yandaşı) olduklarını ileri sürenler, inançları uğrunda savaşa girmemişler. Ama, Ömer b. Sad'la Cihad'a, yani fetih savaşlarına katılmaktan çekinmemişlerdi. Çünkü, bu savaşların ardında ganimet vardı, mal, para, toprak kazançları vardı. Öyle korkuyla ya da zorlanarak filan katılmış değillerdi bu orduya...

Ömer b. Sad, Hüseyin'e buraya niçin geldiğini sordurduğu zaman, o da kendisinin yanında bulunan Küfelilerin davet mektuplarını çıkarıp göstermişti. Ama, şimdi artık burada kalmasına bir gerekçe bulunmadığını, çekilip gitmesi için izin verilmesini istedi. Taberi'nin Duhni'den rivayetine göre Hüseyin, Medine'ye geri dönmek ya da sınır boylarında kafirlere karşı savaşmak, hatta Şam'a Yezid'in yanına gönderilmek istiyordu. Ama, yine Taberi Tarihi'nde, Abu Mihnef'in "Hüseyin bunlardan hiçbirini istemediği, yerinden ayrılmak niyetinde olmadığı" görüşüne de yer verilir.³⁹ Bizce Ömer b. Sad ile istişareleri sırasında, Hüseyin gerçekten sınır boylarına gitmek isteği göstermiş olmalıdır. Çünkü buradan onun, İran'a geçmek ve oralarda güçlenerek ve herşeyi talan edilmiş, toprakları ellerinden alınarak kendi topraklarında köleleştirilmiş Arap olmayan halkların başında bir ihtilal yapma niyeti sezilebilir. O topraklara gitmek için de Ömer b. Sad'ın ordusuna katılarak olmasa bile, koruması altında Irak'tan çıkması gerekiyordu. Ömer için böyle bir durumda, Küfelelileri bu kez gerçekten Hüseyin'e

³⁸ to al-Hurr at-Tamimi, the young commander of a military detachment numbering one thousand, to intercept Husayn's party as it approached Kufa: M. Momen, agy.s.29

³⁹ J. Welhausen, agy. s.107

kaptırılacağı korkusu sarmış olmalıdır. Hemen arkasından Ömer b. Sad, Ubeydullah'la görüşmüş. Ondan Hüseyin'in, Yezid'in halifelliğini kabul edip, ona biat etmediği takdirde, bir yere bırakılmaması ve zor kullanması buyruğunu almıştı. Ayrıca, eğer bunu yapamayacaksa, ordunun kumandasını derhal, buyruğu getiren Kays kabilesinden Şimr b. Zi Cevşen'e devretmesini istiyordu Küfe valisi Ubeydullah. Belliki, babası Sad b. Vakkas İslam Peygamberinin sahabilerinden ve Ali'nin yakın dostlarından olması dolayısıyla Ömer'e fazla güvenmiyordu. Ömer b.Sad, başındaki orduyu yönlendirip Hüseyin'in tarafına geçseydi, tarihin seyri değişebilirdi. Hemen Küfeyi alıp, Hüseyin adına yükselteceği büyük bir Şii isyanıyla iktidara yürüyebilirdi.

Ömer b. Sad, Rey valiliğinin elinden gideceği telaşı içerisinde, aynı günün gecesi boyunca saldırı hazırlıkları yaptı. Fırat tarafından sararak, suyun önünü kestiler. Hüseyin Yezid'e biat etmeyeceğini kesin bir dille söylemişti. Daha sonra kampında bulunan yakınlarına, Yezid'in istediğinin kendisi olduğunu, isteyen herkesin gidebileceğini içtenlikle açıklamasına rağmen, kimse onu terketmedi. Tek başına da kalsa şehit oluncaya kadar savaşıyordu. Düşmanlar çadırlarının önündeydi, karşılıklı konuşmalar yapıyordu. Hüseyin'le birlikte ailesinden 18 ve yandaşlarından 54 kişi olmak üzere savaşılabilecek 72 kişi vardı. Gerisi kadınlar ve çocuklardan oluşuyordu. Kampın suyu ve yiyeceği tükenmişti.

10 Muharrem Çarşamba günü (10 Ekim 680) şafakla birlikte saldırı başladı. Bu karşılıklı iki gücün vuruşması değil, bir imha savaşıydı, bir soyun kırımıydı. Bir yanda 5 bine yakın Şam halifesi Yezid'in ordusu, öbür yanda 72 savaşçı. Tarihin o ana kadar eşi görülmemiş dengesizlikte ve kural tanımayan bir çarpışmasıydı. Hüseyin'in akrabaları ve sadık adamlarının hepsi de yiğitçe dövüşerek düştüler. Bazıları omuzlarına kırbalari, tulumları takıp Fırat'tan su almak için Ömer b.Sad'ın saflarını yararak, bazıları tek başına 15-20 kişiyle birden çarpışarak şehit oldular. Bu çoğu Küfeli Şii askerleri öylesine mal ganimet ve para hırsıyla donatmışlardı ki, bir an önce bu bir avuç Kerbela mazlumunu ezip, Desteba'da Daylemliler üzerine cihad için yola çıkma acelesi içindeydiler. İslam dinini yayma adına kutsal cihadı düşünenler, İslam Peygamberinin torununu katletmenin inanç ve ahlaki sorumluluğunu akıllarından bile geçirmedi. Askerlerden kumandanlara ve valisine kadar hepsinin vicdanları körelmiş, insanlıklarını unutmuş, çıkar ve makamların tutsağı olmuşlardı. İçlerinde insanlığını anımsayan tek kişi Tamim kabilesinden Hür b. Yezid oldu.

Yezid ordusunun öncü müfrezesi genç kumandanı Hür tek başına Hüseyin'in tarafına geçti ve yiğitçe vuruşarak şehit oldu.⁴⁰

Buna rağmen sağ kalan tek yetişkin erkek olan Hüseyin, çadırdan inleyen birbuçuk yaşındaki oğlunu alıp kollarıyla havaya kaldırarak ona olsun acımalarını, bir damla su vermelerini istedi. Bazı kayıtlara göre, Hüseyin çocuğunu havaya kaldırırken, Sad İbn Vakkas'ın oğlu Ömer onu gördü. Yanında duran keskin nişancılarından Harmele'ye "Harmele, Hüseyin'e bir cevap ver!" demesiyle, okçu Hüseyin'in herkesin görmesi için elinde yükselttiği Çocuğunun, boğazına nişan alıp bir ok gönderdi. Çocuğunu, babasının elinde şehit etti.⁴¹ Hüseyin'i öldürüp kafasını gövdesinden ayırdılar. Askerler gerek Hüseyin'in başsız bedenini ve gerekse çadırdaki karısı, kızı, oğlu ve yakınlarının karısı çocuklarını soyup yağmaladılar, çırlıçıplak bıraktılar. Hüseyin'in kesik başını alan Şimr, hasta olduğundan savaşa katılamıyan oğlu Ali (Zeynelabidin) ve kadınlarla çocukları çıplak develere bindirip kabile halinde Şam'da haber bekleyen Yezid'e götürdü. Aynı Şimr'in 656'daki Sıffin savaşında Ali'nin şiası (yandaşı) olarak Muaviye'ye karşı çarpıştığını bilinmektedir.⁴²

⁴⁰ Tamimli Hür b.Yezid, isim benzerliğinden dolayı genellikle Emevi halifesi Yezid'in oğlu olarak bilinir. Babasına karşı çıkmış, onu lanetlemiş ve Hüseyin'e geçmiş bir oğul olarak adı Kerbelâ şehitleri arasında saygıyla anılır. Kızılbaş Safevi Devletinin kurucusu Şah İsmail Hatayi de 46 dörtlük içinde anlattığı Kerbelâ olayında çok sayıda dörtlük içinde Hür'ü övmekte ve Yezid'in oğlu olarak tanımlamaktadır. Olasıdır ki o bu yanlış kasıtlı yapmıştır. Yezid diye nitelendirilen Osmanlı Padişahının, yani Kızılbaş düşmanının oğlu da babasına lanet edebilir bilincini yayacak bir propaganda sezilebilir bu şiirde:

...
Ol Yezid'in bir evladı var idi
Gayetden pehlivan ismi Har idi

...
Atasının ettiğini söyledi
İsmi Har idi değişti Hür oldu
Gayetten sevdiler ol pehlivanı

Babası oğlana gayet kakıdı
Oğlan babasına lanet okudu
Kerbela çölünde erişti zata
Öptü secd'eyledi tuttu demanı

⁴¹ M. Tevfik Oytan, *Bektaşiliğin İçyüzü Cilt 1*, İstanbul-1960, s.246

⁴² J.Welhausen, agy, s.114, dipnt.40

Kerbela Olayı Üzerine Şii Görüşünün Eleştirisi

Hüseyin, Irak'a yaklaşırken Küfe'de isyanın çökertildiği, Müslim Akil'in öldürüldüğü üzerine bir dolu uyarı almıştı. Doğrusu Şii tarihçileri, yolculuk sırasında konaklama yerlerinden birinde (Salebiye'de) Küfe'den korkunç haberi aldıktan sonra Hüseyin'in yanındaki yoldaşlarını toplayıp, kendilerini ölüm ve felaketin beklediğini, onlara anlatmış olduğunu kaydetmektedir. Hüseyin, bu noktada Medine'ye geri döner ya da kendisine yapılmış olan Tayy kabilesinin dağlık bölgedeki kalelerine sığınması önerisini kabul edebilirdi. Bu hareket yollarını reddettiği gibi, Küfe'ye ve bir felakete doğru gitmekte ısrarlı olduğu için kendisini hemen terketmelerini bildirmişti.

M. Momen, bu konularda düşüncelerini belirttikten sonra, aynı sayfalarda Kerbela olayı ve Hüseyin'in büyük direnci, kendini kurban edişi üzerinde çağdaş Şii tarihçilerinden S.H. M. Jafri'nin yorumundan, bazı ayrıntılar geçmektedir. Jafri özetle şunları söylüyor:

“Açıktır ki Hüseyin, karşılaşacağı tehlikelerin tamamıyla farkındaydı. Kafasında İslam toplumunun bilincinde bir devrime neden olmayı planlamış ve bir stratejiye sahip bulunuyordu. Ayrıca açık olan bir şey daha vardı; Hüseyin Hicaz'da kolay yapabileceği bir askeri desteği örgütleme ve harekete geçirmeye çalışmadı ve ne de mevcut herhangi bir fiziksel gücü kendi çıkarı için kullanmayı denedi... Öyleyse Hüseyin'in kafasında ne vardı? Neden hâlâ Küfe yönünde gidiyordu? Batılı İslam tarihçiliği, bütün dikkati Kerbela olayının hemen göze çarpan dışsal görünüşü üzerinde toplamış ve Hüseyin'in kafasındaki çatışmayı (ihtilafı) tartışarak içsel tarihi çözümlemeye asla uğraşmadığını göstermek doğrusu cansıkıcıdır.... Oysa bir bütün olarak Kerbela olaylarını dikkatli bir araştırma ve analiz, Hüseyin'in başlangıçtan beri, Müslümanların dinsel bilinç ve anlayışlarında tam bir devrim, bir ihtilal yaratmayı planladığı gerçeğini açığa çıkarır. Hüseyin'in davranış ve eylemlerinin hepsi gösteriyor ki o, askeri güç ve kudret aracılığıyla kazanılan bir zaferin daima geçici olduğu gerçeğinin farkındaydı. Çünkü daha güçlü bir iktidar zaman içinde onu çökebilir. Fakat acı çekme ve kurban vermeyle kazanılmış yengi ebedidir ve insan bilinci üzerinde silinmez izler bırakır...”

Gerçekte Jafri'nin düşündüğü gibi, Hüseyin'in Mekke ve Medine halkından askeri bir örgütlemesini sağlayacak somut koşullar yoktu. Yezid'in valilerinin ağır baskıları ve mensup olduğu Haşimi kabilesinin de siyasetten uzak durmaları için verilen paralarla ekonomik rahatlığa kavuşmuş olmaları bu duruma engeldi. Ayrıca Hüseyin'in aristok-

rat tavrı da, bu kentlerdeki köleler ve yabancı (mevali) azatlılarla, yani emeğiyle geçinen aşağı sınıflarla ilişki kurmasına engel oluyordu. Ya da yönetimin baskısından kuramamıştı. Oysa Ali'nin, Ehlibeyt'in gerçek destekleyicileri ve kendi ailesini kutsallaştıran, bu uğurda canlarını vermekten çekinmeyecek olan toplumun bu kesimleriydi. Hepsi de amansız koğuşturmalar yüzünden yeraltına inmiş Sabai örgütlenmelerine bağlıydılar. Daha sonraki yıllar üvey kardeşi Muhammed Hanefi bunu başaracaktı. Hüseyin ise siyasetini, Hicaz dışındaki kabile başkanlarını kutsal aile ayrıcalığıyla kendisine çekmeye bağlamıştı. Bir de, daha önce sözünü ettiğimiz İran ve İslam İmparatorluğunun sınır boylarına ulaşmak olabilirdi...

Jafri yorumunu tam bir idealist diyalektik içinde sürdürmektedir:

“Eylem ve karşı eylem (*action and reaction*) arasındaki mücadele ve çatışmanın doğal gelişimi şimdi gündemdeydi. Yani, Muhammed'in ilerici İslamcı eylemi (*progressive Islamic action*), İslam öncesi putperstlik pratiğinin düşünme yöntemleri içerisinde Arap tutuculuğunu bastırdı. Fakat otuz yıldan daha az bir zaman içinde bu Arap tutuculuğu, Muhammed'in aksiyonunu bir kere daha değiştirmek ve bozmak için, güçlü bir reaksiyon (karşı eylem) başlamıştı. Yezid'in karakterinde tam iktidar oldu. İslam şimdi, Hüseyin'in düşüncesinde, eski Arap reaksiyonuna karşı Muhammed'in aksiyonunu (eylemini) yeniden etkin kılmanın korkunç gereksinimi içindeydi ve bunun için tam anlamıyla bir sarsıntıya muhtaçtı... Hüseyin'in, İslam'a ilişkin ilkelere karşı açıkça reaksiyon gösteren Yezid'i kabul etmesi, Muaviye ile Hasan'ın durumunda olduğu gibi sadece politik bir düzenleme anlamına gelmeyecekti, aynı zamanda Yezid'in karakteri ve yaşam yolunu onaylamak olacaktı... Hüseyin, sadece silahlı gücün İslam eylemi ve bilincini kurtaramıyacağını anladı. Ona göre büyük bir sarsıntıya, kalpleri ve duyguları sarsmaya gereksinim vardı. Bunun, sadece acı çekme ve kendini kurban verme sayesinde başarılacağına karar verdi. Bunu anlamak, özellikle Sokrates ve Joan of Arc (Jean d'Arc) gibi idealleri için ölümü kucaklayanların kahramanca eylemleri ve fedakarlıklarını iyi değerlendirenler için anlamak zor olmayacaktır. Bunların hepsinin üstünde, insanlığın kurtuluşu için İsa'nın kendini feda etmesi örneği vardır...”⁴³

Elbetteki onuru, düşünce ve inançları ve büyük idealler için canını vermiş kişilerden insanlık çok şey öğrenmiş. Onlar çağlar boyu kendilerinden sonra gelenler için, erdem, yiğitlik, korkusuzluk ve haksızlığa

⁴³ M.Momen, agy.s. 31-32

direnme örnekleri oluşturmuşlardır. Hüseyin de bu örneklerden biridir. Hüseyin'in büyüklüğü, Yezid'in haksızlığı ve zalimliğine boyun eğmemek için, bir avuç yandaşıyla 4-5 bin kişilik silahlı çıkarıcı güce Kerbela çölünde ölümüne direnmesiydi. Jafri'nin yazdığı gibi, Hüseyin ailesini yanına almış, çeşitli uyarılara rağmen "kalplerde ve duygularda büyük sarsıntı yaratmak ve İslam İmparator-luğunu sarsmak için" Mekke'den kefene dolanıp çıkmamıştı. Ölümüne değil, kurtuluşa ve -doğrudur- "Muhammed'in aksiyonunu" yeniden yükseltmek için, onun gibi mücadele vermeye gidiyordu.

Üstelik Jafri'de inanç duyguları iyiden ağır basmış olmalı ki, sonraki satırlarda Hüseyin'in, babasının kuzenlerinden İbn Abbas'ın, ailesi ve çocuklarını götürmemesi uyarılarını tutmayışını şöyle açıklıyor: "Karşı güçlerin vahşi doğasının genişlemekte olduğunun farkına varan Hüseyin, kendisini öldürdükten sonra Umeyyadoğulları'nın (Emevi yönetiminin) kadınları ve çocuklarını esir alıp, Kufe'den (*Neredeyse Akr köyüne yakın Kerbela'dan, demesi kalmış. İ.K*) Damascus'a (Şam'a) götüreceğini biliyordu. Esir edilmiş Muhammed'in ailesini götürecekti bu kervan Hüseyin'in mesajını halka iletecek, reklamını yapacak ve Müslümanların kalplerini bu trajedi üzerinde düşündürmeye zorlayacaktı"⁴⁴

Tarihsel sonuçları bilen çağdaş Şii yazar, Hüseyin'in de kendi başına gelecekleri aynısıyla bilerek Mekke'den ayrıldığını gerçekmiş gibi anlatması onu yüceltmiyor. Tersine küçük düşürüyor. Başlarda anlattığı bazı nedenlere dayandırıp bir sonuca varıran diyalektiği de ortadan kaldırıyor. Hüseyin'in kendi alinyazısını bildiği ve buna engel olunacak her türlü yardım ve kurtuluş önerilerini reddettiğine inanan Şiiler (ve gelenekçi Alevilerin) anlayışıdır bu. Onlara göre, Muhammed torunu Hasan'ın ağzından, Hüseyin'in ise boynundan öper ve ağlamış. Sorulduğunda İslam Peygamberi, Hasan'ı ağzından zehir içirerek, Hüseyin'i boynunu keserek şehit edeceklerini söylemiş. Dahası Kerbela'da melekler ve cinler ordularını çekip, Hüseyin'e yardıma gelmişler, ama o kabul etmemiş. Örneğin yukarıda dipnotta bazı kıtalarını verdiğimiz Hatayi'nin Kerbela şiirinde şu dizeleri görebiliyoruz:

"İmdadına geldi cafer-i cinni
Başında var idi yüzbin ecinni
Emreyle Hüseyin koymayak canını

⁴⁴ ...would publicise Husayn's message and would force the Muslims' hearts to ponder on the tragedy. Agy, s. 32.

Ne yaman kastetti kafir murani

...

Emredin adem donuna girelim

Görünerek karşısına duralım

Anlar bize biz anlara vuralım

Yolunda dökelim bir damla kanı”

Hüseyin’in İsa’ya benzetilerek, dünya insanlığının kurtuluşu için kendisini ve ailesini kurban etti yargısı da fazlaca idealist yaklaşımdır. Elbetteki, İsa Peygamber de insanlığı kurtarmak amacıyla isteyerek çarmıhta ölüme gitmemiştir. Ancak her ikisi de hak bildikleri, doğruluğuna inandıkları yaşam biçimlerini oluşturan inançlarını sürdürmemektense, ölmeyi yeğledikleri gerçektir. İsa’nın direnci, çarmıhtaki dayanılmaz büyük ızdırabıdır. Hüseyin ise en yakınlarının, gözleri önünde tek tek hunharca şehit edilmelerinin verdiği büyük manevi acıyla birlikte, son nefesine kadar vurularak da direnmiş olmasıdır.

İmam Hüseyin Zalimlerin Zulmüne Karşı Ölümüne

Direnmenin Simgesidir, Ağlama ve Dövünme Duvarı Değildir

Hüseyin’in Kerbela’ya kadar yolcuğunu uzatması, ailesini ve kendisini ölüme değil, tersine kurtuluş umudunu yakalaması içindi. Bu umut Hicaz ve Irak topraklarından uzaklaşmaya bağlıydı. Hüseyin’in bu yolla kurtuluşu, Emevi yönetimi altında ezilen, her türlü maddi ve manevi baskıyla sömürülen halkların da zamana yayılı (belirli bir zaman içinde) kurtuluşu olabilirdi. Yoksa Hüseyin, Tamimli Hür b. Yezid’in başında bulunduğu öncü kuvvetlere saldırsaydı yine aynı felaket yaşanacaktı. Küfeli askeri birliğin başındaki Ömer b.Sad’la, dolayısıyla Küfe valisi Ubeydullah ve Emevi Halifesi Yezid b. Muaviye ile görüşmelerin tam sekiz gün sürmesi, kurtuluş için Hüseyin’in bir çeşit gönüllü sürgünde ısrarından olmalıdır. Ancak yönetim onun gizli niyetlerinden kuşkulandığı için Kerbela’dan uzaklaşmasına izin vermemiş ve ‘Yezid’e biati’ dayatmıştır. Oysa Hüseyin, hangi görünümde gerekçeler gösterilirse gösterilsin, bunun nasıl bir gurursuz ve aşağılanmış bir tutsak yaşam olduğunu biliyordu. Kardeşi Hasan’nın, halifeliğini kabul ederek Muaviye ile yaptığı anlaşmayla yaşadığı 19 yıllık Medine esaretine, kesinlikle bir daha geri dönemezdi. Manevi ölümü değil, direnerek ölümü, nesnel yokoluşu tercih etti. İnsanın, toplum yararına yarattığı düşünce, inanç ve haklı dava uğruna ölümü, onun manevi olarak sonsuza kadar yaşamasını getirmiştir. Hüseyin de, zalimlerin zulmüne ve haksızlığa karşı ölümüne direncin simgesi ola-

rak hep yaşamış, bayraklaşmıştır. Onun yaşaması, Kerbela kırımıyla birlikte ortodoks İslam olarak tarihte yerini almış bulunan Şiiliğin, her Muharrem ayında ‘Kerbela Tragediası’ gibi sunuşu ve Şiilerin karalara bürünüp, zincirler ve kesici aletlerle vücutlarına acı verme törenleriyle olmamıştır; o ağlama-sızlama ve dövünmeyle simgelenen cansız duvar değildir. O, mücadelede, sabır ve direnişte hep yeniden can bulmuştur. Hüseyin’in 14 yüzyıldır yaşaması; öcünü almak adına ilk isyan ateşini yakarak, onun direnişi ve haksızlığa başkaldırısını kendilerine bayrak yapan, 684’lerde Sabai-Kaysani’lerle başlayıp, 15 ve 16. yüzyıllardaki Kızılbaş direnişlerine kadar süren yüzden fazla ihtilalci Alevi siyasetleriyle gerçekleşmiştir.

Emevi yönetimleriyle işbirliği yaptıkları kadar, Abbasi yönetimine büyük vezirler ve valiler vermiş Ortodoks Şiiliğin ve Şiilerin Ali evladına, Ehlibeyt’e sevgisi ve bağlılığı hiçbir zaman Alevilerinki kadar olmamıştır. Çağlar boyu sürdürdükleri, Muharrem ayında Kerbela Şehitlerine ağlama, yas tutma ve dövünmeler, (Küfeli) Şiilerin Hüseyin’e ihanetleri ve Yezid ordusuna katılıp onlara silah çekme günahlarını bağışlatmak içindir. Deyim yerindeyse, tövbe etme ve Hüseyin’den af dileme törenleridir. Bu törenler, Küfeli ihanetçi Şiilerin Hüseyin’i şehit etmelerinden sonra kurdukları Tavvabin (Tövbeciler, tövbe edenler) geleneğinin sürdürülmesidir. Aşağıda genişçe anlatacağımız gibi, bu kişileri harekete geçirmiş olan sadece suçluluk duygusuydu. Emevi yönetimine baş kaldırarak sürdürdükleri mücadeleyi, Kerbela’da Hüseyin’in tarafına geçerek sürdürselerdi, tarihin seyri değişebilirdi.

Küfede Tavvabin (Tövbe edenler)

Örgütlenmesi ve Suçluluğun Bedelini Ödeme Çabaları

Hüseyin’in ölümünden kısa bir süre sonra, ihanetlerinin korkunç sonuçları karşısında Küfelilerin vicdanları rahatsız oldu. Tanrı’nın, yaptıkları bu ihaneti bağışlaması için, “Tövbe Edenler” örgütünü kurarak, Hüseyin’in öcünü almaya ve kendilerini bu uğurda feda etmeye andıçtılar. Yaşları altmışın altında olmayan kişilerden oluşan bu örgüt 100 kişiyle kurulmuştu. Başlarında Huzaa kabilesine mensup, Peygamberin eski sahabilerinden Süleyman b. Surad bulunuyordu. Bu kişi daha önce de Hüseyin’i Küfe’ye çağıran Şiilerin başındaydı. Bunun yanı sıra *Tavvabun* veya *Tavvabin* (Tövbe edenler) adı verilen bu Şii örgütünün oluşturduğu birliğin başında Fezare, Ezd, Bekr ve Becile kabilelerinden dört başkan daha vardı. Yezid’in ölümüne kadar gizli kalan örgüt, Süleyman’ın toplantılarda sık sık yaptığı aşağıdaki konuşmayla, giderek genişliyordu:

“Altından buzağı yapıp ona taptıktan sonra eski İsrailîlerin yaptığı şeyi siz de yapın! Musa onlara ‘büyük günaha girdiniz, şimdi bu günahı ölümlle silin’ dediğinde onlar, ancak bu suretle suçlarından kurtulacaklarını anladıkları için, boyunlarını bıçağa uzatmışlardı. Şu halde siz de öyle yapın. Kendinizi ölüme adayın, kılıçlarınızı ve mızraklarınızı bileyin; kendinize savaş araçları ve at hazırlayın! Allah’ın yanında af aramanın yegâne çaresi, sonunda mahvolsak bile kendimizi mücadeleye atmaktır. Ölülerin durumu, işlediğimiz suç yüzünden işkence gören biz yaşayanlardan daha iyidir.”

Hepsi tam anlamıyla örgütün üyesi olmamakla birlikte, söylentiye göre 16 000 kişi savaşmak üzere yola çıkma sözü vermişlerdi. Ayrıca Medain ve Basra kentleriyle de ilişki kurulmuş bulunuyordu.⁴⁵

Amaç Hüseyin’in öcünü almaktı. Gerek İslam İmparatorluğunda ve gerekse Küfe’deki siyasi değişiklikler dolayısıyla harekete geçme zamanı gelmişti. İlk hedefin, önce Küfe’yi ele geçirmek ve Ubeydullah’a boyun eğip, Ömer b. Sad’ın ordusuna katkıda bulunarak, Hüseyin’in katli suçuna ortak olan eşrafın kovulması isteniyordu. Süleyman ise buna karşı çıkmış ve asıl hedefe, yani Emevi yönetimine ve şimdi yeni Halife Mervan adına Elcezire bölgesinde savaş durumunda bulunan Ubeydullah b. Ziyad’a karşı onları yönlendirmişti. Böylelikle diğer kentlerdeki Şiilerle birlikte Küfe eşrafının da desteğini alacaklarını umuyordu. 15 Kasım 684’de, İbn Ziyad’a karşı savaşmak üzere Küfe yakınlarında Nuhayle’de toplanma kararı alındı.

Toplanma gününde 16 bine karşı, ancak 4000 kişi biraraya geldi. Birkaç gün sonra, her kabileden Araplar ve bazı Kurra (Kuran okuyanlar) ehlinde oluşan atlı ve iyi donatılmış bu birlik Kerbela’ya vardı. Tavvabin birliğinde yabancı köleler ve azatlılar, yani mevali yoktu. Bu isyancı silahlı birlik tamamıyla Ortodoks Şiilerden oluşturulmuştu. Kerbela’da Hüseyin’in mezarının çevresinde bir gün boyunca geceli gündüzlü ağlayıp sızlayarak, hem kendisine karşı suçlu olduklarını itiraf ettiler hem de öç almaya and içtiler. 19-20 Kasım 684, ilk Kerbela şehitlerini anma ve ilk matem törenlerinin yapıldığı tarih olmalıdır. Buradaki kalabalığın, aynı dönemdeki Hacı olmak için Kabe’yi tavaf edenlerden çok daha fazla olduğu bildirilmektedir. Buna dayanarak, J.Wellhausen’in İranlıların değil, Küfeli Tövbecilerin (Tavvabin) Kerbela Şehitleri kültünü yarattıklarını söylemesi bizce de doğrudur. Ancak İranlı Şiiler, bu matem geleneğini trajik bir biçimde

⁴⁵ J.Wellhausen, agy.s.116-118

yüzyıllardır sürdürürken, Küfelilerin ihanet suçluluğuna da ortak olduklarını hiç düşünmediler mi acaba?

Süleyman'ın başında bulunduğu Tavvabin Şii ordusu, Fırat kıyısı boyunca hareket ederek Karkısıye'ye, oradan da Habur ırmağı üzerinden Resulayn'de karargah kurdu. Burada dinlenme halindeyken, Ubeydullah'ın 30 bin kişilik beş Suriye birliğinden ikisi tarafından 4 Ocak 685'te ansızın bir saldırıyla kuşatılıp darmadağın edildi. Yiğitçe çarpışan Tövbecilerin çok büyük bir kısmı öldürüldü. Sağ kalanlar geri çekilirken, zamanında kendilerine katılamayan Medain ve Basralı Şiilerle karşılaştılar. Ama artık iş iştten geçmişti. Toparlanıp savaşı sürdüremediler.

KERBELA SONRASI HETERODOKS İSLAMIN (ALEVİLİĞİN) YÜKSELİŞİ

Kaysaniler (Sabai-Kaysaniyya-Muhtariyya) Hüseyin'in Öcünü Alıyor

Yezid'in ölümünden sonra, Küfe'de farklı kabile partilerinin başkanları, yani yüksek Küfe eşrafi (kabileler aristokrasisi) 683 yılında toplanarak, Hicaz'da halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah İbn Zübeyr'in yönetimini tanımaya karar vermiş. Ondan kendi şehirlerini yönetecek bir temsilcisini göndermesini rica etmişlerdi. Böylece Irak İbn Zübeyr'in yönetimi altına girmişti. Ancak temsilcilerle birlikte oraya, Ali'nin Hanifa kabilesine mensup Havle adındaki kadından olan üçüncü oğlu Muhammed İbn al-Hanafiya adına Şiiler arasında propagandayı ilerletmiş olan Mukhtar as-Saqafi (Sakafi) da gelmiş bulunuyordu. 684'de bir Cuma günü Küfe sokaklarında "Size zafer ve kurtuluş müjdeliyorum. Bu iş Süleyman'ın başaracağı bir iş değildir!" diye bağırmaya başladı. Ancak Kerbela Şehitleri uğruna harekete geçmiş olan Tövbeciler örgütü, Mukhtar'la birleşmeyi reddetmişlerdi.⁴⁶

Buna rağmen, farklı bir sosyal nitelikte bulunan Şii Tavvabin hareketinin de öcünü almak Mukhtar'a düştü. Sakif kabilesinden olduğu için Muhtar as-Sakafi adıyla anılan bu kişi yüksek bir aileye mensuptu. Babası, Büveyh Nuhayle'nin yanında İranlılara karşı İslam ordusuna kumanda etmiş ve bu savaşta ölmüştü. Halife Ömer'in oğlu Abdullah eniştesi oluyordu. Kendisi ise büyük nüfuz sahibi ve önemli bir kişi olan Ensar'dan Numan b. Beşir'in kızıyla evliydi. Küfe'de bir evi ve yakınında, içinde 100 yabancı kölenin (İranlı) kişinin çalıştığı Hutarniye çiftliği vardı. Muaviye'nin ölümünden sonra, bu mevlaları

⁴⁶ M.Momen, agy, s.35; J.Wellhausen, agy, s.123

(köleleri) ile Küfe'ye gelip Müslim Akil'i evinde konuk etmiş ve ayaklanmaya katılmış ve Ubeydullah'tan çok kötü bir dayak yemiş olduğu söylenir. Bu yüzden, onu erinde gecinde parça parça ederek, Hüseyin'in öcünü alacağı üzerine yemin etmiş.

J.Wellhausen, Muhtar'ın geçmişinin karanlık içinde olduğunu söylerken, olasıdır ki Şehristani'nin Muhtar için söylediği, "Şii ve Kaysani olmak için Al Zubeyr'in partisine girmeden önce Harici olarak siyasete başladı" sözleri kastediyor olmalı. Ama kendisi kullanmadığına göre, bu birbiriyle çelişen nitelemelerin, belki onu kötülemek için söylendiğini düşünüyordu.⁴⁷

Muhtar as-Sakafi Muhammed al-Hanefi Adına Sabaileri Eşitlik Düşüncesinde Birleştiriyor

Kuşkusuz bunların hareketi yükseltmede çok büyük önemi vardı. Muhammed al-Hanefi ile görüşüp ondan, "Tanrı, Ali oğullarını kim düşmanlarından kurtarırsa ondan razı olacağı" icazetini almış ve hatta İbrahim b. Al-Eşter gibi Şii eşraftan bazılarına, kendisine itaat etmesi için mektup bile yazdırmıştı.

Al-Hanefi, babası ve ailesini Tanrısallaştıran ve Ali'nin kendisinde zuhur ettiğine, kurtarıcı (Mehdi) olduğuna inanan Sabaileri kendine destek yaptı. Mekke ve Medine'de yaşadığı yıllarda Hasan ve Hüseyin'in yapmadığını yapmış, Heterodoks İslam inancına sarılmış aşağı tabakadan emeği ile geçinen halkı ardına almıştı. Şehristani gibi Sünni-Şafii İslam heresiografları, Muhtar'ın Muhammed al-Hanefi'yi isyan için kandırdığı ve baştan çıkardığını söylüyorlarsa da, bu doğru olamaz. Sakafi kabilesinden olan Muhtar'ın toprak sahibi olduğu ve çiftliğinde köleleştirilmiş savaş tutsaklarını çalıştırdığını söylemiştik. Altmış yaşın üstünde ve birçok savaşlara katılmış, önderlik girişimlerinde bulunmuş. Başarılı olamamıştı. Ama, Muhammed al-Hanefi'yle görüştüktan sonra çok farklı bir stratejiyle harekete geçiyor. Muhammed al-Hanefi, Abdullah İbn Saba'nın gizli Ali kültünü daha geliştirdiği anlaşıyor. Ayrıca Ali'nin azatlısı, kendisinin de öğrencisi olduğu söylenen Kaysan'a atfen onlara 'Kaysaniyye' adının verilmesi de, al-Hanefi'nin Muhtar'a kimlerle hareketi götürebileceğini önerdiğinin göstergesidir.

Muhtar as-Sakafi, Ali'nin çok yakın arkadaşı (Alevi inancındaki kırklardan biri sayılan) Malik al-Eşter'in oğlu İbrahim'i de yanına alınca 685'in 18 Ekim'inde Küfe'de Hüseyin'in öcünü alma parolasıyla başkaldırdı. Üç gün içinde Küfe eşrafı teslim oldu ve Muhtar'ın

⁴⁷ J.Welhausen, agy.s.121-122; Shahrstani, Al Milal, (Fr.) s.262

egemenliğini kabul ettiler. Vali İbn Muti kaçıp saklandı. Muhtar vali konağına yerleşerek eşraftan, Muhammed al-Hanife adına “Tanrı’nın keliması, peygamberin sünneti ve Kutsal Ailenin öcünü alma, kafirlerle savaş, zayıfları koruma” üzerine biat aldı. Hazineden aldığı 9 milyon dirhemle savaşçıları ödüllendirdi. Yaklaşık 9000 savaşçıya 200 ila 500 dirhem dağıttı. Öç için başkaldırmış olan Muhtar, hemen hemen kansız ele geçirdiği Küfe’de heyecanı yatıştırarak, düşman partiler barıştırma çabasına girdi. Adaleti sağladı. Aynı yıl içinde İbn Zübeyr, Muhammed al-Hanife’yi Kabe’de kuşatarak, kendisine biat etmediği taktirde öldürmekle tehdit etmişti. Yardım istemesi üzerine Muhtar, 4000 kişilik lobutlu birliklerle gelerek onu kurtardı ve böylelikle Mekke’yi de ele geçirmiş oldu. Bu arada Küfe’den Muhammed al-Hanefi’ye getirdiği parayı askerler arasında paylaştırdı.

Muhtar’ın az önce kısaca değinildiği gibi, başına geçtiği, isyana götürdüğü apayrı bir toplumsal kesimdi. Büyük çoğunluğu Arap olmayan, *Mevali* dedikleri yabancıları. Bunlar Küfe halkının yarısından fazlasını oluşturuyor, zenaat ve ticaretle uğraşıyorlardı. Hatta Arap savaşçıları (askeri aristokrasi) halkın yiyecek işini bunlara bırakmıştı. Bunların çoğu köken ve (J.Welhausen, agy.s.121-122; Shahrstani, Al Milal, (Fr.) s.262) dil bakımından İranlıydı. Savaş tutsağı olarak Küfe’ye getirilmiş, burada İslam’ı kabul ettikten sonra azat edilmişler ve *mevla* adıyla Arap kabileleri arasına kabul edilmiş. Görünüşte köle değillerdi, ama efendilerine sıkı sıkıya bağlı, onların himayesine muhtaç ve kendilerine hizmet etmekle yükümlüydüler. Muhtar *Mevali*’nin yüreğindeki azatlı kölelikten kurtulup, Arapların sahip oldukları haklara sahip olmak, onlarla eşit olmak duyguları körüklemiş. Kendi eski dinlerinden ödünç alınmış inanç öğeleriyle beslenmiş Kaysanilik bayrağı altında, Hüseyin’in öcünü alırken, asıl kendilerini ülkelerinden etmiş, topraklarından koparıp köleleştirmiş Arap efendilerinden büyük hınçlarını çıkaracaklardı. Muhtar’ı iktidara götürürken kendilerinin de Araplar’a eşit ve özgür bir yaşama kavuşabilme umut ve sevinci yaşıyorlardı. Silah olarak sadece topuz (lobut) kullanan Muhtar’ın azatlı köle askerleri, kendileriyle yanyana değil karşı karşıya bile savaş yapmayı hor gören Arapları, kendileriyle eşit saymasından ötürü ona çok sıkı bağlanmışlardı. Üstelik Muhtar’ın “zayıfları koruma siyaseti” bu azatlı köleleri ilgilendiriyordu. Böylece Muhtar aristokrat bir Arap olduğu halde, ezilen hõrlanan sınıflara önderlik yapan, Abdullah İbn Saba’dan sonra ikinci kişi olma onuru taşır. Hem de bu sınıfların hak ve özgürlüklerini kazanması ve korunması üzerine siya-

set yaparak. Muhtar'ın bencillik ve yükselme tutkularına, Şii kitleleri ve yabancı azatlı köleleri alet ettiği ve Hüseyin'in öcünü almayı baha ne ederek onları kullandığı savları doğru olamaz. Dozy, A. Müller ve J. Wellhausen gibi Avrupalı İslam tarihçilerinin temelde birleştikleri bu sav, isyancı halk önderlerini sevmedikleri ve dinsel heterodoksizme karşı olduklarından. Ayrıca tarihsel olaylara din ve idealizm açısından bakmış olmaları onları bu türden yargılara götürüyor.

Bu tarihçiler, Muhtar'ın başkaldırdığı Küfe'de, savaşlar yaptığı Hicaz'da Suriye'de, kısacası İslam İmparatorluğunun her yerinde kendilerini efendi sayan Arapların nüfusu kadar, Pers, Kürt, Türk, Nubialı-Afrikanlı yabancı kölelerin nasıl insanlık dışı koşullarda yaşadıklarını sanki bilmiyorlardı! Ortodoks İslam yönetiminin ezdiği, hor gördüğü ve Arap kent eşrafı ya da büyük toprak sahiplerine uşaklık ettirdiği bu ezilen kitlelerin insanca yaşamalarını sağlayacak sınıfsal çıkarlarını kendi çıkarlarında birleştiren önderlere, geçmişi ne olursa olsun sadece saygı duyulur. Bu çıkar birleşimi egoizmle tanımlanamaz. Bizzat J. Wellhausen'in kendisinin "Taberi tarihinde Ebu Mihnef'in Muhtar⁴⁸ hareketi hakkındaki rivayetlerinin hepsi de, önce Muhtar'ın tarafında olmuş sonra da ondan ayrılmış olanlardan alınmıştır" diyerek itiraf ettiği halde, bu önemli toplumsal mücadeleye ilişkin bilgileri, Taberi'den farklı değerlendirmemektedirler.

Bu büyük toplumsal başkaldırı hareketi, Mekke'deki Şii halifeye bağlı Sünni ve Şii eşrafın, büyük toprak sahipleri ve Arap kabile başkanlarının desteklediği Basra valisi Mus'ab tarafından, 687'de yine Küfe'de boğuldu. İbrahim b. Eşter'in ordusuyla Suriye'de bulunduğu

⁴⁸ Muhtar, iki yıl boyunca Hicaz'da, Suriye'de, Irak'ta İbrahim Eşter'le birlikte yaptığı savaşlarda, karşısına çıkan orduları yenerek bölgeye tamamiyle hakim olmuştu. *Kaysani hareketi batılı ve Sünni tarihçilerin yazdığı gibi bir Şii hareketi değil, temelde yabancı kölelerin, azatlıların, yani ezilen halkların, efendilere-sahiplerine karşı yaptıkları sınıf savaşıydı. Ali inancı örtüsüne bürünmüş oğlu Muhammed al-Hanefi'de somutlaştırılan bir Alevi (Heterodoks İslam) halk hareketidir.* Mücadelenin güdüsü, Hüseyin'in öcünü almaktı. J. Wellhausen genişçe fakat çok karışık bir biçimde ele aldığı hareketi anlatırken bir yerde sanki bir Emevi tarihçisiymişçesine şöyle yazıyor: "Esir düşen Hüseyin'in katillerinin idamıyla başlayan hareket, kaçanların izlenmesiyle de sürüp gitti. Kerbelâ'nın baş suçluları, güya Medine'deki korkuluk İbnül Hanefiye'nin emriyle, birer birer saklandıkları yerden çıkarıldılar. Uşaklar ve azatlılar iz süren köpekler gibi eski efendilerini arayıp buluyorler, kadınlar kocalarını eleveriyorlardı. Sadece Şemir b. Zi Cevşen değil, Ömer bin Sad ve diğer bir çok Kureyşli canlarından oluyordu. Eşraftan kaçabilenlerin çoğu Basra'ya, Mus'ab'ın yanına gittiler."

bir dönemde, Mus'ab ordusuyla Küfe'yi kuşattı. İbrahim'le haberleşmesine de engel olarak Muhtar'ı içkaleye sıkıştırdı. Muhtar 4 ay direndi. Açlık ve susuzluk başgösterince bir yarma hareketi yapmak istediye de başaramadı. Son çare olarak, 19 adamıyla yaptığı çıkış hareketinde 67 yaşındayken öldürüldü. 6-8 bin arasında azatlı köle öldürüldü. Karısı da idam edildi. Mus'ab, Mevali'den öç almak isteyen Küfe asillerine izin verdi. Bu yüzden oluk gibi yabancı azatlı köle kanı akıtıldı. Oysa Muhtar, Küfe'yi ele geçirdiğinde kölelerin Küfeli efendilerine karşı giriştikleri böyle bir katliamı önlemişti.⁴⁹

“Baskı altındaki halk tabakalarıyla bağlantı kurunca, diyor J. Wellhausen, *Şia* milli Arap zeminini terketti. Bağlantının harcı İslam'dı. Ama, bu eski İslam değil, yepyeni başka bir dindi.⁵⁰ Bu Muhtar'ın da içinde bulunduğu karanlık ve sapık inanç, maruf (tanınan) adıyla Sabaiyye'den neşet etmekteydi (doğmaktaydı). Bunlar şimdi, *Şia*'nın Sünniliğe karşı daha reddedici bir tavır takınmaya ve Sünnilik ile farklarını kesin olarak belirtmeye zorlanması nedeniyle, geniş çevrelerde üstünlük kazanan bir yön tutturdular. *Sabaiyye*'e *Kaysaniyye* de denir. Kaysan *mevali*'nin başıydı. Eğer aynı zamanda o Sabailerin de başı idiyse, bundan Sabailerin de *Mevali* olduğu anlamı çıkar.”⁵¹

Sabaileri incelerken üzerinde genişçe durduğumuz gibi, ilk kez Abdullah İbn Saba Ali yandaşlığını, Ali Tanrısallığı olarak ezilen yabancı, köleleştirilmiş halklara mevaliye ve yoksul Araplar arasına taşımıştır. Kaysan da, Ali'nin mevlası (kölesi) olması dolayısıyla Abdullah İbn Saba'nın arkadaşı ve Sabai önderlerindendi. Abdullah İbn Saba ve arkadaşları öldürülmeleri sırasında Kaysan Muhammed al-Hanefi'nin mevlası (azadlı kölesi) olarak onun aralarında yaşadığı Hanifa kabilesinde saklanmış olabilir.

Burada Sayyid al-Himyari ve Kusayri'nin anlattıklarından hareket ederek bir gerçeği daha ortaya çıkarmak olası görünüyor: Muhammed el-Hanefi dördüncü İmam olarak, Hüseyin'in ölümünden sonra, “hak ve adaleti zafere ulaştırmak için” ortaya çıkışı (ya da Muhtar tarafından ortaya çıkarılışı), bir diriliş, yani ölümden hayata dönüş gibi değerlendirilmekteydi.

İbn al-Hanefi, bu ölü yıllarını(!) da Ridwa dağında yeşillikler içerisinde, bir arslanla panterin eşliğinde, bal ve su akan iki kaynaktan

⁴⁹ J. Wellhausen, agy, s.131,142

⁵⁰ Taberi 2, s.647,6. 651,2

⁵¹ Taberi, 2,s.623, 14. 651, 12.

beslenerek geçirmişti.⁵² Kuran’da (LV, 50, 66) cenneti ve İncil’de (II,7) İsa’yı anlatan ayetler anımsatan bu inançsal betimlemeler, İbn al-Hanefi’nin olasılıkla Ali’nin ölümünden sonra, 25 yıl boyunca ölmüş olduğunu etrafa yayan kabilesi tarafından Medine yakınındaki Ridwa dağında saklandığını göstermektedir. Wellhausen’in Taberi’ye dayanarak söylediği gibi ‘ayrı din’ değildi. Heteredoks İslam, yani proto Alevilikti. Mevalinin eski dinlerinden alınan inanç öğeleriyle ‘İslam harcı’ yoğurulup sunulmuştu.

Muhtar as-Sakafi, Sabailiğe-Kaysaniliğe Eski İnançlardan Öğeler Sokarak Felsefi Derinlik Kazandırıyor

Şehristan’daki bilgiler Muhtar as-Sakafi’nin Sabailiğe-Kaysaniliğe felsefi derinlik kazandırdığı ve ‘kutsal koltuk’ gibi putperest öğeler de kattığını gösteriyor. İki yıl boyunca Muhtar’ın katıldığı savaşlarda askerin önü sıra götürülen, Ali’nin kutsal emaneti olarak kendilerine zafer kazandırdığına inanılıyordu. Bir konsol gibi tahtadan ve daima üstü örtülü durur ve törenlerde açılırdı. Hacerülesved gibi putperestlikten bir parçaydı. Kökeni Yemen’de ve Musevi inancında aranabilir. Önce Tanrı’nın, daha sonra da Tanrısallaştırıldığı için artık Ali’nin koltuğuydu; onları zafere ulaştıracaktı. Ayrıca partizanlarına Muhtar, çarpışmalar sırasında havada ansızın gözüken beyaz güvercinlerin kendilerini korumak için gökten inen ve güvercin donuna girmiş melekler olduğuna inandırmış. Sahte mucize gibi anlatılan bu olay, Dozy ve J.Welhausen’in kabul ettiği gibi, bunların Muhtar’a gönderilen (ya da kendisinin gönderdiği) posta güvercinleridir.

Ama asıl Muhtar’ın Kaysaniliğe getirdiği ve Şehristani’nin “asla kabul edilemez” dediği; iradei cüziyye, yani özgür insan iradesinin, iradei külliye, yani herşeyi Tanrı istemine bağlayan Tanrısal iradeyi değiştireceği, onun yerine geçeceği (akılcı) inanç ve düşüncesidir. Ona göre, özgür insan iradesi kendisi hakkında kararları vermeğe hakkı vardır: Tanrı’nın baştan yapılmasını arzu ettiği ya da buyurmuş olduğu şeylerin ansızın tersini yapılmasını istemesi, yani istediği zaman istediği şeyi yapması sayılan iradeyi küllüye kabul edilemez. O zaman Tanrı, farklı koşullarda verdiği buyrukların hepsini, karşılıklı olarak kaldırmış demektir. İnsanlar bu yükümlülükleri yapmayabilir. Kendi iradesine göre yargıya varmalıdır. İnsan iradesi herşeyin üstündedir...

⁵² Shahristani, *Al Milal*.s.264-265; J.Welhausen, *agy*.s.152-153

İmam Bakır ve İmam Cafer Çevresindeki Heterodoks İslam (Proto-Alevilik) Kümeleşmeleri ve Siyasî Muhalefet Hareketleriyle İlişkileri

BAYANİLER

Bayaniler, Ali'nin Muhammed Hanefî'den torunu olan Haşim'i imam tanımaktadır. Başlarında Tamim kabilesinden Saman oğlu Bayan vardır. Bayan, Ali'nin Tanrılığına inanıyordu. Tezini şu söylemlerle geliştirdi:

“Tanrısallık Ali’de cisimleşmiş ve onun dünyasal vücuduyla birleşip görünüm alanına çıkmıştır. Bu Tanrısâl parçası sayesinde Ali gizli sırları biliyor ve gelecek hakkında yanlışa düşmeden konuşabiliyordu. Sahip olduğu bu Tanrısâl nur (ışık) parçasıyla kafirlerle savaşıyor ve zaferinden her zaman emin olabiliyordu. Yine bu sayededir ki, Hayber Kalesi’nin kapısını bir hamlede koparıp atmıştır. Bizzat kendisi, ‘vallahî bu kapıyı koparışım, benim vücudumun ve ruhumun sahip olduğu güçle olmamıştır. Kullandığım güç Rahman’ın ve onun meleklerindir.’ demişti. Ali’nin bu meleklerle özgü gücü, onun vücudunun fitilinde tutuşmuş bir alevdi. Alevînin içinde parıldayan ise Tanrısâl ışıktı, nurdu.”

Bayan, Ali’nin yeryüzünde zaman zaman ortaya çıkıp kendisini gösterdiğini söylüyor. Bu olayın Kur’an’daki, “Onlar, Tanrı’nın bir buluta bürünüp, onun gölgesinde kendilerine gelmesini mi bekliyorlar?” diyen ayetin (Sure II, Ayet 210) yorumu olduğunu kabul ediyordu. Bayan’a göre Ali bir bulutla örtünmüş; sesi (nağrası) gök gürültüsü, gülüşü şimşektir. Bu durum, ondaki aynı Tanrısâl parçanın özel bir biçim altında yeniden ortaya çıkışı, yani tezahürüdür. Adem’in varlığında, meleklerin tapınmasına layık olan aynı Tanrısâl ışık parçasıydı. Üstelik, Bayan’ın ortaya attığı öğretiyeye göre, tapınılması gerekli olan Tanrı, tamamıyla insan görünümlü ve organları ve vücut hatlarıyla insana benzer. Bunun ispatı için, “Onun sıfatı dışında herşey mahvolacak” diyen Kur’an ayetini (Sure XXVIII, 88) anımsatıyordu. Bayan, davasına destek vermesini rica ederek, İmam Muhammed Bakır’a (676-735) bir yazı göndermeyi de ihmal etmedi. Yazıda şu bildirimi sunuyordu: “Doğru inancı kucakla ve kurtulmak amacıyla kurtarmış olacaksın. Böyle daha da yükselirsin. Zira seni Tanrı’nın, bir peygamber olarak seçmek istediğini bilmiyor musun?” Muhammed Bakır bu bildirimi olumlu karşılayıp, yanıt vermedi. Bayan, otoritesini ve kurmuş olduğu inanç öğretisini tanıyanlardan örgütlü bir güç oluşturup başkaldırdı. Vali Halid b. Abdullah al Kasri tarafından hepsi yakalanıp öldürüldü.⁵³

⁵³ Al Shahrîstânî, Fransızca’ya çev: Jean Claude Vadet, *Kitab al-Milal, Les Dissidences De L’Islam (İslam’da Fikir Ayrılıkları)*, Paris, 1984, *Al-Milal*, s.267-68

Albailer-Ulailer (Albaiyya-Ulaiyya) ve Mukhammisa

Alba bin Dhira al Dawsi'nin (bazılarına göre Al Asadi'nin) yandaşlarıdır bunlar. Bu kişi Ali'yi Muhammed'den üstün tutuyordu. Alba, "Muhammed'i gönderen" ifadesiyle kesin bir biçimde Ali'yi işaret etmekte, yani Ali'yi Tanrı olarak görmekteydi. Öbür yandan, insanları kendisini izlemeye çağırırken, Ali'nin yerine geçtiği yönünde Peygamberi suçlayarak, onun yaptıkları üzerinde eleştiriler, ayıplamalar yayıyorlardı. Bunlardan ötürü, kendilerine *Ahammiyya* (Ayıplayanlar) partisi deniliyordu.

Bu partinin içinde aynı zamanda sırayla, Ali ve Muhammed'e Tanrı olarak inanma da vardı. Ali'nin tarısalılığı Muhammed'inkinden üstün tutanlara *Ayniyya* (Ayn harfi partisi, Ayncılar) deniliyordu. Tersine bazıları Muhammed ve Ali'yi bir görüyor; bir başka kesim ise Muhammed'in Tanrısallığını Ali'ninkinin üzerinde biliyor ve bunlara *Mimiyya* (Mim harfi partisi, Mimciler) deniliyor ve Muhammed'i Tanrı olarak algılıyorlardı. Bir üçüncü parti, Beşler Kümesine, "Manto altındakiler"denilen Muhammed, Ali, Fatima, Hasan ve Hüseyin'e, yani Ehlibeyt'e Tanrısallık atfediyordu. Bu beş kişi, eşit olarak katıldıkları aynı gerçeklik ve ruhla tek birlik oluşturuyor; "*Manto yoldaşları ya da manto altındakiler*"in biri, diğerinden üstün görülüyordu. Bu nedenden ötürü, Fatima'ya da onun belirleyici dişiliği verilmiyor ve adının son harfi atılarak ona "Fatim" diye çağrılıyor. İnancın ozanlarından biri şöyle yazıyordu:

"Tanrı'dan sonra, ben dinimi şu beş kişi üzerine kurdum: Bir Peygamber, iki patriach (*Hasan ve Hüseyin* İ.K.), onların saygıdeğer öğretmeni (*Ali* İ.K.) ve onunla birlikte Fatim!"⁵⁴

Al- Kummi'ye⁵⁵ göre ise, 8.yüzyılın ikinci yarısında Küfe'de gelişip ortaya çıkan Gulat'tan (aşırılar, abartıcılar) Mukhammisa'nın (Pen-datistler, Beşçiler, Beşler kümesine inananlar) bir çeşidi olan *Ulyai* ya da *Albailer*, İmam Cafer Sadık tarafından reddedildiği söylenen Küfeli aşırı şii Bashshar al-Shairi'nin (Beşir el-Şairi) izleyicileridir. Ulyailerin inançları, Muhammed b. Nusayri'den (Ö.883) sonra Nusayriler adını alan grubun temelini oluşturur. Aşağıda geniş açıklamalar yapılacağı gibi Nusayriler'de Ali Tanrılık makamında, Muhammed onun Peygamberi, Salman ise ikisi arasında kapıdır. Ali *mana* (ilk gerçek anlam), Muhammed *ism* (bu gerçeğin adı), Salman *bab* (açıklayıcı gerçeğe götüren kapı) olarak

⁵⁴ Al-Shahristani, Fransızca'ya çev: Jean Claude Vadet, *Kitab al-Milal, Les Dissidences De L'Islam (İslam'da Fikir Ayrılıkları)*, s.294

⁵⁵ *Al-Makalat*, s.55-60, 63

nitelendirilir. Bu üçlem Nusayri Alevilerde *Ayn-Mim-Sin* (A-M-S) başlangıç harfleriyle ifade edilip kutsanır.⁵⁶

MUGİRİLER (Mughiriyya)

Mugiriler, Mugira b. Said al-İclî'nin partizanlarıydı. Mugira, 5. İmam Muhammed Bakır'ın ölümünden (Ö.735) yaklaşık yirmi üç yıl sonra İmamlığın, Medine'de ayaklanmış bulunan ve İmam Hasan'ın torunlarından "Pak Ruh" sıfatıyla anılan 17 yaşındaki Muhammed'e geçtiğini ileri sürüyordu. Mugira'nın anlattığına göre, o hep yaşamakta ve hiçbir zaman ölmemişti.

Mugira, Halid b. Abd al-Kasr'ın azatlı kölesiydi. Bu kişi, imamın ortadan yokolmasının arkasından kendisi imamlığı üstlendi. Daha sonra da Peygamberliğini ileri sürdü ve tapınmasını Ali'ye yönelterek, tüm dinsel yasakları ortadan kaldırmada bundan yararlandı. Mugira kararlı bir antropomorfist, yani insanbiçimci/sıfatiyeci idi. Mutlak *Tanrı ona göre, görülebilir biçimde ve alfabenin harflerine henzer organları olan bir bedene sahiptir. Bu biçim, başında nurdan bir taç taşıyan ve kalbinde bilgelik kaynağı bulunan ışıktan bir adam biçimiydi.* Al Mugira, dünyanın yaratılışı üzerine bir yorum geliştirdi:

"Tanrı kendi yüce adını seslendirdi. Bu ad uçan bir kuşa dönüştü ve başına konmak için hemen bir taç biçimi aldı. Mugira'ya göre işte burada, Kuran'daki ayetin (Sure 57, 1) 'Evreni ahenkli olarak yaratmış ve biçim vermiş olan yüce Tanrınızın adını heyecanla kutsayın, onu övün!' biçiminde ifade edilen batını anlamı yatmaktadır. Bundan sonra Tanrı, sağ eli üzerinde yazılı bulduğu inananların işleri üzerine eğilecektir. O, insanların yorumladıkları günahlar hakkında büyük bir öfkeye kapılacak ve bol bol terlemeye koyulacaktır. İşte bu Tanrısallardan, biri acı sulu, diğeri tatlı sulu iki deniz doğmuştur. Tatlı sudan ışıklar, tuzlu-acı sulardan ise karanlıklar oluştu. Bakışlarını ışıklar denizine daldıran Tanrı, içinde kendi gölgesinin farkına vardı. Güneşi ve ayı yapmak için denizden bu gölgenin cevherini topladı. Sonra bu gölgenin geri kalanını, 'Benden başka bir Tanrı olmamalı. Bir Tanrı varsa o da benim.' diye bağırarak ortadan kaldırdı. İşte yaratıklarına biçim vermesi bu ışık denizlerinden sonradır; inananları yaratması da ışık denizinden sonradır. Tanrı'nın bunların içinden yarattığı ilk şey gölgeleriydi ve yaratılan ilk gölgeler de Muhammed ile Ali'ninkiydi. Onların ortaya çıkışı, zuhuru bütün insan cinsine öncülük etti. Sonra Tanrı göklere, yeryüzüne ve dağlara imamlık emanetini taşı-

⁵⁶ Farhad Daftary, *The Isma'ilis, Their history and doctrines*, 2.Baskı, Cambridge University Press-1992, s.100-101, Dipnt. 53,54

malarını önerdi. Fakat onlar özellikle Ali İbn Talib'den gelenlerin tümünü reddettiler. Tanrı'nın bu teklifini geri çevirdiler. Sonra aynı öneri insanlara yapıldı. Buna rağmen Ömer b. Khattab, Abubekir'e angaje oldu. İkisi de Ali'ye ihanet ettiler...⁵⁷

Mugira'ya göre Kuran'ın 33. suresin 72. ayetindeki, "Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler... İnsan tek başına emaneti taşıma sorumluluğunu yükledi. Ancak insan hem adaletsiz hem de bilgisizdi." açıklaması bunu gösterir. Yine Mugira'ya göre, Kuran'ın 59. suresindeki 16.ayet ise; "Şeytanın insana, 'Tanrı'yı yadsı' deyip, onu kandırdıktan sonra 'senin bu davranışın beni hiç ilgilendirmiyor' diye söylediği" gibi hareket eden biri olarak Ömer'i tanımlamaktadır. Mugira ölünce yandaşları bölündüler. Bir kısmı onun yeniden dönüşünü beklemekte ısrar ettiler. Bazıları ise Muhammed Bakır'dan gelen İmamlara inandılar. Zaten Mugira baştan Muhammed Bakır'ın imamlığını tanımış, sonra bu inancı imamın Tanrılığını iddia eden bir aşırılığa ulaştırmıştı. Bu yüzden İmam Bakır ondan yüzçevirmişti. Al Mugira kendisine inanan yandaşlarına bir yazı bırakmış ve bu yazıda İmamın geri döneceğini söylemiştir. Bu dönüş Cebrail ile Mikail'in eşliğinde, Kabe'nin önünde, İsmail'in anıtı ile bu tapınağın güney köşesinde olacaktır.⁵⁸

Şimdi Mugirilik ve Mugira hakkında Farhad Daftary'nin diğer Heresiograflar'ın yani aykırı dinsel inanç ve sapkınlık tarihçilerinin yazılarından derledikleri bilgi ve yorumları özetleyelim:

"Muhammed Bakır birçok gulat kuramcuyu yanına çekmiş, Hüseyin soyundan ilk İmamdır. Bunlardan al Mugira b. Said, İcli kabilesine mensup bir Arap ya da yabancı azatlı köle olarak iki şekilde açıklanmaktadır. Heresiograflar, Mugira'nın yaydığı inanç ve düşünceler üzerinde pek çok ayrıntı vermektedir. Bazı çelişkili bilgilere rağmen onun, Ortadoğunun İslam öncesi inançlarını kendi öğretisi içerisinde birleştirdiği görülür. Bunlar, özellikle Mandeian (Saben), Manicheist gnostik (Manici marifet) inançların etkisinin yansımalarıdır. Gerçekten al Mugira, yaydığı spiritüalizmi ve açıkladığı düalizmi ile ilk Şii Gnostizminin (marifetçilik) yaratılmasını sağlamıştır. Öğretisinin en ayırdedici özelliği Tanrı tanımlamasının antropomorfik (insanbiçimli) oluşudur. *Onun, Tanrı'nın başında ışıktan bir taç taşıyan bir adam olduğu betimlemesi, Nur Kral olarak gösterilen Mandeia (Saben) Tanrılık kavramına çok yakından benzerlik göstermektedir. Arab edebiyatında al-Sabi'a (Sabenler) olarak tanınan*

⁵⁷ Al Shahrastani, *al Milal*, s.294-295

⁵⁸ Al Shahrastan, *al Milal*, s.295-296

Mandalar, al Mugira zamanında Güney Irak'ta çok sayıda bulunuyorlardı. Pek azı da Güneybatı İran'da yaşamaktaydılar. Mugira'nın bunlarla yakın ilişkileri olduğu anlaşılıyor."

"Ayrıca Mugira, Tanrı'nın ışıktan harflerden oluşan organlara sahip olduğu ve bu harfler yaratılış anında konuşan En Büyük Tanrı isminden düşen harflerdir. Bu düşünce, Grek harfleriyle "en yüce gerçeği (Aletheia)" belirleyen (Valentinus Gnostisizminin örneklerinden biri olan) Marcus gnostik öğretisini açıkça anımsatmaktadır. Ayrıca al Mugira, dünyanın ve ilk varlıkların yaratılışı konusunda da aynı derecede söz ediyor. Onun kozmogonisi dahi, tıpkı anthropomorphizminde olduğu gibi antik gnostik sistemin etkisini yansıtıyor. Ayrıca Kur'an ayetlerini simgesel mecazi yorumlarından da esinlenmiş olduğu gözüküyor. Ama, *Mugira kozmogonisinin esas görünüşü, Manicheizm'in temel inancı ışık ve karanlığın arasındaki ebedi mücadele ile özellik kazanan ve iyilik ve kötülükte simgeleşen gnostik düalizminden (ikilemciliğinden) alınmıştır."*

"Al-Mugira, zaman içinde Küfe'de hem Araplar hem de Mevali (yabancı köle ve azatlılar) arasından çok taraftar kazandı. O, yandaşlarını önderlerine ölümüne bağlılık ve müstesna duygularla doldurmuştu. Kendilerine *Wusafa*, yani Hizmetçiler, hizmet edenler deniliyordu. Aşırı Şiiler arasında inançsal elitizmin kökenini, Mugiriler'de aramak gerekir. Mugiriler'deki seçkinci (elitist) duyguları, onlara inanç militanlığının temelini attırmıştır. Kaynaklar, Mugiriler tarafından terörist yöntemlerin kullanılmasına ve Abu Mansur grubunun daha karakteristik olan mücadele yöntemlerine tanıklık etmektedir."⁵⁹

Bazı yazarlara göre Mugira, 737'de vali Halid İbn Abdullah al-Kasr tarafından Bayaniliğin kurucusu Bayan İbn Saman'la aynı günde, yakalanan taraftarlarıyla birlikte yakılarak öldürülmüştür. Mugira'nın ölümünden sonra Mugiriler, Muhammed an-Nafs az-Zakiyya'ya (Saf-Pak Ruh) bağlanmışlardır.⁶⁰

MANSURİLER (Mansuriyya)

Söz konusu olan, Bayaniler ve Mugirilerle aynı inançları paylaşan Abu Mansur'un partizanlarıdır. Okuma yazmasız olduğu söylenen Abu Mansur başlangıçta Muhammed Bakır'ı İmam tanıyor ve onun çevresinde bulunuyordu. Ancak aşırılığı bahanesiyle, İmam ondan desteğini

⁵⁹ İslam Heresiograflarından Al-Nawbakhti. (*Firak*, s.37,52, 54-55), Al-Kummi (*al-Makalat*, s.43-77), Al-Ashari (*Makalat*, s.6-9, 23-24), Al-Malati (*Kitab al-Tanbih*, s.123vd.), Al-Bagdadi, (*al-Fark*, s.229-233vd.), İbn Hazm'dan (*al-Fisal* vol.4, s.184-185) aktaran Farhad Daftary, *The İsmā'ilis...*s.72-73 ve 588-589

⁶⁰ M.Momen, agy.s.52

çekti ve çevresinden uzaklaştırdı. Bakır'ın ölümünden sonra, yerine kendisini İmam tayin ettiğini ilan etti. Düşüncelerini de sır olmaktan çıkardı. Küfe'deki güçlü Banu Kinda partisini isyana teşvik etmede başarılı oldu. Sonra peygamberliğini ileri sürerek inancının propagandasını yapmaya başlayınca, Halife Haşim b. Abdülmelik'in valisi Yusuf bin Omar al-Sakafi tarafından çarmlıha gerilerek öldürüldü.

Abu Mansur el-İcli'ye göre, Kur'an'ın bir ayetinde (52,44) "Dönen gökyüzünden düşen (bu) parça" diye konuşulan Ali'den başkası değildir. Bunu demekle onun Tanrı olduğunu söylüyordu. Mansur imamlığı aldıktan sonra Muhammed Peygamber gibi göğe yükselmiş. Orada Tanrı'yla görüşmüş ve Tanrı başını okşayarak ona, "oğlum yere in ve mesajlarımı orada yay!" demiş. Yere inince Kuran'da denildiği gibi "dönen gökyüzünün parçası" olarak yerdeki görevine dönmüş oluyordu. İnsanın gökten düşen ve Tanrı'dan bir parça olduğuna inanmaları dolayısıyla Mansurilik'in diğer adı 'parçacılık' anlamına gelen *Kisfiyya*'dır. Al-Mansur'un peygamberliğinin varoluşu yeryüzüne inmesiyle hedefine ulaşır. Cennet, Kuran'da konuşulan ve gökten indirilmeye karar verilmiş kişide partiyi kucaklayandan başkası değildir, yani çağın İmamıdır. Aynı şekilde cehennem ise, İmamın rakibi olduğu için, partisine sürekli düşmanlık gösteren kişiydi... Mansuriler böylelikle öbür dünyayı, kıyamet gününü inkar ediyor; cennet ve cehennemi bu dünya deneyimlerinin söylemi içinde yorumluyorlardı. Partisinin adamlarının rakiplerini acımasızca (boğarak ve kafalarını odun parçasıyla kırarak) öldürdükleri söylenir.

Ayrıca haklarında söylenen bir başka olay da, onların özel mülkiyet tanımadıkları, mallarını ve kazançlarını aralarında paylaşp, ortaklaşa kullandıklarıdır. Tahmin edileceği gibi, kadınları paylaştıklarını söylemeden geçmiyorlar. Şehristani:

"Mansuriler diyor, kendi öz adlarını değiştirir gibi, dinin yasakları ve zorunluluklarını (*koşulları, farz ve sünneti İ.K.*) kaldırmaktan başka amaçları olmayan Hurramid'lerdi. Bu kişiler tarafından yazılmış metinlerde belirtilen, onların Tanrısal buyrukları artık uygulamamaları ya da daha aza indirmeleriydi. Asıl istedikleri ise bütün dinsel yasalara bağlılıktan uzak ve özgür kalmaktı. Soruyorlardı: Böyle cennete gidilmez miydi ve bu sayede mükemmele ulaşılmaz mıydı? Belirtelim ki, Mansur al-İcli'nin inancına göre, Tanrı'nın ellerinden ilk çıkan yaratıkların Meryem oğlu İsa ile Abu Talip oğlu Ali'dir."⁶¹

⁶¹ Shahrstan, *al-Milal*, s.297-298; Farhad Daftary, agy, s.73-75 ve 589 dipnt.74; M.Momen, agy, s.52

HATTABİLER (Khattabiyya)

Hattabiler, Abi Zeynep al-Asadi al-Ajda oğlu Abu Hattab Muhammed'den gelirler. Şehristani'ye göre Abu-l-Khattab, Cafer Sadık'ın çok yakın dostuydu. Ancak, Cafer onun aşırı düşünce ve inançlarını tanıdığı zaman, ondan desteğini çekti. Hatta onu lanetledi. Abul Hattab Muhammed'in yandaşlarına da uzaklaşmalarını söyleyerek, onunla ilişkisini kesti. Bunun üzerine, o da bizzat imamlığını ilan etti.

Abul Hattab, imamların yalnız peygamberler değil, aynı zamanda Tanrılar olduğunu söylüyordu. Kendisinden önce, Peygamber ailesinden diğer atalarının bu sığata sahip olduğu gibi, bizzat İmam Cafer Sadık da ona göre Tanrı'ydı. Onun için, bu imamlar Tanrı'nın çocukları ve çok sevdikleriydi. Yani, Kur'an V, 18'de Yahudilerin "Biz Tanrı'nın oğulları ve sevgilileriyiz" iddialarıyla eşleştiriliyordu

Abul Hattab için, peygamberliğin seçildiğı Tanrısallık ışığı, aynı zamanda imamlığın da seçildiğı ışıktır. Ona göre yeryüzü, eğer ışıktan varlıkların oluşturduğu yukarıdaki dünyanın yansımalarından yoksun kalırsa, yaşanacak yer olamaz. Abu l-Khattab İmam Cafer'i, zamanın Tanrısı olarak tanıyor. Ama gözlerimizin görebildiğı ve duyularımızın algılamak zorunda kaldığı varlığı, bu isimle göstermek istemiyordu. Tersine, bu aşağı dünyaya, yani yeryüzüne düşme anında Cafer'in, insanların tanıyacağı biçime dönüşmüş olduğuna inanıyordu. Halife al-Mansur'un valisi İsa b. Musa, Abul Hattab'ın yaydığı düşünce ve öğütlerdeki kendileri için tehlikeli olacak önermelerin farkına varınca, Küfe yakınındaki tuzlalarda onu yakalatıp öldürttü. Başkanlarının öldürölmesinden sonra Khattabiler birçok kollara ayrıldılar.⁶²

İmam Cafer Sadık ve Batını Şiilik ya da Proto-Alevilik

Cafer Sadık gerek gençliğinde ve gerekse Emevi Hişam bin Abdul Malik (724-743) döneminde başlayan ve Abbasi Mansur'un (754-775) halifeliğinin ortalarına kadar süren İmamlık yıllarında siyasetle ilgilenmemiş; yeri geldiğinde ayrıntılı anlatıldığı üzere Ali soyluların siyasal eylem ve başkaldırı hareketlerine katılmamış, bazı önerileri de reddetmiştir. Buna rağmen Ehlibeyt soylu İmam oluşu yüzünden, Emevi ve Abbasi iktidarlar tarafından hep potansiyel muhalif olarak izlenmiş, baskı görmüştür. Ama onun asıl karşıtlığı, Muhammed dininden sapmış, Peygamberin ölümünden beri İslamın kendi çıkarlarına uygun olanlara yeni kurallar ekleyerek yarattıkları Emevi-Abbasi İslam anlayışındı. Ali'den itibaren İmamlar karışılıyla kendisine kadar Ehlibeyt

⁶² Al- Shahrstani, *al-Milal*, s.297-298

İslam'ını, Kuran ayetleri ve hadislerin yorumunu *tavil* (mecazi-gizli, batını) ile geliştirip, derin bilgisi ve araştırmalarını eski felsefi inanç akımlarıyla karşılaştırarak yaygınlaştıran İmam Cafer Sadık oldu.

İlk büyük mutasavvıflardan ve batınilğin kurucusu sayılan İmam Cafer Sadık'ın Kuran hakkında şunları söylediğini biliyoruz:

“Tanrı'nın kitabı (Kuran) dört şeyi kapsıyor, diyor: İbarat (ibareler, açık cümleler), İşarat (işaretler, açıklanma gerektiren simgeler), Lataif (latifeler, duygularüstü dünyaya ilişkin gizli anlamlar taşıyan hoş öyküler) ve Hakaik (hakikatler, yüksek manevi bilgiler, öğretiler). Açık ifadeler inananlar topluluğu (avam, halk) için. İmalî işaretler yüksek tabakayı (havas) ilgilendiriyor. Gizli anlamlar taşıyan öyküler Tanrı dostlarına (Evliya, veliler) ve yüksek manevi bilgiler ise peygamberlere aittir.”

Zaten Muhammed peygamberin kendisi bir hadisinde,

“Kuran'ın bir dışsal görünüşü vardır, bir de hem zahırı hem batını anlamlar içinde gizli bir derinliği. Sırasında bu esoteric (batını,içsel) anlam bir diğerine yataklık eder. Tıpkı birbirinin içine geçmiş çarkı Feleklerin görünüşündeki gibi, bu derinliğin bir derinliği vardır. Böylece yedi derinlik içiçe gizlenmiş, yani bir batını anlam yedi gizli anlamı içinde taşır.”⁶³ diyerek, esoterizmin (batınilik) yolunu açmıştır.

Kısacası İmam Cafer, Ali yandaşlığıyla başlamış, Kerbela olayından sonra ortodoks bir karakterle Sünni iktidarlara siyasi muhalefet olan Şiilik inancına batını ve felsefi yorumları kucaklayan akılcılığı kattı. Babası İmam Bakır ile başlayan bu akım yeraltında güçleniyordu, proto-Alevilik kümeleşmeleri oluşmuştu. İmam Cafer Sadık bu gizli Batını Şiiler ya da Proto-Aleviler diyebileceğimiz kümeleşmelerle gizli ilişkilerini örtmek ve aynı zamanda Ehlibeyt ve İmam soyunun ortadan kaldırılmasını önlemek için Abbasi yönetimiyle iyi geçinme yolunu seçti. Bunu da babasından öğrendiği takiye öğretisini geliştirerek başarabildi. Bu sayede Akademisinde çalışmalarını sürdürüp adları bugüne değin yaşayan çok din ve bilim adamı yetiştirdi.

İmam Cafer'in takiye öğretisiyle bugün Türkiye'deki İslami parti ve grupların takiyesini birbirinden ayırmak gerekir. Her ikisi de İktidardaki yönetimin düşünce ve inançlarını paylaşıyormuş görüntüsü altında, kendi görüşlerini gizlice uygulama ve yaygınlaştırmayı hedef almaktadır. Ancak bugünün İslami gruplar takiye öğretisini geriye

⁶³ Henry Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique*, s. 27 ve 29'dan aktaran İsmail Kaygusuz, *Görmediğim Tanrıya Tapmam*, İstanbul, 1996, s. 63; ayrıca İmam Caferi Sadık için bkz. İbn Khallikan's Biographical Dictionary Vol. I, London-1872, s.370-372

doğru ve eski, çağdışı inanç, anlayış ve uygulamalarını geri getirmek amacıyla kullanırken; İmam Cafer'in ve daha sonraları tüm Batını inançlılar takiye öğretisini uygularken, İslam'ı yeni ve çağa uygun yorumlarla geliştirip ileriye götürmek amaçlanmıştır.

İmam Cafer Sadık ve Takiye Öğretisi

Takiye öğretisinin Şiiliğe sokulması ve ilk uygulamalar İmam Bakır (677-733/4) zamanındadır. Öğretinin ilkeleri ya da ilk adımları ona atfedilmekte. Ancak zamana uygun son biçimini vermek ve onu inancın kesin koşullarından biri durumuna getirmek oğlu İmam Cafer Sadık'a kalmıştır.⁶⁴

Arap toplumundaki kökten değişen, arkasından yaygınlaşan koşullara bakınca, İmam Cafer Sadık tarafından yandaşları için *takiye* öğretisinin (önlem almak için, yani tedbir olarak ikiyüzlülük etme; başka türlü görünme) ortaya atılması akıllıca bir hareketti ve o gizli Şiilik inancının zorunlu maddesi yapıldı. Cafer Sadık'ın "takiye benim ve atalarımın dinidir. Takiye ile korunmayan bir kimsenin dini olmaz" dediği bildirilmektedir. Bir başka fırsat üzerine onun "dininiz için korkun ve onu takiye ile koruyunuz" dediğine inanılır. Daha sonraları da, "bizim takiyeye ilişkin düşüncemiz, onun zorunlu (farz) olduğudur ve ondan vazgeçen, tapınmayı bırakan kimseyle aynı durumdadır" demiş olduğu söylenir.

Aslında Cafer Sadık, İsmaili çizgisindeki batınlık (esoterizm) üzerinde temellendirilmiş bir açık *davet*'in Abbasi rejiminin iktidarında kesin bir yokolma anlamına geleceğinden (dolayı) bu çözümü bulmuştu. Kuşkusuz, İmamlar ve onlara inanan yandaşları için, kendi azınlık inançlarının açık açık propagandasını yapmak tehlikeliydi. Bu yüzden, daha sonra ileride, pek çok koğuşturmadan da korumuş olan takiye yardımıyla gizli *dava* (misyon) sistemi ortaya çıktı.

Farhad Daftary, İsmaililer üzerine yazdığı kitabında⁶⁵, "takiye uygulaması uygun bir biçimde Şiiileri, özellikle İsmailileri koğuşturmaya uğramaktan korudu ve onların düşman çevreler altındaki mezhepsel varlığının korunmasına hizmet etti" diye yazmaktadır

⁶⁴ Çok büyük olasılıkla takiye öğretisi, Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu'da yaygın Hristiyan heterodoksluğu ya da sapkınlığı olarak kabul edilen Paulikien inançlıların, kendilerini gizleyip Ortodokslar gibi görünme uygulamaları olarak, onlarla ilişkileri oldukları varsayılan Abul Hattab, ya da Maymun al Kaddah tarafından baba-oğul İmamlara önerilmiştir, diye düşünmekteyiz. Bu ilişkiye, henüz yayınlanmamış "*Anadolu'dan Batı Avrupa'ya Karşıt İnanç ve Düşünce Geleneği*" yazımızda genişçe değinmiş bulunuyoruz..

⁶⁵ Daftary, Farhad, "The Ismailis: their History and Doctrines", London, 1990, s. 85

Takiye sözcüğü, “gizleme” ya da “saklama” anlamına gelen Arapça *tukat* kökünden çekilir. Ayrıca “birinden koruma ya da saklama” anlamları içeren *vakka*’dan geldiğini ileri sürenler de vardır. Bir Kur’an deyiimi olan *taukkat* da takiye anlamında kullanılır ki, o ileride fikir ayrılıklarına ya da sapmalarına dönüştürülmüştür. Baidawi (ö.1286) “*Anwar al-Tanzil*”de, “İmam Yakup’un (ö.820) *Girah*’ kitabında *taukkat* yerine takiye sözcüğü geçtiğini” yazar. Aynı sözcüğün Bukhari’de⁶⁶ takiye anlamına gelen izler bulunmaktadır. İbn Hajar (ö.1449) da *taukkat* ve *takiye* sözcüğünün anlamdaş olduğunu kabul eder.

Zamakhshari (ö. 1144) “*Tafsir al- Kashshaf*”⁶⁷, Raghıb İspahani (s.1108) “*Tafsir al-Gharaib al-Koran*”de⁶⁸, Baidawi (ö. 1286) “*Anwar al-Tanzil*” (Beirut, 1958, 1st vol., s. 153)’de ve Fakhruddin Razi’nin (ö.1209) “*Tafsir al-Kabir*”⁶⁹ kitabında, İslam’da *takiye* öğretisinin ya da kuramının hoşgörülebilirliği -caiz olduğu üzerinde Kuran’daki (3, 28)

“Müminler, inananlar dururken ya da onlardan daha çok inanmayanlarla dostluk kurmasınlar; bunu yapan her kim olursa olsun Tanrı’dan hiçbir şey beklememeli. Ancak korku dolayısıyla onlara karşı kendinizi korumak zorunda kaldığınız durumlar istisnadır...” ayetinin ışığında bir uyuşum sözkonusudur.

Arapça bir başka sözcük, *kitman* da takiye yerine kullanılır. Arapça sözcükler takiyenin anlamını “korunma için bir düzenleme yapmak” olarak vermektedir. Özetle takiye, İslam hukukunda (fıkıh) hoşgörülebilir ya da caiz olan bir eylemdir. O, tehlikeli-baskıcı dönemlerde müridlerin kendi inaçlarını gizlemesine izin veren bir öğretiler. “*Urdu Encyclopaedia of Islam*”⁷⁰a göre, “Sünni yönetimlerde bazı konularda Şii’lerden kuşulanılır, bunun için onlar arasında takiye öğretisi özel bir önemle uygulanır.”

İmam Cafer Sadık’ın ayrıca da, ketum ve sıkı düğümlenmeyle, Arap toplumunda ortaya çıkan meydan okuyuşlara karşı gizli bir örgütün anlamını gerçekleştirmiş olduğu görülür. O, bu amaç için, geniş bir yeraltı misyonu-dava ağı örgütlenme ustalığına sahip Maymun al-Kaddah adındaki İranlı azatlı kölesini görevli kıldı. Belirtmek gerekir ki Araplar, geleneksel olarak ve huyca gizli ve yeraltı görevler için uygun değildirlir. Onlar daima, siyasal entrikalar ve devlet donanımı olmayan çölde açık ve özgür bir toplum içinde yaşamaktaydı.

⁶⁶ *Kitab al-İkrah* 28: 50

⁶⁷ Cairo, 1953, 2nd vol., s. 16

⁶⁸ Cairo, 1894, 1st vol., s. 313

⁶⁹ Cairo, 1890, 2nd vol., s. 646

⁷⁰ “*Urdu Encyclopaedia of Islam*” 6th vol., s. 581

Eğer karşılaştırılırsa, aynı zamanda Abbasi İmparatorluğunun karakteri, Emevilerinkinden de farklıydı. Öyle çok farklıydı ki Abbasi İmparatorluğu, sadece bir kısmı Arap olan bir yeni Müslümanlar imparatorluğuydu. Aslında Abbasiler, imparatorluklarını kurma başarılarını Arap olmayan İran halkının stratejisi ve desteğine borçluydu. Bilindiği gibi onlar Horasanlı Abu Müslim tarafından iktidara getirilmişti.

İmam Cafer Sadık ve Abul Khattab Takiyesi

Abul Khattab-Hattab adıyla tanınan, Muhammad bin Abi Zaynab Maqlas al-Asadi al-Kufi (ö. 783), İmam Cafer Sadık'ın çok seçkin bir müridiydi. O ilkönceleri, batını (esoteric) yorumla renklenmiş Şii öğretilerini va'zetmekteydi. Uzun zaman boyunca İmam Cafer Sadık'ın yakın dostuydu ve İmam onu kendi baş *dai*'si olarak Kufe'ye atamıştı. Kashi'nin anlattığına göre, bir keresinde İmam elini onun göğsü üzerine koyarak "sen gayb alemini, benim sırlarımı biliyorsun" demiştir. Bu, Nawbakht'inin, İmam'ın sadece ona *ism-i azam*'ı (mutlak söz, yüce isim) açıkladığı ve onu "halkımızın yaşam ve ölümü emanet (teslim) edilen kişi, sırrımızın emanet yeri, bilgimizin kasketi" diye çağırıldığını yazmasıyla da bağlanabilir. Böylece herhangi bir insana bile, Abul Khattab'ın İmam Cafer'in yanındaki saygıdeğer yeri, yani gerçek statüsü hakkında kolayca bir yargıya varabilir.

Öbür yandan denilmektedir ki, Cafer Sadık sözde onun, kendisinden dinlediği bir hadisi farklılaştırarak ya da eksik olarak nakletmesi huyundan hoşlanmadı. Böylece İmam ile ilişkisinin lekelenmesine neden olduğu için Abul Hattab 755 civarında cemaattan uzaklaştırıldı, yani bir çeşit aforoz edildi.

Belki de bununla İmam Cafer Sadık döneminde, İmam ile onun arasında ilişkinin koptuğunu -ki bunu bazı tarihçiler yanlış fikre bağladılar ve onun çevresinde sahte hikayeler düzdüler- uydurdular. Oysa bu açık olarak göze çarpan en eski takiye örneğidir. Bu çeşit bir takiye, Şiilerin kendilerini Abul Khattab'dan ayrı tutmaya niyetli olduğunu gösterirken, Abbasilerin zihinlerinde Abul Khattab ve İmam Cafer arasında ilişki olmadığına dair bir düşünce oluştuğu görülüyor. Ama Abul Khattab'ın inancı öyle derin köklüydü ki, bir an için bile sarsıntıya uğramadı.

Bir söylentiye göre, İmam İsmail bin Cafer Irak'ta bulunduğu zaman, büyük olasılıkla 769'dan sonra, takiye uygulaması olarak, Abul Khattab sıfatını takma ad olarak benimsedi. Abul Khattab'ın Cafer Sadık'ın gizli yandaşı, onun izleyicisi olmadığı, topluluktan uzaklaştırılmış olduğu doğruysa, neden daha sonra İsmail onun adını kullandı?

Abul Khattab kendi kimliğini gizlerken, İsmail o andan itibaren Küfe’de küçük bir grubun arasında Abul Khattab olarak tanınmış oldu.

Nawbakhti “*Kitab Firaq al-Shia*”da⁷¹ ve al-Kummi (ö. 300/912) “*Kitab al-Maqalat wa'l-Firaq*”⁷² adlı kitabında, Abul Khattab’ın (yani İsmail’in) yandaşlarının Khattabiyya (Hattabiler) olarak tanındığı ve “Tanrısal nurun İmam Cafer’den Abul Khattab’a ve onun ölümünden sonra da Muhammed bin İsmail’e geçtiğine” inandıklarını yazmaktadır.

Buradaki Abul Khattab adı gerçekte İmam İsmail’in lakabıydı. Orta Asya’da İsmaililer arasında saklanıp korunmuş olan “*Ummu'l-Kitab*” risalesinde, Khattabilerin İsmaliliğin kurucuları olduğu yazılı ve “İsmailizm, İsmail için hayatlarını veren Abul Khattab’ın çocukları tarafından kuruldu” açıklaması yapılmaktadır.

Abul Khattab’ın yetmiş yandaşının Küfe’de bir camide toplatılıp, valinin emriyle öldürüldükleri anlatılmaktadır. Abul Khattab da yakalanıp darağacında idam edilmiştir. Ancak onun ölümünün 755 ya da 762’de gerçekleştirildiğine dair tarihçiler tarafından geliştirilmiş fikre inanmak olanaksızdır. Abul Khattab çok büyük olasılıkla 783 yılında öldürüldü.

Hattabilik Üzerinde Henry Corbin’in Görüş ve Yorumları

Abul Hattab ilk kez olarak, batını tipte, yani esotérique ve gnostique hareketi tasarlayan ve örgütleyen bir kişi olarak 8. yüzyılda ortaya çıktı. Kendisi, reddedildiği noktaya kadar, İmam Bakır ve İmam Cafer Sadık’ın çok yakın arkadaşıydı. Aralarında geçtiği anlatılan ciddi bir olay, bu arkadaşlığın yakınlığını belirlemektedir. İmam Cafer Abul Hattab’ın göğsüne elini koyarak ona şunları söylüyor:

“İyi hatırla ve asla unutma: Sen gizli olan şeyi biliyorsun. Sırrımın yüklendiği yer olan bilgimin kasketisin sen. Sana hayatımızı ve ölümümüzü emanet ettim.”

Hattabi öğretisinin büyük bölümü, “İmamın bilgisinin kasketi” ilan edilmiş olan Abul Hattab’a aittir ve İsmailizmin temel düşüncesiyle yakından ilişkilidir. Ayrıca Şii Gnostizminin aşırıları (Gulat, Kızılbaşlar) tarafından inanılan görüşler ve bunlara uyum gösteren diğer doktrinler de Abu Hattab’a atfedilir. Örneğin, Alamut reformuna ait son yazmalarda ortaya çıkanlar, bu öğretilerin izleridir. Ayrıca Sufi terminolojisine de girmiştir.

⁷¹ “*Kitab Firaq al-Shia*” yayım. Ritter, İstanbul, 1931, s. 60-61

⁷² “*Kitab al-Maqalat wa'l-Firaq*” M.J Mashkur yayımı, Tehran, 1963, s. 83

Abul Hattab'ın İmam Cafer'in oğlu İsmail'in "manevi yol babası" olduğu, bunun da Muhammed'in Salman al-Farisi için "anta minna ahl al-Bayt (Sen benim ev halkımdansın)" söylediği hadise dayandırdığı söylenmektedir. Adı da Abul İsmail (İsmail'in babası) olarak geçmektedir metinlerde. Hattabilerin verdikleri kurbanlar ve onları coşkulu ruhlarının verdiği esinler, genç İsmail'i onları desteklemeye götürdü. Hattabilerle ilişkilerinden ötürü Cafer'i, oğlu İsmail'i yadsıma noktasına götürmesi, dehşeti daha da yükseltti. Küfedeki camide toplanmış 70 kadar Abul Hattab yandaşı valinin emriyle orada öldürüldü. 762 'de Abul Hattab'ın kendisi yakalanıp idam edildi. Hayatta kalanlar İsmail'e katıldılar ve Hattabiler İsmaililerle aynılaştılar. Kaynakların bildirdiğine göre, yakınlarıyla bir konuşmasında Cafer, Abu Hattab için gözyaşı dökerek aralarında geçenleri anlatmış. Ama sır dramının ne olduğunu bilen yoktur.⁷³

Abul Hattab'ın öğretileri ve Hattabilik ekolü, aşağıda sırayla göreceğimiz gruplarda yaşadığı gibi, daha sonra genişçe açıklayacağımız *Umm al-Kitab*'ıyla zamanımıza kadar korunmuştur. Orada, İsmaili Aleviliğinin, İmam Cafer oğlu İmam İsmail için canlarını veren Abul Hattab'ın çocukları (*farzandan*), yani onu izleyen yetiştirdiği çömezleri tarafından kurulduğu özellikle ifade edilmektedir.⁷⁴

⁷³ Bizce bu sır dramının (sırm), yine Henry Corbin'in bir başka yapıtında anlattığı başka bir olayda saklıdır. Cafer'in Abul Hattab'a emanet ettiği, hem ölümünün hem de yaşamının bağlı olduğu sır, Ehlibeyt soyunun ve bizzat kendisinin Tanrısallığını kabul etmesi; Tanrıyı gökyüzünden indirip insanlaştırmış olmasıdır. Aslında yukarıda adlarını verdiğimiz Ortodoks İslama aykırı aşırı inançların yaratıcılarının İmam Bakır ve Cafer'in çevresinde yetişmiş olması çok şeyi açıklamaktadır. Yetiştiriyor, sırlarını veriyor. Ancak açıklamalarını istemiyorlar. Baba ve oğul, kendi yarattıkları 'Takiyye (kendilerini ortodoks örtüsü altında saklama) ilkesine sığınmayı tercih ediyorlardı. H. Corbin'in, Shihabeddin Shah Hosayni'nin '*Risala dar Hakikat-e Din*' kitabından aktardığı İmam Cafer Sadık'la ilgili bir anekdot, bunu açıkça gösteriyor:

"İmam Cafer Sadık kendisine, 'Kıyamet gününde Tanrı'nın herkese görüneceği doğru mu?' diye soran adama şöyle yanıt verir: 'Tanrı, ben sizin Tanrınız değil miyim? (Kur'an VII, 172) diye sorduğundan beri, Kıyametten önce de görünmektedir. Gerçek inananlar onu bu dünyada bile gördü. Sen onu görmüyor musun?' Adam yanıt olarak: 'Ey yüce Tanrım, işte seni görüyorum. İzin ver başkalarına da bunu bildireyim.' İmam: 'Hayır, dedi, hiçkimseye birşey söylemeyeceksin. Çünkü onlar karacahil, aptal insanlardır. İnanmazlar ve seni lanetlerler' H. Corbin, *Temps Cyclique et Gnose İsmâélienne*, Paris, 1982, s.144

⁷⁴ Henry Corbin, "*Nasır-ı Khusrav and İranian İsmailism*" *The Cambridge History of Iran IV*, Cambridge University Press, 1975, s.526-528; *Histoire de la Philosophie İslamique*, Paris, 1974, s.116; M.Momen, agy. s.52-53; F.Daftary, agy.s.111-112

MU'AMMARİLER (Muammariyya)

Abul Hattab'dan sonra bazıları imamlığın Mammâr ya da Mu'ammâr İbn Haytam adında, hububat satıcısı bir kişiye geçtiğine inanıyor. *Abul Hattab'a duydukları sevgi, bağlılık ve inancı ona gösteriyorlardı. Mu'ammâr'ın partizanları, dünyanın sonsuzluğuna inanıyor ve bu aşağı dünyada, yani yeryüzünde tadılabilen sağlıklı yaşam, başarı ve mutluluk dışında bir cennet bulunmadığını ileri sürüyorlardı. Ayrıca dünyamızdaki mutsuzluklar, acılar ve kötülüklerin yarattığı cehennemi tersine çevirmeyi, yoketmeyi düşünmekteydiler. Şarap kullanma ve zina gibi kaldırmış oldukları dinsel yasakların hiçbirinden dolayı kimseyi cezalandırmazlardı. Namazı ve diğer ibadetleri ortadan kaldıran bir inanç oluşturmuş. Adını Mu'ammariyya (Mu'ammârilik) takmışlardı.*

BUZAYGİLER (Buzahgiyya)

“Abul Hattab'dan sonra Buzaygh b.Musa'yı imam tanıyan diğer bir grup vardı. Bunlar da Cafer'in Tanrı olduğunu ve insanlara görünmek için insan biçimi aldığını söylüyorlardı. Onlar bütün inananların Tanrısal esin (vahiy) almaya uygun olduklarını söylüyorlardı. Kur'an'ın (X, 100) “Hiçkimse Tanrı izin vermeden inanamaz. O akıllarını kullanmıyanları murdar kılar” ayetini yorumlayarak bu anlamı çıkarıyorlardı. Burada bir çeşit vahiy vardır demek istiyorlar. Buzaygh bundan başka Kuran'ın (XI, 68?) ‘ve Tanrınız arılara bile vahiy gönderdi’ ayetini de *(Bu ayet böyle bir anlam taşımamakta, belki başka bir Sure'de geçmektedir. İ.K.)* anımsatmaktadır. Aynı zamanda o, kendisini izleyen yoldaşları arasında Cebraîl ve Mikail gibi meleklerle tercih edilebilir insanlar bulunabileceğini onaylamaktadır. Ayrıca, mükemmelliğe ulaşan bir adamın da öleceğini söylemekteydi. Sonuçta, yollarının sonuna ulaşmış ve tam gerçek insanlık boyutunu (*plein-vrai stature du Fils de l'home=İnsanoğlunun gerçek boyutu, Paulinisme'de, sonsuz Işık dünyasıdır. J-C. Vadet*) elde etmiş olanlar, ölümleri esnasında göksel krallığa geçmekten başka şey yapabilirlerdi. Bütün Buzayghi partizanları, ölmüş olanlarla ticaret (pazarlık) yaptıklarını ve onları “günün başlangıcından sonuna kadar” (Kur'an XIX, 11) beden gözleriyle gördüklerini iddia etmekteydiler.”⁷⁵

UMAYRİLER ya da ICLİLER (Umayriyya-Icliyya)

Abul Hattab'dan sonra bir başka grup, Umayr bin Bayan al-İclî'yi izleyenlerden oluşuyordu. Kendisi Küfeli bir saman satıcısıydı. İclî'nin

⁷⁵ Al-Shahristani, al-Milal, s. 298

öğretisi Buzaygh'inden hiç de farklı değildi. O da imamların öldüğünü kabul ediyordu. Bütün bu ayrılıkçılar, Küfe halk meydanının ortasında, içerisinde Cafer Sadık'a tapındıkları bir çadır kurmuşlardı. Yezid (b.Umar) b.Hubayra hükümetine ihbar edildiler. Onun buyruğu üzerine Umayr yakalanıp Küfe meydanının orta yerinde darağacına asıldı.⁷⁶

MUFADDALİLER (Mufaddaliyya)

Hattabiler içinde son bir kol daha vardı; Mufaddal al-Sayrafi'nin(?) partizanlarıydı bunlar. Kendisinin sarraf olduğu ve bazı kitapları bulunduğu bilinmektedir. Mufaddal'a atfedilen yapıtlardan en tanınmış "Kitab al-haft wa'l-azilla" İmam Cafer'in görüşlerini yansıtmaktadır. Bunlar da Caferi, Peygamberden daha üstün, yani Tanrı gibi görüyorlardı. Bu kola Mufaddaliyya denilmekteydi. Denilmektedir ki, İmam Cafer bu ayrılıkçı aşırıları çevresinden uzaklaştırıp, onlardan desteğini çekmiştir.⁷⁷

GURABİLER (Ghurabiyya)

Şehristani'de geçmeyen bir Hattabi grubundan daha sözetmektedir bazı kaynaklar. M.Momen'in tesbitine göre Gurabiler, Muhammed ile Ali'nin, bir kuzgunun diğerinden ayrılamiyacağı gibi ikisini bir tutarlardı. Adları da bu *ghurab* (kuzgun) sözcüğünden gelmektedir. İnancılarına göre Cebrail, Tanrı'dan Ali için vahiy getirdiği zaman yanlışlıkla Muhammed'e vermiştir.

NUSAYRİLER

Yukarıda değinildiği gibi Al- Kummi'ye⁷⁸ göre, 8. yüzyılın ikinci yarısında Küfe'de gelişip ortaya çıkan Şii-Gulat'tan (aşırı Şii) Mukhammisa'nın (Pendatistler-Beşçiler, yani Ehlibeyt olarak tanınan Muhammed, Ali, Fatima, Hasan ve Hüseyin'i Tanrı'nın yeryüzünde mazharları olduğuna inananlar.) bir çeşidi olan ve Ulyai ya de Albailer gibi, İmam Cafer Sadık tarafından reddedildiği söylenen Küfeli aşırı Şii Başşer al-Şairi'nin izleyicileridir. Mukhammisa öğretisi, Nusayri inançlarının temelini oluşturur. Ancak, Louis Massignon'un geniş araştırmalarından çıkan sonuç ise, hem İsmaililerin hem de Nusayrilerin Hattabilerin mirasçıları olduğu yolundadır. Şehristani'de belirtilen Mufaddali'lerle olan ilişkisi de bunu göstermektedir.

Onuncu İmam Alaliyyün Naki'ye (827-868) yakınlığı ve onu izlediği bilinen Muhammed b. Nusayri'den (Öl.883) adını almıştır Nusayri

⁷⁶ Al-Shahristani, al-Milal, s.299

⁷⁷ Al-Shahristani, al-Milal, ibid

⁷⁸ Al- Kummi, *Al-Makalat*, s.55-60, 63

Aleviliği. Onlarda Ali Tanrılık makamında, Muhammed onun Peygamberi, Salman ise ikisi arasında kapıdır. Ali *mana* (ilk ve gerçek anlam), Muhammed *ism* (bu gerçeğin adı), Salman *bab* (açıklayıcı gerçeğe götüren kapı) olarak nitelendirilir. Bu üçlem Nusayri Alevilerde *Ayn-Mim-Sin* (A-M-S) başlangıç harfleriyle ifade edilip kutsanır.⁷⁹

En eski Nusayri metinleri olarak bilinen *Kitab al-Haft* (Yedi Kitap), 12.yüzyılın ilk yarısında, Suriyedeki kalelerinde, İsmaililerin Mustali koluna bağlı Tayyibiler'e yenilip onların aralarına karışmış Nusayrilerden kalmadır. Bu yapıt, Mufaddal al-Sayrafi'ye (ya da Umar al-Cufi) atfedilen yapıtlardan en tanınmış olan "*Kitab al-haft wa'l-azilla*"dır. İmam Cafer'in batını görüşlerini yansıtmaktadır. Hattabilerin bir kolu olan bunlar da Caferi, Ehlibeyt soyundan ve yaşayan İmam olarak Tanrısallaştırıyorlardı.

Aynı şekilde 8. yüzyılda, İmam Bakır ve Cafer çevresindeki ilk heterodoks İslam (proto-Alevi) yorumcusu Abul Hattab ve çevresi tarafından yazılmış *Umm'ul-Kitab*'ta Salman al Farisi'nin *Salsal* sıfatıyla Cebrail'in yeryüzündeki *Hicab*'ı (örtüsü), Ali ile Muhammed arasında *Bab* (kapı) olarak gösterilmesi, İsmaili Aleviliğinin olduğu kadar Nusayri Aleviliğinin de inanç temellerinin Hattabilere dayandığını açıklamaktadır. (Elbetteki tüm kümeleşme ve türevleriyle birlikte Heterodoks İslam olarak Alevilik, başlarda belirttiğimiz gibi, Halife Osman (644-656) döneminde Sabailikle başlamaktadır.) Burada sözünü ettiğimiz kitaplar Alevi inanç ve felsefesinin en eski iki yazılı kaynağıdır. *Kitab al-Haft* 'ın, Nusayri Alevi dostlarımızın ellerinde bulunduğundan eminiz. Elyazmalarını şeyhler saklayıp göstermemiş olsalar da, bu kitabın 1970'de Beyrut'ta ikinci baskısının yapıldığını biliyoruz. *Umm'ul-Kitab*'ın ise 10. yüzyıl Farsçasıyla yazılmış kopyaları, iki büyük İsmaili ve Şii-Sufizm uzmanı tarafından tarihi ve içeriği açıklığa kavuşturulmuş, yorumlanmıştır. Aşağıda, hakkında geniş bilgi sunacağımız kitabın yazarı Abul Hattab b. Muhammed'dir. Yani İmam Bakır'ın hizmetinde bulunmuş, İmam Cafer'in "Benim bilgimin kasketisin. Kendimizi ve sırrımızı sana emanet ediyorum." dediği kişidir. Cafer'in oğlu İmam İsmailin de öğretmeni, manevi babasıdır. Abul Hattab'ın bu aile ile ilişkisi, Muhammed'in kendi ev halkından, yani Ehlibeyt'ten saydığı Salman-ı Farisi'yle olan yakınlığıyla aynıdır. Diğer yandan Nusayri'nin İmam Naki ve oğlu Hasan ül-Askeri ilişkileri de aynı yakınlık derecesindedir. İmamlara açılan kapıdır (*Bab*) Nusayri b. Muhammed. Bu

⁷⁹ Farhad Daftary, *The Isma'ilis, Their history and doctrines*, s.100-101, Dipnt. 53,54

kitaplardaki birçok bilgi ve kavramlar, *İmam Cafer Sadık Buyruğu*, Hacı Bektaş Veli'nin *Makalatı*'ı, Kaygusuz Abdal'ın risaleleri, Şah Hatayi, Pir Sultan, Kul Himmət vb. Alevi-Bektaşî ozanlarının nefeslerinde, deyişlerinde yansımaktadır. Hacı Bektaş Veli, 13.yy'dan beri Anadolu'da ve Balkanlarda yaşayan Alevî-Bektaşîler için nasıl Kutb'ul Evliya, yani veliler ulusu ve serçeşme ise, Muhammed bin Nusayri de, 9.yy'dan beri Kilikya bölgesinde (Adana, Mersin, İskenderun, Tarsus, Antakya) ve Suriye'de, Lübnan'da yaşayan Arap Aleviler için (Bünyamin de İran'daki Ahl-al Hakk'çı (Kürt) Aleviler için aynı makamdadır.) aynıdır. Hepsî de Ali donunda, İmam donunda yeniden dünyaya gelmiş ya da İmam'ı gözleriyle görüp onun Hüceti olmuş velilerdir. Zamanının yaşayan imamlarıdır ve Tanrısâl parçayı taşıdıklarına inanılır. Cem'lerde okunan gülbengler ve duaların sonunda, Hünkar Hacı Bektaş Veli'den dilekler, muratlar istenip yardım beklenmesi neyi gösteriyor? Alevilik inancında velilik makamı Tanrısâl makamdır; velî sözcük anlamıyla da Tanrı'nın dostu, arkadaşı demektir. Veliden istenen yardım, rahmet Tanrıdan istenmiştir. Alevilikte Tanrı'nın insanlaşması, insan-Tanrı birliğinin, ya da Tanrı'nın insanda görünüm alanına çıkması (epiphaneion), bir çeşit nesnelleşmesidir bu.

NUSAYRÎ VE DRUZÎ KARŞILAŞTIRILMASI

On birinci yüzyıldan itibaren Nusayrilik, Fatîmî halifesi al-Hakim'i (996-1021) *al-Akl-al kullî*, yani yaratıcı evrensel akıl ve son makam olarak Tanrısallaştıran ve daha sonra *Akl-ı Kullî*'nin Hamza'da vücut bulduğuna inanan *Druzi* (ya da *Drusi*, gazetelerde yazıldığı gibi *Dürzi* değil) öğretisiyle karşılıklı etkileşim içerisine girmiş. Temelde kendisi de Hattabilîge dayanan ve Heterodoks İslâm'ın (Aleviliğin) bir kolu olarak Druziliğin, Nusayrilikle düşünce ve inanç yapılanmaları ve ritüellerinin büyük çapta benzeşim göstermesi çok doğaldır. Çünkü yüzyıllarca aynı bölgelerde yaşamakta ve aynı dili (Arapça) konuşmaktalar.

Hamza ve İsmail b. Muhammed al-Tamîmî tarafından altı kitap halinde düzenlenmiş Druzî yazıları Nusayriler için de kutsaldır. *Rasail al-Hikma* (Akl-hikmet kitapları) ya da *al-Hikma*, *al-Sharîfa* adını taşıyan bu kitaplar inanç önderleri Şeyhlerin tekelindedir. Okumayanlar, kitapların nerede olduğunu ve doğal olarak içeriğini de bilmezler. Okuyanlar ise, nerede olduğunu değil, ama gerektiği kadarını sadece yola girecek olanlara anlatırlar. Çünkü bu kutsal yazılar aynı zamanda kutsal sırlarıdır. İnanç yapılanmasında toplum iki sınıfa ayrılır: Birincisi inanç ve tapınma gerçeklerinin içine, yani inandıkları gerçeklere götüren yola girmiş olanlar, yani *Ukkal* (*akîl*'in çoğulu, akıllılar, bilgin

kişiler anlamında). İkincisi ise, yola girmemiş ve kutsal yazıları okumalarına izin verilmeyen toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan “bilgisizler” anlamındaki *Cuhhal* (*Cahil*’in çoğulu) kesim. Her yetişkin Druzi ve Nusayri, önemli bir hazırlık ve duruşmadan sonra yola girebilir. Yola girince, inançsal yaşamı sıkı bir biçimde sürdürmek zorundadır. Akıllılar arasında daha fazla bilgi sahibi olanlara, topluluk içerisinde *Şeyhler* olarak, özel yetkiler verilmiştir. Onlar zamanlarının çoğunu, kutsal yazılardaki yola girecek olanlara ruhsal rehberliği gösteren, ayrıca topluluğun her türlü inançsal görev ve törenlerini yönetecek bilgileri içeren bölümlerini kopya etmekle geçirirler.

Ölümötesi ve Evren üzerinde kapsamlı öğretilere sahibolan Druziler ve Nusayriler, *Tenasuh*’a (Ruhgöçü) inanırlar. Onlara göre, varoluştaki ruhların belirli (tesbit edilmiş) bir sayısı vardır ve bütün ruhlar ölümden sonra derhal başka insanların vücutlarında yeniden dünyaya gelirler. Ancak Nusayriler *Tenasuh* inancında Druzilerden ayrılırlar. Nusayri Alevilere göre, günahkar kişilerin ruhları, diriliş dönüşümünü hayvan vücutlarında dünyaya gelerek tamamlar.⁸⁰

Batılıların *metempsychosis* sözcüğüyle karşıladıkları *tenasuh*, Nusayri Alevilerinde çok önemli bir inançsal dogmadır: Her inanan kişi, Ali’nin yönettiği gökyüzünde, yıldızlar arasındaki alacağı yere ulaşmadan önce tam yedi kere beden değiştirir, ruhsal dönüşüm yaşar. Eğer ayıplanmaya layıkta, kabahatlarının bedelini ödemesi tamamlanıncaya kadar bir Müslüman ya da Hristiyan olarak yeniden doğar. Ali’ye tapınmamış inançsızlar ise çeşitli hayvanlar biçiminde tekrar hayata döner...

Bu ruhsal dönüşümü, Alevi-Bektaşî ozanlarının büyük çoğunluğu yazdıkları ‘devriye’ türü şiirlerinde işlemişlerdir. Ozanlardan birinin şiirinde geçen “Yedi kere dünya doldu boşaldı” dizesinde vurgulanan da bu don değişimleri olmalıdır. Öyle ki bir çeşit, maddenin yokolmadığı, biçim değiştirdiği ilkesinin mistik yanılması ya da yansıtılmasıdır. Ruhsal dönüşüm ya da ruhun ölümden sonra başka bir vücutta geri döndüğü öğretisi, öbür dünya ve cennet-cehennem kavramlarını yadsır. Yani ruhların öbür dünyada ödüllendirilmesi ve cezalandırılması, büyük yargılama günü diye birşey yoktur, anlamına çıkar. Zaten Heterodoks İslamın (Aleviliğin) bütün kollarında Ortodoksizmin yargılama günü, cenneti ve cehennemi nesnel dünyaya taşınmış ve burada olduğuna inanılmaktadır. Değişik biçimlerdeki toplu tapınmalarında, yola

⁸⁰ Farhad Daftary, agy, s.200

giriş törenlerinde bu yargılamalar, ödül ve cezalandırılma sonuçlarıyla her zaman yaşanır. Ruhların, insan ve hayvan vücutlarında dünyaya dönüşleri de ödüllendirme ve cezalandırmanın bir diğer dünyasal ver-siyonudur.

11. yüzyılın ikinci yarısı ve 12. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış Şafii Sünni yazar Abdul Kerim el-Şehristani, İshakilerle birlikte ele aldığı Nusayriler hakkında verdiği bilgiler de dikkat çekicidir:

“Kurucularının adlarıyla anılan ve onların öğretilerini savunan topluluklardır, diyor; her ikisi de Peygamber ailesinin bireylerini Tanrı-sallık kavramı içerisinde değerlendirirler.” Bu değerlendirmeyi, yani Ehlibeyt’ten herbirini Tanrı olarak görmelerini; ruhların dönüşümüne, ölümden sonra bir bedenden diğerine geçerek yeni cisimlenmelerle ortaya çıktıkları ve yeni bedensel biçim kazandıkları inancına bağla-maktadır. Daha da önemlisi, Cebrailin insan donunda Peygambere görüldüğüne, yani bazı insanların kişiliğinde görünüm alanına çıktığı-na inanılmasıyla da ilişki kuruyor. “Ancak bu bedensel ortaya çıkıştan büyük kötülük de doğabililir” diye karşı düşüncesini açıklıyor Şeh-ristani. O zaman, insan biçimine girmiş olan Şeytandır. Nusayriler ve İshakiler bu değişim ve dönüşümleri, Tanrı’nın bir bedende biçimle-nip, cisimlenerek görünüm alanına çıkışı olarak algılamışlardır. Onlara göre Tanrı, Peygamberden sonra Ali ve imamlık makamındaki çocukları-nın biçiminde görünür. Onların ağızıyla konuşur, onların elleriyle doku-nur... Tanrısal sırların batını yorumlarını ilgilendiren herşeyde, Ulu Tan-rı’dan doğrudan geçen Tanrısal yardımcılığın (d’une assistance divine) başrolünü daima Ali oynar.”

Ayrıca Şafii yazarın doğal olarak karşı çıktığı, Nusayrilerin Tan-rı’nın gözle göründüğünü, (yorumlayarak) çıkardıkları Muhammed’in hadisini de veriyor:

“Gerçekten Peygamber, ‘Vicdanların içine yanıt verecek yalnızca Ulu Tanrı olduğu halde, ben görünenler üzerine yemin ederim. (Je juge sur ce qui est apparent, tandis que Dieu est le seul a répondre a l’intérieur des consciences)’ demiştir. Ancak onlar, Peygamberin sade-ce puta tapanlarla savaşırken zorunlu olarak söylediği bu sözden çıkan sonucu görüyorlar... Ayrıca Ali’yi, Muhammed’e şu tebliği verdiğini ileri sürerek, İsa ile karşılaştırmaktadırlar: ‘Eğer, insanların İsa konu-sunda yaptıkları yanlışlara düşmelerini görmekten çekinmeseydim, senin üzerine bazı niyetler tutacaktım’”⁸¹

⁸¹ Al-Shahristani, (Fransızca’ya çev: Jean Claude Vadet), *Kitab al-Milal, Les Dissidences De L'Islam (İslam'da Fikir Ayrılıkları)*, Paris-1984, s.308

Baştan belirtmeliydik ki Nusayrilik, Ali Tanrısallığına bağlı olarak ilk kez Sabailikle ortaya çıkan Heterodoks İslamın (Aleviliğin), en az değişime uğramış ve 1350 yıllık batını öze en fazla sadık kalmış kolu-
dur. Ancak yine belirtmek gerekir ki, tarih boyu inancının felsefesini, kurum ve ilkelerini kendi topluluğunun bir kesimine (Cuhâl, yola girmemiş olanlar) bile açıklamamayı ‘Sır saklama’ kutsal yaptırımına bağlamış. Çok kere yaşadıkları topraklara egemen olan baskıcı Orto-
doks inançlı (Şii, Sünni, Hristiyan) toplum ve yönetimlere *takiyye* ile uyum sağlamaya gitmiştir. Belki de bugün Suriye ve Türkiye’de yaşı-
yan Arap halklarından 3 milyona yakın Nusayri Alevisi, böylesi bir inanç siyasetiyle varlığını sürdürebilmiştir.

Nusayri öğretilerinin felsefi ayrıntıları, Ali inancının temel ilkeleri ve tapınma kurumları *Kitab al-Macmu* isimli anonim kitapta toplan-
mıştır. Yüzyılın başında R. Dussaud tarafından, “Nusayrilerin Dini ve Tarihi”⁸² başlığı altında Fransızca’ya çevrilmiş olan bu kitaptan bazı bilgiler geçerek, şimdi Nusayri Aleviliğini daha yakından tanıyalım:

Nusayriler tıpkı İsmaililer gibi zaman boyutunu, her biri kendi Tanrısâl mazharına (görünüm alanına çıkmış bir Tanrı’ya) sahip yedi devreye bölerler. (Bu, Harran Sabenlerinin inanç öğretisini andırır; bu öğretide yaratıcı, özünde tektir fakat bedenler içinde nesnellik kazan-
malarıyla artmış ve bu vücutlar dünyayı yöneten yedi gezegen olmuştur.) İsmaili ve Druzilere göre, her dönüşüm içinde yeni dinin emanet edildiği *natık* (konuşan, bildiren, tebliğci) olarak bir peygamber gözü-
kür. Natık, birincisi *esas* (temel, asıl) olan yedi kişilik içinde artış gösterir. *Esaslar*, İsmaili ve Druziler arasında (Ali dışında) *natıklar*’a oranla daha aşağı derecede görülür. Nusayrilerde ise *esaslar* (Abel, Seth, Joseph, Joshus, Asaph, Peter-Shemaun ve Ali), *natıklar*’dan (Adem, Nuh, Yakub, Musa, Süleyman, İsa ve Muhammed) daha üst derecede sayılırlar. Yedin-
ci devrin (dönüşümün) *esas*’ı Ali, Tanrılaşmış ve İsa için verilen “sözcük (logos)”ü çağrıştıran, *Ma’na* (anlam,düşünce) sıfatını taşımaktadır:

“Ali İbn Abu Talib doğurularak dünyaya gelmedi: O tek ve ölüm-
süzdür, bütün zamanlarda mevcuttu. Onun özü nurdur, ışıktır; yıldızlar parıltısını ondan alır. O, nurların nurudur. Bütün sıfatlardan münezzeh ve yardımcılardan yoksun olan o kayaları parçalar, denizleri geri çeker ve işleri olayları yönlendirir. İmparatorlukları yıkan da odur. O gizli-
dir, kapalı değil, yani Tanrısâl özünün doğası gereği gizlidir, ama bir örtü altında değildir. O düşüncedir, *ma’na*’dır. Ali, konutu (*mesken*) ve

⁸² *Histoire et Religion de Nosairis*, Paris-1900

örtüsü (*hicab*) olan, *İsm* diye çağırdığı Muhammed'i yarattı. Muhammed dönüşünde, onun nurunun nurundan Salman-ı Farisi'yi yarattı ve onu Ali'ye açılan kapı (*bab*) yaptı. Ona propagandasını emanet etti.⁸³

Nusayrilik, Ortodoks İslamın kelime-i şهادet formülünü, 'Ali İbn Abu Talib'ten başka Tanrı olmadığına şهادet ederim (Eşhedü enne la ilahe illa Ali İbn Abu Talib)' biçimine sokmuştur. Dussaud, *Ali al-A'la* (yücenin yücesi, en yüce) ile eski Yunanlıların Adonis adını verdikleri eski Fenike Tanrısının *Elyum* (en yüce) sıfatı arasında bir karışım olabileceğini varsaymaktadır. Ona göre Nusayrilğin Ali (*ma'na*, *gökyüzü*), Muhammed (*İsm*, *güneş*), Salman (*hicab*, *ay*) Tanrısāl Üçlüsü, Hristiyanlık Üçlüsünden daha eski Suriye-Fenike kùltleri, özellikle Palmyra Tanrılarını anımsatır; gök Tanrısı *Ba'al Shamain*, güneş Tanrısı *Malakbel*, ay Tanrısı *Aglibol*... Nusayrilğin yola giriş törenlerinde Tanrısāl üçlü *Ayn*, *Mim*, *Sin* başharfleriyle temsil edilir... Kitab al-Macmu'ya göre Muhammed'in yarattığı 'kıyaslanamaz eşsizler' olan Beşler devirlerinde dünyayı yaratan beş gezegendir... Nusayriler akıllı ruhları olmayan kadınların ölümsüzlüğüne inanmazlar. İçki kullanmanın caiz olduğuna inanırlar. Yola giriş törenlerinde şarap önemli rol oynar. Bu arada belirtmek gerekir ki, yola girmemiş Nusayriler arasında Khodhr (Hıdır-İlyas, Hızır), yola girmişler arasında Ali'nin olduğu kadar benzersiz mükemmellikte bir Tanrısāl addır.

Ayrıca Nusayriler de kendi aralarında dörde ayrılıyorlar: Yabancı etkilere açık ve kendi dışındakilerle en fazla ilişkisi olan (adlarını Ali'nin el-Haydar (arslan) sıfatından alan) *Haydariler*, *Şamaliler*, *Kalaziler* ve *Gaybiler*. Şamaliler, gökle aynılaştırdıkları Tanrı Ali'nin, Muhammed'i temsil eden güneşin içinde oturduğunu (sarayının güneşte olduğunu) ileri sürerler. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu inanç eski Palmyra Tanrısı Ba'al Shamaim'i (Grekler bu Tanrıyı Helios (Güneş) adıyla anmışlardır) çağrıştırmaktadır.

Şamaliler, güneşle aynılaştırılmış ve ışık aracılığıyla Ali ile birleşmiş, fakat görünüm alanına ayrı çıkan Muhammed'e tapınmaları daha fazla ayrıntılanır. *Kalaziler* ya da *Kamerilere* göre de ay, Ali'nin sürekli oturma yeridir; şiirlerle ve şarapla kutlarlar. Saf şarap içerek, kendi mecazi söylemleri içinde ay ile çok yakın dostluğa ulaşırlar. Bazı yazarlar bu ay inancında da eski Suriye ay Tanrıçası Astarte'nin izleri olduğunu ileri sürerler. Kalaziliğin kurucusu Şeyh Muhammed İbn Kalazi'dir

⁸³ *Kitab al-Majmu*, Fr.Çeviri: René Dussaud, *Histoire et Religion de Nosairis*, Paris, 1900, s.162 vd.

Dördüncü grup olan *Gaybiler* ise, Tanrı Ali ile görünüm alanına çıktığı, sonra da gözden kaybolduğuna inanırlar. Şimdiki zaman da gayib (görünmez) dönemidir. Böylece onlar Tanrı'yı (Ali), görünmezliğinden dolayı, diğerlerinde olduğu gibi gökyüzü ile, havayla aynılaştırmaktadırlar.⁸⁴

HETERODOKS İSLAMIN/PROTO-ALEVİLİĞİN İLK YAZILI KAYNAĞI

Ummu'l-Kitab ve Wladimir İvanow'un Değerlendirmesi

W. İvanow'un verdiği bilgiye göre, *Ummu'l-Kitab*'ın bilinen en eski versiyonu, St. Petersburg Rusya Bilimler Akademisi Asya Müzesi'ndedir. 1879 yılında Pamir İsmailileri arasında Shughnan'da bulunmuş olan kitap, küçük boyda 210 elyazması sayfalık (folios) ve eski Fars dilinde yazılmıştır. Kitabın ilk baskısı 1914'te I. I. Zaroobin tarafından bu kopyaya dayanılarak yapılmıştır. Bombay'da bulunduğu iki kopyanın da yardımıyla W. İvanow, bazı karşılaştırma ve tamamlamalarla *Ummu'l-Kitab*'ın metnini bütünleyerek önce *Revue des Etudes Islamiques*'de⁸⁵ 'Notes sur l'*Ummu'l-Kitab*' başlığıyla geniş bir makale, daha sonra 1937'de '*Der Islam*' (*Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*)de yorumları ve gramer düzeltmeleriyle birlikte tam metni yayınladı. Bu *Ummu'l Kitab* metni 1966 yılında P. Filippani-Ronconi tarafından ilk kez bir Batı diline (İtalyanca) çevrildi.

W. İvanow, bu özgün kitabı 10 ve 11.yüzyıla tarihlemesine (hatasına) rağmen, içeriğinin İran körfezi çevresindeki *Karmati inançlarının yansımaları olduğu ve özellikle kitapta İmam Bakır'ın hocası olarak adı geçen kişinin Abdullah İbn Saba adını taşıdığı yönünde saptamaları oldukça önemlidir. Ayrıca Ummu'l-Kitab'dan sonra, dai Mansur al-Yaman tarafından 870'lerde yazılmış Risalat al Alim wa'l*

⁸⁴ Nusayriler hakkında başvurduğumuz eski ve yeni bazı kaynaklar:

1-Al-Nawbakhti, *al-Firak*,s.78;

2-Al-Kummi, *al-Makalat*, s.100-101;

3-Al-Askari, *al-Makalat*, s.15

4- *Al-Majmu*, Çeviren: René Dussaud, *Histoire et Religion de Nosairis*, Paris-1900

5- René Basset, "Nusayris" ERE Vol.3, s.417-419

6- Louis Massignon, "*Bibliographie Nusayri*", s. 913-922; "*Nusayris*" EI Vol. 3, s.963-967: "*Les Nusayris*", *L'Elaboration de l'Islam*, s. 109-114.

7- Heinz Halm, *Die Islamisch Gnosis*, Munich-1982, s.284-285

8- W. Kadi, *Alawi*, EIR Vol. 1, s.804-806

9. R. Dussau, *Histoire et Religion de Nosairis*, Paris-1900

⁸⁵ *Revue des Etudes Islamiques*, 1932, s.419-482

Ghulam adlı eserle yakınlığının belirtilmesi geçerli bir önem taşımaktadır.

Ummu'l Kitab'ın yazılış tarihini yukarıda söylendiği gibi İvanow 11.yy.ın başlarına, H.Corbin 8.yy.ın ortalarına götürürken, Madelung ise kitabın son biçiminin 12.yy.ın başlarında alındığına inanmaktadır. Bu kısa açıklamadan sonra F.Daftary şunları söylemektedir:

“Gnostik efsane biçiminde düzenlenmiş *Ummu'l-Kitab*'ın terminolojisi ve kozmogonyasını (Evreninin yaratılış kuramını) inceleyen son bilimsel araştırmalar,⁸⁶ Mukhammisa adını taşıyan eski bir aşırı Şii grup tarafından yaratıldığı sonucuna varmaktadır. Bu sonuncuyu, ruhun bir bedenden diğerine geçmesi gibi inancın kuramsal özelliği ve ayrıca kitapta gnostik adı Salsal olan Salman al-Farisi desteklemektedir. Gerçekten Salman ve Abul Hattab birlikte, metinde kutsal bir formül içinde tekrar tekrar zikredilmektedir. Mukhammisa ya da Pendatistler, 8.yüzyılın ikinci yarısında Küfe'de ortaya çıkmış ve Al Kummi'ye göre Hattabi gruplardan biriydi. Onların inancında Muhammed, beş farklı kişide, yani Muhammed, Ali, Fatima, Hasan ve Hüseyin'de gözüken Tanrı'nın kendisiydi. Ayrıca onun Adem, Nuh, İbrahim, Musa ve İsa olarak ortaya çıkmış olduğuna, Salman'ın da daima *Bab* (kapı) olarak yanında bulunduğuna inanıyorlardı...”⁸⁷

Aslında Daftary'nin iddia ettiği gibi yeni araştırmalar, Henry Corbin'in *Ummu'l-Kitab* üzerindeki saptamalarından fazla ve değişik birşey getirmemiştir. Onun bu kitap hakkında verdiği bilgiler ve birkaç yapıtından derlediklerimizi yazmadan önce, W. İvanow'un *Ummu'l Kitab*'ın anlaşılmasına kolaylık olsun diye hazırlamış olduğu 'sorular tablosunu' vermek yerinde olacak. Bunlar, orijinal metindeki sayfa (folio) numaralarıyla birlikte, kitabın yanıtlarını verdiği, açıklamalarını yaptığı bir çeşit konu başlıkları niteliğindedir.

“*Ummu'l-Kitab*, giriş söylencesi olarak değerlendirilebilecek kısım ile, müritlerinin yanıtlaması için İmam Muhammed Bakır'a yönelttikleri farklı soruların yer aldığı bölümden oluşmaktadır. Yapıtın başındaki bu soruların bazıları, onları ayırtetmeğe gereksinim duyulmayacak kadar birbiriyle yakından ilgilidir. Bunlar evrenin yaratılışıyla ilgili konuları anlatır. Fakat yapıtın ikinci yarısında sorular daha gelişigüzel yer almıştır. Birinin nerede sona erdiğini ve diğerinin nere-

⁸⁶ E.F. Tijdens, 'Der Mythologisch-gnostisch Hintergrund des *Ummu'l-Kitab*' *Acta Iranica*, 16(1977) s.241-526 ve H.Halm, *Kosmologie und Heilslehre der Frühen İsmailiyya*, Wiesbaden, 1978, s.142-168

⁸⁷ F.Daftary, agy.s.100-101

de başladığını bulmak daha kolaydır. Böylece referansları kolaylaştırmak için aşağıdaki biçimde bir sorular tablosu düzenlenebilir” diyor W. İvanow:

“Soru 1. Küfe’de minarenin Ali’nin önünde secdeye varması hikayesinin anlamı nedir?

Soru 2. Bismillah formülünün-söyleminin anlamı? Neden bu Kur’an’da her surenin başına yazılır? Neden onun her işin-eserin başında tekrarlanması zorunludur?

Soru 3. Yaratıcı yerde midir yoksa gökte midir? Erdemleri ve nitelikleri nelerdir? Nereden beliriverdi-ortaya çıktı? Neyi yarattı?

Soru 4. Tanrı’nın ne nitelikleri ne de sıfatları olduğunu ileri sürerek sapmış olan değişik insanların açıklamaları ne anlama geliyor?

Soru 5. Göksel saraylarda ya da Divan’larda bulunanlar ve sakinleri(?)

Soru 6. Tanrı bu gök küreleri (sarayları) ve sonsuz boşlukları (uzayı) nasıl yarattı, o bu ruhları neden yarattı veya yaratılışın sebebi neydi?

Soru 7. Kur’an’ın XXXIII, 72. ayetinde ifade edilen, “gerçekte, biz iman emanetini göklere, yere ve dağlara önerdik, ama onlar görevden kaçındılar ve bu sorumluluğun ününden geri çekildiler. Onu insan yükledi, ama o da cahil ve zalimdir/adaletsizdir” sözleri ne alama geliyor?

Soru 8. Maddi dünyada lezzet rolünü nasıl oynar?

Soru 9. İnsanın fiziksel yaşamının doğası (nasıldır?)

Soru 10. İnsan varlığı bu kesin tanıklığı kendi iradesiyle çıkarabilir ve üretebilir mi yoksa Tanrı’nın (nazar’ına) istemine/yardıma mı bağlı olabilir? Bu ilk nurdan yolgösterici/öğreticiler (alimani nurani) kendi buyurma/egemenlik alanıyla meşgul oldukları biçimde, artık nurdan örtüyle/perdeyle gizlenmeden, öğrencileri onlara tanıklıklarını (hüccetlerini??) ne zaman sunabilirler?

Soru 11. Aşura’nın anlamı (nedir?)

Soru 12. Kur’an nedir?

Soru 13. Rüyalar?

Soru 14. Ruhların Göçü (nedir?)

Soru 15. Tanrı’nın Tahtı (Arş)?

Soru 16. Nuh’un Gemisi (Safina) ve diğer kutsal simgeler/emanetler.

Soru 17. Muhammed’in Miracı ve Ali’nin çatal (iki) ağızlı Zülfikar’ı

Soru 18. Tanrı’nın kaç tahtı vardır? ve neyin üzerinde bulunurlar?

Soru 19. Kabe Tapınağı

Soru 20. Yedi kat gök ve yerin yedi tabakası?.

Soru 21. Dünya bir öküzün ve öküz bir balığın üzerinde (mi) dir?

Soru 22. Adem, Havva, Yılan ve Tavus kuşunun üzerine düştüğü yer hangisidir (nedir) ve onlar kimlerdir?

Soru 23. Kalpten çıkan/yükselen düşünceler?

Soru 24. Günah ve kurtuluş

Soru 25. Sırat nedir?

Soru 26. Kıyametin anlamı nedir?

Soru 27. İnsan vücudu içinde bulunun yedi ışık/nur (nedir?)

Soru 28. Kur'an ayetleri

Soru 29. Kuyruklu Yıldızlar ve Genel Anstronomi

Soru 30. Namaz ?

Soru 31. Oruç ve diğer dinsel buyruklar

Soru 32. Ölüm Melekleri

Soru 33. Bu yaşam ruhu tek midir ya da aynı şekilde başka ruhlar var mıdır?

Soru 34. Kurtuluşa ulaştıran ruhlar hangileridir?

Soru 35. Tanrı'nın varlığının tanıklığına ulaşabildikleri durumda, bencillik ruhu ile isyancı/itaatsizlik ruhu nereye giderler?

Soru 36. Yedi görünüm alanına çıkış (tezahür) nedir?

Soru 36. "Adem'in başı göğe değerk" (mi?)

Soru 37. Çok bilgin var ki, giz(eml)i kitapları (kitab-ha'i nihani) okur ve kendi başını ayaklarından ayırd edemez bile ve ne de sağ elini sol elinden ayırabilir.

Soru 38. Adem'in giysileri?"

Henry Corbin'in *Ummu'l-Kitab* Üzerinde Görüşleri ve Yorumları

8. yüzyılın ruhsal ve manevi mayalanmasından günümüze pek az metin kalmıştır. Ancak bunlar, antik Gnostisizm ile İsmaili inancı arasındaki bağı yeteri kadar duyumsatır. Bu metinlerden en eskisi "Örnek ya da Ana Kitap" anlamına gelen *Ummu'l-Kitab*'tır. Eski Pers diliyle zamanımıza ulaşmıştır. Bu özgün metin Arapça orijinalinden çevrilmiş de olabilir. Heterodoks İslam olarak proto-Aleviliğin, ya da Corbin'in deyimiyle ilk Şii gnostisizminin (mistik ve tasavvuf bilgeliliği, marifetçilik) ilk aldığı biçimi ve bu yöndeki inanç ve düşünceleri katıksız yansıtmaktadır. Kitap İmam Muhammed Bakır ile üç müridi (Abdullah al-Ansari, Cafer al-Jufi ve Muhammed b. al-Mufaddal) arasında geçen bir sohbet olarak sunulur. Egemen öğelerden mistik harfler (Jafr) öğretisi, Gnostik Markos okulundan esinlenmiştir. Bu Hristiyanlık gnostisizmi ile İmamolojinin benzerliğine götürür bizi.⁸⁸

⁸⁸ Henry Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique*, 4.baskı, Paris-1986, s.116

Ummu'l-Kitab'ın giriş bölümü (Prologos), kutsal İmamın (Muhammed Bakır) çocukluğunu sergiler. Öğretmeni Abdullah ibn Saba⁸⁹, ona aritmetik biliminin erdemlerini ve harflerin, yani felsefe alfabesi jafr'ın simgesel değerlerini öğretmek üzere derse başlar. Fakat daha birinci harf olan Elif'de roller tersyüz olur. Bilgisi kısa zavallı öğretmen(!) öğrenci olur, çocuk İmam da onun öğretmeni... Böylece sahnede, Thomas İncil'inde belirtilen ve aynı zamanda *Epistula Apostolorum*'dan bilinenler yinelenir. Çocuk İmam açıkça ve sade bir biçimde İsa'nın yerine konulmuştur. Onlar arasında, daha önce biçimlendirilmiş gözlemi onaylayan bir olay vardır. Fakat burada zikredilen artık, İncil yasasının gnostik versiyonu değil, bir proto-İsmaili yazarının değerlendirmesi, yani apocryphes (kutsal metinler) denilen metinlerdeki içeriğin alınarak işe yarar hale getirilmesidir.⁹⁰

Bu proto-Aleviliği kitabının bir başka karakteristik çizgisi, beşler kümesine verdiği üstünlükte görülür. Yani, Evreninin oluşumunu Pentadism'e (Beşlercilik) bağlamaktadır: Büyük sonsuzluktan doğan beş ışık, hudutların hududunda göksel sarayın bulunduğu Beyazlık Denizi (*Bahr al-bayza*) içinde beş renk oluşturuyor. Bu ışıklar, aynı ışıktan bir kişinin (*şahs-e murani*) görünüşleri (*zuhurati*) ve üyeleridir. Dünya insanlığı (*bashariya=beşeriyet*) planında insan biçimine bürünmüş olan bunlar, Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin olarak gözükürler; yani 'hırkanın-mantonun altındakiler (*ashab al-kisa*)'. Bunların Tanrısal görünüm alanına çıkma (*theophanique*) işlevi, aynı zamanda onikimamcı Şiiliğin marifetçiliğinde de öncel plandadır. (Kuran'ın 33. suresinin 33. ayetine dayandırılarak Ehlibeyt'in kutsal-

⁸⁹ H. Corbin'in, *Ummu'l-Kitab*'ın nüshâlarından bazılarında geçen Abdullah Sabbah adını benimsemesi, kitabın tarihlemesi üzerindeki tutarlılığıyla çalışmaktadır. Yukarıda değindiğimiz W. Ivanow'un, başka bir nüshada İmam Bakır'ın öğretmeni olarak Abdullah İbn Saba adını okuyup, doğrusunun bu olduğunu saptaması bizce sugötürmez bir gerçekliktir. Nizari İsmailileri arasında kuşaktan kuşağa aktararak zamanımıza ulaşmış olan bu nüshâlarda Abdullah ibn Saba'nın, 11-12. yüzyıl Alamud İsmaililerinin büyük önderi Hasan Sabbah adına benzetilerek, Abdullah Sabbah'a dönüştürüldüğü açıktır. Özgün metnin Abul Hattab çevresinin yazmış olduğu *Ummu'l-Kitab*'da, Heterodoks İslamın, yani Alevilik inanç ve düşüncesinin atası sayılan Abdullah ibn Saba'nın öğretmen olarak adının geçmesi kadar doğal bir olay olamaz. Zaten 8.yy.da İmam Bakır, İmam Cafer ve oğulları (İmam İsmail ve arkasından İmam Musa Kazım) çevresinde çeşitli adlar altında yükselen ve İslam dışı inanç öğeleriyle geniş felsefi açınımlar kazanmış bu proto Alevi hareketleri, Sabailiğin devamı ve ilerlemiş biçimlenmeleriydi.

⁹⁰ Henry Corbin, *Temps Cyclique et Gnose İsmailienne*, Paris-1982, s. 184

laştırılması sözkonusudur. Cebrail gözüklüp, ‘Ben de siz beşlerin altıncısıyım’ demiştir) Beyazlık Denizi’nin altında herbirinin kendisini farketirici (*krizalit, ateş, kırmızı, zümrüt, viyole, güneş, ay, lacivert (lapislazuli) ve su* gibi) renkleriyle 9 gök (*kubba* yahut *diwan*) sıralanmıştır. Herbiri içinde, Beş Kişi (*shakhs e-nurani*) sırayla, Beyazlık Denizi’nin beş meleği (önce Cebrail, Mikail, İsrail, Azrail ve Suriel; sonra *Akıll, Nefis, Jadd, Fath, Hayal* vb.) olarak görünür. Bu the-ophanique grup, hepsini birleştirici yahut onların Efendisi ve ‘Altıncısı’ gerçek inananın düşünen Ruh’unda (*ruh natıqa*) beş nurun birleştiği Kalb dünyası (*zemin e Dil*) olan Küçük Evrene (*mikrokosmos*) ulaşınca kadar Tanrısal zuhuru sürdürürler. Bu mikrokosmik gerigelmenin içine kadar beş Işıklar, ‘Üyelerinin’ Tanrılaşması üzerine tanınmış tartışmaların bir diğer İsmaili örneklemeyle benzeşim oluşturur.⁹¹ Aynı şekilde İslami ortamda da beşli Tanrısalığın inananları özel bir ad altında kendilerini gösterdiler: Mukhammisa, yani Beşlerciler, yani Ehlibeyti Tanrılaştıranlar...⁹²

Bundan başka bu beş kişiden herbiri, diğerleriyle birlikte kendi bireyselliğinde tamamlanarak ortaya çıkıyordu. Çocuk İmamın öğretmeni Abdullah İbn Saba, başta anlatılan, bu beş Tanrısal kişinin peş-peşe vecd halinde zuhurunun tamamlanması olayıyla altüst olur. Herbiri kendi sırasında, tekil olarak birinci kişiyi açıklayarak, diğerleriyle *Unio Mystika* (mistik birlik) halinde ve her kere aynı zamanda kendi bireysel özelliği içinde konuşur; geri kalanların hepsi de aynı şekilde hareket eder. Burada belirleyici kategori, Tanrısal görünüm alanına çıkışın, tıpkı bir kathenotheism (Tanrısal giysiye bürünme.) gibi işlev yapmasıdır. Bütünün bireyin içinde varolması, özellikle Fatima’nın varlığı ve ayrıcalıklarını görünümüne sunduğu terimlerle açıklanır. Bu terimlerin ifade ettiği bir başka plastik illüstrasyon (heykel betimlemesi) vardır; bu sahnede vahiy meleği Cebrail, nurdan kubbelere sürgün edilmiş olanlara bir cennet imajı gösterir. Bu imaj Fatima’nın kişiliğidir. Fatima cennette bir taht üstünde oturmaktadır. Kolyesi, kılıcı ve

⁹¹ Manicheizm’de: Beş ruhsal üye ya da beş *Shekhina*; Işık cenneti Kralının kendini göstermeleri ve konutları; Yaşayan Ruh’un (*Spiritus vivens*) beş oğlu; Işığın beş elemanı; ilk insan, Ohrmaz’un (Hürmüz) zırhı ve oğlu; her insanın içindeki beş ruhsal eleman yahut erdem; bütün beşli gruplar birbirlerini simgelerler. *Pistis Sophia* (İnanç bilgeliği) gnostisinde: Birinci emredici ve Işığın beş sektörü, büyük peygamber ve onun beş yardımcısı. Basilid sisteminde: beş hypostases, beş belirgin ve öndegelen kişi..

⁹² H. Corbin, Temps Cyclique. s.185

kulağındaki küpeleri Muhammed'i, Ali'yi ve Hasan ile Hüseyin'i simgelemektedir. Bir başka 'hakim temayı' burada belirtmek gerekiyor: Salman'ın Salsal⁹³ adıyla karşıt inançtaki, doğrusu inançsız (antagonist) Azazil ve askerlerine karşı yedi kez verdiği mücadele, ya da yaptığı savaşlar.⁹⁴ Salman al-Farisi'nin ilk melek figüründe Tanrı'ya yaklaştırılması, proto-İsmaililik (Alevilik) gnostik inancının karakteristik bir görünüşünü vermektedir.

İnançsızın adı (Azazil) bile, Henoch kitaplarında geçen Hermon dağı üzerinde toplanan meleklerin başkaldırısını yöneten kimseyi açık bir biçimde bize anımsatır. Buna rağmen, büyük melek Mikail'i birleşmeye ve ihtilale katılmaya çağıran, Tanrısal buyuruculuğundan başka merhametten etkilenmiş büyük melekten bir yansıtmayı öbüründen ayırdığı gibi, Henoch (İncilinden) farklı olarak burada mücadelelerin aşama aşama dramasını görmekteyiz. Bu dramının öncesinde 'Gökyüzündeki prologos' vardır. Belirtmek önemlidir ki, bütün kutsal tarih idesi olarak, daha sonraları İsmaili Tanrısal felsefesinin (Theosophie) büyük Risalelerini geliştirecektir. 'Çok Yüce Kralı' yeniden tanıma ve aynı zamanda Salman'a tapma çifte çağrısına Azazil, aynı meydan okuma ve aynı inkarla girilmiş yedi saldırıyla yanıt verir. Bu yadsımların herbiri, her ışıktan kubbenin saygıdeğer betimi ve özelliği olan şahane renklerin birine hesabını verir.⁹⁵

Eğer burada Salman'ın, büyük Kıyamet (*Apocalypse*) Meleği Mikail'in rolünü üstlendiği söylenebilirse, o zaman kesin bir biçimde belirtmek gerekir ki, *Bogomil inancında temsil ettiği gibi Melek Mikail 'Tanrı'nın oğlu' olacaktır*. Burada Salman gerçekten, bazan örtülü veya açık mutlak Tanrılığı temsil eden büyük göksel prenstir; onun Kapı'sı (*Bab*) ve Örtü'südür (*Hicab*). Ama bu *deuteros Theos*'u (ikinci

⁹³ Şah İsmail Hatayi'nin, Oniki İmamları, özellikle Ali'nin çok sayıda kerametleri ve Salman'la ilişkilerini anlattığı 36 kıtalık nefesinde *Salsal* adı da geçmektedir. (İbrahim Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatayi ve Anadolu Hatayi'leri*, İstanbul-1992, s.348-352) Bu şiir, Yemini'nin 1519 yılında yazmış oldu *Faziletname* 'nin bir çeşit özeti durumunda. Müstakimzade Süleyman Saadeddin Efendi-Günümüz Türkçesi: Şakir Diclehan, İstanbul-1982, s.3 vd.)

⁹⁴ Salsal'ın Azazil (Şeytan) ile yaptığı kavgalardan Kaygusuz Abdal'ın esinlendiğini görüyoruz. Kaygusuz'un 1501 yılına tarihlenen *Kitab-ı Miglate (Hedefini bulan okun kitabı)* adlı yapıtında, çeşitli kötülük gösterileri içinde, Şeyh kılığıyla mana aleminde karşısına çıkan Azazil-Şeytan'la dokuz kez savaşım verdiğini görmekteyiz. *Ummu'l Kitab*'daki 'Göksel Adem, yersel Cebrail' Salsal'ın (Salman) yerini Rum dervishi Kaygusuz almıştır.

⁹⁵ H. Corbin, agy, s.186

Tanrı), iyi ve yabancı Tanrı'nın karşıtı olan Marcion'nun demiourgosu yasa Tanrı'sıyla karşılaştırmak da uygun düşmez. Belki sadece, Salman'ın Tanrısal açınımları (mazharı) ile bir ilişki kurulabilir. Onun da ötesinde, buradaki Salman'dan bir '*Anthropos céleste*', yani 'Göksel İnsan' yaratma olayı vardır ("Ey Salman sen benim kapım ve kitabımsın... Sen benim adaletimsin (hakkım-hukukum doğruluğumsun)... Sen benim resulüm-elçim ve tahtımsın... Sen benim ve ben senin koruman altındayım... Benim ruhum senin örtünle (hicab) görünüm alanına çıkar (Mon Esprit s'épiphänise par ton Voile)... Ben senin Efendi'nim ve sen inananların Efendi'sisin... Sen bütün göklerin ve yerlerin Efendisi, Sultanısın..."⁹⁶

Meleklerle Adem'e secde etmelerini emreden sadece melek Mikail değildir. Aynı zamanda melekler, bizzat onun (Salman'nın) önünde de secdeye kapanmaları buyruğunu almışlardır.⁹⁷ Olay, dönüşümden dönüşüme (devri daimden devri daime) yankısının yeryüzüne çarptığı bir dramaya, 'Gökyüzündeki prologos' olarak yazılır. Peygamberliğin bütün devrini düzenleyen Yedi Devir (dönüşüm) ile Salman'ın Yedi Savaşımı arasında aynı zamanda zaman birlikteliği ve ilk örnek (archétypique et synchronisme) ilişkisi vardır. Devrimizin şafağında, İblis-Ahriman yersel Adem'e karşı, Azazil'in göksel Adem Salman'a karşı saldırısını tekrar ettirir. Küçük dönüşümlerin herbiri, Tam Dönüşüm içine kaydeder; kendi sırasında İblis ve onun lanetli takımının varlığını dener.⁹⁸

İslam'daki bu esotérisme (batını) hakim figürü Salman kimdir? Ufukların ötesinden gelen, yurdundan uzak bir sürgün; bir yetim ve İmam'ın manevi çocuğu, evlatlık. Tarihsel olarak bir İranlı, Fars ülkesinden Mazda (Zerdüşt) dinine mensup bir atlı savaşçının oğlu; bir dinsel törene katıldıktan sonra Hristiyan olan, arkasından gerçek Peygamberin merhametine sığınan biri. Böylece Muhammed'in çevresine gelir ve burada olağanüstü düzeyde yerini alır. Muhammed'i eğitip yetiştiren, onun ilk vahiy kayıtlarını anlamasına yardım eden Salman'dır. O, melek Cebrail'in 'görünüm alanına çıkmış biçimi (forme épiphänique), yani Cebrail'in yeryüzü insanı biçimi. Böylece Peygamber Cebrail'in özgün biçiminin ışığını üstünde tutabiliyor. Demek ki Salman, Muhammed'i yetiştiren sahabisidir; çünkü onun melek tarafından dikte ettirilen yazıların içeriğinin ésoterique (batını) anlamları-

⁹⁶ *Ummu'l Kitab*, s.172

⁹⁷ *Ummu'l Kitab*, s.143; *Kur'an*, 7/11

⁹⁸ H.Corbin, *agy*, s.187

nın özel yorumunu (yapacak) bilgi (gücü) sınırlıdır. Yani bu durum, melek tarafından getirilen vahiylerin bildirilmesi ve geri alınmasını göstermekle ilgilidir. “Beş manto-hırka kişisinin”, Ehlibeyt’in yanında “altıncı”sının yerine, yani melek Cebrail’e alternatif olarak Salman geçer.⁹⁹

Ummu'l Kitab’ın yazarı, sonuçta Tevhid’in (birlik) batını anlamını karışık terimlerle açıkladığı bu dramaturjiden çıkarılabilen mükemmel bir bilince sahip: Azazil, Salman’a karşı, bütün göklerin ötesindeki, ne sıfatı ve ne de niteliği olan şekilsiz bir Tanrı’yı yardıma çağırıyor. Bu öyle bir Tanrı ki, kendini hiçbir kişide görünüm alanına çıkarmaz.¹⁰⁰ Fakat, İmam Muhammed Bakır’ın “Huu Allah! demek, Tanrı’yı göstermektir” diye öğrettiği gibi o, Salman’ın ışıktan kişiliğinde beş kez Tanrısals açınının (mazharın) özetlendiği başka bir pozitif içeriğe sahip olabilir. Salman ‘yaratılmadan varolan’ yüce Tanrısals mazhardır (supreme theophanie), bizzat kendisi *na-aferida*, *na-mahluk* ‘tur.¹⁰¹

Tanrı görünüm alanına çıkmaksızın, kendisine hiçbir tapınma buyur amıyacak kadar saf bir belirsizlikten ibarettir. Eğer Tanrısals görünüm olarak varlık alanına çıkmak kaçınılmazsa, nesnel bir yeniden doğuş (incarnation materielle) planında değil, Salman’ın Büyük meleklik planında zihinsel görüşe (la vision mentale) sunulmuş insan-biçimli biri olarak tamamlanır. Eğer Tanrı’nın varlık alanına çıktığı kişiye (Tanrısals mazhara) tapınmak isteniyorsa, bu kişi Tanrılığı reddettiği içindir. Azazil’in başvurusu, sadece bir bilinmezliğin soyut bir Tanrısallığa başvurusudur. Ki bu Tanrısallık, onu saydamlaştıran bütün örtünün özelleşmesidir. Fakat, genel inanca aykırılık olarak tanıyan bağnaz orthodox din inancı Allahsızlık inkarcılığıyla birleştirir. Zira harfi harfine tek Tanrıci dogma, Tanrısals açınımi (mazharı) redderek, bu örtünün saydamlığını kaldırır. Onunla, örtüsüne uygun gelen vaızları Tanrı’ya verdiğine inanarak, epifanize edilen (görünüm alanına çıkartılan) Tanrısallığı karıştırır. Tanrısals mazharların anlam ve gereksinimi, gizli sırrını bütün gnostik okulların önemseyip düşündüğü, İsmaili gnostisizmindeki “Gökyüzünde oluşan bu prologos” tarafından yükseltildi...

Son olarak *Ummu'l Kitab* risalesinin sonuna rastlayan bir görünüşü belirtmek uygun görünüyor. Böylelikle yeniden ‘Henoch’un kitabı’ ile birleştirmemize izin veriliyor Bu sonlama, daha önce belirttiğimiz

⁹⁹ Henry Corbin, agy, s.138-140

¹⁰⁰ *Ummu'l-Kitab*, s.147

¹⁰¹ *Ummu'l-Kitab*, s.252

mikrokosmik ilişki tarafından emredilir; yani, kurtarıcıyla kurtarılan ruhlar arasındaki özün kimliğiyle. Aynı zamanda İmam'a atfedilen Roshanian, yani ışıktan varlıklar aynı kökenden ve onun 'Üyeleri'dirler. Müritler-öğrenciler, yola giriş sohbeti sırasında, herbirinin sırayla, büyük melek Mikail ve Göksel insan görünüşlerini üstlenmiş olan Salman olmaya çağırıldıklarını öğrenirler.¹⁰² Çünkü onun *beş* nurlu ve 'Bin isimli Melek' olan *Ruhu Natika*'sı, sadece Misrokosmos (Küçük Evren) Salman'dır.¹⁰³ Kuşkusuz bu onlar için, Henoch'un 'İnsanoğlu, bu sensin!'¹⁰⁴ diye öğrendiği kadar sarsıcı-altüst edici bir vahiydir.¹⁰⁵

Dönemin Siyasi Muhalefet Hareketleriyle Proto-Alevi Grupların İlişkileri

Yukarıda Ali ve Ehlibeyt üyelerinin tekli ve beşli Tanrısallığında gelişen, eski din ve inançlarla beslenip felsefi derinlikler kazanmış olan Heterodoks İslamı ve inanç kümeleşmelerini anlatmaya çalıştık. Bunlardan bazılarını bağımsız veya İmam Hasan Soyundan Muhammed ve İbrahim'in ayaklanmalarının içinde görmekteyiz. Kitabımızın ikinci bölümünde Zeydi hareketlerinden sonra anlattığımız konuyu burada biraz kısaltarak yinelemek zorunda kalacağız.

İmam Hasan'ın torunlarından Muhammed Al-Nafs al-Zakiyya hareketi Cafer'in İmamlığının daha ilk yıllarında nüfuz elde etmeye başlamıştı.

Halife Hişam'ın son zamanlarında Emevi yönetimi çökme işaretleri veriyordu. Değişen koşullara dikkat eden ve hemen hemen elli yıldır açık eylemden kaçınmış olan Şiiler, Küfe'de çabucak bastırılan birçok isyanlar sahneye koydular. Bütün bu girişimler, yeterli örgütlenme ve destekten yoksun oldukları için başarısızlıkla son buldu.

¹⁰² Alamut İsmaililiğinde II. Hasan el-Zikr üs-Selam'ın (Ö.1166) ilan ettiği Büyük Kıyamet döneminin ilkelerini içeren *Haft bab-i Baba Sayyidina* (Baba Efendimiz-Hasan'ın Yedi Kapısı) kitabındaki ilkelere İmam Kaim'ler, Zülkameyn ve Hızır ile özdeşleştirilen Ali olarak bilindi. Bu yolun her inananı (mürid-talib) ise, Ali ile özdeşleştirilen zamanın imamı inananlar için gerçekten onun (Ali'nin) ruhuyla bir görüldü. İnananlar da kendilerini Salman ruhu içinde görüyorlardı.(Farhad Daftary, "The Ismailis: their History and Doctrines" (London, 1990, s.394) Görgü Cemlerinde çalınıp okunan Şah Hatayi'nin nefeslerinden bir Düvaz İmam'da, talibi 'Salman olmaya' çağırması da *Ummu'l Kitab* ve *Haft bab-i Baba Sayyidina*'daki ve inanç ve arılayışın onaylayıcı bir kanıtıdır:

¹⁰³ Salman-e alam-e kucak-sagir, *Ummu'l Kitab*, s.392-393

¹⁰⁴ *Henoch*, 71,74. (Tam metni yayınlanacak olan *Ummu'l Kitab* çevirisinde W. İvanow'dan kaynakladığımız birçok bilginin eksik olduğu görülecektir).

¹⁰⁵ Henry Corbin, *agy*, s.189

737'de Al-Mugira ile Bayan, İmam Bakır'ın ölümünden sonra güçlerini birleştirerek isyan ettilerse de bir avuç taraftarlarıyla yakalanıp hapse atıldılar. Sonra vali Khalid b. Abdullah'ın emriyle Küfe'de toplu halde yakıldılar. 742'da Abu Mansur, Khalid'in halefi 738'den 744'e kadar Irak'ı yöneten Yusuf b. Ömer'in ellerinde aynı kaderi paylaştı. Bu üç şehit Proto Alevi önderin taraftarları Mugiriler, Bayani ve Mansuriler Muhammed Al-Nafs al-Zakiyya hareketiyle birleştiler.

Zeyd'in Küfe'de (740) ve oğlu Yahya'nın Horasan'da (743) başkaldırılarının başarısızlıkla sona ermesinden sonra 744 yılında Medine yakınında al-Abwa'da Haşimiler bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda İmam Hasan'ın torunu Abdullah al-Mahdi, katılanları oğlu Muhammed al-Nafs al-Zakiyya'ya bağlılık andı içmeye ve onu halifelik için en uygun aday olarak tanımaya ikna etmeyi başardı. Onlar arasında en yumuşak ve uzlaşmacı davrananlar Abbasoğullarının başı İbrahim ve iki kardeşi, yani geleceğin Abbasi halifeleri Abu'l Abbas ve Abu'l Cafer'di. Sahte bir yumuşaklık gösterisi yapmışlardı. Sadece en saygın bir Hüseyin soylu olan İmam Cafer onun teklifini onaylamadığı bildiriliyor. Cafer'in muhalefeti, Hasan ve Hüseyin ailesi arasındaki mevcut rekabete atfedilmiş olabilir. Ancak Cafer, kendini açıkça hak sahibi İmam olarak gördüğünden beri, ne Hasan soylu kuzenlerinden ne de bir başka Alisoyludan birinin önerilerini kabul etmeğe hazır olmadığını hatırlatmış olmalı. Bu aile toplantısından sonra, Muhammed al-Nafs al-Zakiyya ve kardeşi İbrahim, İmam Cafer dahil Orthodox Şiiler dışında, yukarıda adı geçen heterodoks (proto-Alevi) gruplar, Muttazili ve Zeydi yandaşlarının desteklediği güçlü bir sefere çıkarak, büyük bir başkaldırı başlattılar. Ancak hareket uzak görüşten ve iyi örgütlenmeden yoksun olduğundan kolayca yenildi ve Abbasiler tarafından ezildiler.¹⁰⁶

Olayı biraz açalım: Halife Mansur 758 yılında Mekke'ye yaptığı hac sırasında kendisini halife kabul etmeyen Abdullah al-Mahdi'yi tutuklattı. İki oğlu Muhammed ile İbrahim, bir yolunu bulup, Aden'den deniz yoluyla Sind'e kaçtılar. Bu tarihi izleyen yıllar içinde Irak'taki Küfe ve Basra kentlerinden işaretler alarak ilişkiye geçtiler. Muhammed al-Nafs al-Zakiyya oğlu Ali'yi yardım için Halid b.Said ile birlikte Mısır'a gönderdi. Böylece İmparatorluğun farklı merkezlerinde ayaklanma hazırlıkları yapıldı.¹⁰⁷ Ali bazı taraftarlar kazandıysa da Mısır valisi Hamd bin Kahtaba'ya güvenmekte yanılmışlardı. Medine'ye dönüp isyanı başlatan Muhammed, Peygamberin çizdiği model üzerine hendekler kazarak

¹⁰⁶ F.Daftary, agy, s.75-77

¹⁰⁷ Henri Laoust, *Les Schismes dans l'Islam*, Paris, 1983, s.64

cesaretle kenti savunmuşsa da, sonunda yakalanıp öldürüldü (762). Ailesinin bütün mallarına elkonulup dağıtıldı.

Muhammed'in kardeşi İbrahim ise Basra'da başkaldırmıştı. Ancak siyasal yeteneği yeterli değildi. Çünkü Basra'yı tamamıyla ele geçirmeyi başarmış ve bastırdığı parayla İran ve Susiana üzerinde etkinlik kazanmış olmasına rağmen, Mansur'un sadece birkaç birlikle tutmakta olduğu Küfe'ye karşı hareket etmeğe ikna edilemedi. Halife Mansur'un generalı İsa bin Musa, Medine'deki başkaldırıcı bastırır bastırmaz Susiana üzerine yürüdü. Şiddetli bir çarpışma sonunda bölgenin kontrolünü ele geçirdi. Sonunda İbrahim'in kendisi Küfe üzerine yürümeye karar verdiyse de, Küfe'nin güneyindeki Bahamra denilen yerde İsa'nın kuvvetleriyle 14 Şubat 763 günü yaptığı meydan savaşında öldürüldü. Abdullah al-Mahdi'nin oğullarından sadece Yahya saklanarak kurtulmuş bulunuyordu. Halife Mansur (755-775), Halife Mehdi (775-785) ve Hadi (785-786) dönemleri boyunca Yahya bin Abdullah Yemen, Mısır ve Magrip ülkelerini dolaşmış, Irak'tan Horasan'a geçmişti. Harun Reşid (786-809) tarafından, başına ödül konmuş aranıyordu. Horasan'da da barınamıyan Yahya bin Abdullah, Transoksiyan'a geçmiş ve orada bir Türk kağanına sığınmıştı. Ancak oradan da 790'larda Tabaristan'a giderek Abbasi valilerine karşı kendini güvenceye alabilmişti.

İran-Horasan Bölgelerinde Abbasi Siyaseti, Eba Müslim Ayaklanması ve Sonuçları

İmam Hasan'ın torunlarının başkaldırı hareketlerinin bağlaşıkları, tarihçilerin 'Gulat Şiiler' (aşırılar) diye adlandırdıkları proto Alevilerdi. Bu bağlamda, Emevilere karşı daha çok siyasi etkinlikler geliştirmişlerdi. Sonraları Abbasi yönetiminde de başkaldırı hareketlerini sürdürmüşlerdir, ama hep ezildiler. Daha önce söylediğimiz gibi, 744'de Medine'de yapılmış olan Haşimiler toplantısında Abbasi ailesi önderleri itiraz etmeden Muhammed al-Nafs al-Zakiyya'ya biat etmiş görüntüsüne girmişlerdi. Oysa aynı yıllarda, kurdukları *Haşimiyye-Abbasiye partisiyle* siyasi muhalefet etkinliklerine başlamış bulunuyorlardı.

Bu hareketin başına, Peygamberin amcalarından Abbas'ın soyundan Muhammed b. Ali'nin oğlu İbrahim geçmişti. *İbrahim, Muhammed el-Hanefi'nin oğlu Haşim'e bağlı, Kaysani-Muhtariye ile aynı inancı sürdüren Haşimilerle birleşmiş olan hareketin önderliğini yük-lendi ve Hicaz'da imamlığını ilan etti. İbrahim Emevi iktidarına karşı Abbasi davasına yoğunlaşarak, davanın daha militan aşamasını baş-*

lattı. Zeyd ve oğlu Yahya'nın yenilgilerinin kötü sonuçları ve karışıklığının gündemde olduğu dönem içinde, hareket giderek artan başarıları toplamaya başladı. İbrahim (Kürt asıllı olduğu söylenen) İranlı mevlası (azatlı kölesi) Abu Müslim'i Horasan'a gönderdi. Geçmişi tam bilinmeyen, yaşamı ve büyük mücadelesi efsanelere karışmış olan bu tarihsel kişinin ilk dönemlerinde al-Mugira'nın yandaşlarından olduğu söylenmektedir. Emevi iktidarını yıktıktan sonra, halifeliği ilk olarak neden İmam Cafer'e teklif ettiğinin nedeni Mugira inancından kaynaklanabilir. Çünkü daha önce belirttiğimiz gibi Mugiriler-Mansuriler Cafer'in Tanrısalığına inanıyorlar. Özellikle Şehristani, Mansurileri, 'Hurremidler' diye adlandırarak Mazdeklerle bir tutuyordu ki, bu çok önemlidir.

Neden Abu Müslim'in Horasan'da örgütlenmesi ve başarıları hayret verici bir hızla gelişti? Bir proto-Alevilik siyaseti olan Haşimiyye inancını benimsemiş Ali oğlu Muhammed, daha 718'lerde ortaya atmış olduğu Abbasi davasını Arap dünyası dışına taşımıştı. Emevi dönemindeki hep bastırılmış çok sayıda Alisoylu başkaldırılarından ders çıkaran Abbasoğulları, Horasan bölgesinin doğu eyaletlerinde siyasi etkinliklerini merkezileştirmişler ve örgütlenmelerini küçük gruplar halinde gizli olarak geliştirmişlerdi. Ancak Abbasi propagandacı şeflerinin çoğu keşfedilerek Emevi valiler tarafından öldürüldüler. *Buna rağmen çabuk toparlanıp, daha ciddi bir örgütlenmeye gittiler ve Merv'de "Nukaha" adı verdikleri 12 kişilik danışma meclisi oluşturdular.* Bu değişiklikler büyük başarı sağlamıştı. Özellikle, daha çok Khidaş adıyla tanınan Ammar b. Yezid bu yeni Abbasi organizasyonunun başına geçmesiyle daha da yayılıp gelişti. Bu gelişmeyi, açıkça Ali inancının ve aşırı öğretilerin, yani proto Aleviliğin propagandasıyla sağladığını gören ılımlı Abbasiler onu lanetledi; 736'da tutuklayıp öldürdüler. Yerine Süleyman b. Kasir geçti. Horasan'daki partizanlar ve Humayma'da oturan, fakat ismini vermeyen İmam'la, Küfe'deki Abbasi örgütü lideri Bukayrı b. Mahan aracılığıyla ilişkiler 723'den, Bukayrı'nın öldüğü 744 yılına kadar hep sürdü. Abu Müslim, İbrahim b. Muhammed tarafından Horasan'a gönderildiği zaman, Küfe örgütünün başında Abu Salam al-Khallal bulunuyordu.¹⁰⁸

Görüldüğü gibi Abbas ailesi sessiz ve derinden bir politika izlemiş, çok iyi örgütlenmişlerdi. İbrahim b. Muhammed'in, *büyük olasılıkla Küfe'deki Mugiri katliamından kurtarmış olduğu, kendi azatlı kölesi Abu Müslim'i, Horasan Abbasi örgütlerinin başına göndermesi bilinç-*

¹⁰⁸ F.Daftary, agy, s.78-79

li bir seçim gibi gözüküyor. Bu seçim, İbrahim'in çok ileri görüşlü olduğu kadar, inancını da açıklıyordu. Babasından kendisine geçmiş *Kaysani-Muhtari-Haşimi*'liği benimsemiş görünen İbrahim, olasıyla Mugiri ya da Mansuri olan Khidash'ın 736'da örgüt tarafından öldürülmesine karşıydı. Oysa Horasan örgütünü onun geliştirip büyüttüğü ortadaydı. Abu Müslim'in İranlı bir mevali ve Mugiri-Mansuri inancından olmasından dolayı Khidash'ın yerine seçilmiştir. Bu inançta Ali ailesi Tanrısallaştırdığı gibi, Şehristani'nin işaret ettiği Hurremid-Mazdekid öğeler bulunmaktaydı. Kısacası Horasan eyaletlerini, ancak kendilerinden ve inançlarına yakın biri ayaklandırılabildi. Haşimiyye-Abbasiyye partisinin bu kumaz siyaseti ve ayrıca Abu Müslim'in, 743'de Emevi zulmüne karşı bölgede başkaldırmış, sonunda vali Nasr b. Sayyar tarafından yakalanıp öldürülmüş Zeyd oğlu Yahya'nın öcünü almak yönünde harekete geçmesi, başarıyı etkileyen en önemli iki etmendi.

Ama asıl olan, Horasan'da güçlü Abbasi örgütlenmelerinin bulunuşu, bölgede siyaseti tayin etmeleri idi. Bu siyaset, hem ortodoks Şiiliği hem de heterodoks inancı, yani Aleviliğin kullanılmasıydı. Böylece Abu Müslim, Emevi yayılmacılığının valileri ve yerli feodalların zulmü altında ezilen ve zorla islamlaştırılmış Farisi, Kürt ve Türk halkların başkaldırmak için bekledikleri önder olmuştu.

Abu Müslim 747'ye doğru, açık ihtilali simgeleyen Abbasilerin amblemi siyah sancakları açmış bulunuyordu. Onun hem İran halklarını hem Arapları, özellikle Yemenlileri kapsayan Horasaniyya-Horasanlılar adındaki ihtilalcı ordusu, dikkate değer biçimde genişledi. Abu Müslim'in ordusunda ilk kez olarak, Araplar ve Arap olmayanların tam bir uyumu vardı.

748 yılı içinde Abu Müslim Merv'e girdi. Yaşlı Emevi valisi Nasr b. Sayyar'ı dışarı sürerek Horasan'ın hepsini ele geçirdi. Aynı yıl içerisinde, *Nukaba* meclisi üyelerinden biri olan Kahtaba b. Shabib kumandası altındaki Horasanlılar ordusu, yol boyunca Emevi ordularını yenerek, batıya doğru hızla ilerlemeye başladılar. 749 Ağustos'unda son Irak Emevi valisi İbn Hubayra'nın kuvvetleri, Kufe yakınında yapılan bir meydan savaşında yenildiler. Burada Kahtaba da yaşamını yitirdi. Birkaç gün sonra muzaffer Horasanlılar Küfe'ye girdi. Böylece iktidar, kendini hemen *Muhammed al vezir* olarak tanıtan Abu Salama'ya teslim edildi. Müslüman Araplara ilk kez belirsiz bir çağrışım olarak Muhtar us-Sakafi tarafından sokulmuş olan vezir fikri, artık Abbasi yönetiminde önemli bir makam olarak gelişecekti.

Son olarak sıra, herkesin kabul edebileceği, Peygamber ailesinden yönetim (halifelik) için razı olacak kişinin adını açıklamaya gelmişti. Küfe'nin alınmasından az önce İmam İbrahim, bu dünyadan ayrılmış bulunuyordu. Emevi halifesi Mervan II, Abbasi davası ve mücadele-sindeki İbrahim'in rolünü birkaç ay önce keşfederek, onu Harran'daki hapishanesine kapatmış ve orada öldürmüştü. Yeni halife olarak başa geçirilecek olan İbrahim'in halefinin kimliğini açıklama işi Abu Salama'ya bırakıldı.

F. Daftary'nin çok sayıda eski ve yeni kaynak adları vererek¹⁰⁹ yazdığına bakılırsa, Abu Salama'nın tercihi halifelğe Ali ailesinden birinin geçmesiydi. Hasan'ın torunu Abdullah al-Mahdi ve 6. İmam Cafer Sadık'la temas kurdu. Salama'nın halifelik önerisi kabul görmedi. Onun talebi, uygun bir adayı seçecek bir Ali ailesi danışma kurulu düzenlemesinin işi olduğu için reddedildi.¹¹⁰ Oysaki, Beş yıl önce Medine'de Abdullah al-Mahdi başkanlığında yapılan Haşimiler ailesi danışma kurulu toplantısında, Abbasoğullarından bizzat İbrahim b. Muhammed ve kardeşleri Abu'l Abbas ile Cafer Muhammed al-Nafs al-Zakiyya'yı halife olarak kabul etmişlerdi. Onun halifeligi hâlâ sürüyordu. Ancak, sözü edilen toplantıda İmam Cafer onu onaylama-dığı gibi, "Abu Müslim benim seçtiğim kişi değildir" diyerek, Abu Salama'nın kendisine getirdiği halifelik önerisini de geri çevirmiştir. Görülüyor ki Ali oğullarının (Hasan ve Hüseyin kolu) kendi aralarında olduğu gibi, Abbasoğulları arasında düşünce, siyaset farkı vardı.

İki ay tetikte bekleyen Horasanlılar sonunda işleri kendi ellerine aldılar ve İbrahim'in üvey kardeşi Abu'l Abbas'ı halife yapmaya karar verdiler. Onunla birlikte Abbasi ailesi bireyleri, Salama'nın emriyle saklanmış oldukları Humayma'dan Küfe'ye getirildi. Abu Müslim'in sadık adamlarının yerini keşfedip getirdikleri Abu'l Abbas 28 Kasım 749'da Küfe'de al-Saffah (kasap) adıyla ilk Abbasi halifesi ilan edildi. Abu Salama ona sadakat yemini yapmaya mecbur edildi, fakat vezirli-ği sürdürdü. Halife'nin emri üzerine 750 yılı içerisinde Salama öldürüldü. Öyle anlaşıyor ki, Ali ailesinden bir halife seçiminde ısrarı Salama'yı ölüme götürdü. Beş yıl geçmeden Halife Mansur da, kendilerini bir ihtilalle halifelik makamına oturtan Abu Müslim'i öldürte-cektir.

¹⁰⁹ F. Daftary, agy, s.80, 590; dpnt.83

¹¹⁰ eng. Abu Salama's offer of caliphal authority was rejected by them, as was his request for the formation of an Alid council to select a suitable candidate.

Abu Müslim'in bağlı bulunduğu, inancını paylaştığı ve imamlığını kabul ederek, onun adına büyük bir toplumsal bir ihtilali gerçekleştirdiği Muhammed oğlu İbrahim'in ölümünden sonra, Salama'nın muhalefetine rağmen Abbasoğullarında ısrar etmesi başına bunları getirdi denilebilir. Kendisi Zap suyu boylarında son Emevi halifesi Mervan II'nin kuvvetleriyle çarpışırken, Küfe'deki ajanları aracılığıyla oluşturduğu halife seçimi yanlıştı. Medine'de tüm Peygamber ailesinin 744'de (Cafer'in muhalefetine rağmen), seçtiği bir halife, Hasan al-Mahd oğlu Muhammed al-Nafs al-Zakiyya vardı. O ikna edilememişse, Zeyd'in oğulları, yani mücadelesini bayrak yaparak Horasan'da başkaldırdığı Yahya'nın kardeşleri Hüseyin Züddema, İsa ve Muhammed Medine'de yaşıyordu; onlardan biri seçilebilirdi. Abu Müslim'in bu yanlış siyaseti, yani kardeşleri İbrahim gibi 'Abbasi davası'nın içinde bile olmayan, Abu'l Abdullah ve Cafer al-Mansur'un halifelige getirmesi kendi sonunu hazırlamıştı. Böylece Abbasoğulları hanedanı Ortodoks İslamın temsilcisi olarak, Abu Müslim'i zındıklıkla suçlayıp öldürmekle kalmamış, daha ilk on-oniki yıl içerisinde Muaviye ve Yezid'i aratmıyacak biçimde kendi kabilesinden Ali oğullarını takibe başlamış, onları öldürmüş ya da hapislere attırmış. Heterodoks inanç gruplarına, yani proto Alevilere karşı amansız baskı uygulamaya başlamış ve toplu kırımlar yapmışlardır.

İlk toplu kırımı da, 'Abbasi davası' için mücadele etmiş, kutsal saydıkları Rawandi dağından adını alan Rawandiler (Kaysani-Muhtari-Mansuri-Haşimilerin ortak adı) 758'de Mansur'u 'Tanrısallı yeniden doğuşunu, yani zamanın Mehdi'si olarak gelişini' kutsamak için sarayını çevirdiklerinde yapmıştır. (...he massacred a group of the Rawandiyya who besieged his palace and hailed him as the incarnation divinity). Al-Tabari¹¹¹ ve Friedlaender¹¹² gibi tarihçi ve araştırmacılardan kaynaklanan Farhad Daftary'nin bu düşüncesine katılmıyoruz. Kendi aralarından çıkmış olan Abu Müslim'in öldürülmesinin ardından, Rawandiler'in Mansur'un Tanrısallığını kutsamak için Medine'den kalkıp yüzlerce, (belki binlerce) kişi Küfe'ye gelmezler. Üstelik bu heterodoks grubun, İbrahim b. Muhammed'den sonra İmamlığın Abu Müslim'e geçmiş olduğu ve asıl yeniden doğuşun onda gerçekleştiğine inandıkları biliniyor. Bu insanlar, Abu Müslim'i katleden Mansur'u kutsamaya değil, canları pahasına da olsa onu öldürmeğe gelirler ancak. Sarayının çevresini kuşattıklarına (a group of Rawandiyya who besieged

¹¹¹ Al-Tabari, *Tarih III*, s.129-133

¹¹² Friedlaender, *Heterodoxies: Commentary*, s.100-101,121-124

his place) göre hiç de kutlamak veya kutsamak için gelmemişlerdi. Elbette ki, bunun farkına varan Mansur hepsini kırdırdı. Ancak resmi kayıtlara ise Halifenin, iyi bir ortodoks İslam yönetici olarak, kendisini Tanrısalılaştıran Rawandi sapkınlarını öldürttüğü geçirildi.

Abu Müslim'in Ortasya'dan, Hazar kıyılarından, Kafkasya'dan, Horasan eyaletleriyle tüm İran'ı ve Irak'ı içine alan çok geniş bir coğrafyada yıllarca vermiş olduğu efsaneleşen büyük toplumsal mücadele, onu Ortaçağın büyük devrimci önderlerinden biri yaptı. Bu bölgelerde yaşayan ve zorla islamlaştırılmış halklar için, İslam dini sadece örtüydü, eski dinlerine bütünüyle bağlı bulunuyorlardı. Abu Müslim'den önce ve onun mücadelesi yıllarında Emevi yönetimine karşı onları örgütleyen, ayaklandıran heterodoks islami gruplardı, proto Alevilerdi. Kaysani-Muhtari-Haşimilik gibi, Abu Müslim'in mensubu olduğu Mugiri ve Mansurilik de, bölge halklarının eski dinleri Manicheizm ve Mazdekizmin toplumsal düşünce ve felsefi öğelerini İslam'a sokup Ali inancında harmanlamışlar, şimdi onlara sunuyorlardı. Ortodoks İslam'ın soyut, şekilci olduğu kadar soğuk, zorba ve baskıcı olduğu kadar yabancılığı bu halklarda sadece nefret ve ikiye bölme yaratmış. Oysa heterodoks İslam'ı kendilerine yabancı görmemiş, hemen kabullenmişler. Aralarında sevgi ve bağlılık sağlanmış ve kolaylıkla baskıcı yönetime karşı ayaklanmak için ortak amaç yaratılmış.

İran ve Azerbaycan'da Yükselen Mazdekizm Kaynaklı Alevi Toplumsal Muhalefet-Başkaldırı Hareketleri

İslam Tarihi iki büyük koldan oluşmaktadır: 1) Ortodoks İslam (Sünnilik ve Şiilik) iktidar tarihi, 2) Heterodoks İslam Tarihi, muhalefet tarihidir ve Alevilik tarihini oluşturur; İslam tarihi içinde birbiriyle eşdeğerdir. Ortodoks İslam Tarihi devletlerin, hükümetlerin ve savaşların tarihidir; memleketleri istila etmeğe, yayılcılık, kırım, sömürü ve köleleştirmeğe zafer adı veren iktidarlar azınlığının tarihidir. Burjuva tarihçilerin büyük çoğunluğu Heterodoks İslam'ı (Aleviliği), Ortodoks İslam tarihi içerisinde inceledikleri ve onların çıkarları açısından baktıkları için, heterodoks inançlı halkları sapkın, bölücü, düzen bozucu, kafir, ahlaksızlıkla suçlayıp hor görmüşlerdir.

İslam Tarihi içerisinde toplumsal muhalefetin egemenlere karşı direnişlerinde Aleviliğin rolü, tek sözcükle 'önderlik'tir. Hemen hemen tüm toplumsal muhalefet hareketlerinin inanç ve düşünce kuramlarıyla temelini, inananlarıyla ise bünyesini oluşturan, Heterodoks İslam olarak Alevilik ve Alevi halklardır. Aleviliğin taşıdığı bu özelliğin kaynağı büyük ölçüde Mazdekizmdir. Öyleyse Mazdekizmi kısaca olsa tanımamız gereklidir.

MAZDEKİZM'İN İNANÇ, TOPLUMSAL VE EKONOMİK BOYUTLARININ KISA TANIMI

İran ve Azerbaycan'da yükselen ihtilalci inanç ve düşüncelerin kaynağı hiç kuşkusuz Mazdekizm, yani Mazdek inancıydı. Sasaniler döneminde İran'da "Neşeli Din" anlamına gelen *Khurramdin* denirdi. Arapça ise *Khurramiya*. 6.yüzyılın ilk yarısında İran'da ortaya çıkmış olan Mazdekizm üç aşamalıdır.

1957'lerde "Mazdek" adlı kitabında Klima, Sasani tarihi ve Orta Doğu dinleri kapsamı içerisinde incelediği Mazdekizmi, din örtüsü altında sosyal bir hareket olarak açıklamıştır. O, Mazdek'i bir sosyal reformcu militan, Sasani kralı Kawa'yı (488-531) da bu hareketi kendi yönetsel çıkarına çevirmeye çalışan enerjik ve muktedir bir siyasetçi olarak değerlendiriyor. Bandad oğlu Mazdek'in özel yaşamı hakkında fazla bilgi yoktur.

Mazdekizm inancının daha çok toplumsal, ekonomik ve teolojik yönleri Sünni heresiyoğraflar tarafından kendi anlayışlarına uygun parça bilgiler halinde günümüze gelmiştir. Bu bilgilerin İbn al-Mukaffa (Ö.760) tarafından Arapçaya çevrilmiş olan *Khwday-namag* (*Mazdak-namag*=*Mazdek-name*) adlı yapıttan kaynaklandıkları anlaşılıyor. Hem heterodoks İslam'ın oluşmasında ögesel katkılarını, hem de İran'daki inanç örtüsü altındaki toplumsal muhalefet ve başkaldırı hareketlerini daha iyi anlamak bakımından Mazdekizmi kısa da olsa tanıtmakta yarar görüyoruz.

Mazdekizm, kimi araştırmacılara göre kökeni İ.Ö.6-7.yy'a inen Zerdüş dininin, kimilerine göre ise 3.yy'da Mardin çevresinde ortaya çıkan Mani dininin heterodoks, yani aykırı inancıdır. Kısacası Mazdekizm, her ikisinden de öğeleri alarak oluşmuş; toplumsal, siyasal ve ekonomik içerikli kuramsal bir inanç sistemidir.

Ta'alibi'de şu tanımlamayı görüyoruz: "*Mazdek diyordu ki: 'Tanrı topraktan yiyeceği ve tüm gereksinimleri, halk onları aralarında eşit bölüşsün diye yaratmıştır. Hiçbir kimse diğerinin payından fazlasını alamaz. İnsanlar birbirlerine karşı yanlış davranmış ve biri diğeri üzerinde egemenlik kurmuş. Kuvvetli zayıfı ezmiş; hem malını hem de yaşama hakkını elinden almış...Herkesin varlık bakımından eşit olması için, kesinlikle birinin ortaya çıkıp zenginden alarak fakire vermesi gerekiyor. Herkim olursa olsun, kimsenin bir başkasından daha fazla varlık, mal-mülk ve kadına sahip olmaya hakkı yoktur...*"

Mazdekizm'in toplumsal, siyasal ve ekonomik kuramlar geliştirerek oluşturduğu yaşam biçimi ve felsefesiyle, içinden çıkmış olduğu egemen devlet dini Zerdüş-Mazda inançlarına aykırı olması yüzünden

baskıya uğramıştı. Sasani yönetimindeki İran'da bulunan çok sayıda Kutsal Ateş (Zerdüşt) tapınaklarını ve tapınaklara ait geniş arazileri kullanan Rahipler sınıfı, hem toprak sahipleri *dikhanlar*, hem de İran sarayı üzerinde etkiliydiler. Mazdek'in inançsal öğretisinin "insan eşitliğini, toprağın ve gelirin ortaklaşa kullanılması, varlığın bölüşülmesi" gibi komünistik ilkeleri dayatması, elbetteki bu kesimlerin çıkarlarına aykırıydı. Zerdüşt rahipleri Mazdekler'e "Zındık" diyorlardı. Daha sonra Abbasi Sünni uleması ve hatta Osmanlı Şeyhülislamı dahi aynı deyiimi kullanacaktır Aleviler için.

Fidevsi, bu inancın ahlak felsefesi üzerinde daha ileri birkaç ayrıntı vermektedir: "İnsanlar, gıpta, azap, öç, yoksulluk, hırs gibi beş şeytan tarafından doğruluktan uzaklaştırılır. Bunları yenmek ve iyi bir inanç yolunda yürümek için zenginlik ortak ve kadın-erkek eşit haklara sahip olmalı..." Bu kısa ayrıntılarda sözkonusu olan, Mazdek kozmolojisinde Zerdüşt ve Mani dinlerinde olduğu gibi bazı kötü ahlak alışkanlıklarını, karanlığın şeytanları olarak kişileştirilmesidir.¹¹³

Mazdek inancında iki öncül ya da başlangıç ilke vardır: Aydınlık (Işık) ve karanlık. Işık bilgiyi, duyguyu, düzenlenmiş olaylar ve özgür iradeyi tanımlar. Başka bir deyimle bütün bunlar ışıkla, aydınlıkla sağlanır. Karanlık ise bilgisizliktir, körlüktür ve yönü bilinmeyen tesadüfi olaylardır. Ya da bunların yaratıcısıdır. Mazdekizmde üç asıl öge vardır: Su, ateş ve toprak. Işığı ve ondan oluşanları yaratan Tanrı, karanlığı ve ondan olanları yaratan şeytandır. Krallar kralı olarak nitelendirilen Mutlak Tanrı en üst dünyadaki tahtında (*kursu*) oturur. Onun önünde dört kuvvet vardır: 1) Yargılama (*Tamyiz*), 2) Anlayış-Anlama (*Fahm*) 3) Saklama-koruma (*hıfz*), 4) Sevinç-keyif (*sürur*) Krallar kralı, bu kuvvetleri önündeki şu dört kişiye vermiştir: 1) Mobada mobad (başyargıç) 2) Herbad (anlamayı, fehmi yönlendiren) 3) Serpahad (başkumandan), 4) Ramishgar (sevinç, eğlence ustası).

Bu dört gücün sahipleri, 12 ruhsal gücün çevirdiği dairenin içindeki 7 vezirle dünyayı yönetirler. Bu dört güç, yediler ve onikiler bir kişide toplandığı takdirde o kişi Tanrılaşır ve artık dinsel görevlere bağlı kalınmaz. Mutlak Varlık, mutlak adını (İsm-i Azam) oluşturan harflerin gücüyle krallığını sürdürür. Bu harflerden bazı şeyler anlayacak duruma erişen insanlar, büyük sırrı (al-sırr al-akbar) keşfetmiş olurlar. Bundan yoksun olanlar körlük, bilgisizlik, sıkıntı-kasvet ve ihmalkarlık içinde kalacaklardır.¹¹⁴

¹¹³ Ehsan Yarshater, "Mazdakism", *Cambridge History of Iran Vol. 3 (2)*, Cambridge-1983, s.991-998

¹¹⁴ Ehsan Yarshater, "Mazdakism" agy, s.1008

Yarshater, Nawbakhti, İbn al-Nadim, Makdîsî ve Şehristânî'den derlediği bilgilerle aynı makalesinde Mazdekizm'in genel bir özeti ni çıkarmıştır:

“*Cosmology*: Aydınlık ve karanlığın iki başlangıç ilkesi olduğu inancı ve ışığın biçiminin silinmiş ise karanlıktır.”

“*Theology (Tanrıbilim-İlahiyat)*: Tanrı'nın ilahi takdir, mutlak gücünü yadsıma. Bütün peygamberler, veliler ve meleklerin görünüm alanına çıkışındaki esas birlik...Gaybı bilme veya Tanrısal önderlerin dönüşü. Dinin özü olarak İmam'ın tanınması. Kutsal yazıların içsel (batını) anlamı olduğu. Tanrısal ruh olarak İmamların (daha sonra Abu Müslim gibi) yeniden doğuşuna inanmak.”

“*Eschatology (Ölüm sonrası bilimi)*: Kıyamet günü, ölümden sonra dirilme ve son yargılamayı yadsıma. Gerçek kıyamet gününün anlamı ise, yeniden doğuş ve ruhun başkasına geçmesidir (reincarnation). “

“*Ethics (Ahlak kural ve anlayışları)*: Haksızlığa başkaldırı-isyân zamanları dışında kandökmenin kesinlikle yasak oluşu. Geniş bağlılık çerçevesi içinde bireysel din görüşlerine hoşgörü. Başkalarına iyi dilekte bulunma, yardım etme. Başkalarına zarar vermeksizin her türlü zevki tadma, eğlenme...”

“*Ritual (Tapınma etkinliği)*: İç ve dış temizliğe önem verme. Bağlılık-andıçme ve evlilik törenlerinde, inançsal-ruhsal liderleri kutsama toplantılarında şarap ve ekmek kullanma...”

Abu Müslim'le birlikte İran'da başlayan Heterodoks İslâm, yani Alevi toplumsal başkaldırı hareketlerini, Batılı İslâm araştırmacıları üçüncü dönem ya da Mazdekîd halk hareketlerinin üçüncü aşaması olarak değerlendiriyorlar. Aşağıda kısaca incelemeye çalışacağımız ne Sunbat, ne Mukanna ne de Babek al-Hurrâmî hareketlerinin hiçbirisi de tam bir Mazdek hareket değildir. Kabul etmek zorunda olduğumuz İslâmî siyaset örtüsü, bu söylemi engellemektedir. Zaten Engels'in 'Köylüler Savaşı'nda dediği gibi, “Sınıf mücadelelerinin o çağda dinsel nitelik işareti taşımaları, çeşitli sınıfların çıkarları, ihtiyaç ve taleplerinin dinsel perde ardına gizlenmesi işin aslından hiç birşey değiştirmez ve çağın koşullarıyla açıklanabilir...Genel feodalizm (yönetime) yöneltilmiş bütün saldırıların, herşeyden önce kiliseye karşı olacağı, bütün devrimci toplumsal ve siyasi öğretilerin de aynı zamanda ve esas dinbiliminden sapmış mezhepler olacağı açıktır. Ortaçağ boyunca koşullara göre kâh mistik biçimde, kâh açık mezhep biçiminde, kâh silahlı ayaklanma biçiminde ortaya çıkıyordu.”¹¹⁵

¹¹⁵ Friedrich Engels, *Köylüler Savaşı*, İstanbul, 1987 agy.s.61-62

Buradaki sınıfsal mücadeleler de, önderlerin adına bağlı ‘açık mezhep biçiminde’ başlayıp, ‘silahlı ayaklanma biçimine’ dönüşerek, genelde (Mazdek ağırlıklı) heterodoks İslam örtüsü altında sürdürülmüş halk hareketleriydi.

Bu üçüncü dönem Mazdekid hareket İslam’ın İran’a girişiyle başlıyor, deniliyor. Aslında Sasani krallığının yıkılıp, Halifelik (Ortodoks İslam yönetimi) egemenliğinin baskısı kendisini tam hissettirmesinden itibaren başlamıştı. İran’daki halklar baskı ve cizye yüzünden görünüşte İslam olmuşlardı.

Khusrev’in uzun saltanat yılları boyunca Mazdeklere yaptığı ağır baskı ve mensuplarını sürekli takip, Mazdekizmi yeraltına indirmişti. Pratikte İran’ın her yanında İslam’ın girişini izleyen ilk yüzyıl boyunca, Mazdeklerin varlığı sürmüştür. Özellikle Cebel, Azerbaycan, Khorasan, Sogdiana, Tabaristan ve Gurgan’da olduğu kadar, İsfahan ve Akhvaz’da da bulunuyorlardı. Nizamülmülk, 755’deki Sunbat hareketi sırasında “Cebel ve Irak halkının neredeyse yarısı Rafizi ve Mazdekid idi” derken, aslında ikisini birbirinden ayırmıyordu.

E. Yarshater, *Masdakism* incelemesinin başlarında “üçüncü dönem Mazdekid hareketler İslam’ın İran’a girmesiyle başlıyor” diyordu. Bir süre sonra düzeltiyor: “Sasani iktidarının yıkılması ve Zerdüşt tapınaklarının gücünün sürekli zayıflamasıyla Mazdekler yeniden nefes alma fırsatı buldular. İlk yüzyıl içerisinde bunların eylemleri üzerinde kaynaklar susmaktadır” dedikten sonra şöyle bir açınım getiriyor: “Ancak aşırı Şiilerin (*Heterodoks Müslümanlar, yani Aleviler İ.K.*) karakteristik inanç öğeleriyle sık sık bağlar kurarak açıklamaya girişiyorlar. Şöyle ki: Tanrısallığın peygamberlere ve imamlara geçmesi (*incarnation, hulul*), ruhgöçü inancı (*reincarnation, tenasuh*), gaybı, geleceği bilme (*occultation, gayb*), İmamın geri yaşama dönüşü (*re-car*) ve kutsal yazıların, Kur’an’ın içsel (*ésotérique, batını*) anlamlarının olduğu ve onlara başvurma inancı Mazdeklerinkiyle aynıdır... Şehristani’ye göre ise çeşitli isimler taşıyan bu aşırı Şiilerin İslam’la ilgisi yoktur, Mazdekididiler: Bunlar İsfahan’da *Khurramiyya* ve *Kudakiyya*; Rey’de *Mazdakiyya*, *Sunbadiyya*; Azerbaycan’da *Dhaquliyya*; bazı yerlerde *Muhammira* (Kızıl Sarıklılar); Transoksiyan’da *Mubayyida* (Beyaz giyimliler) adlarıyla anılıyorlardı.”¹¹⁶

¹¹⁶ E. Yarshater, agy, s. 1001

Sunbadiyya, Mubayyida-Mukanna (Müslimiyye) Hareketleri

Müslimiyye genel adıyla Abu Müslim'i izleyen daha sonraki yandaşları, Mazdek düşüncesini temel alarak, heterodoks inançlı siyasal ve toplumsal hareket dizisi geliştirdiler. Bunlardan sadece üçü üzerinde kısaca duracağız. Birincisi Abu Müslim'in silah arkadaşı Sunbad'ın başını çektiği hareketti. 755'de Abu Müslim'in öldürülmesi üzerine Rey'de başkaldırmış. Onun ruhunun kendisine geçtiğini ileri sürerek hareketi başlatmıştır. Kendisi Mazdek inançlı; sefahat ve eğlenceyi teşvik eden biri olarak suçlanmıştır. Abu Müslim'in öcünü almak için harekete geçenlere Müslimiyye deniyordu. "Sunbat'tan sonra İshak al-Turki hareketi ele aldı. Abu Müslim'in Zerdüş'ten tarafından gönderilmiş peygamber olduğunu ileri sürüyor, Rey'de saklı olduğunu ve ortaya çıkıp kendilerini kurtaracağını yayıyordu."¹¹⁷ 761'de İshak öldürüldüğü halde yandaşları Horasan ve Transoksyan'da 2 yıl başkaldırı hareketini sürdürdüler.

İkinci büyük Müslimiyye toplumsal başkaldırısı, 777'de Abbasi halifesi Mehdi'ye karşı ayaklanan "Horasan'ın peçeli peygamberi" olarak ün yapmış al-Mukanna'dan geldi. Hareket Horasan'dan Aral'ın batısına kadar genişledi. Mubayyida bölgesinde yaşayan bazı Türk boy-larının da içinde bulunduğu Mazdekler tarafından desteklenen Mukanna, 785-6 yılına dek 8 yıl mücadele verdi. Halife ordusu tarafından kuşatılıp yenilince, esir olmamak için kendisini ateşin içine atmıştır.

Mukanna, Narshakhi'nin verdiği bilgilere göre, Tanrısallığın bizzat kendisinde görünüm alanına çıktığını söylüyordu. Bu, şöyle bir devridaim (dönüşüm) ile gerçekleşiyor: Tanrısallık ilkönce Adem'e, Adem'den Nuh'a, İbrahim, Musa, İsa'dan Muhammed'e ve Muhammed'den de doğrudan Abu Müslim'e geçiyor. Mukanna, Mazdek'in bütün kurumları ve yasalarının uygulanmasını zorunlu kılmış, eşitlik ve ortaklığı yaşama geçirmişti.¹¹⁸

Babek ve Babek-Hurremi Devrimci Halk Hareketi

Abu Surayya'nın başkaldırısı bastırıldıktan sonra, Azerbaycan'da, diğerleriyle karşılaştırılmayacak biçimde gelişen Babek ve yandaşlarının başkaldırı hareketi patladı. Öyle ki, bu büyük toplumsal hareket, Mamun'un (813-833) saltanatının sonuna dek sürecektir ve Mutasım'ın (833-842) da başına dert olacaktır.

Babek'in kişiliği belirsizlikler içindedir. Geleneksel söylemlerden bazıları onun asil bir soydan geldiğini, bazıları ise tam tersine halktan

¹¹⁷ Henri Laoust, *Les Schismes dans l'Islam*, Paris-1983, s.63

¹¹⁸ E. Yarshater, *agy*, s.1003

biri (babasının zeytinyağı satıcısı, anasının keçi çobanı) olduğunu belirtmektedirler. Yetiştirilmesi ve mesleği hakkında bilgiler (sığır sürüsü çobanlığı, paralı askerler arasında davulcu vb.) karanlık olmasına rağmen, Hurremi lideri Cavidan b. Sahl'ın özgüvenini kazanmış olması önemlidir. Ölümünden sonra da partizanları Cavidan'ın ruhunun onda cisimlendiğine inanarak Babek'i başlarına geçirdiler.

Babek-Hurremi hareketi, yaklaşık beş yıl sürmüş olan Abu Müslim hareketinden sonra, bölgede en uzun süren toplumsal başkaldırı hareketidir. 816 yılından 837'ye kadar 21 yıl boyunca, iki halifeye saltanatlarını kaybetme korkusu yaşatan Babek-Hurremi hareketi üzerinde, idealist bakış açısına rağmen en geniş araştırmayı, Gulam Hüseyin Sadıki, 1938 yılında bastırduğu "*Les Mouvements Religieux Iraniens IIme et IIIme Siècles en Iran*" (Hicri ikinci ve üçüncü yüzyıllarda İran'daki dinsel hareketler) isimli yapıtının kapsamı içerisinde yapmıştır. Abbasi dönemi tarihçilerinden gelen bilgilere göre, hemen hemen çeyrek yüzyıllık Babek-Hurremi hareketi süresince 550 bin insanın öldüğü söylenmektedir.

Hareket, birçok batılı tarih araştırmacılarının ileri sürdüğü gibi, özellikle sadece İranlıların Arap egemenliğine karşı başkaldırısı değildir. *Azerbaycanlı halktan birinin, yani sırtında fişisiyle dolaşan kandil yağı satıcısının oğlu Babek'i, zamanın nesnel koşulları ön plana çıkarıp, bu kişinin önderliğinde dünyayı değiştirmeye yönelmiş geniş kapsamlı toplumsal ve siyasi bir harekettir. Sadıki'nin kitabını temellendirdiği, İran halkının dinsel hareketleri, yani eski dinlerini geri getirme İslam dinini kovma mücadelesi de değildir.* Babek hareketi bizce, ekonomik ve siyasi anlamda "*Mazdek komünizmi*"¹¹⁹ temelli ve Mazdek-Mani-Şaman, Hristiyan gnostik inanç öğelerini özümsemiş olarak Heterodoks İslam (Alevilik) örtüsüne bürünmüş, baskıcı Ortodoks İslam Abbasi halifelik merkezi Bağdad'a yönelen, yani iktidarı devirmeyi amaçlamış, köylü ayaklanmalarının ötesinde, devrimci halk hareketiydi. Bir kere hareketin içinde değişik inanç ve halk toplulukları (*Pers, Türk, Kürt, Bizans Rumları, Ermeniler-Paulikienler, Arap, Arami vb.*) bulunmaktadır.

Babek önderliğindeki bu büyük hareketin yüzbinlere ulaşan askeri kuvvetinin kumandanları arasında sağ kolu sayılan Tarkan adında bir Türk; Halife ordusundan ayrılıp 20 bin askeriyle Babek'e katılan Noktay adlı bir başka Türk daha bulunuyordu. Ayrıca Bizans İmparatoru Theophilos'la yaptığı karşılıklı yardım anlaşmasına uyarak, 2 bin

¹¹⁹ Bu söylem, 1925 yılında A. Christensen'in, monografi biçiminde özel konu olarak incelediği eserinin adını oluşturmaktadır: *Le Règne du roi Kawadh et communisme mazdakite*

Hurremi savaşının başında gönderdiği bilinen Nasr Theophobos da Babek'in Bizans asıllı kumandanlarından biriydi. 837'de Abbasi Halifesi Mutasım ile Theophilos arasında yapılan Sozopetra (Doğanşehir) savaşında Nasr Theophobos önemli rol oynamıştı. Yine yardımcılardan Marand şefi İsm , Kürt ve önemli kumandanlarından biri olan Muaviya da Arap idi. Ayrıca kendisine ve davasına bağlı Tabaristan prensi Mazyar ve Ermeni prenslerinden Sonbat oğlu Sahl da vardı. Ancak sonuncusu ona ihanet etmiş. Kalesine sığınan Babek'i yakalatarak, Halife Mutasım'dan 1 milyon dirhem gümüş ödül almıştır.

şimdi Coll ge de France Profesörlerinden şii-İslam araştımacısı Henri Laoust'dan kaynaklanarak hareketi özetleyelim: Başkaldırı Bilal Abadh'da, İran'da kıtlık ve otorite boşluğu olduğu, Armenia valisi Hatim b. Khartama'nın bölgede yarı bağımsızlık ilan edip, yönetimi sıkıntı içine soktuğu bir dönem olan 816 yılında başladı. Dağlık bölgelerdeki boğaz ve geçitlerde istihkam kurmuş olan Babekiler uzun süre bütün hücumları püskürtmüş ve kısa zamanda Jibal (Cebel), Azerbaycan'dan Horasan ve Tabaristan'dan Kuhistan'a kadar birçok bölgeleri etki alanına almıştı. Birçok Abbasi emirinin ordusunu yoketmiş. Kendilerini de esir etmiş ya da öldürmüş bulunuyorlardı. 824'de Bağdad'dan gönderilen Halife ordusu yenilerek geri döndü. Muhammed al-Tusi 829-30'da yaptığı büyük operasyonlar sırasında öldürüldü. Ordusunun döküntüleri geri çekilirken yokedildi. İzleyen yıllar içinde Horasan valisi Abdullah b. Tahir'in Babek-Hurremi'ler üzerine hücumları da başarısız kaldı. H. Laoust bu başarısızlıkları, Halife'nin Mısır'da karşılaştığı güçlükler ve Babekileri destekleyen Bizans İmparatoru Theophilos'la yaptığı savaşlarda aldığı yenilgilere bağlıyor.

İsyanı bastıran halife Mutasım (833-844) oldu. Halife'nin hizmetine girmiş İslam  rt l  Mani inançlı (Urusana) Türk prensi Afşin, büyük ve günün koşullarında eksiksiz donatılmış büyük bir ordunun başına geçirilerek 835'te Babekilerin  zerine gönderildi. Afşin yetkin bir kumandan olmasına rağmen iki yıl boyunca birçok yenilgi aldıktan sonra, çeşitli savaş hileleriyle Babek'i ele geçirmeyi başarabildi.  nce Babek'in en gözde kumandanı, kendisi gibi Türk olan Tarkan'ı tuzağa düşürüp ortadan kaldırdı. Böylece biri zalim ve baskıcı yönetimin yanında, öbürü mazlum ve ezilen halklarını isyancı temsilcisi olarak iki Türk kumandan karşı karşıya gelmişlerdi. Afşin Ortodoks İslam  rt s  altında ezen egemen sınıfın yanında, Tarkan ise heterodoks İslam örtüsüne bürünüp ezilen sınıfların yanında yer almıştı. Çok değil üç yıl sonra Abbasi halifesi, Babek'i tüm azalarını kestirip gövdesini

darağacına astırdığı kentte, Samarra’da, Afşin’in ortodoks İslam örtüsünü kaldırıp, altındaki Mani inançsal kimliğiyle açlığa mahkûm ederek zindanda öldürttü.¹²⁰

Anlatıldığına göre, Babek Mutasım’ın önünde eğilip af dilememiştir. Elleri ayakları kesilirken, sağlam kalanıyla fişkıran kanını yüzüne sürermiş. Mutasım, neden öyle yaptığını sorduğunda: “Kendi kanımla boyuyorum ki, yüzümün sararmaya başladığı görülmesin. Zira senden korktuğumu sanırlar” diye yanıtlamış.¹²¹ Acaba Afşin de, Halifeye hizmetlerinin karşılığı olarak açlıkla ölüme giderken, sararan yüzünü kapatmayı düşündü mü, dersiniz?

“İslam heresiografisi, Babekileri İslam toplumu dışında görme eğilimi göstermektedir” diyor H. Laoust. Doğrudur. Çünkü onlar yönetimin dini olan Ortodoks İslam (Sünnilik) dışında bir İslamı, ezilen halk çoğunluğunun sıkı sıkı sarıldığı Heterodoks İslam’ı, yani Aleviliği kabul etmiyorlardı. Abu Bakr al-Khallal Babekileri, geniş anlamda Hariciler gibi görmekte. Yani ona göre, ellerinde silahlar yasal yönetime karşı başkaldıran ve yeryüzüne karışıklık ve fitne-fesat tohumları ekmış isyancılar olarak düşündüğü Haricilere benzetmektedir. Öylesine yönetimle özdeşir ki al-Khallal, “Onlarla savaşmak devletin görevidir, demiş; onlara karşı herkim, şahsını, ailesini veya malını mülkünü savunurken ölürse şehit olur.”

Al-Bagdadi, Babekileri *Mubayiya*, yani dinsel yasakları kaldırmış; vahiy yoluyla gelen Tanrısal yasa ve buyrukları yadsıyan sapkınlar olarak görmektedir. *Bu* tarihçi, 1030 yıllarında *Hudud* adlı eserinde, Alevilere atılan yüzkızartıcı iftiraları ilk yazan adam olarak şunları söylüyordu: “Babekiler, yaşadıkları dağlık bölgelerinde, kadınlar ve erkekler birarada toplanarak gece boyunca bir tören yapıyor ve içki içip şarkılar söylüyor, sonra ışıkları söndürüyorlar ve... Bu topluluklar dağ başlarında ezan okunan camiler bile yapmışlar. Hatta çocuklarına Kur’an öğretiyorlar, ama ne namaz kılıyorlar, ne bir ay ramazan orucu tutuyorlardı. Kafirlerle karşı yapılan Cihad’a da inanmıyorlardı.”¹²²

Şehristani onları Mazdekilere yaklaştırır. Ona göre tıpkı diğer Hurremiler gibi Babekiler de, aşırı Abu Muslim partizanlarının devamıdır. Tanrısal buyrukları ve görevleri kaldırarak tek kişiye itaatla dini basitleştirmişlerdir.¹²³

¹²⁰ H.Laoust, *Les Schismes dans l’Islam*, s.95 vd.

¹²¹ H.Hossein Sadıghi, *agy*, s.275

¹²² Aktaran G. Hossein Sadıghi, *agy*, s.278-279

¹²³ H.Laoust, *Les Schismes dans l’Islam*, s.96

Babek'in inançsal kuramları öz olarak yaşadığı çevrenin sahip olduğu akımlardır. İnancının ana ögesi, bir insanın ruhunun başka birinin vücuduna geçmesi (hulul) dogmasıdır. Bunun ispatı, Cavidan'ın ruhunun Babek'e geçmiş olduğunun onaylanması olarak görülüyor. Cavidan'ın söylediklerini İbn al-Nadim'in *Fihrist* yapıtından okuyoruz: "Hurremilerin şefleri Babek-Hurremi idi. İnandırmak istediklerine Tanrı olduğunu söylüyordu. Hurremiler arasına öldürmeyi, şiddet, savaş ve işkenceyi o soktu; daha önce bunları bilmezlerdi." Yani, bu biçim altında Tanrı olduğunu kabul etmelerini istiyordu. Öbür yandan Mazdekizm'in ışık ve karanlık ikilemi öz ilkesi de onun doktrininin konusu olduğu da biliniyor. "Belki diyor Sadıghi, ona, otoritesinin insanüstü bir görünüş vermesi, kendisinin dünya ötesi kökenden gelmiş olabileceğine inanıyordu."¹²⁴

Bizce bu, yukarıda açıkladığımız Mazdekizm'in teolojisindeki, "üç elemena hakim olan dört güç, yediler ve onikiler bir kişide toplandığı takdirde o kişi Tanrılaşır ve artık dinsel görevlere bağlı kalınmaz" inanç ilkelerinin somut yaşama geçirilmesidir. Görüldüğü gibi, Babekiler'in daha önce açıkladığımız proto Alevilerden Sabailer, Mugariler, Mansuriler, Hattabiler vb.den özde hiçbir farkı yoktur. Fazladan olarak, Mazdek inancının siyasal-ekonomik ve toplumsal öğeleri, ağırlıklı bir biçimde öne çıkmış ve ezilen halkların dünya görüşü olmuş. Tam anlamıyla sınıfsal nitelik kazandırılarak İslam imparatorlukları içerisinde komünistik başkaldırıların leitmotifi görevi yüklenmiştir. Babeki toplumsal hareketi 40-50 yıl sonra Karmati ihtilalleriyle hedefine ulaşacak iki yüzyıla yakın süren Karmati sosyalistik devletini kuracaktır.

"Alevi Al Basri" Namıyla Ali Bin Muhammed Önderliğinde Zenci Köle-İşçilerin Ayaklanması

Abbasi İmparatorluğunu sarsan diğer bir toplumsal başkaldırı Zenci kölelerden geldi. 869'dan 883'e kadar tam 14 yıl sürdü. Bu konuda en geniş ve derli toplu araştırmayı 1976'da Paris'te yayınladığı kitabıyla¹²⁵ Alexandre Popoviç yapmıştır. Temel aldığımız bu yapıtla birlikte, Louis Massignon'un makalesi¹²⁶ ve Asghar Ali Engineer'in¹²⁷ ve diğer

¹²⁴ G.Hossein Sadıghi, agy, s.268-269

¹²⁵ 'La Révolte des Esclaves en Iraq au IIIe/IXeme Siècle' İngilizce versiyonu: Henry Louis Gates'in yeni bir 'Giriş' ile Çevir: Léon King, *The Revolt of AFRICAN SLAVES in IraQ in the 3rd/9th Century*, Princeton, 1999

¹²⁶ *First Encyclopaedia of İslam 1913-1936* s.1213

¹²⁷ *The Origine and development of İslam* New Delhi, 1980

birkaç yabancı yazarın araştırmasından kaynaklanarak, bu büyük toplumsal ayaklanmayı özetlemeye çalışacağız.

Tabari'nin verdiği bilgilere göre isyan, kanallarda çalışan (*kassahin*) zenciler tarafından çıkarıldı. Bu köle-işçilerin görevi aşağı Mezopotamya'da ekilebilir tarım arazisi oluşturmaktı. Fırat ve Dicle nehirlerinin birleşip Şattularab adını aldığı Basra'nın doğusundaki delta bölgesinin topraklarını tuzdan arındırarak işlenebilir duruma getiriyorlardı.

Onbinlerce sayıya ulaşan bu köleler ya Doğu Afrika'dan, Zengibar'dan (bugünkü Tanzania) zorla yakalanarak getirilmiş ya da İmparatorluğa bağlı ülkelerden vergi olarak alınmış, savaş esirleri durumundaydı. Bu bölgede büyük toprak sahiplerinden pek çoğunun tuz bataklıkları kompleksi vardı. Hem bu bataklıkların suları kanallarla boşaltılarak tuz elde ediliyor, hem de toprak yıkanıp tepeler-yığınlar oluşturulup teras tarımına hazırlanıyordu. Çoğunluğu zenci olmakla birlikte kırsal bölgenin yerleşme birimlerinden de getirilmiş bu köleler 500'den 5000'e kadar ağır işçi bölükleri halinde kamplara yerleştirilmiş. En büyük iş kampı Dujayl'da ve burada 15 000 zenci köle-işçi çalışmaktaydı. Evsiz-barksız, umutsuz, en kötü koşullar içinde yaşıyorlardı. Bütün yiyecekleri birkaç avuç un, bulgur ve hurmaydı. Bu köleler efendilerinin dinini, ancak dillerini öğrendikten sonra tanımaları sözkonusuydu. Sonuç olarak, kendilerini ezen ve insan yerine koymayan efendilerinin dini Ortodoks İslam'ı değil, tersine onlara karşı haklarını savunacak, adalet ve eşitlik getirmeyi vadeden Heterodoks İslamı (Aleviliği) benimseyeceklerdi. Böylece "*Sahib al-Zenc*" olarak kendilerini kurtaracak Ali soyundan birini, Ali bin Muhammed'i buldular.

Biruni'nin anlattığına göre bu kişi; İmam Ali'nin, Hüseyin kolundan Zeyd soylu sekizinci kuşak torunu olan "*Alawi al-Basri*" namıyla (Basralı Alevi) Ali bin Muhammed al-Burkui (yüzü Peçeli) idi. İranlı olduğunu ileri sürenler olduğu gibi, melez olduğunu söyleyen yazarlar da bulunmaktadır. Louis Massignon'a göre, olasılıkla bölgede yeni başlamış Karmati propagandasıyla ilişkisi olan Raşit Kurmati adında biri onu destekledi. Raşit Kurmati'nin, bir değirmenci, bir şerbet satıcısı ve bazı kaçak zenci kölelerle kurduğu gizli örgüte (ubbak), Babeki-Karmati usulü bağlılık yemini ile girdi. Kısa zamanda başına geçtiği örgütü büyütüp geliştirdi ve ihtilal ölçülerine yükseltti. 255 hicri yılının Ramazan ayında (Eylül 869) Kuran'dan, "Kendilerini savaşmaya ve bıçağa adamaktan (khuruc ghadban billah)" sözeden ayeti okuyarak büyük başkaldırışı başlattı.

Büyük Zenci Köle-İşçi İsyanının Başlangıç Aşaması

Alexandre Popovic, Ali b. Muhammed'in ilk dönemi ve bu büyük başkaldırının başlangıcı hakkında şu bilgiyi veriyor:

“W. Caskel (Ali b. Muhammed'in ilk) dönemini şöyle özetliyor:

'Hicri 249-254 (863-868) yıllarında bir Alevi (Alisoylu) ya da pseudo-Alevi (sahte Alisoylu) Bahreyn'de başkaldırdı. Önce Hacar'da, sonra Al-Ahsa'da Banu Sad ile birlikte şansını denedi. Başaramayınca çöle açıldılar; Tamim ve batıdan gelen diğer kabilelerden oluşturdıkları bir orduyla harekete geçtiler. Al Uryan ve diğer Abd al-Kays şefleri isyanı güçlkle bastırdılar. Ancak çok geçmeden Basra'da büyük '*zenci ayaklanması*'nı gerçekleştirecekti.'

“Ali b. Muhammed'in Basra'daki Babal ve Sad kabileleri arasındaki kavgalardan biri tarafına geçerek yararlanıp başkaldırma girişimi başarısız oldu. Vali Muhammed b. Raja al Hidari onu ve arkadaşlarını kentten kovdu. Ali b. Muhammed ve dört arkadaşı Bağdad'a kaçıp izlerini yitirdiler. Ona katılmış olan Basra'daki yandaşları ve ailesinden üyelerinden karısı, büyük oğlu kızı ve hizmetçisi valinin buyruğuyla tutuklandılar...”

“Ali b. Muhammed, Bağdad'da kaldığı süre içinde yandaşları çok sayıda artmış ve yeni yoldaşlar edinmişti. Bunların arasında Cafer b. Muhammed al-Suham, Muhammed b. al-Kasım, Yahya b. Abd al-Rahman b.Khakan'ın iki azatlısı Muşrik and Refik vardı; (*diğer pek çok yoldaşına yaptığı gibi İ.K.*) Muşrik'e Hamza Abu Ahmet, Rafik'e Cafer Abu al-Fadl adını verdi...”

“Ali b. Muhammed, Basra valisinin iki kabilenin kentte yarattığı anarşiyi önleyemediği için azledildiğini öğrenir öğrenmez Basra'ya döndü önceki ve Bağdad'da kazandığı altı yakın adamıyla. Furat al Basra'ya gelince, oradan tuz arıtma bölgesi Amud al-Muna Kanal'ı üzerindeki Bir Nahl'da kurulmuş Kasr al-Kurayş'a yerleştiler. Ali b. Muhammed burada kendisini bir iş adamı ve Watikh'in çocuklarından birinin adına, Sabbakh tuzlarından birinin yöneticisi gibi gösterdi. Bu durum onun Zencilerle yakından ilişki kurmasını ve böylece başkaldırma hazırlıkları yapmasını sağladı.”¹²⁸

Görüldüğü gibi gerçekten profesyonel bir ihtilalcı kimliği taşıyan Ali b. Muhammed, kabile anlaşmazlıklarına dayandırdığı ilk başkaldırılarından aldığı yenilgilerden ders çıkartıp, en temel yöntemi, yani sınıfsal kavgayı öne çıkartıyor; Basra tuzlarında çalışan üretici köle-

¹²⁸ Alexandre Popovic, İngilizceye çeviren: Léon King, *The Revolt of AFRICAN SLAVES in Iraq in the 3rd/9th Century*, Princeton, 1999, s.35-38

işçi sınıfının başına geçiyor. Bunun yolu da onların arasına girmek ve birebir, yüz yüze propaganda yapmaktır. Beş yıl bir Alisoylu olarak yaşadığı ve kendisini tutan kabileler arasında bazı keramet gösterileriyle Peygamber/İmam saygısı görmüş olduğu Bahreyn ve çevresindeki son yenilgisinde kaçıp gizlendiği Saman kasabasında kuşa seslendiği şiirinin bazı dizelerinde şunları söylüyor:

“Ey Saman kuşu, orada yalnız başına ne ötüp duruyorsun?
Yoksa bir kaza seni dostundan mı ayırdı?
Yanıma gel birlikte teselli bulalım...”

....

“Gururla başlarında bulunduğum Temimli adamlarım
ve Yarbu oğlu Kulayb'ın yiğitleri at binmiş;
Saad merkezi tutuyor,
Kanatlarda Numayri ve Kilab'ın adamları yalınkılıç direniyordu”

“Eğer bir kaza engel olmazsa, onları öyle bir şaşırtacağım ki, bir yay kullanarak sabahleyin Amir ve Muharib'i delik deşik edeceğim..”

....

“Uryan sanıyor mu ki, hendek kenarındaki saldırıda düşen süvarilerimi unuttum?” Bir başka şiirinde:

“Abd al-Kays, benim kendisini unutmuş olduğumu sanmasın sakın! Onu asla unutmayacak ve öcümü alacağım.”

Ali b. Muhammed'in Zenci köle-işçilerin arasına girdikten sonra ölçalma duygusuyla harekete geçmenin yerini, artık devrimci savaşım bilinci alacaktır. Artık Sahib al-Zenci adıyla anılacak olan Ali b. Muhammed'den Samarra'da, Bahreyn ve Basra'da yazmış olduğu şiirlerden 190 dize günümüze ulaşmıştır. Bunlar güçlü edebi özellikleri olmamasına rağmen Halife çevresini; kendisi, ailesi ve soyunu, Ali sevgisini; Bahreyn'deki çarpışmaları ve Basra tuzlalarındaki köle-işçileri çevresinde toplamayı nasıl başardığını dolaylı ve dolaysız anlatan dizelerdir.¹²⁹

A. Popovic oldukça dikkat çekici bulunan Zenci köleler ihtilalinin başlangıcını anlatmayı şöyle sürdürüyor:

“Bölgede ona ilk katılan (*gerçekte bilinçli olarak yüzyüze propagandayla kazanılan İ.K.*) Reyhan b.Salih adında bir kişi oldu. Adam, oradaki Zenci işçilere dağıtılmak üzere Basra'dan un taşıma işinde çalışmaktaydı. Tuzla alanlarındaki köle-işçilerin yaşamları ve yeme-

¹²⁹ Arap kaynaklarından aktaran Alexandre Popovic, Çev.Léon King, *The Revolt of AFRICAN SLAVES in Iraq in the 3rd/9th Century*, s. 34, 151

içmeleri hakkında en iyi bilgileri o getiriyor ve Ali b. Muhammed adına onlara propaganda yapıyordu. Bir süre sonra işini bırakıp onun saflarına katıldı...”

“Bu arada Basra'ya gönderdiği Refik, oradan kendisiyle birlikte harekete kazandırdığı Şibli b. Selim adında bir şerbet satıcısını da getirdi. Ayrıca Ali b. Muhammed, Refik'e Basra'dan satın alması için kırmızı renkte ipek kumaş ısmarlamıştı. Ondan bir bayrak dikildi ve üzerine yeşil harflerle, Kuran'dan Tevbe Suresi'nin 111. ayeti yazıldı. Ayette, 'Tanrı inananlardan (satın) alacağı canları ve mallarına karşılık Cennetten bir ödül verecektir; çünkü onlar Tanrı yolunda savaşır, ölürlere ve öldürürler. Bu alışveriş için sevininiz denilmektedir.¹³⁰ Ayrıca bayrak üzerine Ali b. Muhammed, yani kendisinin ve babasının adı yazıldı.”¹³¹

Artık ona göre, sıra bayrağı kaldırıp ihtilali başlatmaya gelmişti. Böylece bayrak üzerinde buyurucu Kuran ayetinin altında, Tanrı'nın nebisi (Muhammed) ve velisinin (Ali) adını görenlerin ilk anda, onun önderin adı olduğunu düşünmesi olanak dışıdır. Bu akıllıca siyasetle insanlar daha kolay bu bayrak altına çekilmiş. Önderi tanıyınca dek çoktan hareketin içine girmiş oluyorlardı.

“İsyancılar, önce işlerine gitmekte olan 50 kişilik bir köle-işçi grubunun yolunu kestiler. Onların başlarındaki ustabaşının ellerini ayaklarını bağladıktan sonra, onları yanlarına katarak başka bir iş alanına gittiler. Aynı yol izlenerek, Abu Hudayt dahil 500 kölenin onlara katıldığı bildiriliyor. Daha sonra aralarında Zurayk ve Abu Hanjar'ın bulunduğu bir 150 kişilik ve arkasından bir diğer 80 kişilik köle grubu katıldı. Sonuncusunun arasında Raşid al-Magribi ve Raşid al-Kurmati de bulunuyordu. *(Yukarıda belirtildiği gibi Louis Massignon, bu anlatılanların Karmati propagandasıyla ortaya çıkan bir örgütlenme olduğu ve Ali b. Muhammed'in bir yeminle örgüte girip başlarına geçtiği görüşünü Faysal al-Samir gibi Popovic de kabul etmiyor. İ.K.)* Bu eylemler sık sık yinelendi ve isyancıların safları genişlemeyi sürdürdü.”

¹³⁰ Bu ayet ile başkaldırı hareketine hem dinsel yasallık kazandırılıyor hem de katılanlara açıkça cennet müjdeleniyordu. Muhammed'in, Medine'ye göçettiği günlerde, Muhacir (Mekkeli) ile Ensar (Medineliler) arasında yaptığı Akabe Kardeşlik sözleşmesinin arkasından indiği düşünülen ayetin tamamı şöyledir: "Kur'an 9, 111 : Allah inananlardan mallarını ve canlarını, cennetten bir armağan karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşır; öldürürler ve ölürlere. Bu Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da Allah üzerine hak bir vaaddir. Allahtan daha çok sözünü yerine getiren kim vardır? O halde onunla yapmış olduğunuz bu alışverişinizden dolayı sevinin; bu büyük kazançtır."

¹³¹ A. Popovic, agy, s.41-42

“Vakit geldiğinde, Ali b. Muhammed onların hepsini biraraya çağırdı ve bu katılımların, birleşmelerin nedenlerini açıkladı. Kendilerine çok sağlıklı koşullar altında bir yaşam sağlayacağı sözü vermekle kalmadı; onları asla aldatmayacağı ve hep destekleyeceği üzerinde ciddi bir biçimde yemin etti. Ayrıca köle-işçi sahipleri ve onları kullananlara da; zenci kölelere karşı baskıcı davranışlarından ve Tanrı tarafından yasaklanmış şeyleri onlara reva görmelerinden dolayı ölüme müstahak olduklarını anımsattı. Onlar ise Ali b. Muhammed'e, kölelerin çok geçmeden kendisini de terkedeceği yanıtını verdiler. Hatta ona kölelerini geri vermesi için para (*kelle başı 5 Dinar İ.K.*) ödemeyi önerdiler. Bunun üzerine kölelere, oraya gelmeye ve para önermeye cesaret etmiş bulunan köle sahipleri ve ustabaşlarına dayak atmalarını emretti. Her birine beşyüzer sopa vuruldu. Sonra olup bitenler ve sayıları hakkında, çevrelerinden birine birşey söyledikleri takdirde, bu kişilere karılarından boş düşeceklerine dair yemin ettirdikten sonra, onları salıverdiler. Ama, içlerinden biri hemen Dujayl'a geçti ve 15 000 kölenin çalışmakta olduğu en büyük kampın ustabaşılarını uarmaya gitti. Ali b. Muhammed'e gelince, ikindiden sonra bölgeyi terketti. Adamlarıyla birlikte o da Dujayl'a gitti ve Maymun Kanal'da yerleşti. Pazar yerinin ortasındaki kanala bakan camiye karargah evine dönüştürdü ve Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Ali b. İsa b. Zeyd b. Ali b. al- Huseyn b. Ali b. Abi Talib adıyla ihtilali başlattı.”¹³²

Hareketin Kısa Özeti

Ne yazık ki kaynaklar, onun yönetim sistemi üzerinde ayrıntı vermemektedir. Sadece halife vekili Muvaffak tarafından bu isyancı Zenci köle-işçilerle, acımasızca sürdürülen savaş dönemine gönderme yapıyorlar. Cubba'dan harekete geçen Zenci lideri sapanlarla silahlanmış kuvvetlerini iki bölüme ayırdı:

1. Sadece zencilerden oluşan birlikler,
2. Fırat çevresi köylüleri, Kurmatiler ya da Karmatiler ve Nubialı, Güney Mısır bölgesi halkları, Sudanlılar.

Arap kabilesi Banu Temim tarafından bir donanmayla desteklenen Ali b. Muhammed al-Burkui, Ubulla, Abbadan, güney Ahvaz ve son olarak büyük Basra kentini aldı. 877'de Cabbul, Numaniya, Carcariya, Ramhurmuz ve Wasit'e kadar ilerledi. 879'a doğru Bağdad'ın 17 mil yakınlarına kadar yaklaşarak yağmalarda bulundular.

¹³² Alexandre Popovic, agy, s.42-43

Hareketin en önemli özelliklerinden biri, üzerlerine gönderilen paralı zenci köle birliklerin isyana katılma olayıydı. Ayrıca bazı özgür köylüler de, büyük toprak sahipleri sınıfına karşı duydukları öfkelerin artması dolayısıyla harekete katılmaktan çekinmediler. Büyük tehlikenin farkına varan Halife'nin kardeşi ve vekili, bütün güçlerini ikinci bir saldırı için harekete geçirdi. Ancak savaşı bitirmek üç yılını aldı; önce Zenci köle işçilerin Mania kampındaki 5 garnizonunu yerlebir etti ve arkasından Basra'nın güneyinde Abu'l-Khasib kanalı üzerinde bulunan ve Ali b. Muhammed'in başkenti Muhtara'daki kampı 881'de kuşatmaya aldı. Bir yıl dayanan Zenci köleler, 882'de silah bıraktılar ve önderleri Ali bin Muhammed al-Burkui ise 883'te yakalanıp öldürüldü.

Bu isyanın da kanlı bir şekilde ve vahşice bastırılmasında, Babekiler'de olduğu gibi bir Türk kumandan ve onun birliklerinin rolü olmuştur. 837'de Afşin'in birlik kumandanlarından Boğa'nın oğlu olan Musa, İmparatorluğun doğu eyaletleri genel valisi bulunuyordu. 873'de Zenci isyanı Ahvaz'a ulaştığında Musa duruma müdahale etmişse de, herhangi bir başarı elde edemedi, eyaletlerindeki karışıklıklar yüzünden ordusunu çekmek zorunda kalmıştı. Ancak Boğa oğlu Musa 881'de Al-Muvaffak'a geniş güven ve destek vererek, kendisinin İmparatorluk yönetimindeki etkinliğini artırmış. Onun kumandası altındaki Türklerin, Saffarid'lere karşı Bağdad'ı korumaları ve Zencilere karşı büyük desteği sayesinde bu büyük isyanı bastırabilmiştir.¹³³

Zenci Köle-işçi Hareketi ve Ali b. Muhammed için Son Birkaç Söz

Tam ondört yıl süren İslam tarihinin en büyük Zenci köle-işçiler ayaklanmasında, beşyüz bin ile iki buçuk milyon arasında insan öldüğü sanılmaktadır. En büyük ayaklanma dedik, çünkü bu ilk Zenci köleler ayaklanması değildi: İlk ikisi Emeviler döneminde, üçüncüsü ise Abbasi halifeliğinin kuruluş yılında gerçekleşmiştir.

689-690'daki ayaklanma, iş alanlarını terkedip gruplar oluşturan Zencilerin, çiftliklere köylere baskınlarda bulunarak, yağma yapmalarından öteye gidemedi. Irak valisi Halid Musab b. al-Zübeyr'in ordusu onları kolayca yakalayıp hapse attı ve arkasından darağacına çekti. 694 yılındaki ikinci ayaklanmanın daha iyi hazırlandığı görülüyor: Tanınmış Emevi valilerinden al-Haccac'a karşı, çok sayıda Zenci toplulukları Rabah (Riyah) adında birini Şir-i Zenci (Zenci Arslanı) seçip, onun kumandasında ayaklanmışlardı. Bu kişi Abdullah İbn al-Jarud olarak

¹³³ Roy Mottahedeh, 'The Abbasid Caliphate in Iran', *Cambridge History of Iran Vol. IV*, Cambridge, 1975, s.78-79

tarihe geçmiştir. Bir yıla yakın süren hareket al-Haccac tarafından ezilmiştir. Tarihsel kaynaklar, çok açık olmamakla birlikte, 749-750'de ilk Abbasi Halifesi Abul Abbas al-Saffah'ın 4000 kişilik bir kuvveti Musul civarındaki Zenci isyancıların üzerine gönderdiğini söylemektedir. Çok büyük bir şiddet gösteren bu kuvvet bölgede kadın, erkek ve çocuk on binden fazla insan öldürülmüştür. Zenci köle toplumsal hareketleri Tabari'de (838-923) ve 12.yüzyıl bir başka Arab yazarı Al-Kayravani'nin *Kitab al-Uyun*'dan bir pasajda değişik biçimlerde anlatılmaktadır.¹³⁴

Alexandre Popovic'in kitabının İngilizce versiyonuna bir giriş yazmış olan Jr. Henry Louis Gates büyük Zenci ayaklanmasını şöyle değerlendirmektedir:

“Zenci topluluklar, genelde İslam ülkelerinde köle olarak bulunuyordu. Bütün köleler gibi onlar da efendilere göre, hırsız, kaçak, akıldan yoksun, belleği boş bilgisiz insanlardı. Ağır baskı altında, yüzlerce ve binlercesi zorla kamplara tıkmış, ailesiz, umutsuz bir avuç yiyeceklerle beslenen işte bu köleler, Ali b. Muhammed'in önderliğinde 869 ile 883 yılları arasında, Bagdad'daki efendilerine başkaldırdı ve özgürlükleri için ölümüne savaştılar. 14 yıl boyunca çok önemli askeri zaferler kazanarak, hatta kendi başkent-lerini kurarak büyük başarılar elde ettiler. Abbasi imparatorluğunun doğrudan Irak, Mezopotamya ve Batı İran üzerinde ve dolaylı olarak Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya ve Hazar Denizi'nden Kızıl Deniz'e uzanan topraklar üzerindeki üstünlüğüyle dünyanın en güçlü devletlerinden biri olarak düşünüldüğünde, bu başarılar olağanüstü bir biçimde önem kazanır..”¹³⁵

Büyük Zenci köle ayaklanmasının önderi Ali b. Muhammed'e, *al-Burkui* (peçeli), *Sahib al-Zenci*, *Alevi al-Basri* (Basralı Alevi), *Sahib al-Rih* (Rüzgarın efendisi), *al-Khabith* (şeytan), *al-Hain*, *al-Lain* (lanetli), *al-Habib* (sevgili), *al-Murik* (sapkın), *al-Fisk al-Fücur* (zina yapan, günahkar) vb. 10'dan fazla birbiriyle çelişen anlamları içeren lakap ya da sıfatlar verilmiştir.¹³⁶ Elbette ki bunlar, hem düşmanları hem yandaşlarının ona nasıl baktıkları ve hangi duygularla yaklaştıklarını açıkça göstermektedir. Burada *Alevi al-Basri* bir yana, özellikle düşmanları tarafından verilmiş olması gereken *al-Murik* (sapkın), *al-Khain*, *al-Fisk al-Fücur* (zina yapan, günahkar), lakapları bile Ali b. Muhammed'in Heterodoks İslam (Alevi) inançlı olduğunu kanıtlamaktadır. Ortodoks Müslümanlar (Sünni egemenler), isyancı hetero-

¹³⁴ Alexandre Popovic, agy, s.22-23

¹³⁵ A. Popovic, agy, s.XI-XII

¹³⁶ A. Popovic, agy, s.193-194

doks grupları aşağılamak için her zaman, bu ve buna benzer sıfatlarla anmıştır. Ali b. Muhammed'in -onu bazılarının pseudo/alawi nitelemelerine rağmen- İmam Zeynelabidin oğlu Zeyd soyundan bir Alevi olduğu doğrudur. Zenci önderinin Anası Kurra'nın (binti Ali b.Rahib b. Muhammed b.) büyük dedesi Hakim'in Küfe'de yaşadığı, 740'larda Zeyd b. Ali'nin yandaşı olduğu onun ve oğlu Yahya'nın Horasan'da öldürülmesinden sonra Rey'e gidip, yakınında bulunan Warzani'ye yerleştiğini biliyoruz. Safadi'nin anlattığına göre ise, Kurra'nın dedesi (al-Rahib olmalı?) her Hacca gittiğinde Ali ailesinden bir Şeyhi ziyaret edip ona hediyeler verirmiş. Son gidişinde onun ölmüş olduğunu öğreniyor ve on yaşlarındaki oğlu Muhammed'i alıp Rey'e götürüyor. İşte bu Muhammed, al-Burkui'nin babası¹³⁷ ve Zeyd'in torununun torunu oluyordu.

Kitabın II. Bölümünde uzunca anlatıldığı gibi, Zeynelabidin oğlu Zeyd'in dört oğlu bir kızı olduğu ve bunlar Medine'de oturan İmam Cafer al-Sadık'ın korumasında yetiştirildikleri bilinmektedir. İlk oğlu Yahya'nın babasından birkaç yıl sonra isyan ettiği Cuzcan'da öldürüldüğü ve Hüseyin Züddema'nın torunlarından Ali Medeni'nin 9. yüzyılın ilk yarısında Malatya'ya gelip yerleşmiş olduğunu biliyoruz. Diğer oğlundan birinin İsa Mutim al-Eşbal, diğeri ise Muhammed idi. Ali b. Muhammed al-Burki'nin İsa b. Zeyd'den geldiğini, yani Ali soylu olduğunu yadsımak boşunadır.

“Çeşitli nedenlerden dolayı, diyor A. Popovic, Ali b. Muhammed'in kişiliği hakkında bir yargıya varmak kolay değildir. Kuşkusuz o, ikna edici ve kurnaz olan göze çarpıcı bir kişilikti. Ayrıca o zeki, etkili konuşan (hatip), çok iyi eğitim görmüş, şiirler yazmış bir ozan, anstonomi ve psikolojiyle ilgilenen bir kimseydi. Ali b. Muhammed, içinde bulunduğu koşullarda denetimleri hiç de kolay görülmeyen insanlara kumanda etmeye ve onları örgütlemeye muktedir olup, tartışılmaz askeri ve devrimci başarılarla imza atmıştır.”¹³⁸

Ali b. Muhammed iyi eğitim görmüş ve çağının bilimlerini gereği kadar öğrenmiş görünüyor. Bu da onun varlıklı bir aileden geldiğini gösteriyor. Çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Warzani ve Rey'de geçirmiş olan Ali b. Muhammed, toplumun her kesimi içinde yaşam deneyimi edinmiş ve sınıfsal katmanları tanımıştır. Abbasi Halifesi al-Muntasır'ın (861-862) Samarra'daki sarayına kadar girmiş ve halife ailesiyle ilişkiler kurmuştur. Saraya panegyrist (övgücü ozan) olarak

¹³⁷ A.Popovic, agy, s.33

¹³⁸ Agy, s.150

kendisini sokturmuş ve kasideler yazmış. Başkentte şiir yazarak; çocuklara yazı sanatı, gramer ve astronomi dersleri vererek yaşamını sağladığı biliniyor. Kısacası Ali b. Muhammed, toplumun her kesimini tanıyarak devrimci formasyon kazanmış. Gelecekte haber verme; Kuran'daki ayetler gibi vahiy aldığını (Bahreyn'de), kendisine duvarlarda görünmez kalemlerle yazılı emirler verildiği biçiminde duyurularla bir peygamber gibi insanları peşinden sürüklemiş. Yukarıda anlatıldığı üzere Bahreyn ve çevresinde çıkardığı çok sayıda savaş eylemleri ve çarpışmalarla önderliğini kanıtlamış ve gerçekten profesyonel bir ihtilalci olmuştur. Popovic'in "büyük bir toplumsal harekete önderlik etmesine rağmen bir toplumsal programı yoktu"¹³⁹ yargısına katılmıyoruz. al-Mukanna'nın (peçeli) Arapçası olan al-Burkui (peçeli) lakabını alması bile onun Mazdek inançlı bir toplumsal ve ekonomik programı olduğunu gösterir. Elbetteki onu çağımızın devrimci komünist önderleriyle karşılaştıramayız. Ancak, yaşamı, yetişmesi, kesintisiz eylemleri ve 14 yıl boyunca dünyanın en büyük İmparatorluğu içinde verdiği özgürlük ve dünyayı değiştirme savaşımıyla onların, yani komünist önderlerin atalarından biridir Basralı Alevi Ali b. Muhammed!

Bir Tarihsel Karşılaştırma ve Sonuç

Louis Massignon bu başkaldırıyı, "tıpkı Roma'ya karşı İ.Ö. 140 yılında Eunus'un ve İ.Ö.73-71'de Spartacus'un köleler isyanı gibi, Bağdad'a yönlendirilmiş klasik tipten düzenli bir 'toplumsal savaş' olarak" tanımlıyor. Ayrıca 1906-1913 yılları arasında, Avrupa emperyalizmine karşı Gandi'nin Hindistan'da yönetmiş olduğu 'doğuştan taşıyıcı hammal grevlerini' de örnek vermektedir.

Bizce Zenci Köleler isyanı, son ikisi değil ama birincisi ile karşılaştırılabilir. Son araştırmalara göre Roma tarihinde 1. Köleler İsyanı olarak bilinen Eunus köle hareketi, İ.Ö.135-132 (İ.Ö.140 değil) yılları arasında üç yıl sürmüştür. Suriye asıllı ve aynı zamanda kahin olan Eunus, bir savaş ganimeti köle olarak Sicilya'da Enna yakınında bir *latifundia* /büyük çiftlik arazisi sahibine satılmış. Kısa bir zaman içinde köleler arasında tanınan Eunus, Tanrılardan aldığı kehanet adına köleleri efendilerine karşı isyana çağırıyor. (*Zenci önderinin de Tanrı'dan vahiyler aldığı, kehanetlerde bulunduğu bilinir.*) Bir gecede 400 kişiyi bulan isyancılar üç gün içinde 3000'e ulaşıyor. Önce çiftlikler basılıyor, efendiler köleleştirilip zincirlere vurulup, boyunlarına boyunduruk takı-

¹³⁹ Agy, s.152.

olarak işe koşuluyor. (Tam 30 bin kişinin katıldığı bu uzun süreli ayaklanmada, başlangıçta aynı durumu Zenci köleler de efendilerine yapıyorlar. Onları, sopayla dayak atarak cezalandırıyorlar. Kendi koşullarında çalışmaya zorluyorlar. Ucuz fiyata satışa çıkarıyorlar. Örneğin, bir efendinin karısını üç dirheme sattıklarına dair kayıtlar vardır...) Sonra kentleri ele geçirerek özgür vatandaşları köleleştiriyor. Birçoğu da kendilerine katılıyorlar. Bir yıl içinde Sicilya'yı ele geçiren Eunos, Antiochus adıyla krallığını ilan ediyor. Hapisaneler açılıp tutuklular salınıyor. Bir senato meclisi kuruluyor. (Ali b. Muhammed al Burkui'nin adına para bastırdığı, bir bayrağı, bir başkenti ve bu başkente bağlı kent ve kasabalardan oluşan, İmparatorluk içinde yeni bir devlet oluşturmuş. Ancak, merkez yaptığı Muhtara'da kurduğu yönetim hakkında fazla bilgi yoktur. Buna rağmen, öldürülmesinden 6-7 yıl sonra Hamdan Karmat'ın kurduğu Dar al-Hicra'daki yaşam ve sosyalistik yönetime benzerliği sugötürmez. 874-875 ve daha sonra Karmati Dai'si Hamdan ile baştan olumsuz, daha sonra olumluya dönüşen ilişkilerden sözediliyor.) Aynı yıl içinde Roma konsul'u Lucius Hypsaeus 8 bin kişilik ordusunu dağıtıyor. Arkasından peşpeşe consul Fulvius Flaccus, ve Calpurnius Piso. 132'de Rupillius'a yeniliyor, köleler yakalanıp yeniden köleleştiriliyorlar. Eunos yakalanıyor, ama öldürülmüyor. (Ali b. Muhammed al Burkui ise tek başına kalıncaya kadar savaşıyor ve savaş meydanında öldürülüyor. Sağ kalan zencilerin bazıları Abbasi ordusuna yazılıyor. Hiçbirinin eski köle-işçi koşullarına geri dönmedikleri ve Karmatilere katıldığı biliniyor.) Eunos, geri kalan ömrünü köle olarak geçirmek koşuluyla hayatta bırakılıyor.¹⁴⁰

İslam İmparatorluğu, köle mülkiyetli bir topluma sahip olduğu halde, Roma toplumunda olduğu gibi köleler üretimde gerçek ana unsur değildi. İmparatorlukta toplam zenginliğin ana payı ticaretten gelmekteydi. Bu nedenden dolayı, İslam toplumu karşılaştırılabilen diğer toplumlardan daha dinamik idi. Salt Feodal toplum ve onun toplam zenginliği sadece köylülüğün (serflerin) sömürsünden gelir. İslam'da varlık birikiminin bir payı da özgür yahut yarı-özgür köylülükten ve tahıl satışındandı. Köleler çoğunlukla ya ev işlerinde ya da askeri amaçlarla kullanılıyordu. Özellikle köle askerlerden zamanla 'Memlükler' adıyla geniş ayrıcalıklar üzerinde temellen-dirilen askeri bir (kast) sınıf oluştu.¹⁴¹

¹⁴⁰ Cambridge Ancient History Vol. IX -The Roman Period 133-44 B.C.-, Cambridge, 1932, s.153-157

¹⁴¹ Engineer, agy. s. 212.

Doğrudur, sınıfsal olarak, İslam İmparatorluğunda Roma'daki gibi köleler üretimde temel unsur değildi. Ama yine de 'köle mülkiyetli' toplum olduğuna göre köleler bir tür sınıf oluşturmakta üretimde dolaylı önemli unsur oldukları yadsınamaz. 'Cihat' adı altında yapılan yayılmacı ve istila savaşlarıyla servet birikimine ticaretten çok katkıda bulunan canlı (savaş esiri köleler, hayvanlar) ve cansız (mal-para-toprak,eşya) ganimetin belirleyici unsuru askerlikte kullanılan köleler değil midir? Binlerce Arap olmayan *mevlası* (kölesi) ile cihada çıkan askeri aristokrasi elemanları (kumandanlar) onlara düşene de elkoymuyor muydu 'Al-Sahib' olarak? Ayrıcalıklı memlükler kast'ı, silahlarını sahiplerine çevirip başarılarına karşılık ganimetten paylarını istedikleri andan itibaren oluşmaya başladı. Buna karşılık zenci köle-emekçiler isyanında görüldüğü gibi, köle bilincini kaybetmeyenler de toplumsal hareketlerde yerlerini alıyorlardı. Asghar Ali Engineer gibi yuvarlak sözlerle konuşmak kolay. İmparatorluğun heryanına yayılmış büyük toprak sahiplerinin tarlalarında bahçelerinde çalışan binlerce köleler üretimin ana unsuruyken; su kanalları ve kuyular açan, bataklık kurutan, Şattularab tuzlalarında tarım toprakları oluşturan köleler de üretimin büyük unsurları olmuştur...

Abbasi İslam İmparatorluğunda bu büyük emekçi sınıfsal unsuru harekete geçiren heterodoks İslam, yani Alevilik inancı olmuştur. 14 yıl boyunca Sünni İmparatorluğunu sarsan Zenci köleler ayaklanması için, Farhad Daftary'yi "bu bir ihtilalcı Şiizm ve özellikle İsmailizm hareketiydi" diyor. Gerçekte genel adıyla Heterodoks İslam, yani bir Alevilik hareketi demesi gerekiyordu.

"İSLAM BOLŞEVİKLERİ": KARMATİLER

Babek'in ölümü (837) Hurremilerin gücüne vurulan ölümcül bir darbe oldu. Buna rağmen İran'ın batı eyaletlerinde 9.yüzyılın sonlarına kadar yaşamaya devam ettiler. Bunlar 9. yüzyılda büyük yükseliş gösteren Karmatiliği besledi. Hurremilerin büyük çoğunluğu Karmati oldular. Özellikle Babek-Hurremiliğin merkezi olan Badh sakinleri ve Jibal (Cebel) Kürtlerinin büyük bir bölümünü oluşturan Hurremiler toptan Karmatilere katıldılar. Eğer Karmati öğretisi İran'ın doğu ve güneyinde çok başarılı olduysa, bunu kısmen ülkeyi onlara hazırlamış olan Hurremilere boçludurlar.¹⁴²

Karmatiliğin kurucusu ve bu öğretiye adını veren Aşat oğlu Hamdan Karmat, Küfe yakınında Savad'da oturan bir yük taşıyıcı, yani

¹⁴² G. Hossein Sadighi, Les Mouvements Religieux Iraniens...s. 276-277.

hammaldı. Kendisini yetiştiren Al-Huseyin al-Ahvazi (Ö.865-6) adında bir İsmaili *dai*'siydi. Hamdan'ın ikinci ismi Karmat (Çoğl. Karamita) sözcüğü Arami kökenlidir ve “kızıl gözlü ve kısa bacaklı” anlamlarına gelmektedir.

Karmat-Karamita, Grekçe *gramma-grammata* (yazı-yazılar) sözcüğünden geldiğini söyleyenler de vardır. Taberi'ye göre ise Arami kökenli bu sözcük, “gizli bilgi, gizemli bilgi öğreten” demektir.

Hamdan *Dava* 'yı Küfe çevresindeki köylerde, Irak'ın diğer güney kesimlerinde ve daha geniş bölgelere *Dai*'ler (çağırıcı,davetçi) göndererek örgütledi. Karamita diye anılan yandaşları hızla artmaya başladı. O zamanlar, Suriye'den yönlendirilen bir merkezde birleştirilmiş (İsmaili) *Dava* vardı. Bağdad yakınında Kalwadha'da karargaha sahip olan Hamdan, ilişkide bulunduğu merkezdeki önderlerin otoritesini kabul eder göründü ve asıl kişiliğini sır olarak sakladı. Hamdan Karmat'ın hızlı başarısına yardım eden en büyük öge, 14 yıl süren ve Abbasi yönetimini sarsan Zenci köle-işçilerin yukarıda anlattığımız büyük ayaklanması oldu.

Hamdan Karmat, Abdullah b. Maymun'un düşüncelerini tam anlamıyla İsmaili (Aleviliğinin) gizli öğretilerine dönüştürmüştü. Yola giriş derecelerinden geçerek en yüksek buyruk ve kuralların uzmanı olmuştu. Bu kuralların gücünü kavrayan zeki bir kişi olarak küçük toprak sahipleri yerleşik köylüler ve çölün çocukları Bedeviler üzerindeki ağır vergileri, Nebati köylüleri arasındaki gerginlikleri bizzat körükledi. Bunlar arasında yoğun propaganda uyguladı. Hatta Karmatiler, Bağdad aristokratları ve daha çok aydınlar arasında gizli dernekler halinde örgütlenmişlerdi.¹⁴³ Karmatiler komünistik ilkeleri toplum yaşamında uygulamayı denediler. Öyle ki, bazı çağdaş yazarlar onlara “İslam Bolşevikleri” adını takmıştır. Prof. Hitti, “Onlar, hoşgörülülük ve eşitliği öne aldılar; işçileri ve zanaatkarları loncalarda, yarattıkları inançsal törenler içerisinde örgütlediler. İslam loncalarının en erken tanımı sekizinci yüzyılda *İhvan ı- Safa Risaleleri*'nde (*Tarihi yanlış verilmiş olan bu yapıt hakkında, bu Bölüm'ün sonunda yeterli bilgi vereceğiz. İ.K.*) görülür ki, bunlar bizzat Karmatiler'dir” diye yazmaktadır. Bu ticaret loncaları hareketi, Batı'ya ulaşıp Avrupa loncalarının Free Masonry biçimini etkilemiştir.¹⁴⁴

¹⁴³ Büyük *Enelhak* 'çı (Tanrı benim) mutasavvıf Hallacı Mansur (Ö.921) da bunlardan birine üyeydi ve Karmati gizli örgüt üyesi olmaktan da yargılanmıştı. (Ali Mazaheri, Çev. Bahriye Üçok, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, İstanbul-1972, s. 120.

¹⁴⁴ Asghar Ali Engineer, *The Origin and Development of Islam*, s. 207-208.

Karmati Sosyalistik Devletin Temeli Atılıyor

Irak Karmatileri, 880 yılına doğru sayıca oldukça artmıştı. Hamdan, Ali b. Muhammed al-Burkui'ye ittifak önerisi yaptıysa da, zenci önderi olumlu bakmadı. 874-75'den sonra onlar tarafından Karmatilere başvurular görüldü. Ama, olması gereken bu ittifak gerçekleşmedi. (Aleviliğin) Karmati kurtarıcı ihtilalci hareketi, politik güçsüzlüğü ve mistisizmin uyuşukluğu içinde memnuniyetsizliğin artmış olduğu İmami Şiiler arasında da geniş yandaş topladı.¹⁴⁵

Hamdan'ın başyardımcısı İsmaili-Aleviliğin en büyük *Dai*'lerinden biri olan kayınbiraderi Abdan idi. Abdan (Ö.899) aynı zamanda Karmatiliğin siyasal kuramcısıydı; *Belagat* adını verdiği kitabında gizli yedi derece yarattı ve onu uygulamaya girişti. Irak'da, Güney İran ve Bahreyn'de Zikravayh b.Mihravayh ve Abu Said al-Cenabi gibi *Dai*'ler görevlendirdi.

Yükselen Karmati hareketi, Zenci ihtilalinden beri Güney Irak üzerinde tam egemenliğini kuramamış olan Abbasilerin dikkatinden kaçmaya devam etti. 890-891'de Hamdan, Karmatiler için Küfe yakınlarında *bir toplu yaşama yeri olan Dar al-Hicra kalesini kurdu*. 892 yılında Bağdad yönetimi, Küfe'den gelen bazı haberler temelinde yeni tehlikenin farkına varmaya başladı. Ancak Karmatiler'in 897'deki ilk başkaldırı hareketine karşı hemen önlem alınamadı.

Irak'ta neler oluyordu? Hamdan ile Abdan ne yapıyorlardı? Aşağı Mezopotamya verimli olmasına rağmen çok sağlıksız bir bölgeydi. Çok sayıda geçici tarım işçisi çalıştırılmak üzere bu kesime çekilmişti. Hamdan ve Abdan çeşitli bölgelerden gelmiş ağır baskı altındaki köylüler arasında yanıtı hazır buldular. Komünistik bir düzenin propagandasını yaparak, bu kötü koşullardaki tarım çalışanlarının sempatisini kazandılar. Hamdan ilkönce çeşitli operasyonlar yapabileceği bir üs alanı kurmayı tasarladı. Nuvayri '*Nihayat al Arab*' adlı yapıtında bu üssü şöyle tanımlıyor:

"Bundan sonra bütün *Dai* 'ler toplandı. Tüm gereksinmelerini sağlayacak bir yer sağlamaya karar verdiler. Burası onların saklanma-korunma yeri ve çeşitli bölgelerden gelmiş göçmenlerin (Karmatilerin) merkezi, toplandıkları yer olacaktı. Küfe çevresinde kırsal alanda bir yer seçtiler. Burası yüksek kayalık ve uçurumları bulunan bir yerd. Buraya aşılması ve ulaşılması güç bir kale inşa ettiler. Genişliği 13.44 m. olan surların çevresinde geniş hendek vardı. Bu kale inşaatını çok

¹⁴⁵ Farhad Daftary, agy. s.116-117.

kısa bir zamanda tamamlayıp, onun içinde çok büyük bir bina yaptılar. Heryandan gelen kadın ve erkekleri buraya yerleştirdiler. Adına Dar al Hicra (Göçmenler Evi) denildi. Yıl: Hicri 277 (891).¹⁴⁶

Hamdan komünistik modele çok yakın, mükemmel bir ekonomik sistem geliştirdi. Hamdan'ın sayesinde Arab kabileler arasında İsmaili Aleviliği fazlasıyla yayıldı. Heryandan toplanıp gelen insanlar, büyük ve tek bir aile gibi buraya yerleşmeye başladılar. Hamdan mülklerden, koyunlar keçiler ve ziynetten gelen gelirleri toplamak için köylerdeki *Dai*'leri görevlendirdi. Bu toplananlar ortak hazineyi oluşturdu. Buradan giyinip çıplaklıklarını örtündüler. Harcamalar, duyulan ihtiyaca göre yapılıyordu. Hiçkimse yoksul değildi. ve hiçkimse bir diğerinden zengin değildi. Bütün erkekler, daha fazla üreterek daha fazla itibar kazanmak için çalışıyorlardı.

Kadınlar örgü ve dokumadan, çocuklar kuş bakımından kazandıklarını biriktirdiler. Sonra herkes kazançlarını getirip *Dai*'ye teslim etti. Hiçkimse kılıcından ve silahından başka bir şeyin sahibi değildi. Bu ekonomik siyasetle Karmatiler, pek çok gayri memnun kabileleri ve (*Mevali*) yabancıları kendilerine çektiler. Ana üs alanı olarak hizmet gören kalelerinden, Abbasi iktidarı kalelerine hücumlar yaptılar.¹⁴⁷

Halife al-Mutadid, Irak'ta 900 ve 902 yıllarında Karmatiler'in üç başkaldırı girişimini bastırdı. Nawbakti ve Al Kummi'nin Karmati öğretisinin yaratıcılarının Hamdan Karmat ve Abdan olduğunu yazması; İbn Rizam ve Akhu Muhsin'in de bunu onaylamalarına rağmen Fatımi İsmaili kaynakları bu iki önemli kişinin adını bile anmazlar. Bu durum merkezi önderlikle, yani doğrusu Fatımi İsmaililerle aralarında çıkan anlaşmazlığa bağlanabilir.¹⁴⁸ Belki daha doğrusu Fatımi hanedanının Şeriatla uzlaşması, ortodokslaşmasından kaynaklanmaktadır.

İran Karmatileri

İsmaili Aleviliğinin Karmati hareketi, 870'lerde Irak'tan başka yerlerde de başlamıştı. Güney İran'daki misyon, Irak Karmati önderlerinin gözetiminde ortaya çıktı. Abu Said al-Hasan al-Cannabi, Fars kıyı-

¹⁴⁶ Marshall G. S. Hodgson, *The Order of Assassins, The Struggle of the Early Nizari Ismailis Against the Islamic World* (USA, 1980) adlı kitabında (s.78) İsmaililerin Dar al-Hicra ideali ve kaleler ele geçirme siyasetinin kaynağını, Muhammed Peygamberin Mekke'den Medine'ye hicreti olayına bağlamakta ve "Medine İslamın ilk Dar al-Hicra'sı, yani göçmenler evidir. Koğuştur- ulmaktan kaçmak zorunda kaldığı inançsızların topraklarına oradan zaferle geri döndü..." demektedir.

¹⁴⁷ Asghar A.Engineer, agy. s. 31.

¹⁴⁸ F.Daftary,agy. s. 117.

sı üzerindeki Cannaba'da doğmuş. Eğitimi ise Abdan'dan almıştı. Önce bu bölgede büyük başarılar kazanmış olan Abu Said başka yere gönderilince, oraya Abdan'ın kardeşi al-Mamun atanmış. Kendini öylesine saydırıp kabul ettirmişti ki, oradaki Karmatiler Mamuniyya adıyla anılıyorlardı.¹⁴⁹

Bahreyn Karmatileri

Hamdan, 886'larda dava'nın ulaşmış olduğu Doğu Arabistan'da Bahreyn'e 894 yılında Abu Said al-Jannabi'yi gönderdi. Bahreyn'deki misyonu ona emanet etti. Tanınmış bir yerli ailenin önderi olan Al-Hasan b.Sanbar'ın kızıyla evlenen Abu Said, orada oturan İranlılar ve Bedeviler arasında hızla taraftar kazandı. 899'a doğru, Rabii kabilesinin önemli desteğiyle Abu Said, Bahreyn'in büyük bir bölümünü egemenliği altına aldı. Doğu Arabistan kıyıları üzerindeki Katif'i de ele geçirince Basra'ya da korku salmaya neden oldu. 900'de Bahreyn Karmatileri, Bahreyn'in eski başkenti ve Abbasi valilerinin oturduğu Hacar'ın dış mahallelerini kontrolü altına aldılar.

Halife Mutadid, onlara karşı gönüllülerden kurulu 2000 kişilik bir birlik gönderdiyse de hepsi yokedildi. 903'de uzun bir kuşatmadan sonra Hacar'a boyun eğdirildi. Abu Said karargahını Al Ahsa'ya taşıdı. 906'da burasını başkent yaptı. Abu Said'in ikinci halefinden sonra bu çevrede bir kale inşa edildi. Daha sonra Bahreyn Karmatileri, Yamama ve Uman dahil bitişik bölgelere egemenliklerini genişlettiler. Abu said gerçekten hemen hemen 2 yüzyıl sürmüş olan zengin ve başarılı bir devlet kurmuştu. Ancak, sadece Sünni Abbasi devletinin değil, aynı zamanda Fatımilerin de tehdidi altında bulunuyordu.¹⁵⁰

Abu Said'den sonra yerine oğlu Abu'l Kasım (913-23) geçti. Arkasında Abu Tahir Süleyman Bahreyn Karmati devletininin 20 yıl başında kaldı ve Sünni Abbasi halifelerine kan kusturdu. Irak ve Suriye içlerine yaptıkları sürekli akınlarla kentleri ve diğer yerleşim birimlerini yağma ediyorlardı. Basra, Küfe, Al Anbar gibi kentler Abu Tahir'in defalarca yağmasına uğradı. 927'de Bağdad'ı ele geçirmesine az kalmıştı. Munis al-Kadim tarafından zorlukla önlendi. Hac mevsiminde, büyük gösterişler içinde ve kölelerin taşıdığı omuzarabalarıyla (tahtırevanlarla), Mekke'ye hacı olmaya giden zenginlerin katıldığı büyük kervanların soyulması adet olmuştu. Abu Tahir Süleyman'ın bilinen en büyük saldırı ve talan eylemi 930 yılının Ocak ayında, 600 atlı

¹⁴⁹ F.Daftary, agy.s.118.

¹⁵⁰ F.Daftary, s.119.

ve 900 yüz yaya askeriyle Mekke'yi basmasıdır. Bu baskında büyük camiler yıkılmış ve Kabe'ye de saldırıda bulunularak, kutsal sayılan ve Cennetten geldiğine inanılan Hacer al-Esved (kara taş) yerinden sökülmüş. Al Ahsa'ya, başkente götürülmüştür. Taş 951 yılına kadar orada kalmıştır. Bununla İslam çağının sonunun geldiğine işaret ediyorlardı. Hacer al- Esved'in geri verilmesi ve Hacılar bir daha saldırılmaması için Bağdad, heryıl Bahreyn Karmati Devletine yüklü bir vergi vermeye başlamıştı. Kara Taşı ise, ancak 934 anlaşması gereğince ve Fatımilerin ricası üzerine, 21 yıl sonra kendileri götürüp yerine koydu.

Savaş ganimetleri, talanlar, harç ve vergilerden gelen tüm kazançlar Karmati toplumunun Dar al Hicra'larındaki ortak hazinesine yatırılıyordu. Bir sosyalistik federe devlet sistemi içerisinde ayrı bölgelerdeki başkentler-Dar al-Hicra'lar birbirleriyle ilişki halindeydiler.

Abu Said tarafından daha da geliştirilen yönetim düzeninde 'ortakçı ve eşitlikçi ilkeler' büyük rol oynamış. Bu ilkeler, herkesin aynı şeylere sahip olması, tarım arazisini işlenişi, vergilerin toplanması, harcamaların düzenlenmesi ve olanakları kısıtlı olanlara çeşitli tiplerde devlet yardımı yapılmasında gözükür. Devlet birey yaşamının her türlü güvencesini sağlamıştır. Elbette ki, kendi dışında bulunan dünyanın aynı yönetim sistemine geçmeden uzun süre yaşayamayacaklarını düşünemediler.

Toplum işlerinin yönetimi Al İkdaniyya adını taşıyan danışma meclisinin kararlarıyla gerçekleşiyordu. Bu Meclis nüfuzlu ailelerin temsilcileri ve yüksek dereceli memurlardan oluşuyordu. Devlet, Bahreyn Karmatilerinin, yani vatandaşların iyiliği ve sağlığı için vardır. Orada kurulan devlet düzeni; İbn Hawkal gibi keskin gözlemci ve 1051'de Al Ahsa'yı ziyaret eden Nasır Husrev gibi yazarların birçoğunda hayranlık uyandırmıştır.¹⁵¹ Nasr-i Khusrav'ın anlattıklarından kısa bir özetle konuyu bağlayalım:

"Al Ahsa'da 20 binden fazla eli silah tutan insan vardı ve orada büyük bir kentte görülmesi gereken herşeyi görmek mümkündü. Dar al Hicra adı verilen hükümet sarayı geniştir... Bu Cumhuriyet, herbiri bir yardımcıya (vezire) sahip 6 kral tarafından yönetilir. Bu oniki kişi aralarında çok iyi anlaşır; toplantılarda iki karşılıklı sıraya, biri diğerinin karşısına gelmek üzere otururlar ve ülkenin bütün işlerinde ortaklaşa karar verirler... Devlet mutlak olarak laikleştirilmiştir; oruçsuz, namazsız ve hacsız bir toplum. Cami de yoktur. Bununla birlikte,

¹⁵¹ Farhad Daftary, agy.s.119-120.

İranlı bir zengin tüccar ibadet etmek isteyen yabancılar için bir cami yaptırma izni almıştı... Eğer bir evin veya değirmenin parasız sahibi, bu yerleri onarmak veya geliştirmek isterse devlet ona hazinece beslenen kölelerden yardımcı gönderirdi ve birşey ödemek gerekmezdi Zengibar'dan satın alınmış devlet kölelerinin sayısı 30 bini bulmaktaydı. Onlar Cumhuriyetin bahçelerinde çalışırlardı... Halkın buğdayı parasız öğütülürdü... Yöneticiler yurttaşlarla kendilerini eşit tutarlar, hitaplarda ayrılık gözetmezlerdi..."¹⁵²

Heterodoks İslam, yani Alevi inançlı Arap, Kürt, Türk, Bedevi, Nebati, Pers, Nubialı, Arami vb. çeşitli etnik kökenden gelmiş insanlardan oluşan Karmati toplumunun kurduğu, yaklaşık iki yüz yıl süren *Karmati Sosyalistik Federasyonu*'nun sonuncusu Bahreyn Karmati devletinin yıkılmasında da Türklerin rolünü görüyoruz. Sultan Melikşah'ın kumandanlarından Artuk Bey, 1076-77 yılında, Abbasi halifesi adına Al Ahse ve Bahreyn'e yaptığı bir seferde Karmatileri itaat altına alıyor.¹⁵³ Son olarak, *Urfalı Mateos Vekayinamesi*'nde, 1157-58'de bir Hristiyan beyinin Besni yakınındaki Kaysun kalesinde kardeşine 'Karmud, yani Karmati denilen bazı adamlar verdiğini' söylüyor kaleyi koruması için.¹⁵⁴ Bu gösteriyor ki, Karmati inanç, yaşam görüşü ve düşüncesi 12. yy'da Anadolu'ya girmiştir. 70-80 yıl sonraki büyük Babai Halk ayaklanmasının inançsal ve kuramsal tohumlarını Karmatiler atacaklardır.

Nasir Husrev'in *Sefername*'sinde Bahreyn Karmatilerini Başkenti AL-AHSA

İsmaili Dai'si Nasir Husrev, Hamiduddin Abu Muin Nasir bin Khusrav bin Harith al-Qubandiyani adıyla tanınmış bir ozan, bir düşünürdü. Kendisi, Doğu'nun gerçek akıl sıralamasında baş yeri alır. 394/1003 yılında doğdu ve 439/1047'de Mısır'a gitmeden önce Selçuklu Sultanı Ertuğrul'un kardeşi emir Çağrı Bey'in sarayında katip olarak çalışıyor ve vergi toplama görevine çıkıyordu.

Büyük bir düşünür ve geniş bilgi sahibi bir yazar olduğundan başka, Nasir Husrev ayrıca çok seçkin bir gezgindi. Belh'den Mısır'a, oradan Mekke'ye, sonra da Basra yoluyla İran'a ve son olarak Belh'e

¹⁵² 'Sefername'den özetle aktaran Ali Mazeheri, Çev.Bahriye Üçok, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s.120-121

¹⁵³ E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara-1991, s.243

¹⁵⁴ *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye çeviren: Hrant D.Andreasyan, 2.Baskı, Ankara, 1987, s.316, dipnt. 62.

dönerek katettiği uzaklık, türbeler ve benzeri yerlere yaptığı kısa gezintiler sayılmadığı halde, yaklaşık 2220 parasang (13 320 km.) tutmaktadır. Kardeşi Abu Said ve bir Hintli hizmetçi ve bazı yük hayvanlarının eşlik ettiği gezisi 437/1045 yılı içinde başladı. 1047'de Mısır'a vardı. Fatimi halifesi al-Mustansir ile görüştü ve orada 1050'ye kadar üç yıl yaşadı. Aynı yıl Horasan ve Badahşan'a *hüccet* olarak atandı ve dönüş başladı. Bugün Afganistan, Tacikistan, Çin, Çitral, Hunza, Gilgit, Pamir, Yarkent vb. bölge ve ülkelerde milyonlarca İsmaililerin varlığı kuşkusuz onun yorulmak bilmeyen çalışma ve çabalarına borçludur. O yaşamının geri kalanını, 481/1088'de öldüğü Yamgan'ın çıplak-soğuk vadisi içinde geçirdi. "*Wajh-i Din*"¹⁵⁵ girişinde Seyyed Hossein Nasr, onu şöyle tanımlar: "O en büyük İslam filozofudur ve genelde İslam'ın, özelde ise İsmaililiğin büyük aydın kişiliği olarak incelenmeye her zaman layıktır."

Bu kısa girişle tanıtmaya çalıştığımız Nasir Husrev'in Mısır'daki yaşadığı süreyi de içine alan yaklaşık 7 yıllık gezisini anlattığı "*Sefer-name*" adlı kitabını, 1986'da Jr. W.M. Thackston, ilk kez tam olarak İngilizceye çevirmiştir. Bu yapının "Lahsa'nın (Al-Ahsa) Tanıtımı" bölümünün tam Türkçe çevirisini aşağıda veriyoruz. Böylece bir görgü tanığının ağzından; Bahreyn Karmatileri başkentinin, yıkılışından (1076-77) 25-26 yıl önceki durumu hakkında ayrıntılı bilgi edinmiş olacağız:

"Yamama'dan Lahsa'ya kırk fersah (6x40 km) tutuyor. Kış mevsiminde rahatlıkla seyahat edilebilir, çünkü kuyularda içilecek yağmur suları toplanmaktadır. Yazın bu kuyular kurudur. Hangi yönden olursa olsun, Lahsa kentine ulaşmak için uçsuz bucaksız çölü geçmeniz gerekir. Bir yöneticiye sahip olan Lahsa'ya en yakın kent Basra, yüz elli fersah (900 km) uzaklıkta bulunmaktadır. Ama, Lahsa'ya saldırma girişiminde bulunan bir Basra yöneticisi asla olmadı."

"Kasaba uzağında yeralan bütün köyler ve bağlantıları (*çiftlikler, tarla, bağ-bahçeler İ.K.*), kurutulmuş çamur tuğla, yani kerpiçten yapılma dört konsantrik (içiçe) daireler durumundaki kuvvetli surlar tarafından kuşatılmıştır. Bu surlar arasındaki uzaklık aşağı yukarı bir fersahtır (6 km.) ve kasabanın iç tarafında, her biri beş değirmen taşı yuvarlaklığında (çapı yaklaşık 4,50 m.) muazzam kuyular vardır. Bölgenin bütün suyunun, hiç kimse duvarların dışına çıkmasını diye kullanıma konulması gerekiyordu. Gerçekten bu surların içerisinde, bir

¹⁵⁵ Ed.: Ghulam Reza Aavani, Tehran, 1977, p.1.

büyük kentin bütün donanımına sahip, muazzam bir kasaba kurulmuştur.¹⁵⁶ Al-Ahsa'da yirmi binden fazla asker vardı.”

“Diyorlardı ki, halkı İslam'ı uygulamaktan alıkoyan ve onları namaz kılma ve oruç tutma gibi dinsel zorunluluklardan kurtaran yönetici bir Şerif vardı. Böyle konularda en yüksek yetkili kendisinin olduğu iddiasıyla bunları gerçekleştirdi. Onun adı Abu Said'di. (*Hakkında yukarıda geniş bilgi verildi. İ.K.*) kasaba halkına hangi mezhebe bağlı oldukları sorduğunuz zaman, *Busaydi (Abu Saidci İ.K.)* olduklarını söylüyorlardı. Onlar ne namaz kılıyor ne oruç tutuyorlar, fakat Muhammed'e ve onun peygamberliğine inanıyorlardı. Abu Said kendilerine, ölümünden sonra yeniden aralarına döneceğini söylemiş ve onun mezarı kentin iç kısmına yapılan güzel bir türbeye konulmuştu. O, altı manevi oğluna, kendisi yeniden (yaşama) dönünceye kadar kurduğu yönetimi, aralarında kavga etmeksizin eşitlik ve adalet içinde sürdürmeleri gerektiği buyruğunu vermişti. Şimdi onlar, devlet konutu olan ve altı kralın hepsini bir yerde uzlaştıran bir tahtın bulunduğu bir saraya sahiptirler (*Dar al-Hicra kastediliyor. İ.K.*). Orada tam bir uyum ve ahenk içinde yönetimlerini sürdürüyorlar. Bu kralların aynı zamanda altı tane de vezirleri bulunmaktadır. Kralların hepsi birden sıra halinde tahtlarında otururlarken, vezirler de karşılardaki diğer koltuklara, ya da sedirler üzerine yerleşiyorlar. Böylece bütün (devlet) işleri karşılıklı görüşme ve danışma içinde ele alınarak kotarılıyordu. Ben orada bulunduğum sırada bu yöneticilerin, bahçelerde ve tarlalarda çalışan Habeşli ve Zengibarlı (Tanzanya) otuz bin kölesi vardı.”¹⁵⁷

¹⁵⁶ Jr. W.M. Thackston'ın "Safar-Name" çevirisine önsöz yazan ve Mazdekizm incelemesinden tanıdığımız Colombia Üniversitesi Prof.larından Ehsan Yarshater: "Bahrain yakınında, Al-Ahsa'daki küçük 'komünistik' Karmati kent-devleti hakkında onun (Nasır Husrev'in) yaptığı açıklama, özel bir ilgiden ileri gelmektedir" diyor. Görüldüğü gibi o al-Ahsa'yı bir kent-devlet olarak değerlendirmekte. Ama bize göre, salyangoz kabuğu prototipi bir komünistik köy-kent devleti tasanının uygulaması karşısında bulunuyoruz. En geniş daireleri oluşturan dış surlar arasındaki alanlarda köyler, çiftlikler, tarlalar-sebzelikler, bağ-bahçeler bulunurken; gittikçe küçülen iç daireler arasında bütün donanımıyla bir kent çekirdeğinin varlığı ortaya çıkıyor. Merkeze doğru küçülen her sur daire yayı arasında bir fersah, yani 6 km'lik uzaklık bulunduğunu gözönünde tutarsak, kent ve devlet yönetimi çekirdeğini oluşturan merkez dairenin çapı da büyük olasılıkla 6 km idi. Böyle olunca, en dış dairenin, yani tüm köykent-devlet alanının çapı: $2 \times (3 \times 6) + 6 = 42$ km.dir. Demek ki, 25 yıl sonra (1076-7) Selçuklu prenslerinden Artuk beyin yerle bir edeceği Karmatilerin komünistik köykent-devleti al-Ahsa, yaklaşık 1385 km.karelik bir alanı kaplıyordu.

¹⁵⁷ Sınıfsal farkların ve özel mülkiyetin olmadığı Karmati laik toplumunun, kendine özgü eşitlikçi-ortakçı komünistik yönetimi, görülüyor ki köleliği kaldırmamıştır. Önceki sayfa-

“Köylülerden vergi alınmıyordu. Onlardan herhangi biri, ne zaman yoksulluk ve borç anlaşması yüzünden sıkıntıya düşse, borçlunun işleri açılınca dek gereksinimlerini karşılıyorlardı. Eğer bir kimse, bir başkasına borçlu ise, borç veren, borcun miktarından fazlasını talep edemezdi (*yani faiz yoktu. İ.K.*).”

“Kente gelen herhangi bir yabancıya, eğer geçimini sağlayacak bir mesleği, bir zanaatı varsa, iş ve ticari araçlarını satın alabileceği yeterlikte para veriliyor; böylece adam kendi işini kuruyordu. Bu parayı devlete, ne kadar almışsa o miktarda ödemek durumundaydı. Eğer bir kimsenin elinde bulunan mülkü ya da araç-gereçleri zarara uğrar ve mal sahibi gerekli onarımları yapmaya gücü yetmezse, yöneticiler kendi kölelerini bu onarımları yapmak için görevlendiriyor ve mal sahibinden hiçbir karşılık alınmıyor. Ayrıca onların Lahsa’nın içinde, bütün vatandaşların tahıllarını parasız öğütüp un yaptıkları birçok değirmenleri vardı. Bu değirmen yapılarının bakım işi ve değirmencilerin maaşı yöneticiler tarafından ödeniyordu. Yöneticilerin her birine basitçe “*sahip*” ve vezirlere de, “*danışman*”deniliyordu.”

“Daha önce Lahsa’da Cuma camisi yoktu; hiçbir şekilde vaaz verme ve toplulukla namaz kılma uygulanmıyordu. Ahmet oğlu Ali adında çok zengin ve hacı olan İranlı bir Müslüman, kentten geçen hac yolcularının (bu gereksinimlerini) sağlamak maksadıyla bir cami yaptırdı.”

“Ticaret işlemlerinde, paketler içinde saklanan ve her biri altı bin dirhem ağırlığa(değere) eşit olan kurşun kuponlar kullanılıyordu. Herhangi birşey için ödeme yaparken, kurşun kuponları sayma gereği bile duymadan, oldukları gibi alıyorlardı. Ancak, hiçkimse bu para birimini dışarıya çıkarmazdı. Ayrıca burada Basra ve başka yerlere dışsatımı yapılan zarif omuz şalları, eşarplar dokunmaktadır.”

“Bu insanlar, kendileri kılmadıkları halde, kimsenin namaz kılmasını engellemiyorlar. Yönetici, kendisiyle konuşan bir kimseye alçak-

larda genişçe anlattığımız Ali b. Muhammed’in önderliğinde 14 yıl süren Zenci köle-işçilerin ayaklanması ve büyük mücadelelerinin bile hedefinde köleliğin kaldırılması yoktu; onların yaşam koşullarının düzeltilmesi ve onlara sahiplerinin hayvan gibi değil insanca davranmaları isteniyordu. Anlaşıyor ki Karmati yönetimi bunu başarmış; özel kişilerin mülkiyetinde mal-mülk olmadığı gibi, kimsenin kölesi de yoktu. Kölelerin dereceleri yükselmiş, onların sahibi Karmati devlet yönetiminin kendisi olmuştur. Böylece yaşam koşulları düzelmiş 30 000 köle, Karmati toplumsal üretiminde çok önemli unsur olmuştur. Toplumun özgür erkekleri askerdi; onların özel mal olarak sadece kılıç ve yayları vardı. Sayıları 20 000 olduğuna göre, ana-baba ve en az iki çocuklu aile olduklarını düşünersek, Lahsa’da en az 80 000 özgür yurttaş, 30 000 köle ve sayıları bilinmeyen yabancılarla birlikte 120 000’den fazla insan yaşadığını söyleyebiliriz.

gönüllükle ve en nazik bir biçimde yanıt vermektedir ve ayrıca şaraba düşkünlük de yoktur.”

“Taç ve hamutuyla koşumlanmış bir at Abu Said’in türbesinin yanında daima bağlı tutuluyor ve onun yeniden kalkacağı ve bineceği vakit için sürekli olarak gece ve gündüz bir bekçi atın bakımını yapıyordu. Abu Said oğullarına demiş ki: ‘Ben yeniden aranızda geldiğim zaman, beni tanıyamıyacaksınız. İşaret, kendi kılıcımla boynumu vurmanız olacak. Eğer o ben isem, derhal yaşama geri döneceğim (yeniden dirileceğim).’ Aslında o bu koşulu, başka hiçbir kimse kendisi olduğunu ileri sürmemesi için koymuştu.”

“Bağdad halifeleri zamanında, yöneticilerden biri Mekke’ye saldırdı (*Yukarıda açıklandığı üzere bu kişi Tahir b.Süleyman idi ve 930 yılı Ocak ayında Mekke’ye saldırmıştı. İ.K.*). O sırada Kabeyi tavaf etmekte olan çok sayıda insan öldürdü. Siyah Taşı (Hacer el-Esved) Kabe’nin köşesinden söküp, Lahsa’ya getirmişlerdi. Onlar bu taşla, halkı oraya çeken bir “insan mıknatısı” demişlerdi. Aslında halkı oraya sürükleycn Muhammed’in büyüklüğünü ve soyluluğunu, o taşın silip götürdüğünün onların farkında olmadıklarını söylüyorlardı. Çünkü, hiçkimse ona özel bir saygı göstermeden, Siyah Taş orada çağlardan beri durmaktaydı. Sonunda Siyah Taş parayla geri satın alındı ve (21 yıl sonra, İ.K.) yerine kondu.”

“Lahsa kentinde, et için köpek, kedi, eşek, inek, koyun vb. gibi her çeşit hayvan satılmaktadır ve müşteriler ne satın alacaklarını bilsinler diye etin yanına, hangi hayvanınsa onun derisi ve başı konuluyordu. (*Anlaşıyor ki, Lahsa’da kedi ve köpek eti yiyen Uzak Doğu ülkelerinden insanlar da yaşamaktaydı. Bu, Karmatilerin o ülkelerle ticari ilişkilerde bulunduklarını gösterebilir. İ.K.*) Zor yürüyecek ağırlığa ulaşınca dek, tıpkı otlatılıp beslenmiş koyunlar gibi köpekleri semirtiyorlar; boğazlandıktan sonra onlar yeniliyordu.”

“Deniz Lahsa’nın yedi fersah (42 km) doğusundadır. Onbeş fersah (90 km.) uzaklıktaki Bahreyn adası bu denizdedir. Orada büyük bir kent ve birçok palmye korulukları bulunmaktadır. O denizin sularında inci bulunmakta ve dalgıçların çıkardıklarının yarısı Lahsa Sultanlığına aittir. Lahsa’nın güneyinde, Arap yanmadası üzerinde bulunan Oman var, fakat üç tarafı geçilmesi olanaksız olan çöl ile kaplıdır. Oman bölgesi seksen fersah kare ve (iklimi) tropikaldir; orada *nargil* adını verdikleri Hindistan cevizi yetişir. Oman’ın tam doğusunda, denizin karşı kıyısında Kish ve Mokran bulunmaktadır. Oman’ın güneyi Aden’dir. Diğer yönde ise Fars eyaleti bulunur.”

“Lahsa’da o kadar çok hurma vardır ki, hayvanlar onunla besleniyor ve bazı zamanlar bin maund’dan (16 tona yakın) fazlası bir dinara

satılıyordu. Lahsa'nın yedi parasang (42 km) kuzeyindeki bölgenin adı Katif'tir. Burada da büyük bir kasaba ve pek çok hurma ağaçları vardır. Oralı bir Arap emiri bir keresinde Lahsa'ya saldırmış ve bir yıl boyu kuşatmayı sürdürmüştü. Lahsa'nın surlarından ancak birini ele geçirmiş ve fazla şey elde edememesine rağmen çok hasar yapmış. O beni gördüğü zaman; onlar dinsiz olduklarına göre, Lahsa'yı almak kendisi için yıldızların bir şey gösterip göstermediğini sordu. Ona, benim fikrime göre ise, Lahsa halkı ve bedevilerin, o bir yıl boyunca asla tapınma abdesti almayan halk olarak, herhangi bir kimsenin dinsizliğe yakınlığı kadar yakın olduklarını söylemenin uygun bulunduğunu anlattım. Kayda geçtiğim bu şeyler benim kendi deneyimlerime dayanıyor, yanlış söylentilere değil. Çünkü ben birbirini izleyen dokuz ay boyunca ve ara vermeden onların arasında kaldım.”

“Sütlerini içemiyordum ve her ne zaman içmek için su istesem, yeline bana süt sundular. Ben süt değil su ricasında bulununca da bana, 'her nerede su görürseniz, onu orada rica ediniz' diyorlardı. Onlar bütün ömürleri içinde bir hamam ya da akar su asla görmemişlerdi.”

“Şimdi artık kendi öyküme döneyim: Yamama'dan Basra'ya gitmek üzere yola çıktığımda, sulu ve susuz bazı yol konaklama yerlerine uğradım. 443 Hicri yılın 20 Şaban'ında (27 Aralık 1051) Basra'ya vardık.”¹⁵⁸

Babailer ve Babai Ayaklanması

1239-1240 tarihinde Anadolu'da yükselen, Baba İlyas-Baba İshak ikilisi önderliğindeki toplumsal başkaldırıyı, büyük halk ayaklanmasını, Aleviliğin ihtilalci siyasetlerinden Babailik yaratmıştır. Babailik toplumsal halk hareketi, Babek-Hurremi ve Karmati- Mazdek kömünizmi ihtilalci geleneğinin Anadolu'daki yansımasıdır.

Ernst Werner: “Babai ayaklanmasının, Türkmenliğin artan öneminin ve Sultanlığın feodal çözülüşünün ifadesi olduğu söylenmelidir. İsyan aynı zamanda anti-feodal özellikler edindi ve böylece bir sınıf savaşı kimliğine büründü.” diyor.¹⁵⁹

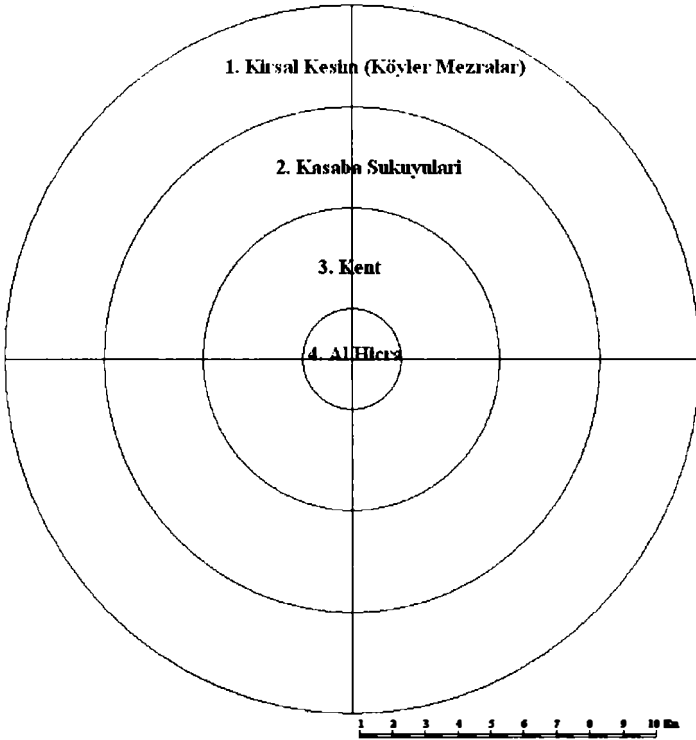
Babai ayaklanmasını sadece Türkmenliğin artan önemine bağlamak doğru olamaz. Çünkü Babai Hareketi içinde Türkmen boyları çoğunluğu oluşturmakla birlikte Kürtler, Ermeniler, başka Hristiyan gruplar da bulunuyordu, yani ezilen ve baskı altındaki halk sınıflarıydı onlar. Selçuklu Sultanı ve Emirlerinin (feodal beylerin) ordularında da

¹⁵⁸ W.M. Thackston, Jr., *Naser e-Khosraw's Book of Travels (SAFARNAME)*, State University of New York, Press, State University Plaza, Albany, N.Y., 1986, s.86-90

¹⁵⁹ E.Werner, Çevirenler: O.Esen-Y.Öner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, İst. 1986, s.98

Türkmenler vardı ve Sultanlığa başkaldırmış Türkmenlerle çarpışıyorlardı. Eğer Türkmenlik belirleyici olsaydı, kılıçlarını soydaşlarına değil, toptan feodallara çekerlerdi. Gerçekte çekenler olmadı değil; bazıları isyancıların yanında yer aldı, bazıları da kaçıp uzaklaştı, beylerini terkettiler. Ama nedenlerinin Türkmenlikle değil, inançla ilişkisi vardı. Nevar ki, yukarıda anlattığımız gibi Babek'le savaşmaya gönderilen Halife ordusundan ayrılarak, 20 bin kişilik birliğiyle karşı tarafa geçen, Noktay benzeri bir Türkmen Emir katılmamıştı Babai saflarına.

**Nasir Husrev'in Tanımlamasına Göre
Bahreyn Karmetileri Baskenti
Al-Ahsa'nın Tahmini Krokisi**

Sultanı ve beyleri Babai isyancılarının elinden kurtarmak, birkaç bin (tarihler sadece bin yazıyor) demir donlu paralı Frank şövalyeleri-

ne kaldı. Savaştan kaçan ya da isyancılara karışan Türkmen askerleri de tıpkı Babailer gibi, Baba İlyas'ın "Baba Resullah, yani Allah'ın Elçisi Baba" olduğuna inanmaya başlamış. Herkes onun mucizevi gücünden yardım bekliyor. Getireceği toplumsal adaletle kendilerini kurtaracak ahir zaman Peygamberi olarak görüyordu. Demek ki belirleyicilik, inanç ögesinin örtü olarak kullanılmasında aranmalıdır.

Çünkü Ortaçağın özelliği buydu; baskı altındaki kitleleri harekete geçirmek için bir peygamberin ortaya çıkması ve onların sınıfsal çıkarlarını koruyup gözlemesi gerekiyordu. Bu da egemen sınıfın din ve inançlarıyla olamazdı. Baba İlyas, o dönemden kalan kaynakların (Dominiken misyoneri Saint-Quentin'li Simon, Suriyeli Arap yazar Sibte al-Cezvi, Süryani tarihçi Bar Harbeus Gregorius Abu'l-Farac'ın yazıları) belirttiği gibi, "Baba Resulullah" olarak ün yapmış; sadece Alevi Türkmen halkın değil, tüm ezilen Sünni ve gayri-Müslim yerleşik ve göçer kırsal topluluklar arasında, "Tanrı'nın Baba'ya görüldüğü, ona Sultanlık bağışladığı ve kendilerini kurtaracağı" yayılmıştı. Dönemin merkezi feodal yönetim ve beylerinin baskısı altındaki toplum, onu "Peygamber" kişiliğine büründürerek bir kurtarıcı kabul etmişti.

Gordlevski'nin Babai hareketinde belirleyici tanımlamaları çok yerindedir; "Mazdek öğretisinin yankıları duyulmaktadır" diyor ve sürdürüyor: "Köy, kentin üzerine yürüdü. Kölece çalışmanın perişan ettiği köylülerle, zulmedici feodallar arasındaki karşıtlıktan yükselen gerçek bir sınıf savaşıymıydı. Eski düzen, köylüleri, barış zamanında feodal için çalışmaya, savaş zamanında ise onun uğrunda kan dökmeye zorluyordu".¹⁶⁰ Belki bu açıklama E.Werner'in, "Sultanlığın feodal çözülüşünün ifadesi" söylemine ışık tutabilir.

Ayaklanmanın gerçek önderi Baba Resul adıyla tanınan ve kutsanan Baba İlyas Horasani'dir. Hareketin örgütlendiği ve yönetildiği karargah Baba İlyas'ın Haraşna'daki (Amasya- Çat köyü) dergahıydı. İnanç örtüsüyle kitleleri peşinden sürükleyen bu büyük sınıf savaşımının planı ve taktik çizgileri burada çizilmiştir. Baba İlyas'ın Anadolu halkları arasına propaganda için dağıtmış olduğu 60 halifesinden en tanınmış ve hareketin başkumandanı (Server-i leşkeran) ise Baba İshak'tır. Şami, yani Şamlı lakabını taşıyan, Adıyaman yöresinde yaşamış ve propagandasını yürütmüş olan Baba İshak, olasılıkla Şam Bayadı Türkmenlerine mensuptu. Ancak onun yerli Hristiyanlardan ya da Kürt kökenli olduğu da ileri sürülmektedir. Baba İshak'tan sonra Şeyh Edebali, Emircem Baba, Ayna

¹⁶⁰ V.Gordlevski, Çev. Azer Yaran, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Ankara-1988, s.180.

Dövlə, Şeyh Osman, Hacı Mihman, Şeyh Edebali, Karaca Ahmet, Geyikli Baba vb. gibi birçok Babai halifeleri bilinmektedir. Bunlar arasında, hareketle ilgili olarak, Türkçü-İslamcı yazar ve tarihçilerin ileri sürdüklerinin tam tersine, Hacı Bektaş da öne çıkmaktadır.

Babai Siyasetinin İnançsal Temelleri

Rum (Anadolu) Selçukluları döneminde feodal beylere (atabeyler, emirler) topraklar sultan tarafından temlik edilmekte ve bunlar üzerinde yaşayan köylülerden vergi toplama hakkı verilen yurtlar olarak bilinmektedir. Toprağı kullanma ile birlikte -satış, devretme ve miras hakkı kuşkulu- toprak üzerinde özel mülkiyet kurumu doğmuştur.¹⁶¹

Bu dönemde büyük zenginlikler feodalların ellerinde yoğunlaşmış olsa da, tarım ürünleri, değiş tokuş edilen ya da satın alınan mallar ve mamul mallar, savaş ganimeti sultana gidiyordu. Sultanın evlenmesi durumunda, ya da başkentte bulunmadığı uzunca bir süreden sonra dönüşünde bu, feodallara duyurulur ve onlar da sultanın sarayına armağanlar götürmek zorundadırlar. Sultan, gezi ve ziyaretleri esnasında geçtiği yerlerde kendisine güzel erkek ya da kadın tutsaklardan, altın dolu keselerden Türk ve Arap atlarından vb. oluşan armağanlar topluyordu.

Tükenmeye yüz tutan hazine zaman zaman bağışlarla doluyordu. Feodallar sultana verdikleri haraçları, durumları gittikçe kötüleşen köylülere fazlasıyla ödetiyorlardı. Perişan durumdaki köylüler, dayanılmaz bir zulüm altında bunalıyordu. Feodallar, köylülere, sultanın kendilerine baktığı gibi bakıyor. Böylece ülkede zorbalık ve baskı egemenliği sürüyordu. Elbetteki köylülerin ellerinden ürünlerinin zorla alınmasını devlete şikayet edilmesi sonuçsuz kalıyordu.¹⁶²

Böylece Horasanlı Baba İlyas ve Şamlı Baba İshak, feodal hükümete karşı, Sultan I. Alaadin'in son dönemlerinden itibaren (1230'dan sonra) oluşmaya başlayan nesnel koşulların tam olgunlaştığı; feodal beylerin köylü ve konar-göçer halk yığınlarını ağır haraç ve vergilerle canından bezdirdiği son on yılda yarattıkları ihtilalcı Babai Siyaseti'yle, Konya'ya yürümeyi ve iktidarı ele geçi-rerek eski düzeni yıkıp, kendi düzenlerini kurmayı amaçlamışlardı.

Daha önceki yazılarımızda işlediğimiz gibi, İran'da Zerdüşrt ortodoksizmine karşı yükselen heterodoks (aykırı) Mazdekizm'in mutlak eşitlikçi ve paylaşımcı siyaseti, Heterodoks İslam'ın (Aleviliğin) içine girip yerleştikten sonra isyanlar, kutsal kişilerin yani Ehlibeyt ve Oniki

¹⁶¹ V. Gordlevski, Çev. Azer Yaran, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 130, 132.

¹⁶² V. Gordlevski, a.g.y. S.162-164.

İmamların öcünü alma hareketleri olmaktan çıkmış ve kuramsal komünistik ihtilaller niteliğini kazanmışlardır. 9. Yüzyılın ilk yarısında 20 yıl aralıksız süren Babek Hurremi ihtilalci hareketi, onun bir çeşit devamı olan Karmati Alevilerinin ihtilalci siyaseti ile aynı yüzyılın sonlarında, yaklaşık 200 yıl süren bir devlet kurduymuştu. Bu Karmati toplulukları, Mazdekizm'den alınıp geliştirilen toplumcu/komünistik düzeni, kurdukları kale-kentlerinde (Dar al-Hicra kuralları içinde) uygulamışlardır. Aleviliğin Babai siyasetinin de amaçladığı düzen farklı olamazdı.

Dönemin kaynaklarının verdiği bilgiler incelendiğinde görülür ki, Baba Resul'un yaşamı ve ortaya çıkışı Babek Hurremi'ninkiyle, büyük benzerlik göstermektedir. Özellikle Kıbrıs'ta oturan Dominiken misyonerleri şefi Frère Ascelin tarafından Azerbaycan'daki Mogol komutanı Baycu Noyan'a gönderilen Simon de Saint Quentin'in verdiği bilgiler çok önemlidir. Bu seyahatı 1246'da Antakya, Adıyaman, Malatya, Sivas ve Doğu Anadolu üzerinden yapan rahip Simon Arapça, Farsça, Türkçe ve Ermenice biliyordu. 6 yıl önce gerçekleşmiş Babai ayaklanmasının bastırılmasına katılmış Frank askerleri, Türkmenler, yerli Hristiyanlarla konuşarak, bu bilgileri bizzat olayları yaşayan insanlardan öğrenmişti. Simon'un ve ondan 10-15 yıl sonra dünya tarihini kaleme almış, çocukluğu ve gençliği Malatya'da geçen Abu'l Farac'ın anlattıkları ve ayrıca Selçuklu sarayı tarih-yazıcısı İbn Bibi'nin yazdıklarını, uyum ve çelişkileriyle birlikte Elvan Çelebi tamamlamaktadır.

Baba Resulallah olarak bilinen Baba İlyas Horasani hakkında verilen efsanevi ve tarihsel bilgiler birleştirildiğinde, Babek Hurremi men-akıbnamesi *Babekname*'dekilerle benzeştiği ortaya çıkıyor. Görülüyor ki, tam dört yüz yıl sonra Baba Resul, Aleviliğin Babek-Hurremi siyasetini Rum'da (Anadolu'da) aynı bilinç ve inançla uygulamaya girişmiştir.

Çok kısa bir karşılaştırma yaparak bu benzerlikleri gösterebiliriz:

Babek Hurremi'ye Cebrail gözüktür, Tanrı'nın onu dünyanın sultanı yapacağını söyler. Baba Resul'a köylü kılığında Tanrı (ya da Cebrail) gözüktür. Oğlunu kurdun (kurt aynı zamanda, Paulikien-Bogomil inancında topal Şeytanı simgeler) elinden kurtarırsa, kendisini Rum'un sultanı yapacağına sözverir. Babek peygamberliğini ilan etmiş ve mucize sahibidir; kılıç kesmez, ateş yakmaz ve düşünceleri-geleceği okur. Baba İlyas zaten Baba Resulallah (Tanrı'nın elçisi, peygamberi) adını taşımaktadır. İnsanlara gelecekte haber verir, hastalıklarını-dertlerini giderir. Kendisine ok ve kılıç işlemez. Babek bir köyde çobanlık yaparak yetişmiş. Cavidan'ın müridi olmuş. Öldüğünde onun yerine getirilmiş ve liderlik görevini yüklenmiştir. Baba Resul da bir ağanın yanında çobanlık yapmış. Ebu'l Vefa yolağından

Dede Garkın'ın müridi ve halifesidir. Elbistan ovasında dört yüz halifesini toplayan Şeyhi onu başhalife yapıp, Rum'da (Anadolu'da) göreve salmıştır. Babek zındıklıkla suçlanır; içkili ve kadınların katıldıkları toplantılar, yani geceleri Cemler yapmaktadır. Özel mülkiyet yoktur, Babeki toplumunda herşey ortaktır. Baba Resul da içkili ve kadınların katıldığı toplantılar, cemler yapan zındık ve inançsız olarak anılır. Mal ve ganimet ortaktır, özel mülkiyet yoktur. Babek Bağdad'ı ele geçirip halifeliliği yıkarak adil ve eşitlikçi bir dünya yaratmak istemiş. Bunun için 20 yıl boyunca mücadele etmiştir... Baba Resul da Konya'yı alıp, Selçuklu Sultanlığını yıkarak halk yönetimini kurmayı ve düzeni değiştirmeyi amaçlamıştır...

Uzun adıyla Şeyh Şucaaddin Abu'l Baka Baba İlyas Horasani, Anadolu'ya göçetmiş bir Türkmen şeyhi idi. Ama kaynakların hiçbiri Baba İlyas'ın Anadolu'ya gelmeden önceki yaşamından sözetmemektedir. Oğullarından birinin (Muhlis Paşa'nın) torunu Elvan Çelebi, kendisi hakkında yazmış olduğu Mekakıbname'de,¹⁶³ onun gelişi ve Anadolu'ya yerleşmesi üzerinde bazı ayrıntılar geçmektedir. Elvan Çelebi'ye göre, Dede Garkın'ın baş halifesi olarak Rum'a gelir ve Amasya'ya yerleşir. Sultan Alaaddin'in (1220-1237) onu ziyaret ettiği ve büyük kerametlerine tanık olduğu için kendisine Çat Zaviyesi'ni vakıf olarak verdiği anlatılır.

Zaviye vakıfları, Sultan Alaaddin'in, Moğol baskısıyla Türkistan'dan, Horasan bölgesinden, İran-Irak-Suriye üzerinden Anadolu'ya giren ve Claud Cahen'nın "İkinci göçmen krizi" diye nitelendirdiği zorunlu göçer Türkmen gruplarını Uç'lara (sınırlara) yerleştirme ve tebalaştırma politikasının bir parçasıydı. Alaaddin, genellikle sultan oluşunun ilk 5-6 yılları içerisinde iktidarını güçlendirmek için bol vakıf arazisi dağıtmıştır. Bu yüzdendir ki, Menakıbnameler ve veli söylencelerinde Alaaddin'in adı çok sık geçer. Her tanınmış evliya türbesi çevresinde, Sultan Alaaddin'in, türbede yatan veli'yi ziyaret ettiği ve kerametlerini görerek ona mürid olduğu söylenceleri yaratılmıştır.

Yukarıda kısaca değindiğimiz Saint Quentinli Simon'un anlattığına göre, Baba İlyas'a Tanrı, çok perişan ve fakir bir köylü kılığında görünüp, ondan oğlunu kaptan kurtan kurtarmasını istemiş. Baba bunu gerçekleştirdince, köylü ona Tanrı olduğunu söyleyerek, karşılığında kendisine Sultanlık bağışlamış. Hemen harekete geçmesini istemiştir.

Demek ki Baba İlyas, propagandasını, Tanrı'nın insanları kurtarmak için gönderdiği peygamber olarak yapıyordu. Süryani Abu'l Fa-

¹⁶³ *Menakıbu'l Kudsiyye fi Menasibi'l- Ünsiyye*, Hazırlayanlar: İsmail E. Erünsal-A.Yaşar Ocak, İstanbul-1984.

rac, “Dünya Tarihi”nde “Baba, diyor, hakikaten Allah’ın peygamber-beri olduğunu söyleyerek, Muhammed’in yalancı olduğunu ve Peygamber olmadığını iddia ediyordu. Birçok Türkmenler ona inandılar... Bu adam ihtiyar İshak adındaki müridini Roma (Rum) diyarının hududu üzerindeki Hısn Mansur’a (Adıyaman çevresi) gönderdi ve onun burada halkı kendi peygamberliğine inanmaya davet etmesini istedi.”¹⁶⁴

Baba İlyas’ın “Peygamber olarak ortaya çıkma” eyleminden iki önemli nesnel olgu çıkarıyoruz: Tanrı-İnsan bütünlüğü ve Tanrı’nın insan olarak görünüm alanına çıkması (epiphaneion), insanlaştırılması. Tanrı’yi köylü kılığında tanımlama, köylü kitlesinin, yani halk çoğunluğunun yüceltilmesi, Tanrılaştırılması olarak algılanmalıdır. Bu çoğunluk, yani halk herşeyin mutlak sahibidir, herşeyi yapmaya gücü yeter. Yönetim erki de onundur, o kullanır ancak. *Biz, Tasavvuftaki “Enelhak (Tanrı benim)” inancının bir çeşitlemesi olan “El-Hakk-u Hüv-el Halk, v-el-Halk-u Hüv-el Hakk “Tanrı Halk’tır, Halk de Tanrı’dır” söyleminin, bir veli tarafından uygulamaya konulması olarak görüyoruz. Bu bağlamda Halk’ı, Hakk’ın gölgesi ve örtüsü olarak yorumlayan tasavvufi görüşlere rağmen sonuç değişmiyor. “Halk Hakk’ın gölgesi ve örtüsüdür” yorumu da, Ortodoks İslam’ın (Sünnilik) devlet ve iktidar anlayışına taban tabana zıttır ve Halk demokrasisi anlayışındır. Çünkü Şeriat yönetiminde: mutlak iktidar Allah’ındır. Ancak yeryüzündeki gölgesi ve peygamberin vekili halifeye devretmiştir. Bütün Müslümanlar Halife’nin teba’sıdır.”*¹⁶⁵ Demek ki, Malik-i Mülk (mülkün, dünyanın sahibi), Hakk ile eşitlenen Halk’tır. İktidar doğrudan halkındır. Baba İlyas yorumladığımız bu inancıyla oluşturduğu siyasette, örnek aldığı Babek Hurremi’den daha ileridedir..

Abu’l- Farac’ın, “Baba İlyas’ın Muhammed’in yalancı olduğu, peygamber olmadığını ileri sürdüğünü” yazması, Hristiyanlığın ortodoks mezheplerinin Muhammed hakkındaki düşünceleridir. Baba İlyas, Muhammed’e ne yalancı demiş ve ne de onu yadsımıştır. Böyle yapması, her inanç, din ve milliyetten (feodalların ezdiği) halk kitlelerini ayaklanmaya çağırma siyasetine aykırı düşerdi. Onun düşüncesi, Karmati lideri Abu Tahir Süleyman’ın bilinen en büyük eylemi olan 930 yılında Mekke’yi basarak, kutsal sayılan Cennetten geldiğine inanılan Hacer el-Esved (kara taş) yerinden sökülüp başkenti Al Ahsa’ya götürmesindeki inanç anlayışıyla ilişkilidir: *Ortodoks İslam çağı ve Mu-*

¹⁶⁴ Gregory Abu’l Farac, *Abu’l Farac Tarihi II*, İngilizceden çeviren: Ömer Riza Doğrul, 2. Baskı, Ankara-1987, s.539-540.

¹⁶⁵ İ. Kaygusuz, *Görmediğim Tanrıya Tapmam*, İstanbul-1996, s.80-81.

hammed'in peygamberliği artık sona ermiştir. Her çağın halk ve insanlık önderi, o çağın hem imamı (velisi), hem peygamberidir. İnsanlığı bunlar kurtaracak, halkları ezen zalimleri ortadan kaldırarak; dünyayı insanca kardeşçe yaşanır ve ortakça-eşitçe yararlanılır duruma getirmek onların görevidir. İşte ikinci önemli sonuç ya da nesnel olgu budur. Baba Resullah, proto-Alevilerden Karmati'lerin inanç ve düşünceleri ve onların devamı olan Nizari İsmaililerin Alamut lideri Hasan Sabbah inanç anlayışıyla harekete geçmiştir

Babai Siyasetinin Yükselişi ve Ayaklanma Hazırlığı

Köylü Tanrı'dan(!) aldığı buyruk üzerine Baba Resul harekete geçmişti. Ünü yayıldıkça yayılıyordu. Baba İlyas'ın peygamberliği ve ahir zaman kurtarıcılığının kanıtları olarak ermişliği, gayptan (bilinmezlikten) haber veriş, vecd halinde Tanrı'yla ve meleklerle söyleşisi üzerinde bir dizi öyküler Kızılırmak kıvrımından Fırat havzasına ulaşmıştı. Halk akın akın dergahını ziyarete gelmeye ve dertlerine-sıkıntılarına çare için ondan derman aramaya başlamışlardı...

Baba propagandasını, başlangıçta, yetiştirdiği ve kendisine candan bağlı halifeleri ve güvendiği müritleri aracılığıyla, heterodoks İslam (Alevi) inançlı göçebe ve yerleşik köylüler arasında yaptırıyordu. Önce onlara inançlarına uygun düşen zamanın kurtarıcı İmamı-Mehdisi olduğuna, peygamberliğine inandırması ve güvenlerini alması gerekiyordu.

A. Yaşar Ocak'a göre Babai propagandacıları şu iki bölgede çalışıyorlardı:

1) Baba İlyas'ın zaviyesinin bulunduğu Amasya, Tokat, Çorum, Sivas ve köyleri

2) Güneydoğu Anadolu'da Marş, Kefersud, Malatya, Elbistan ve çevresi.

Bu ikinci bölge Ağaçeri, Döğer ve Bayad Türkmen yerleşim alanlarıydı. Bölgede dinsel inançlar çok çeşitlilik ve karmaşıklık gösteriyordu. Buradaki bir üçüncü öge, Selçuklu ordusundan büyük darbeler yemiş ve dağıtılmış olan Harezmi'lerdi. Bunlar Selçuklu Eyyubi sınır bölgesinde hareket halindeydiler. Yol kesip soygunlar yapıyor ve sürekli düzen bozan saldırılarda bulunuyorlardı. Baba İlyas onları da memnuniyetsizliklerinden yararlanıp, yanına çekmek için Harran ve Ruha'ya (Urfa) elçiler gönderdi. Bu bölgelerin tümü Baba İshak'ın yetkin ellerine verilmişti.¹⁶⁶

Elvan Çelebi, babasının dedesi Baba İlyas Horasani'yi devlete başkaldırması biri olarak göstermemek ve onu temize çıkarmak için

¹⁶⁶ A.Yaşar Ocak, La Révolte de Baba Resul ou La Formation de l'Hétérodoxie Musulmane en Anatolie auXIIIe Siecle, Ankara-1989, s.62-63.

tüm kabahatları yüklediği Baba İshak'ı, 'İshak-ı Şamî' diye anmaktadır. Bu onun Şamlı olduğunu göstereceği gibi, yukarıda söylediğimiz gibi, Şambayadı Türkmenlerinden olduğunu da belirleyebilir.

Ayaklanmayı anlatmaya geçmeden önce, burada Baba İshak'ın İsmaililerle ilişkisi konusuna kısaca eğilmek istiyoruz. Hüseyin Hüsameddin'in kaynak göstermeden, Baba İshak'ın Baba İlyas'a mürit olmadan önce İran'da Hand Alaaddin İbn Muhammed adında bir İsmaili şefinin yanında eğitilip, yetiştirildiğini ileri sürmesi pek dikkate alınmamaktadır.¹⁶⁷ Bize göre, kaynak göstermemiş olsa da yazarın böyle bir duyumu yazmış olması önemlidir. Olasıdır ki eski bir kaynakta görmüştür. Biz böyle bir organik ilişkinin doğru ve varolduğunu düşünüyoruz. Hatta, bizzat Baba Resullah'ın (Baba İlyas) kendisi ve şeyhi Dede Garkın'ın yolağını sürdürdüğü Abul Vefa'nın, Irak'tan Azerbaycan-Daylem'e ulaşan bölgelerde tanınan bir Fatımi İsmaili *Dai*'si olduğu İsmaili kaynaklarında yazılıdır. Baba İshak'ın İsmaili merkezi Alamut'a gönderilmiş ve orada yetişmiş olması çok doğaldır. Ayrıca Hüseyin Hüsameddin'in sözünü ettiği Alaaddin Muhammed, herhangi bir İsmaili şefi değil, tam 34 yıl Alamut Nizari İsmailileri devletini yönetmekte olan büyük İsmaili imamıdır. 1221'den beri başında bulunduğu Alamut (sosyalistik) federatif devleti, Suriye, Irak, Azerbaycan, Horasan-İran'da bulunan yüzlerce kaleleriyle -ki sadece İran'da 300 kalesi olduğu söyleniyor-, ekonomik ve askeri yönden en güçlü dönemini yaşıyordu. Dahası, Selçuklu Sultanlarının Alamut'a her yıl belli miktarda vergi verdiklerini yine İsmaili kaynaklarında görüyoruz. En büyük Selçuk Sultanının da Alamut'a vergi vermiş olması düşündürücü değil midir?:

"1227 yılında ise Suriye baş *dai*'si Mecdeddin Rum Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'a elçisini gönderip ondan Sultanlık tarafından Alamut'a her yıl düzenli gönderilen 2000 Dinarı talep etti. Sultan bir süre onu oyaladı ve Alamut yöneticisine (Alaaddin Muhammed III (1221-1255) danıştı. Alamut İmamı, Suriye şefinin talebini onaylayarak, verginin Suriye İsmaililerine verilmesini söyledi. Bunun üzerine vergi Suriye İsmaili topluluğuna gönderildi."¹⁶⁸

Kısacası Hacı Bektaş'ın da başından beri içinde ve stratejik katkılarda bulunduğu Baba İlyas ve Baba İshak'ın yönettiği Babai Halk hareketinden Alamut'un habersiz olduğu düşünülemez. Baba İlyas'ın dahi Dede Garkın'ın yerine geçirilmiş bölge baş *dai*'si olması bile çok

¹⁶⁷ A. Yaşar Ocak, agy. s.63

¹⁶⁸ Al Hamawi, *al- Tarikh-i al-Mansuri*, s.340'dan aktaran Farhad Daftary, agy. s.420

mümkündür. Dolayısıyla Alamut'tan ve oraya bağlı Suriye İsmaili kalelerinden yardım gelmiş olması da çok doğaldır.

Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi, Baba İlyas hareketinin kuramsal temeli, zaten Aleviliğin siyasetlerinden -ya da türevlerinden- olan Babek-Karmati-İsmaili öğretileri üzerinde kurulmuştur. Kuramsal olarak "Mazdek komünizmi" ile ilişkilidir. Bu bile gösteriyor ki, Horasan'dan geldiği bilinen gerek Baba İlyas Horasani'nin ve gerekse onu görmeye gelen Hacı Bektaş Horasani'nin Nizari İsmaili toplulukları ve Alamut devletiyle ilişkilerinin varlığı su götürmez doğruluktur. Şimdilik sadece değindiğimiz bu konuyu, Nizari İsmaililer üzerinde araştırmalarımızda ayrıntılamış bulunuyoruz.

1230'lu yılların ortalarında ayaklanmanın hazırlık dönemi tamamlanmış ve sonlarına doğru Baba İshak Güneydoğu Anadolu'da propaganda eylemlerine yoğunlaşmış olmalıydı. Çok büyük olasılıkla İsmaili fedailerinden yardımcıları da bulunmaktaydı bu propaganda eylemlerinde. Ayrıca Besni, Adıyaman çevresine 70-80 yıl önce Karmati gruplarının gelmiş oldukları ve yerleşip buralarda kaldıklarını da gözönünde tutmak gerekir.

Kuzeydeki Çepni, Karaman, güneydoğudaki Ağaçeri, Döğer, Bayad Türkmenleri kadar, Sünni Türk ve Kürt boyları ve Hristiyan gruplar arasında da propaganda yapılıyordu. Elvan Çelebi'ye göre Baba İlyas, Baba İshak'a kendi adına propaganda yapmak ve otoritesi altına çekmek için destur vermişti. Kendisini temsil eden simgesi ise Baba İshak'ın başına giymiş olduğu kızıl börtüydü. Böylelikle halka güven sağlıyordu. Propaganda çok bilinçli bir biçimde üç yönde sürdürülüyordu:

Baba İlyas'ın Peygamber ve kurtarıcılığı altında Kıyam'a durma (ayaklanma); dünyanın sonunu getiren kötüler ve zalimleri yokedip, yeniden yaratarak devr-i daimi (dönüşümü) sağlamak canı ve malı bu uğurda harcanacak (Alevi inançlı halklara).

Sultan Gıyaseddin Keyhusrev, Sünni Müslüman olarak Muhammed'in şeriat koşullarını yerine getirmemekte, içki ve iştret sofralarında eğlenmekten başka bir iş yapmamaktadır, dinden çıkmıştır (Sünni inançlı halklara).

Beylerin elinden alınacak topraklar, hayvan sürüleri ve elde edilecek diğer bütün ganimetler, ayaklanmaya katılan kim olursa olsun, ayırım yapılmaksızın eşit paylaşılacaktır (gayrimüslim halklara).

Ayrıca insanların bireysel dertlerine çareler buluyor, hekim gibi hastaları iyileştiriyor, hakim gibi davalara bakıp aralarını düzeltiyordu. Böylece Baba İshak ezilen baskı gören her din ve inançtan, milliyetten insanlara güven vererek akıl ve bilincini harekete geçirmiş oldu.

Baba İlyas için çevresinde kadınlı erkekli çok sayıda insan topladı. Konar göçer Türkmenler sürülerini, diğerleri ellerinde neleri varsa satıp silah alıyorlardı. Baba Resul'dan haber geldiğinde ayaklanma başladı. Baba İshak'ın dışında, Vilayetname'deki bazı keramet söylencelerinin yorumundan dahi Hacı Bektaş Horasanî'nin ayaklanmaya katıldığını ve hatta onun katılımından sonra hareketin batıya doğru genişlediği ve hazırlıkların hızla doruk noktasına ulaştığını sonucu çıkartabiliyoruz.

Horasanlı Hacı Bektaş'ı Rum Erenlerine Baba İlyas mı göndermişti?

Hacı Bektaş, Elbistan ovasında Dede Kargın'la görüşüp-halleşerek ona halife olmuştu. Son araştırmalarımızda vardığımız sonuca göre, otuz yaşlarındaki genç İsmailî dai'si olarak batını derviş Hacı Bektaş'ın bir kaç yıllık gezi ve propaganda görevinin arkasından son durağı Rum diyarı, yani Anadolu'dur. Ancak onu Anadolu'ya gönderen Ahmet Yesevî ya da onu izleyen çevre değil, Alamut İmamı Alaeddin Muhammed III (1221-1255) olmuştur. Alamut'tan Horasanlı Baba İlyas'a yeni bilgiler getirmiş ve onun hizmetine girmiştir.

Bu propaganda döneminde batını dai'si Hacı Bektaş'ı, ya bizzat Baba İshak'ın kendisi Baba İlyas'a götürdü, ya da yanına adamlar katarak gönderdi. *Vilayetname* bunlardan açıkça söz etmiyor. Ancak Aşık Paşaoğlu (1481), Elvan Çelebi (1358-9), Ahmet Eflakî (1353) ve Mehmet Neşrî(1492)'deki kısa bilgilerle ve *Vilayetname* (1480'li yıllarda) söylencelerindeki özü birleştirdiğimizde, gerçekler aydınlığa çıkıyor.

“Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya gelmesini beyan edeyim.” diyen Aşık Paşaoğlu sürdürüyor: “Bu Hacı Bektaş Horasan'dan kalktı. Bir kardeşi vardı, Menteş derlerdi. Birlikte kalktılar. Anadolu'ya gelmeye heves ettiler... O zamanda Baba İlyas gelmiş, Anadolu'da oturur olmuştu. Meğer onu görmek isteğiyle gelmişler. Onun dahi hikayesi çoktur.¹⁶⁹ Hacı Bektaş kardeşiyle Sivas'a, Sivas'tan Baba İlyas'a geldiler. Oradan Kırşehir'e, Kırşehir'den Kayseriye geldiler..Hacı Bektaş kardeşini Kayseri'den gönderdi. Vardı Sivas'a çıktı. Oraya varınca eceli yetiştirdi onu şehit ettiler...”¹⁷⁰

¹⁶⁹ Baba İlyas'ın hikayesini elbette bilirdi. Onun beşinci kuşaktan torunuydu. Babası Şeyh Yahya'nın amcası Elvan Çelebi'nin yazmış olduğu soyunun tarihini bilmez mi? Ama Selçuklu'ya başkaldırmış bir kişinin torunlarından olduğunu hiç açık eder mi? Aşık Paşa gibi saray uşağı tarih ve menakib yazıcıları, “bu çok hikayeleri” alabildiğine kısaltmış ve gerçeklikten uzaklaştırarak Baba İlyas'ın, Hacı Bektaş'ınkileri değil, kendi hikayelerini aktarmışlar.

¹⁷⁰ *Aşık Paşaoğlu Tarihi, Haz. Atsız, 2. Basım, Ankara-1992, s.164-165*

Hacı Bektaş Veli, Aşık Paşaoğlu'nun belirttiği gibi Baba İlyas ile görüştüktan sonra, kardeşiyle birlikte önce Kırşehir'e, sonra Kayseri'ye gitti. Bize göre keyfince gitmedi; Baba İlyas Horasani tarafından, Rum erenlerine *Peyik* (elçi) hizmetiyle gönderildi. Nasıl mı? Vilayetname'nin söylencesel dilinden dinleyelim:

“Hünkar Hacı Bektaş Veli Rum ülkesine yaklaşıncı mana alemin-den Rum erenlerine: ‘Selamlar sizin üzerinize olsun Rum’daki erenler ve kardeşler’ diye selam verdi. 57 bin Rum ereni sohbet meclisindeydi. Rum’un gözcüsü Karaca Ahmed’di. ‘Hünkar’ın selamı, Fatma Bacı’ya malum oldu. Bu kadın Sivrihisar’da Seyyid Nureddin’in kızıydı; henüz evlenmemişti; sohbet meydanındaki erenlere yemek pişirmekteydi. Karaca Ahmed de Seyyid Nureddin’in müridiydi. Fatma Bacı ayağa kalkıp, Hünkar’ın geldiği yöne dönerek elini göğsüne koydu ve üç kez dedi ‘selamını aldım’, yerine oturdu. Meclistekiler: ‘Kimin selamını aldın?’ dediler. Fatma Bacı: ‘Rum ülkesine bir er geliyor. Siz erenlere selam verdi; onun selamını aldım.’ dedi. Erenler: ‘Sözünü ettiğin er nereden geliyor?’ diye sordular. Fatma Bacı: ‘Kendisi Horasan erenlerindendir. Ama şimdi Beyt-Allah tarafından geliyor...’¹⁷¹

Görüldüğü gibi burada (Kayseri ya da Eskişehir çevresinde), Karaca Ahmet’in gözcülüğü altında bir toplantı yapılmaktadır. İlk dönem Osmanlı tarih-yazıcılarından Tarihçi Ali, *Künh-ül Ahbar*’da: “Ol tarihte Rum erenlerinin şöretli kutbu Karaca Ahmed Sultan idi. Çağında elli yedibin müridi onun emrindeydi... Sivrihisar’da oturan Seyyid Nureddin adında bir zatın terbiyesinde seccade nişindi...” diye yazmaktadır. Şakaayikte ise Horasan’da bir şahın oğlu olduğu ve cezbe kapılarak Rum ülkesine geldiği belirtilir.¹⁷²

Bu toplantıda elli yedi bin er ya da mürid biraraya gelmiş olabilir miydi? Yoksa bu sayıyı oluşturan aşiret ve oymakların temsilcileri, yani dedeleri, önderleri mi bulunmaktaydı? Bu büyükler kendi kabileleri soydaşları adına konuşup tartışıp karar alıyorlardı belki. Karaca Ahmet Sultan Gaziyan-ı Rum’un baş erlerinden biri olacaktı daha sonra. Toplantıda Seyyid Nureddin’in kızı Fatma Bacı’nın görevli bulunduğu görülmektedir. Bu Fatma Bacı’nın daha sonra Alevi-Bektaşî literatüründe Hatun Ana, Fatma Nuriye, Kutlu Melek, Kadıncık Ana diye anılacağını ve Bacıyan-ı Rum’un baş bacılarından olacağını biliyoruz.¹⁷³

¹⁷¹ *Vilayetname*, Haz. A.Gölpınarlı, s.18; Haz.E. Korkmaz, s.37-38

¹⁷² Doç.Dr. Bedri Noyan, *Alevilik Bektaşilik Nedir?*, 2.baskı, Ankara-1987, s.510-511; Mehmet Şimşek, *Hıdır Abdal Sultan Ocağı*, İstanbul-1991, s.68

¹⁷³ Aşık Paşaoğlu, agy. S.165

Yeniden Erenler meclisine dönüp, girişteki sözümüzü genişleterek yineleyelim: Hacı Bektaş'ın Rum'daki erenlerini ziyarete gelişinin amacı; Karaca Ahmed Sultan'ın 57 bin müridiyle, yani kendisine candan bağlı 57 bin kişilik gücüyle, Baba Resul'un Suriye ve Anadolu'da her kavimden, her dinden edinmiş olduğu 72 bin müridini, yani bu denli insan gücünü birleştirmenin yollarını aramaktı. Bize göre, Kırşehir, Kayseri, Sivrihisar-Eskişehir gibi Rum'un batısındaki kentlerin çevresindeki Türkmen yığınlarının önderleri, başkaldırı arifesinde kendileriyle birleşmesinin tezelden sağlanması gerekiyordu. Genç bilge ve ermiş, yedinci İmam Musa Kazım'dan inme Horasanlı batını *dai*'si Hacı Bektaş aracılığıyla birleşmeye çağırıyorlardı.

Bu büyük toplantının, Baba İlyas'tan daha önce gelen bir haber üzerine yapılmış olması da olasıdır. Urfa-Samsat, Adıyaman, Maraş ve Malatya'dan Amasya'ya Tokat'a uzanan bölgelerdeki kaynaşma ve gelişmelerden de habersiz olamazlardı.

Hacı Bektaş Veli kuşkusuz, Vilayetname'de anlatıldığı gibi buraya ne güvercin donunda ve ne de tek başına gelmiş bulunuyordu. Olasıyla Baba İlyas'ın yanına kattığı bir bölük insanla birlikteydi. Ancak toplantının gözcüleri onları görüp, yukarıda açıkladığımız üzere gerekli yerleri bilgilendirmişlerdi. Ancak söylencesel anlatımla dışavurulanlar, gelenlerin hiç de dostça karşılanmadıklarını gösteriyor. Bu gelenlere, çıkarıcı bir yaklaşımla karşı koyanlar vardır :

“Ne yapmalı ki Rum ülkesine girmesin? Girerse ülkeyi elimizden alır. Herkesi kendisine bağlar; artık bize ekmek kalmaz. Kanat gerip yolu turalım.” diyorlardı.

Erenler toplantısında Fatma Bacı, onun Beytullah, yani Allah'ın evi olarak nitelenen Kabe'den geldiğini açıklıyordu. Bu Mekke'deki İslam Kabesi değildi; Baba İlyas'ın Amasya'daki dergahıydı. Beytullah, yani şimdi bağlı bulunduğu Pirinin kapısıydı. Alevi inancında Kabe insan gönlüdür, insandır; bir talip pirini, mürşidini evinde ziyaret etse, Hac yerine geçer.

Kaynakların hemen hepsinin Karaca Ahmet Sultan'ın “Horasan şah-larından birinin oğlu olduğunu” söylemesi, onun gerçekten Bektaş'ın yaşlarında ve bir bey oğlu olduğunu gösterebilir. Belki de Horasan'dan tanışıklıkları vardı. Rum'un batısı Karaca Ahmet'ten soruluyordu ve aynı zamanda bir hekimdi. Kendisine bağlı elli yedi bin müridiyle çok büyük bir güçtü. Rakip bir önder tehlikesi her an varolabilirdi. Horasanlı Hacı Bektaş bu sırada devreye sokulmuştu.

Hacı Bektaş, Karaca Ahmet Sultan'ın kişiliğinde bilgi, görgü, inanç ve ikna gücüyle elli yedi bin Rumlu Erenler topluluğunu kendisine bağlamış ve peşinden çekip götürmüştür. Zaten Karaca Ahmet'in, Orhan dönemine dek yaşadığı ve Babailerden olduğunda Osmanlı tarih-yazıcıları hemfikirdirler

Ayaklanma Süreci ve Yapılan Savaşların Seyri

Baba İlyas'ın ününün yayılması, halifeleri ve müritlerinin onun adına yaptıkları propagandalar, Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhusrev II'ye ulaştırılır. Elvan Çelebi'nin anlattığına göre Çat'ta kadılık yapan va Baba İlyas'ı çekemeyen Köre Kadı tarafından ihbar edilmiştir. Anlatılan öyküde Köre Kadı, Baba Resul'un, Ali'nin Döldül'üne eş olarak değerlendirilen Boz atını ister. Atı alamayan Kadı Sultan'a durumu bildirir. Sözde Sultan, Baba İlyas'a karşı, bir iftira yüzünden Haraşna (Amasya) kalesine ordusunu sefere çıkarır.

Gerçekte, ayaklanma hazırlıkları ve hareketin başı öğrenilmiş. Başlamadan bitirmek için kurnazca bir 'yılanı baştan ezme' taktiği uygulanma yoluna gidilmiştir. Anlaşıyor ki, çok bilinçli yapılmakta olan propaganda ve hazırlık aşaması henüz sona ermemiş, ayaklanma hareketi Baba Resul'un istediği biçimde olgunlaşmamıştı. Elvan Çelebi'nin dizelerinde Sultan Gıyaseddin'in niyet ve buyrukları şöyle yansıtılıyor :

“ ...Didi ol Kör herze vü hezeyan
486. Şöyle kim fitne kıldı Sultanı
Sultan aydur beglerim kanı
487. Hazır olur kamu gelür yir öper
Aydur iy beglerüm gerek ki sefer
488. Kılász düşmenüm belirdü tiz
Anı kırmaga eylemen temyiz
489. Tahtuma tacuma nazar kılmış
Kendüyi hem Resul-i Hak bilmiş...
494. Tacumı tahtumı diler kim ala
Yani ben olmıyam Melik ol ola...
497. Nişe ol kasd-ı taht u baht kıla
Yani benden diler bu mülki ala
498. Varun eyle bunları garet idün
Şöyle kim var durur hasaret idün
499. Bunlara kimse mani olmasun
Öyle varun kim nesne bilmesün
500. Eyle kim cadula imiş bunlar
Bilse sizi kırar imiş bunlar

501. Çün vasiyyet bu sureti dutdı
Begler ü leşker-i ahuru gitdi”¹⁷⁴

Görüldüğü gibi Selçuklu Sultanı Baba İlyas’ın Peygamberliğini ilan ettiğini öğrenmiş. Tacını, tahtını yitireceği ve mülkünden olacağı endişesi içerisinde beylerini toplayıp, kimseye duyurmadan sessiz sedasız zaviyesine baskın yapıp, Baba İlyas ve çevresindekilerini yoketmelerini (hasaret idün, diye) buyuruyor. Beyleri ve bir süvari birliğini (leşker-i ahuru) Amasya’ya gönderiyor.

Bunu haber alan Baba İlyas seksen yandaşıyla zaviyeyi terkedip Haraşna kalesine sığındı ve orada gizlenerek savunma hazırlığına girişti. Öbür yandan bir yolunu bulup Kefersud’da isyan hazırlıklarını sürdüren Baba İshak’a haberci çıkarmıştı.

Baba İshak Selçuklu Ordularını Peşpeşe Yeniyor

Haberi alan Baba İshak ayaklandığı güçlerin başına geçerek Kefersud’dan hareket etti. Hısn-i Mansur (Adıyaman), Gergir ve Kahta üzerinden ilerlemeye başladı. Kadın erkek, genç yaşlı eli silah tutan herkes savaşa katılmış, onun peşinden Baba Resul’u görmeye gidiyorlardı. İbn Bibi’nin tanımlamasına göre, büyük çoğunluğu “Siyah libaslı, kızıl bökrü ve ayağı çarıklı Türkmenlerdi” bunlar ve heterodoks İslam (Alevi) inançlıydılar. Yolun üzerinde bulunan yerleşim alanlarını yakıp yıkarak, talan ederek ve Baba İlyas’ın peygamberliğini kabul edip kendilerine katılmayanları öldürerek ilerliyorlardı. İlerledikçe sayıları da artıyordu. Malatya valisi Muzafferuddin Alishir Selçuklu ve Hristiyan paralı askerlerden bir orduyla Baba İshak’ı karşıladı. Yapılan meydan savaşında yenildi ve tüm ağırlığını bırakarak Malatya’ya geri çekilmek zorunda kaldı. Kürt ve Germiyanlardan oluşturduğu ikinci bir orduyla Elbistan ovasında saldırdıysa da, Baba İshak’ın yeni katılımlarla güçlenmiş ordusu tarafından bozguna uğratıldı.

Amasya’ya doğru, karşı koyanları öldürerek, engellenemez biçimde ilerliyorlardı. Sivas’ı alıp İğdişbaşı Hurremşahi ve diğer beyleri de öldürdüler. Babailerin bu başarısı karşısında bölgenin gayrimemnun halkları da onlara katıldı. Sivas çevresinde yaşayan Karamanlı ve Canik ve Sinop çevresinde konar-göçer yaşayan Çepni Türkmenleri de onlara katıldılar. Talanlardan ve ganimetten pay almak isteyen işsiz güçsüz, yoksul gruplar, herkes katılıyorlardı. Babailer Tokat’ı aldıktan sonra Amasya bölgesine girdiler.

¹⁷⁴ E.Çelebi, *Menakıbu’l Kudsiyye...* s.42-44

Bu sırada Sultan Gıyaseddin Keyhusrev II korkusundan başkent Konya'yı terkedip Kubadabad'a çekildi. Hacı Mubarüzüddin Armağanşah kumandasında büyük bir ordu Amasya'ya gönderilmiş bulunuyordu. Bu ordu Amasya kalesinde savunma durumunda olan Baba Resul'u tuzağa düşürerek savunma gücünü kırdı. Simon de Saint Quentin'nin anlattığına göre çok kanlı çarpışmalar oldu. Selçuklu ordusunun silahlarıyla yaralanmıyacıklarına inandırılmış müritleri yakınlarını kaybettikçe Baba İlyas'a sormaya başlamışlardı. O da Tanrı'ya: "Tanrım ne yapıyorsun, uyuyor musun sen? Hani bana söz vermiştin!" diye sitemde bulunuyordu. Armağanşah bu kuşatmada Baba İlyas'ı yakalayıp Amasya kalesinde astırır. Ayrıca savaş meydanında mızrakla ya da boğularak öldürüldüğüne dair farklı görüşler de vardır. Elvan Çelebi ise, yakalanıp hapse atıldığı ve kırk gün sonra Boz at duvarı yaparak onu kurtarıp göğe uçurduğunu anlatmaktadır.

Baba İshak'ın kumandası altında Babai kuvvetleri Tokat'tan Amasya'ya ulaştıklarında Baba Resul'un kalede sallanan cesediyle karşılaşınca çığına dönmüşlerdi. Aylardır onu görmek, ona ulaşmak için yatağını yakıp yıkan, silip süpüren bir sel gibi Amasya'ya akmışlardı. "Baba Resulallah! Baba Resulallah!" diye bağırarak saldırıp Armağanşah'ın ordusunu darmadağın ettiler ve kendisini yakalayıp öldürdüler. Arkasından artık Konya'nın yolunu tutmuş bulunuyorlardı

Gıyaseddin Keyhusrev bu büyük yenilginin ardından, Erzurum'daki sınır boyu kuvvetlerini, Emir Necmeddin kumandasında Babailerin üzerine sevketti. Altı gün içinde Sivas'a ulaşan bu ordu Türk, Gürcü, Kürt ve Frank askerlerinden oluşturulmuştu. Sivas'tan Kayseri'ye, oradan da Kırşehir'e geçen Selçuklu ordusu Babaileri beklemeye başladı.

Babai kuvvetleri, Baba İshak'ın başkumandanlığında Kayseri'ye yaklaştıklarında, *Ziyaret* adı verilen yerde Selçuklu ordusuyla yaptığı kısa bir çatışmayı da kazandıktan sonra Kırşehir'e doğru ilerlemeyi sürdürdüler. Elvan Çelebi Kırşehir yakınlarında *Kendek* civarında kısa bir çarpışmadan daha söz etmektedir. (1993. Bir yine lu'b nice vakidir/Şol ki Kendek'te cengi sultani) Ancak her nedense A.Yaşar Ocak bunu görmezlikten gelmiştir. Bu bölümde Babai şeflerinin, bir toplantı yaptıklarını ve başından beri hareketin içinde olan Hacı Bektaş'ı sonu yaklaşmış ayaklanmanın dışına çıkarma kararı aldıklarını görüyoruz. Bizzat Babai "askerlerin yiğit başkumandanı" Hacı Bektaş'a bu kararı bildirerek, onun Kendek'e çıkıp Bereket Hacı'yı ziyaret etmesi, (2011. Server-i leşkeran ol şehbaz/Hacı Bektaş diyu gelir avaz, 2012. Kendek'e çık seni selamet bil/Bereket Hacı'yı ziyaret kıl) yani onun yanına gitmesini istemiştir.

Babailer Kendek'ten sonra Malya ovasına ulaşmışlardı. Bütün ağırlıklarını, sürülerini, kadın ve çocuklarını bu düzlükte biraraya topladılar. Malya ovasına gelmiş olan Selçuklu ordusunun başkumandanı Emir Necmeddin, yardımcıları Behramşah Candar, Gürcü Zahiruddin Şir idi. Bin kişilik 3000 altına kiralanan zırhlı Frank şövalyelerinin başında ise Ferdehâlâ (ya da Frederic) bulunuyordu.

Sonunda Selçuklu feodal sultanlığının, bütün güçlerini seferber ettiği koskoca ordusuyla (12 bin ile 60 bin arasında rakam verilmektedir), Babai halk güçleri (3 bin ile 6 bin arası rakamlar verilmektedir) 1240 yılının Kasım ayı başlarında Malya ovasında karşıkarşıya gelmişlerdi. Simon de Saint Quentin'in verdiği bilgiye göre Babai halk güçleri, iki ay içerisinde inançları uğruna hayatlarını hiçe sayarak, Selçuklu feodal kuvvetlerine karşı tam 12 meydan savaşı kazanmış bulunuyordu. Bu nedendir ki, Selçuklu askerleri Babai güçlerinin, Türkmenlerin savaşçı şiddetinden (de la violence belliqueuse des Turcomans) korktukları kadar, aralarında yayılmış olan Baba Resul'un mucizelerinden de çekiniyorlardı; Babailerin kılıç kesmez, ok işlemez olduklarına inanmaya başlamışlardı. Onlardan 4 veya 10 kat daha fazla olmalarına rağmen saldırıya geçmeye cesaret edemediklerini söylemektedir bütün kaynaklar.¹⁷⁵

Burada, büyük Babai önderi İshak'ın aralarına casuslarını sokup, onları yanlarına çekme propagandası rahatlıkla sezilebilir. Belki bir süre daha geçseydi askerlerin, silahlarını feodallere çevirmesi bile olasıydı. İşte bunun zamanında farkına varan beyler, bin kişilik, belki daha fazla olan parayla tutulmuş zırhlı frank şövalyelerini öne sürdüler. Babailer, okları ve kılıçlarının etkili olamadığı demir donlu askerler karşısında şaşkınlık içerisinde geri çekilmeye başlamışlardı. Daha ilk saldırıda Babai halk güçlerinin kayıp vererek bozgun yaşamaları yüzünden, Selçuklu askerleri arasındaki Babai propagandası kırılmış ve koca ordu kumandanlarının emirlerine uyarak savaşa giriştiler. Yapılan bu çok kanlı savaşta, İbn Bibi'ye göre 4 bin Babai öldürüldü. Malya ovası "Kızıl börklü, siyah libaslı ve ayağı çarıklı Türkmenlerin" kanyla kızıla kesti. Savaş meydanında sağ kalan kadınlar ve çocuklar savaş tutsakları olarak galipler tarafından paylaşıldı, satıldılar. Savaş sonrası beş yıl boyunca koğuşurmalar sürdü, zindanlar Babailerle dolduruldu. Ayna Dövle gibi yakalanıp da Babailiğini yadsıma-

¹⁷⁵ A.Yaşar Ocak, *La Révolt De Baba Resul...* s.71-72; Baba Resul ve Babai kalkışması hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Kaygusuz, "Dünya Mülkü Halkındır" dedi Baba Resul (Tiyatro), Alev Yayınları, İstanbul, 2001.

yanların derileri yüzölüp, tulum çıkarılarak saman basıldı. Bu dönem içerisinde Bacıyan-ı Rum (Anadolu Bacıları) örgütünün yardım ve düzenlemeleriyle gizlenerek sağ kalmış olan Baba İlyas halifeleri, Sulucakarahöyük'te Hacı Bektaş Veli'nin çevresinde toplandılar.

Dünyanın İlk Ansiklopedik Yapıtı: *İhvan al-Safa Risaleleri*

Tartışmalı saptamalara göre, 961-986 yılları arasında dönemin bilginleri tarafından Basra'da düzene sokulup yayınlanmış olan (kopya edilip çoğaltılmış, istinsah edilmiş anlamında) -çeşitli çeviriyazımlarıyla- *Rasail-i Ikhwan-ı Safa/İkhvanus Safa/İkhvan al-Safa vb.* (Temizlik/saflik/doğruluk/dürüstlük Kardeşleri Risaleleri), birisi 'İçindeki konuları' kapsamak üzere tam 52 (kimilerine göre 53 risaledir ve bu sonuncusu özetdir) Risale'den oluşan ansiklopedik bir yapıttır. Risalelerin yazımına daha önce başlandığı anlaşıyor. İlk önce büyük İsmaili baş *dai* 'si (gizli dönemde *Hicab*, daha sonraları *Hüccet*) Abdullah bin Kaddah (Salman-ı Farisi'nin oğlu olduğuna inananlar da bulunmaktadır) ve arkadaşları tarafından başlanmış, sonra onların ardıllarıyla birlikte, Muhammed b. İsmail, Abdullah b. Muhammed ve Muhammed'in torunu Ahmet dahil birbirini izleyen gizli (mastur) İmamların koruması-gözlemi altında yazılmıştır. *İhvan-ı Safa* yazarıları arasında İmam Ahmet'in adı zaten geçmektedir. Ayrıca Tawhidi, İbn al-Kıfti, Şahrâzuri gibi tarihçi ve filozofların yanı sıra Abu Süleyman Busti, Mukaddasi, Ali ibn Harun Zancani, Muhammed ibn Ahmet Narcuri ve Avfi'nin imzaları bulunmaktadır.

İhvan-ı Safa, Proto İsmaili Alevilerin (Karmatiler) ve Fatimi'lerin inançsal, siyasal, eğitimsel ve yönetsel yaşamlarını düzene koyan öğretilerini resmen kurumlaştırıyor. Ama daha fazla, iki yüzyıla yakın sürmüş olan Komünistik Karmati Federe devleti, daha sonraları Alamut Nizari devleti de bu yapının yönetim kuramları çerçevesinde kurulmuş ve kitap onların anayasası ve yasalarını oluşturmaktadır.

Dört büyük bölüme ayrılmış olan *İhvan-ı Safa* fizik, matematik, botanik (bitki), doğa, coğrafya, müzik, mantık, astroloji, sayısal ve felsefi-metafizik bilimleri içeriyordu: Örneğin 14 risale matematik, mantık ve yüksek eğitim sorunlarını; 17 risale psikoloji dahil doğa ve felsefe, 11 risale mistik ve astrolojik sorunları kapsıyordu...¹⁷⁶ *Dictionary de l'Ismaélisme*'de (Nos.255,256)'de,

¹⁷⁶ Henry Corbin, *Histoire de la Philosophie Islamique*, Paris-1986, s.193-197; Y. Marquet, "*İkhwan al-Safa*", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol.III, New Ed. Leiden-1986, s. 1071-1076

“52 Risale’lik *İhvan as-Safa*’nın son bölümü olan “*Risalat al-Jamia*”, İmam Ahmet Muhammed Taki tarafından yazılmıştır. ‘Dürüstlük-temizlik Kardeşleri’ anlamındaki *İhvan as-Safa*’nın, 9. yüzyılda merkezi Basra olan İsmaili düşünce ve inançlara sahip gizli topluluk olduğu bilinir” diye kısa bir açıklama vardır.

Ahmad bin Abdullah, Muhammad al-Habib, Abul Hussain, at-Taqi adlarıyla da bilinen Taki Muhammed, 790 yılında doğmuş 828’de İmamlık makamına oturmuştur. O Salamiya’da, İsmaililerin arasında gizlice, yani sadece *Hüccet* (baş dai) tarafından kim olduğu bilinen bir tacir kimliği ve kişiliği altında ömür sürdü. 838 veya 840 yılında ölen İmam Taki Muhammed’e Sahib al-Rasail (Risaleler’in Efendisi) adı da verilmektedir.

W. İvanow “*Ismailis and Qarmatians*”¹⁷⁷ çalışmasında, “İsmaili teolojisi yapıtlarında kendisine sürekli gönderme yapıldığı gibi, o daha fazla da Ahmed adıyla tanınır” diye yazmaktadır. Taki Muhammed, konağında insanları toplayan (ya da yatak-yorgan doldurtma işi yaptırtan) Haşimi soylu bir ticaret adamı olarak tanınmaktaydı. Bundan kuşkulanan Suriye valisi tarafından Halife Mamun Rashid’e ihbar edilmesi üzerine tutuklanma emri çıkarıldı. Fakat Taki Muhammed ileri yaşında birkaç yıl için Salamiya’yı terketmişti.

İkhvanus Safa örgütü ve *Risaleleri* Kuzey Afrika’dan İspanya ve dolayısıyla Avrupa’da etkisini göstermişti. “*İkhvan as Safa*, insanoğlunun, yaşamın ve dünyanın gizemlerinden süzülüp gelen bir Saf Bilgi/bilimin tanıklığıdır (le témoignage d’une Pure Connaissance des mystères...). Bu tanıklık, bütün zamanların ilk ansiklopedisi olan (bu) çok değerli yapıttan çıkmaktadır. Öylesine üstün bilgi ki, Kızıl (gül)-Haç kardeşlerinin de simgesi olur. Yüksek bilince sahip bilginlerin Kutsal Bilimi doğu ve batı uygarlıklarını sarstı. Anımsatmak gerekir ki, *İhvan as-Safa*’nın Fez’de bir merkezi vardı ve aydınlığı-yayılması İspanya’nın kalbine kadar etkili oldu ve de başka ülkelere geçti.”¹⁷⁸

Türk İslam bilginleri ortodoks İslam (Sünnilik) yapıtları dışında, heresiyografik (heterodoks inançlara ilişkin) araştırma-incelemeler yapmamaları, İslam tarihine tek gözle bakmaları çok acıdır.

Rasail-e İhvan as-Safa ansiklopedisi üzerinde 1970’li yıllarda, en önemli felsefi çalışma Fransız bilim adamı Yves Marquet tarafından yapılmıştır. Ayrıca diğer bazı yazar ve araştırmacılar da, onun bu konu-

¹⁷⁷ JBBRAS, Bombay, 1940, s. 73

¹⁷⁸ P. Gohar’ın web site’ndan *Le Grand Oeuvre de la Rose-Croix: l’Emergence de l’Esprit* başlıklı yazısı

daki yazıları ve kitaplarını eleştiren, geliştiren ve açınım sağlayan bir çok çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.¹⁷⁹

İkhvan us Safa: İslama Akılcı ve Özgürlükçü Yaklaşım

Asghar Ali Engineer

...Basra'da çeşitli konular üzerinde tartışma yapan ve daha sonra bu notları Risaleler biçiminde derleyen bir tartışmacı bilginler topluluğu bulunduğu ileri sürülmektedir. Tartışmaya katılan kişilerin, kendi yaklaşımlarında çok özgür oldukları ve kendi zamanlarının Yunan bilimleri dahil, her türlü bilimler ve bilgiler hakkında çok iyi şeyler bildiklerinden kuşku yoktur. Bu bilimlerin ışığı altında, özellikle İslami alanda çeşitli çıkışları inceleme girişimi vardır. Bu nedenle özgür düşünce yaklaşımı olduğu açıktır...

Burada biz de bazı tartışmalara kısaca göz atmak istiyoruz. İsmaililer, bu *Rasail*'in (Risaleler'in) 9. İsmaili İmamı, İmam Ahmet al-Mastur (Gizli) ya da bazılarına göre daha erken İmam Abdullah al-Mastur tarafından derlendiğini ileri sürmektedir. Risaleler'in derlenmesi nedeninin, Abbasilerin, çeşitli bilim ve felsefe alanlarındaki Yunanca yapıtların Arapça'ya çevirtmeleri ve bundan dolayı inanların zihinlerinde kuşkular yaratılmasının olduğu söylenir. *İkhvanus Safa* yazarları bu çalışmaları sayesinde bir meydan okumayla onlara karşılık verdi...

...Konuya ilgi duyan herhangi bir kişi, hemen tüm İsmaili kaynaklarında bu yapıta sürekli göndermeler bulabilir. Prof. Abbas Hamdani 1979'da Arapça yayınlanmış "*An Early Fatimid Source on the Time and Authorship of the Rasa'il Ikhwanus Safa*" (İkhvanus Safa Risaleleri'nin yazarlığı ve tarihi hakkında bir erken Fatımi kaynağı) makale-

¹⁷⁹ 1) Yves Marquet, *La philosophie des Ikhwan al-Safa': de Dieu a l'homme* (Temizlik Kardeşleri felsefesi: Tanrıdan İnsana) iii, Ixi, 680 sayfalık doktora tezi, Lille Üniversitesi Tez Çoğaltma Servisi, Lille-1973 ;

2) Yves Marquet: "*La philosophie des Ihwan al-Safa': L'Imam et la societe*", Travaux et Documents, No. 1. (278 sayfa), Dakar Üniversitesi, Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi, Arapça Departmanı, Dakar-1973

3) Yves Marquet, "*Ikhwan al-Safa*" Encyclopaedia of Islam s.1070-76 (Bu makale M. Plessner tarafından *Israel Oriental Studies II*, 1972, 353-61'de acımasızca eleştirilmiştir.)

Ayrıca Asghar Ali Engineer, *Rasail Ikhwan-as Safa - The Epistles of the Brethren of Purity*; Susanne Diwald'ın, *Rasail Ikhwan al-Safa* çalışması ve Hamdani'nin eleştirisi; F.W. Zimmermann'ın Yves Marquet'in kitabını eleştiren makalesi (İsmaili web sayfasından) vb. çalışmalar dikkat çekmektedir.

sinde bu Risaleler'in yazarlığının İsmaililere ait olduğunu açık bir biçimde göstermiştir.

Philip K. Hitti, tanınmış “*Arapların Tarihi*” çalışmasında “Temizlik Kardeşleri” hakkında şunları söylemektedir:

“Hicretin dördüncü yüzyılı ortalarında (ca.970) Basra’da, Pythagoras’ın düşünce ve kurgularına yaklaşan eğilimleriyle *İkhvanus Safa* (Temizlik Kardeşleri) adıyla tanınmış bir seçmeci felsefe okulu gelişip büyüdü. Bu adlandırma tahmini olarak, birbirlerine karşı inançlı-güvenilir, temiz ve dürüst dostlar (ikhvan al-safa) gibi davranan bir hayvanlar grubunun, avcının kapanlarından kurtuluşunun anlatıldığı Kelile ve Dimne’deki boynu halkalı güvercin öyküsünden alınmıştır.”

Bununla birlikte Hitti dikkatle inceleyince, Risaller’in İsmaili kökenini de kabul etmektedir:

“Bağdad’ın içinde de bir kolu olan *Al-İkhvan*, sadece felsefi değil, fakat aynı zamanda aşırı Şii, olasılıkla İsmaili görüşleriyle bir dinsel-siyasal kurum olarak biçimlenmiş ve mevcut siyasal düzene karşıydı. Açıkçası onu, halkçı düşünce sistemi ve dinsel inançlarıyla altını oyaarak (zayıflatarak) devirmeyi hedef almışlardı. İşte burada onların eylemleri ve üyeliklerini saran koyu gölge ortadan kalkıyor. Bir kitapçıklar koleksiyonu olan Rasail (Risaleler), işbirliği yapanlar bazı karanlık takma adlar taşıyarak, uzun ömürlü ansiklopedik yenilik içinde düzenlenmiştir.”¹⁸⁰

... Arap dünyasının önemli bir Marksist filozofu olan Husayn Marwah, *İkhvan al-Safa* üzerine *Al-Naz'at al-Maddiyah f'il Falsafat al-'Arabiyyah al-Islamiyyah*¹⁸¹ kitabında geniş bir yorum yazdı. Al Marwah, bilginin akı ya da bilgeliği (wisdom of knowledge) olan bu Risaleleri derleyip yazan ve yayımlayanların, gerçek adlarını gizli tuttukları; insanların öz adları ve kökenlerini değiştirdiklerini ve konuklarına göre düşündüklerini söyleyen bir *İkhvan al-Safa* grubunun varlığını, Jamal al-Din Qıfti’nin *Akhbar al-'Ulama' fi Akhbar al-Hukama*’dan aktarmaktadır: Kimileri bu grubun, Ali İbn Abu Talib soyundan gelen İmamlara (mensup) olduğunu, fakat onların İmamın adını başkalaştırdıklarını ileri sürmektedir. Bazıları da, bu Risaleler’in bazı Mutazili’lerin derlemesi olduğunu söylerler.

Böylece Al-Kıfti de, yapıtın Ali soylu bir İmam tarafından derlenmiş olabilirliğini kabul ediyor. Görülüyor ki, tarihiçi ya da bilim adamları, hiç kimsenin onun hakkında emin olduğu görülmemesine

¹⁸⁰ *History of Arabs*, London, 1988, p-372-73

¹⁸¹ Beirut, 1981

rağmen, İsmaili İmamı'nın telebi üzerine bu büyük yapıtın derlemesinin (hazırlandığı) yapıldığını yadsıyamıyor. Eğer o Muttazililerin eseri olsaydı, derlemecinin adını gizlemeleri için hiç bir neden yoktur; Muttazililer bir yeraltı örgütü değildi. Gerçekten, onların yapıtlarından birkaçı yazarlarının kendi adlarıyla o dönemde serbestçe elden ele dolaşıyordu.

Diğer taraftan İsmaililer, Abbasi imparatorluğuna karşı savaşmakta oldukları için bir yeraltı örgütü kurmuşlar ve kendi yönetimlerini kurmak amacı peşindeydiler. Böylece İsmaili İmamlar gizlenmiş ve bir yeraltı örgütü geliştirmişlerdi. Bu yüzden İsmaililerin, Risaleler'in (Rasail) yazarlarının adını gizlemek için her nedene sahipti. Görülüyor ki, Risaleler'in bir İsmaili İmam tarafından yazılmasının sağlandığı bütün olasılıklar içinde en gerçeğe yakın olandır.

Risaleler'in (Rasail) yazıldığı ya da derlendiği dönemde de sorun vardır. *İkhvan us Safa* üzerine yazılmış birçok makalenin yazarı olan tanınmış bilgin Abbas Hamdani şunları söylemektedir:

“Risaleler'in yazarlarının kimliğiyle ilgili ve onların mezhebine dair sorular, çok daha fazla bunların birleştirilip düzenlendiği (kompozisyon) tarihi sorununa bağlıdır. En geç tarihleme-zamanlama, farklı zamanlarda yaşayan birçok yazar tarafından, birkaç gözden geçirme ve bütünü parçaları (olan) cüzlerin yeniden düzenlen-mesiyle, uzun bir dönem üzerinden bir ansiklopedi hazırlanmasını anımsatabilir. Ayrıca o, çok daha sonraki bir dönemin batını söylemleriyle de uzlaşabiliyor.”

“Daha erken bir tarihleme, revizyon ve yeniden düzenleme, en kısa olan bir kompozisyon çalışması dönemi öngörür. Bu kısa dönem içerisinde, aynı zamanda bir koordinator ya da editörün (başkanlığı) altında yazan ve derlemenin birbirini izleyen bir plan üzerinde çalışan bir yazarlar kurulu gerektirir...”

Abbas Hamdani daha sonra, Rasail'in (Risaleler'in) yayımlandığı yıl hakkında bir sonuca vardıktan sonra şöyle söylüyor:

“Benim düşünceme göre, bu iki zamanlamayı birbirinden ayıran çizgi, Fatımi Halifeliğinin kurulduğu 909 yılı tarafından temsil edilir. Gerçekten, Rasail'in tarihlenmesine ilişkin bilimsel tartışmaların çoğunda, bunun savaş hattı olduğu kanıtlandı. Risaleler'in derlenmesi tarihi üzerinde (kesin) duruşlarını alan bilim adamları, yazarlarının Süni ya da Şii olduklarını tartışmaya giriştiler. Sünni iseler onlar Muttazili ya da Sufi'ydiler; Şii iseler, Zeydi, İsna Aşari (Oniki İmamcı), Karmati ya da Fatımi'ydiler. Sonuncu zamanlama, ikisinden daha kolaylaştırıcı ve daha güvenilir ve genel olarak kabul edilebilir olan-

dır. Bununla birlikte ben, daha erken ve daha güç olanı tercih ettim ve onun için sorun (davayı) önceki makalelerimde tartıştım.”¹⁸²

Yazarların Şii eğilimini gösteren pek çok içsel kanıt vardır: İkhvanus Safa Risaleleri’nde Peygamberin “ben bilimin kentiyim, Ali ise kapısıdır” hadisini buluyoruz. Bunun gibi Muhammed’in ev halkına (ahl al-Bayt) sevgi de vurgulanıyor. Ayrıca, Muhammed Peygamber’in Ali’ye, “ben ve sen bu toplumun ebeveyniyiz (ana-babasıyız)” dediği bildirilmektedir.

Yine Ali için salavat verildiği dikkatimizi çekmektedir. Genel olarak bu kutsama Sünniler tarafından sadece Muhammed için yapılır. Risaleler, Peygamber soyuna, ‘doğruluğa götüren, rehberlik eden İmamlar’ (al-a’immat al-Hudat) olarak bakmakta. İmamlar ve başkalarına ait hükmedici-egemen İmamlığa muhalif olarak, Peygamber ailesine ait peygamberlik İmamları üzerinde vurgulamalar dahi bulmaktayız.

Rasail’de (Risaleler’de) Şii renklerini kanıtlarını fazlasıyla bulmaktayız. Onlar, yılda dört düşünsel (felsefi) kutsama gününden söz etmektedir; bu kutsal günlerden üçüncüsü, Peygamber’in -Şii geleneğine göre- kendisine vasi (ardıl) olarak tayin ettiği *Id Ghadir al-Khum* (Gadirhum bayramı)dur, ancak Rasail, “ahitin (sözleşmenin) bozulup hilekarlığın karışmasından dolayı kutlama sevincinin (bayram nedeninin) ortadan kalktığını” ileri sürmektedir. Sonuncusu, *Id al-musiba* (Musibet-felaket günü) ise, Peygamber’in dünyadan göçtüğü gün ve aynı zamanda ‘İslam’ın utancı, kara günü’ diye tanımlanan Hüseyin’in Kerbela’da şehit edildiği 10 Muharrem günü olarak betimleniyor.

Açık bir Şii inancı olan taviil, yani Kuran’ın batını anlamına göndermeler de bulunmaktadır. Kuran’ın zahiri açıklaması, bilginin aşağı düzeyi olarak tanımlanır ve bu, körü körüne taklit etmeyi tercih eden sıradan halk için anlamlıdır, yani onlar içindir. Bilginin-bilimin daha yüksek biçimi, yüksek sınıf, yani elit tabaka (khwās) için anlam ifade eden, batını (esoteric, gizli) olandır. Bu açıkça Şii tutumdur. Böylece 3.bölümün 379.sayfasında, “taklitle halkın arasında tatmin olmayan, kanıtlar talebeden ve gerçeklerin açığa çıkmasını isteyen, illah’ı (dinsel yasanın-şeriatın nedeni ve amacını) araştıran entellektüel (aydınlar) gruplar vardır” ifadesini buluruz.

Yine bir önemli soru, İkhwanus Safa Risaleleri’nin yazarları ya da derlemecilerinin Şia’nın hangi koluna bağlı olduğudur. Açıkçası, Rasail’de ileri sürülenlerle genelde uyuşmayan Zeydi teolojisinden dola-

¹⁸² Journal of Semitic Studies, Spring 1984, s. 98.

yı Zeydiler olamazdı. Şimdi yazarların Oniki İmamcı olma olasılığını incelemeye geçelim. Rasail’de (Risaleler’de) bu olasılığın da bulunmadığına dair açık hüküm vardır. Örneğin, şu ifadeleri görmekteyiz:

“Böylece de (bir grubun), beklenen kutsal ve yolgöstrici İmam’ın, karşıtlarının korkusundan dolayı ortaya çıkmayarak gizlendiğine inandığı düşünülür. Biliniz ki, böyle bir düşünceyi kabul eden kimse bütün yaşamı boyunca, İmamın ortaya çıkışını beklerken, onun gelişinin özlemi, ona ulaşma tutkusu içinde kalır. O bunun için yaşamını harcar ve eğer İmamını göremez ve de onun kişiliğini tanımazsa umutsuzluk ve üzüntü içinde ölür.”

Oniki İmamcılar İmam Mehdi’nin bugüne kadar hâlâ ortaya çıkacağına inanırlar, oysa İsmaililer ya da Fatımiler İmam Mehdi’nin (Abdullah al-Mahdi) 9.yüzyılda Kuzey Afrika’da görüldü ve Fatımi devletini kurdu. Yukarıdaki paragraf, İsna Aşari’nin (Oniki İmamcıların) gizli İmam inancıyla uyuşmamaktadır. Bu şekilde Zeydileri (Beş İmamcılar) ve Oniki İmamcıları elediğimiz takdirde, İkhvanus Safa Risaleleri’nin yalnız İsmaililere ait olduğu sonucu çıkar.

Temizlik Kardeşleri’nin (İkhvanus Safa) özgür tutum ve davranışı, Risaleler’in çeşitli paragraflarından açık bir biçimde görülür. Aynı zamanda, yaşlılardan daha çok gençlere ve gençliğe vurgu vardır. Bunu aşağıdaki söylemlerde rahatlıkla görebiliyoruz:

“Çocukluklarından beri yanlış düşünceleri, kötü alışkanlıkları ve düşük niteliklerini koruyan yaşlı adamların değiştirilmesi ya da yenilenmesiyle kendinizi meşgul etmeyiniz, zira onlar sizi yorup usandırır ve hiç de değişmeyeceklerdir. Değişikliğe uğrasalar bile, çok az olacak ve işe yararmıyacaktır. İlginiz; kalblerinin sesiyle edebiyata eğilim duyan, bilimleri incelemeye başlayan, gerçeğin yolunu ve öbür dünyayı araştıran, hesap verme gününe inanan, Peygamberlerin dinsel ilkelerini uygulayan, (onların) kitaplarının sırlarını inceleyen, ihtiras ve kavgadan kaçınan ve de doktrin (öğreti) konusunda bağnaz olmayan genç insanlara yönelmelidir.”

Daha önce belirtildiği gibi İkhvanus Safa çok özgür görüşlere sahipti. Bu, aşağıdaki pasaj tarafından da desteklenir:

“Biliniz ki, gerçek her dinin içinde bulunur ve her dilde geçerlidir. Öyleyse yapılması gereken şey, en iyisini yapmanız ve kendinizi ona devretmenizdir, yani gerçeğe yönelmenizdir. İnsanların dinlerine kusurlar, eksiklikler yüklemekle asla kendizi meşgul etmeyiniz; daha çok sizin dininiz onlardan (kusurlardan) arınmış mıdır? onu görmeye çalışınız”. Ve:

“Felsefeyle, yasayla ilgili, matematiksel, bilimsel ya da Tanrısal bilgilerden herhangi birini, yani kısacası bilim öğren, bilgi elde et!”

Çok ilginç bulunan, kuşlar ve hayvanlar üzerine çok uzun bir Risale vardır. Gerçekten de o, içinde, insanın niteliklerinin hayvanların kuşların ve (Kuran'a gizli bir biçimde gönderme yapılarak) cinlerinkiyile karşılaştırıldığı dolaylı biçimde yorumlanan (allegoric) bir öyküdür: Yaratılış hakkında bir konferansta farklı türlerin ve milletlerin (nationalities) temsilcileri konuşmaktadır. Sonunda, ideal bir birey (tek tek) Meclise hitap eder. Bu ideal bireysellik tanımlaması, açıkça özgürlükçülüğü (the liberalism) ve Kardeşler'in (İkhvan, Brethern) açıklığını, serbestliğini belirtmektedir.

Bu bireycilik, bireysel (düşünce özgürlüğü) şöyle betimlenir:

“Kamil insan, yani akıllı, içgörü ve anlayış sahibi olan (kimse), sanki kökende İranlı, inançta Arap, dinde (doğru yola eğilimli) bir Hanif, davranış biçiminde bir Iraklı, gelenekte Yahudi, yönlendirmede-klavuzlukta bir Hristiyan, bağlılıkta -sadakatte Süryani- Suriyeli, bilgide-bilimde Grek, görüşte bir Hintli, yaşam biçimiyle bir Sufi (mystic) (gibi)dir; kendi moral ölçülerinde bir Melek, fikirde Tanrısal (rabbanî), gnostisizmde (marifette) Tanrı gibidir ve bu nitelikleriyle ölüm-süzdür.”

İkhvanus Safa özgürlükçülüğünün övülmeye değer kanıtı budur ve biz bunu, bugün özellik olarak post-modernist bulmaktayız. Yukarıdaki paragrafta bütün dinlere saygı vardır ve kültür çoğulculuğu kabul görmektedir. Böyle bir özgürlükçülüğün asla düşünülmediği 9. yüzyılda bunlar yazıldı. Günümüz çağdaş toplumunda bile böyle bireysel özgürlükçü anlayış ve uygulama nadir bulunmaktadır.

İkhwanus Safa, İsmaili hareketinin tebliği olarak tanımlanabilir. Burada, İsmaili hareketinin o zaman bir devrimci (ihtilalci) hareket ve düzenin, özellikle Abbasi İmparatorluğunun yıkıcısı olmayı amaçladığına dikkat edilmelidir. Hareket, toplumun çeşitli kesimlerinin, soyluların, aydınların, köylülerin ve tüccarların desteğini de almaya uğraşıyordu. Bunu Risale'lerden birinde şu şekilde görürüz:

“Ey kardeş bil ki, Tanrı, Kutsal Ruhu ile size ve bize yardım lütfedecektir. Bizim, farklı yerlere yayılmış soylu ve kibar insanlar arasında dostlarımız ve kardeşlerimiz vardır; onlar arasında şehzadeler, emirler, vezirler, yüksek yazıcılar ve valilerin oğullarından bir grup; aralarında tanınmış kent eşrafı, büyük toprak sahibi zengin köylülerin (dikhan), küçük mülk sahipleri ve ticaret erbabından kişiler ve çocuklarından bir grup; ve yine aralarında ulema oğulları, edebiyat adamları (udaba, edipler) kadı ve din adamlarının çocuklarından bir grubu ve bir başka grup da zanaatkarların, yerel başkanların, zanaat ve meslek örgütleri önderle-

rinin oğulları ve yakınları oluşturur. Her gruba, bilgisi, anlayışı ve sezgisini uygun bulduğumuz kardeşlerimizden bir kardeşi (üyeyi) onların hizmetinde bizi temsil etmek üzere delege gönderdik. Bu kardeşler gruplara, arkadaşlık duygusu (rifk), nezaket ve sevgiyle danışmanlık yapıyor, öğütler veriyorlardı.”

Açıkça görülüyor ki bu Kardeşler (İkhvan), toplumun farklı kesimleri arasında hücreler kurmuş olan ve sömürücü ve baskıcı zorba düzeni yıkmak için birleşip, hep birlikte eyleme geçen, bir devrimci hareketin önderleriydi. Ayrıca, yukarıdaki paragrafta, Kardeşler’in (İkhvan), yukarıda tanımlanan gruplara öncülük etmek ve onları birbiriyle birleştirmek için bir Kardeş’i atadıkları anlatımını değerlendirmek önemlidir. Böyle bir Kardeş, niteliklerinden, bilgi ve deneyimlerinden dolayı özellikle seçilmiş olmalıydı. Devrimci örgütler kendi grup liderlerini çok dikkatli seçerler. Onların, bu grupları sadece devrimci değişim için hazırladıkları değil, aynı zamanda devrimin içinde onlara rol verdikleri bilinir.

Risaleler üzerinde yapılan inceleme çok açık gösteriyor ki, yazarlar, kendi zamanlarının mevcut bütün bilimleri-bilgileri üzerinde kavrayış sahibiydiler.

Daha önce belirtildiği gibi onlar, matematik, felsefe, siyaset, (karşılaştırmalı din dahil) din, müzik, terbiye ve ahlak, astronomi, fizik ve diğer bilimler hakkında risaleler yazmışlardı. Hiç kimse, dönemin (çağdaş) bilimleri üzerinde, Temizlik Kardeşleri’nden, yani *İkhvanus Safa*’dan daha fazla bilgi sahibi olamamıştır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz değerli çağdaş Arap filozofu Husayn Marwah, Hicretin 4.yüzyılının (10.yy) bilim adamlarından, Temizlik Kardeşleri (İkhvanus Safa) ile tanışmış ve bu Risalerle ilgili uzun süre çalışmış olduğu sanılan Zaid bin Rifaah’ın gözlemlerinden alıntılar yapar. İbn Rifaah, şiir ve nesir (düzyazı) üzerinde geniş bilgiye sahip Risale yazarlarının matematik, haberleşme (iletişim), tarih, din üzerinde uzman ve karşılaştırmalı din görüşüne sahip olduklarını söylemektedir.

Görüldüğü gibi ‘Temizlik Kardeşleri’ devrimciydi; sömürücü ve baskıcı olduğunu düşündükleri Abbasi rejimini yıkmak istiyorlardı. Onlar Abbasileri, zorba ve zalimler, zayıf ve yoksul kesimlerin (*duafa ve masakin*) haklarını gaspedenler olarak tanımlıyor. Abbas soyluların Halifelğe layık ve hakları olmadıklarını ileri sürüyorlardı. *İkhvanus Safa* Abbasiler’i, Adem’e secde etmeyerek Tanrısal İradeye karşı koyan Şeytan’ın vekili (khalifat al-İblis) olarak tanımlamaktadır. Abbas soylular, kendilerini halife olarak kabul eden insanlar için halifeydiler,

çünkü ancak onlar birbirlerinin layığıydı. Kardeşler (İkhvan), Abbasi-lerin Peygamberlerin çocuklarını ve dostlarını öldürdüklerini de anlıyorlardı.

İkhvanus Safa'nın, Abbasilerin düşüşünü astronomik hesaplar temelinde önceden haber verdiğini görmek doğrusu ilginçtir. Onlar, bazı yıldızların birbirinden ayrılması ve biraraya gelişini ve astronomik hesaplama göre bu dönemin ikiyüz kırk yıl olduğunu hesaplamışlar ve buradan Abbasilerin yıkılışının, yönetime başlamalarından itibaren 240 yıl içinde, vukubulacağını önceden bildirmeyi ve yönetimin Abbas oğullarından kime geçeceğini tahmin etmeyi bile denemişlerdi.

Yine astronomik hesaplamalar temelinde kendilerinin buna verdikleri yanıtı Risaleler'de buluyoruz. Onlar bunun, *dawr al-falki* (bir felekler-gökler devri daimi) gerçekleştiği ve Scorpio (Akrep burcunun) ülkesine girdiği zaman -ki bu Kardeşler'e göre, 330 yıl dört ay sürer- olacağını söylüyorlar. İşte o zaman iktidar Temizlik Kardeşleri'nin ellerine geçecek ve onların dönemi de 159 yıl sürecektir.¹⁸³ *İkhvanus Safa*'ya Kardeşler'e göre siyasal iktidardaki bu değişimler sürerek, yönetim bir gruptan diğerine nakledilir.

İkhvan al-Safa'nın yönetimi (biçimi) *dawlah ahl al-khayr* (Hayırlı Halk Devleti)dir. Bu rejimi, akıllı ve bilgi-hikmet sahibi (ulama wa hukama) insanlar ile bir din ve inanç üzerinde anlaşmayı uzlaşmayı geliştiren hayır ve erdeme layık toplum oluşturacaktı (I, p-131). Bu hayırlı-erdemli ve cömertlik rejimini kuracak olanlar, dinsel işler ve konularda bilgilidir, peygamberlerin sırlarına ilişkin bilgiye içten yakınlığı vardır ve felsefe konularında ise çok iyi eğitilidir. (IV, p-198). 'Temizlik Kardeşleri', kendi dinsel inanç, fikir ve bilgilerinin, bütün dinler ve bilgilerini de kapsadığını bildirmekteydi. Risaleler'de Temizlik Kardeşler, insanlara başka dinlerde delikler kazmamayı, yanlışlar araştırmamayı, fakat aynı zamanda kendi dinlerinde dahi böyle kusur ve noksanların olup olmadığını görmeyi tavsiye ediyordu.

'Temizlik Kardeşleri' ayrıca insanları, kendi miras aldıkları (din) dahil olmak üzere, istisnasız tüm dinlere eleştirel gözle bakmaya çağırmakta. Fakat bu, önlem gerektiren bir girişim olmalıdır. Onlara göre Şeriat, zahir ve batın (exoteric and esoteric), yani açık ve gizli olmak üzere iki yüze sahiptir. Zahir (açık) olan, onun aracılığıyla hasta ruhlarına derman bulan sıradan insanlar içindir ve güçlü zeka ve algılama sahibi insanlar, batını yüzü oluşturan derin bilim ve felsefeyle kendilerini besler.

¹⁸³ al-Risalah Jami'ah, II, s.129-130.

‘Temizlik Kardeşleri’ tapınmaların iki tip olduğunu söylemektedir: Biri ibadetin Şer’iattaki kurallı biçimi, diğeri ise Kardeşler’in (İkhvan’ın) “ibadat al-falsafiyah al-ilahiyyah” (Tanrısal felsefe ibadeti) adını verdikleri tapınmadır. Şer’i ibadeti izleyenler, Şeriatın tüm zahiri (exoteric) yasalarına ve onun tarafından konulmuş kurallara boyun-eğer-itaat ederler. Fakat felsefi tapınmaya doğru kayma ve eğilim duymalar, Kutsal Kuran’ın buyurduğu ‘al-Rasikhun fi’l ‘ilm’(Tanrısal bilimin büyük sütunları, temel direkleri)’den dolayıdır. Bu tapınma tipini uygulayanlar, Kuran ayetlerini gerçek anlamını ve onun batını (esoteric) özünü bilirler. Onlar batın ilminin sahibidirler.

Böylece görülecektir ki, ‘Temizlik Kardeşleri’ (İkhvanus Safa), Şeriatın sıradan halk için önemini vurgulamasına ve onlar için, kural olarak itaat etmenin gerekli olduğunu düşünmelerine rağmen, kendileri daha yüksek pozisyonu, son gerçeklik bilimi-*ilm al-haqqah* ve yüksek felsefi bilimler içine daldırılmış olan bilimin temel direklerinin (al-rasikhun fi’l ‘ilm) uyarlamışlardır. Yine İkhvan al-Safa’ya, yani Temizlik Kardeşleri’ne göre, düşük düzeydeki ruhlar/aşağı dereceden ruhlar maddesel dünyadan kendilerini ayıramaz ve bu dünyanın denizine dalıp kalırlar. İnsan ruhunu özgürleştiren bilim, felsefe ve hikmettir ve onu Tanrısal aşamalar içinde daha yüksek duruma uyumlu kılar.

Abartmadan söylemek gerekirse, ‘Temizlik Kardeşleri’, Risaleler’de zamanlarının tüm mevcut bilimlerini toplamış ve öğrenim dünyası üzerinde derin ve silinmez damgalarını bırakmıştır. Abbasiler, Yunan bilimlerini Arapça çeviriler aracılığıyla tanıtmaya çalıştılar. Onların yaptığı, Yunan bilimini Arapça ile İslam aydınlarının kullanımına sunmaktı. Kuşkusuz bunda başarı da sağlandı. Fakat İkhwanus Safa’nın (Temizlik Kardeşleri) yaptığı ise, Yunan bilimiyle İslam bilimini birleştirip tümleştirmekti ve bu birleşim gerçekten çok yaratıcı bir sentez oldu. Temizlik Kardeşleri, İslam bilimini, Yunan bilimi kadar yüksek düzeye çıkardılar; bu İslam dünyası için çok daha büyük bir başarıydı.¹⁸⁴

İkhwan As-Safa Risaleleri ve İsmaililer

Abbasi halifesi Mamun (Ö.833) mutazili inançlıydı ve felsefeye de patronluk etti. Onun döneminde, Yunan felsefesine doğru yaklaşım, eğitilmiş yüksek tabaka arasında ilginç bir eğilim oluşturdu. Bu eğilimin sonucunda, İslami pratiklerin yorumunda Müslümanlar arasında doğmuş bir çelişkiler çoğaldı. Bilinmelidir ki, bu bağlamda akıl/zihin

¹⁸⁴ Asghar Ali Engineer, *Çev.İ.K İkhwan-us Safa: A rational and liberal approach to Islam I, II,*

insanda zorunlu bir fakültedir, fakat buna rağmen onun işleme ve etki-
leme gücünde bir belirsiz sınır vardır. Bazı alanlarda ustaca ve üstün
görünmekten zevk alabilir, ama onun için anlaşılabilir ve şaşırtıcı olan
birçok şey vardır. Akıl/zihin bir şeyi bütün olarak ve onun tamamını
algılayamaz. Zihinsel operasyonların sıralamasında sınır vardır ve bu-
nun için gerçek bir manevi üstadın (yani *İmam'ın*; bu Nizari *İsmaililerin*
temel inançsal görüşüdür. İ.K.) doğru yolu göstermesine gereksinim
duyulur.

Bağımsız felsefi eğilim, serbest bilimlerden İslam Şeriatına gelen
bir tehdit olarak anlaşılınca, Basra'da belirli bir mevsimde bir evde
felsefe ve dini uzlaştıracak ciddi bir düşünürler kümesi/topluluğu
toplanmaya başladı. Onlar çok büyük olasılıkla İsmaili davasının bir
organı ya da ajansı (olan) İkhwan (kardeşler) idi. Onlar yenibilgi akı-
mıyla İslami öğretilerin silip süpürülmekten kurtarmak amacıyla yeni
bir sentez geliştirmeye çalıştılar. Sayed Amir Ali'nin "*The Spirit of*
Islam"¹⁸⁵ kitabında yazdığı gibi,

"Bu, hakikati sevenler için bu acılı ve zorluk dolu dönem içinde,
Müslümanlar arasında bilimin ışığını canlı (tutmak) kendilerini Kar-
deşlik adı altında küçük bir düşünürler topluluğunun biçimlenme-
si/örgütlenmesiydi; amaçları, Müslümanların fanatizme ve cehalete
doğru geri gitmesini durduracak ve gerçekten, toplumsal yapıyı yıkıl-
maktan kurtaracak daha sağlıklı bir niteliği halkın arasına sokmak ve
yerleştirmekti. Bu nedenle onlar kendilerine Temizlik/ Saflık Kardeş-
leri (İkhwan as Safa) adını verdiler."

İkhwan as-Safa adlandırması için değişik açıklamalar verilir. Ibn
Kifti (ö.646/1248) yetkisi üzerinden (yaklaşan) Nicholson and Levy,
bu adın, onların zamanında İslam Şeriatının yanlışlarla özünün bozul-
duğu ve bilgisizlikle kirletildiği, tek temizleme yönteminin ise felsefe
aracılığıyla olduğu düşüncesinden çıktığını yazmaktadırlar. Bunun için
İkhwan as Safa adını incelerken gerçeğe daha yakın olan Goldziher'den
daha çok Tibawi'ye göre, isimlerinin Safa (temizlik, saflık) ile birleş-
tirmeyi bir Sufi eğilimi taklidinden dolayı seçilmiştir. ¹⁸⁶

¹⁸⁵ *The Spirit of Islam* London, 1955, p. 432

¹⁸⁶ Arapça "İkhwan as-Safa" doğubilimciler tarafından, "Brethren of Purity/Temizlik Kar-
deşleri" (R.A. Nicholson), "The Pure Brethren/Saf-Temiz Kardeşler" (H.A.R. Gibb), "Sin-
cere Brethren/Samimi-Sadık Kardeşler" (W. Montgomery Watt), "Sincere Friends/Sadık
Dostlar" (G.E. Von Grunebaum), "die lauterer Bruder" (C. Brokelmann), "die treuen Fre-
unde" (ibid), "die aufrichtigen Bruder und treuen Freunde" (G. Flugel), veya "les Freres de
la Purete/Saflık-Temizlik Kardeşleri" (A. Awa) olarak dillerine çevirmişlerdir. Birliğin tam

İkhwan as-Safa'nın üyelerinin, Aşağı Mezopotamya'nın Basra li-man kentinde yaşayarak, edebiyat, din, felsefe ve bilim üzerinde tar-tışmalarda bulunan kişilerden bir çeşit Mason Loncası gibi örgütlendi-ği söylenir. Bu birlik ya da kulüp ilişki ve çalışma yöntemlerini gizli tutar ve hiçkimse kabul edilmezdi. Moral, yaş ve daha çok ruhsal yü-celiklerine göre dört derece içinde sınıflandılar. Birinci derece, tama-mıyla öğretmenlerinin buyruğu altında alıştırılan-yetişmekte olan 15 ile 30 yaş arasındaki gençlerden oluşuyordu. İkinci kademedede, seküler eğitim ve ayrıca felsefi bilgiler verilen 30 ile 40 yaş arasındakiler bu-lunuyordu. Üçüncü dereceye ait olanlar, evrende işleyen/geçerli dinsel hukuk (şeriat) üzerinde yeterli bilgiye sahip olan 40 ile 50 yaş arsin-daki kişilerdi. Dördüncü kademedekiler ise, nesnelerin/şeylerin ger-çekliğine vakıf ve görüş sahibi olduğu farzedilen 50 yaş üzerinde bulunanlardı. Felsefi toplantılar, her ayın başında ortasında ve bazan 25 ile sonu arasında olmak üzere üç akşam yapıldı. Ayrıca yıl içinde üç büyük bayram yaparlar ve hem bayramlar hem de toplantılar birbi-riyle yakından ilgili günler ve bayramlar Güneşin Koç, Akrep ve Te-razi burçları içine girmesine rastlatılırdı. Bunlar Id al-Fitr (Ramazan), Id al-Adha (Kurban) ve Id al-Ghadir (Ghadirhum) bayramlarıydı. Ayrıca her biri 12 gün süren özel toplantılar (majlis) da yaparlardı. Bu gizli topluluk arkasında, aşağıda konuları verilmiş 52 risaleyi içeren "*İkhwan as Safa Risaleleri*" olarak tanınan bir ansiklopedi içinde ba-sarılarının dimdik duran bir anıtını bıraktılar:

14 Risale Matematik üzerine.

17 Risale Doğa Bilimler.

10 Risale Psikoloji ve akli bilimler.

11 Risale Dinsel bilimler üzerine.

Ayrıca beş büyük grup içinde bilimler sınıflandırılır:

a) Matematikler; sayılar, geometri ve anstronomi, coğrafya, müzik, kuramsal ve uygulamalı sanatlar, ahlak ve mantık bilimlerini içerir.

b) Fizik bilimleri madde, biçim, hareket/devinim, zaman, uzay/boşluk, gökyüzü, /soy/nesil, madenler, gezegenler, hayvanlar, insan vücudu, yaşam ve ölümün anlamı, mikrokosmos, acı ve dil konularını içerir.

c) Metafizik ruhsal akılcılık (psycho-rationalism) ve theology.

adı, *İkhwan al-Safa wa Khullan al-Wafa wa Ahl al-adl wa abna al-Hamd* (i.e., "The Breth-ren of Purity, the Faithful Friends, the Men of Justice and the Sons deserving praiseworthy Conduct/Temizlik kardeşleri, Sadık/İnançlı Dostlar, Adil İnsanlar ve övgüye değer olan Önder Oğulları") idi. Bu ad, Kalilah ve Dimnah/Kelile ve Dimne'deki (boynu halkalı) Güvercin öyküsünden esinlenilmiştir.

d) Psişik, akılcılık, olgu, makrokosmos, zihin, aşk, yeniden doğuş ve nedensellik konuları.

e) Din, inanç, dinsel yasalar (fıkıh/şeriat) peygamberlik, velilik vb.

Arap dili edebiyatında *İkhwan as Safa Risaleleri* birinci sırada bir yer işgal eder. O aynı zaman Sufi düşüncesinin büyük hazine(evidir)sidir. Öreğin İkhwan der ki: “Ey kardeş bil ki, senin ruhun (bir melek gücündedir) gizli güç olarak bir melektir ve eğer peygambeler ve imamların (Tanrısals/ yasaların öğretmenlerinin) yolunu günü şaşmadan izlerseniz Bir (Tanrı?) olabilirsiniz” ve de “Bütün yaratıklar sonuçta O’na (Tanrı’ya) dönecektir, demek ki O, onların tüm varlığı, özü, ölüm-süzlüğü ve mükemmelliğinin kaynağıdır.”

Risaleler çeşitli Bagdad camilerine dağıtıldı. Yapıt, Grek felsefesi ve İslami öğretilerin, dine yeni bir boyut kazandıran yaratıcı sentezi girişimiyle önemli bir rol oynadı. Zamanının en iyi aydınlarını çekti ve İslamı, ona sıkıntı veren saldırı mirasından/ya da heretic/saldırılarından kurtardı. O, tavi’l’in felsefî malzeme ile benzerlikleri dikkatlice incelediği takdirde, İslami öğretilerin mantıksal olarak kolayca keşfedilebileceği özünü tebliğ etmeyi/bildirmeyi hedefledi. Bilinmelidir ki o, dönemin akılcılarına darbe vurdu ve 850’den sonra Mutazililer de giderek, akademik teologlardan küçük bir zümre olarak halk kitlesinden ayrılıp uzaklaşmış ve İslam’i düşünce akımı üzerinde artık daha fazla etki yapamaz oldu.

İkhwan as Safa’nın toplayıcı/derleyicisi kimliğini öyle ustaca gizlemiştir ki, o günün bilginleri/uleması, grubun üyelerinin izini bulmaya uğraşırken çok mürekkep (hokkası boşalttılar) harcadılar. Canlı/-yaşamsal mecaz(i söylem) kullanan üyeler kendilerini “mağarada uyuyanlar” olarak görüyorlardı. Bir yerde, halktan sırlarını saklama nedenleri olarak, yeryüzü yöneticilerinin korkusu ya da genel halktan gelecek sıkıntıları değil, fakat Tanrı vergisi hediyelerini saklama/ koruma isteğini söylemektedirler. Onlar zaten, kendi öğretilerinin huzursuzluğa neden olduğunun iyi farkındaydı ve Muhammed’in haleflerinin geçirdikleri felaketler, onlar için mahzenlerinden çıkma ve uzun uykularından uyanma günü gelinceye kadar gizli kalmalarına iyi bir nedendi. Güvende yaşamaları için, öğretilerinin üstünün örtülmesi/gizli kalması gerekiyordu. Bununla birlikte Ian Richard Netton, “*Muslim Neoplatonists*”¹⁸⁷ kitabında, “İkhwan’ın, hem Kuran’ın hem de hadislerin yorum anlayışı, İsmaili batınilikıyla renklendirilmişti” diye yazı-

¹⁸⁷ London, 1982, p. 80

yor. Yeterince gariptir; Risaleler Harran Sabenleri ve Kadariyya öğretilerine değinirken, İsmaililikten söz etmiyor. Oysa belki, Risalelerin iskeleti/yapısı ve sözcük hazinesi üzerinde en derin etkiye sahip diğer herhangi birinden çok daha fazla İsmailiydi.

Hemen hemen ortalama bilginler İkhwan'ın (Kardeşler) kesinlikle İsmaililer olduğunu gösterme uğraşı verdiler. Örneğin A. A. A. Fyzee (1899-1981) "*Religion in the Middle East*",¹⁸⁸ yapıtında "Risaleler açıkça İsmaili kökenlidir; bu alanda eski ve yeni bütün yetkililer bu Risalelerin, İsmaili dinsel inançlarının ilk/biçiminin sergilenmesi olduğunda hemfikirdir" demektedir. Yves Marquet'e göre, "Risalelerin, düzenlendikleri dönem içinde İsmaili devlet doktrinini temsil ettiği tartışılmaz görünmektedir."¹⁸⁹ "*The Origins of Ismailism*"¹⁹⁰ eserinde Bernard Lewis, kitaplar arasında Risaleleri sıralarken, "İsmaililikle yakından ilişkili de olsa", onların batını esinlenmelerine rağmen gerçek İsmail olmadıkları yönünde Fyzee'den daha ihtiyatlıdır. 13 yüzyılda yazdığı "*Tarikh-i Hukuma*" kitabında İbn Kıftı (ö. 1248), "Risalelerin yazarları hakkında fikirler çeşitlidir. Bazısı onları, çeşitli isimler kullanan bir Alevi (Ali soylu) İmama yükledi, oysa bir başka kimse ise yazar olarak erken Mutazili din bilginlerini ileri sürdü" diye yazmaktadır.

Tibawi "*Ikhwan as-Safa and their Rasail*", kitabında, onların içeriğini, uygun bir biçimde, çok iyi eğitim görmüş bir sekreter tarafından örgütlenmiş bilgili bir kuruluşun/topluluğun tartışmaları sonucunda planlanmış yazılara bağlamıştır ki bu gerçeğe daha çok yakın olanıydı. Kuşkusuz Risalelerin sadece bir tek yazarın yapıtı olabilmesi de olasıdır, zira birinci tekil şahıs içinde sık kullanılan çoğul modu/kipinden (ortaya çıkan) belirgin hatalar vardır. Risalelerin tamamıyla özel bir kişi tarafından yazılmadığı da ortadadır, fakat özel bir kişinin yakından yönlendirmesinden onun üstün inanç ve felsefi eğitiminden esinlenmiş bilgili düşünürlerin zihni/düşünsel tartışma ve müzakerelerinin sonucuydu. Özel bir yazara yükletilmesi mümkün de olabilir; yazılı tartışmaları müsvedde olarak alıp, farklı Risalelerin içine yerleştirerek, gereksiz parçaları atarak yayınlamıştır, olamaz mı? Risaleler geniş bir biçimde yayıldığı zaman, gizli kulüp Basra'da ortaya çıkarıldı ve onun kolları/şubeleri, gizli görevlerinin artık tamamlandığı görüşüyle kendi kendini tasfiye etti/dağıttı.

¹⁸⁸ ed. by A.J. Arberry, Cambridge, 1969, 2. vol., s. 324

¹⁸⁹ Bkz., *Encyclopaedia of Islam*, 1960, s. 1071

¹⁹⁰ London, 1940, p. 44

Suriye İsmailileri arasında Risaleler ve onun İsmaililerle ilişkisinin ilk referansı Nuridin bin Ahmet'in (ö.849) "*Kitab Fusul wa'l Akhbar*" kitabında görüyoruz. Bir diğer önemli eser Abul Ma'ali Hatim bin Imran bin Zuhra (d. 498/1104) tarafından yazılmış "*al-Usul wa'l-Ahakam*" dır. Arif Tamir, "*Khams Rasa'il Ismailiyya*"¹⁹¹ kitabında Abu'l Maali Hatim'den şunları aktarır: "Bu *dai*'ler ve onlarla birlikte diğer *dai*'ler işbirliği yaparak, çeşitli öğrenim/bilim dalları üzerinde sayısı 52'yi bulan uzun Risaleler düzenlediler."Bu, Risalelerin İsmaili *dai*'lerinin birleştirdikleri emek ve çalışmalarının ürünü olduğunu belirtiyor.

Yemenli İsmaililer arasındaki izlere gelince; Risalelere ilişkin en erken referans Garar bin Mansur al Yamen'in (883-970) yazdığı "*Sirat-i İbn Hawshab*"ta verilmiştir:

"O (İmam Taki Muhammed), anlatılması mümkün olmayan çok büyük güçlükler, korku ve ailesinin yıkımı (arasında), Risalleri yayınlamayınca kadar, çoğunu gözden geçirip inceledi ve *dailer* ve onun arasındaki Abu Gafir sağlıyordu. İmam, gizlediği kimliğini korumasını isteyerek, dava ile olarak onu görevlendirdi."

Bu kaynak sadece Risaleler ile İsmaililerin ilişkisini teyit etmiyor, fakat aynı zamanda İmamın kendisinin tek başına yazarı (*sahibor mu'allif*) olmadığını ve sadece yayıncısı ve sunucusu (*al-munsi*) olduğunu belirtiyor. O, felsefi tartışma ve görüşler metnine İmam tarafından bakılıp son biçiminin verildiğini ve onaylanmış tekstin, gizlice Basra'daki İkhwan'a geri götürmesi için olasılıkla Abu Gafir'e teslim edildiğini ima etmektedir. Ortodoks çevreler ve yönetici erk/iktidar, İsmailizm hakkında yanlış bir imaj/resim çizdiği için, yazarların/çoğaltıcıların isimleri gizlenmişti.

Bununla birlikte gizli topluluğun ileri gelen üyelerinin Abul Hasan al-Tirmizi, Abdullah bin Mubarak, Abdullah bin Hamdan, Abdullah bin Maymun, Sa'id bin Hussain vb. olduğu görülmektedir.

Risalelerin İsmaililerle ilişkilendiren diğer bir Yemen kaynağı, İbrahim b. al-Hussain al-Hamadi'nin (ö.1162) "*Kanz al-Walat*"da topladığı yazılarıydı. Hemen arkasından onu izleyen Muhammad bin Tahir'in (d. 584/1188) "*al-Anwar al-Latifa*", Hatim bin İbrahim'in (d. 596/1199) "*Tanbih al-Ghafilin*" ve Ali bin Muhammad bin al-Walid al-Anf (d. 612/1215) tarafından yazılmış "*Damigh al-Batil wa haft al-Munazil* üç eserle birlikte daha sonraları yazılmış Hussain bin Ali al-

¹⁹¹ Salamia, 1956, s. 120.

Anf'ın (d. 667/1268) "*Risalat al-Wahida*" Idris İmaduddin'in (d. 872/1468) "*Uyun'l-Akhbar*" örneklerini de verebiliriz.

Gizli/örtülü dönem boyunca İsmaililer hakkında ayrıntılı olarak hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor. Tanınmış İsmaililerin çoğunluğunun takiye(yi benimsediği) uyguladığı görülür. *İkhwan as Safa*'dan verdiğimiz şu paragraf durumu açıkça göstermektedir:

"Biliniz ki, bizim aramızda krallar, prensler, halifeler, sultanlar, vezirler, başkanlar, yüksek yöneticiler, vergi memurları, hazinedarlar, memurlar, mabeyinciler, noterler, soylular, kralların köleleri ve onların askeri muhafızları bulunmaktadır. Bizim aramızda tüccarlar, artisanlar, çiftçiler ve sığır üreticileri de vardır. Bizim aynı zamanda kültürlü, dindar, erdemli bilim adamlarımız da var. Aramızda hatipler, şairler, güzel konuşan (parlak) kişiler, din bilginleri, dilbilimci/ grammaerciler, masal(anlatı)cılar ve (eski) bilgiler toplayıp anlatan/ satanlar, hadis nakilcileri, okuyucular (Kuran okuyucusu, hafızlar olmalı?), kadılar, mahkeme üyeleri, yüksek yargıçlar (devlet baş kadısı), çileci sufiler bulunduğu gibi; ayrıca bizim aramızda filozoflar, bilgiler, geometrici, anstronom, doğa ve fizik bilimcileri, falcılar, önbiliciler (kahin), büyücüler, efsun döken/yapanlar, düş yorumcuları/ rüya tabircileri, simyacılar, yıldız falcılar/astrologlar ve açıklanmayacak kadar çok diğer türden kişiler bulunmaktadır."

Önceki envanter/verilen bilgi gösteriyor ki, İsmaili inancı yaşamın bütün alanlarından insanlar arasına gizlice ve özellikle girmiş bulunuyordu. Joel Carmichael "*The Shaping of the Arabs*"¹⁹² yapıtında,

"İsmaili mezhebinin, diyor, büyük bir mutsuz toplumsal kesimi kendi kanallarına çekecek (böyle) bir yöntem içinde öğretilerini geliştirdiği ve dönemin sosyal belalarından/sorunlarından çok fazla acı çeken genel halk (yığınları) için yoğun bir biçimde propaganda yaptığı görülmektedir. Önemli köylü desteğiyle başlayarak, devrimci fikirleriyle kentli çalışanlar/işçiler, özellikle zanaatkarlar arasına sızan İsmailiilerin, İslami zanaatkar/esnaf birliklerinin (loncaları) bazılarını onların yaratmış oldukları anlaşılmaktadır."

Devr-i satr (saklı, gizli dönem) içinde İsmaili *dai*'leri, Cafer Sadık soyundan bir İmam'ın, vadedilen Mehdi olarak yakın bir gelecekte ortaya çıkacağını anlattılar. *İkhwan as Safa*'da seslendirilen bu kehanet şu cümle içinde verilir:

"İnşallah, Muhammed Peygamberin soyundan beklenen (almuntazar) Mehdi, İmam topluluğumuz içinden ortaya çıkacak."

¹⁹² London, 1969, s. 386.

Prof. Masudul Hasan “*History of Islam*”¹⁹³ kitabında, Al-Habib’in (Taki Muhammed) Suriye’de Hims yakınındaki Salamiya’da karargahı vardı ve İsmaili inancının propagandasını yapmak/yaymak ve yandaş kaydetmek/sağlamak için *dai*’leri buradan her tarafa gönderirdi” diye yazmaktadır.

Taki Muhammed döneminde, Harith Muhasibi, Dhun al-Nun Misri (ö. 243/859), Bayazid Bustami (ö. 260/874), Junaid Baghdadi (ö. 298/910), Hallacı Mansur (ö. 922) gibi sufi düşüncesinin birçok yetkili/deneyimli temsilcilerinin yaşadığı bilinir. Taki Muhammed İmamlık dönemi boyunca Abbasilerin tuzağından kurtulmak için takiye uyguladı. *İkhwan as Safa*’da, gizli İmanın gerçekte görüldüğünü belirten, retorik gönderme bulunur.

Bildirildiğine göre İmam Taki Muhammed, oğlu Radi Abdullah’a İmamlığı vasiyet ettikten sonra 840 yılında öldü. Öbür oğlu Said al-Khayr 902’de Salamiya’da Karmatilerin ellerinde öldürüldü.

Radi Abdullah da çok geniş bilgi sahibi bir bilgindi ve kendisi *İkhwan as Safa*’nın öğretici bir ek synopsis (*al-jamia*) içinde toparladığı için kutlanır. Bu özet kitabın tam adı “*al-Risalat al-Jamia*”(Kapsamlı Risale) idi. O *İkhwan as Safa Risaleleri*’n(e bedel) vekili olmuş, yani onun yerini almıştı ve topluluğun daha ileri düzeydeki üyelerinin arasında dolaştırılması tasarlandı. Al-Jamia, Risalelerin belkemiğidir ve daha sonra “*Risalat al-Jamiat al-Jamia an al-Zubdah min Rasail Ikhwan as-Saf*”(İkhvan as Safa Risalelerinin geniş kapsamlı özeti) toparlandı.¹⁹⁴ Ar-Risalat al-Jamia monografisi’nin Beyrut Amerikan Üniversitesi tarafından ilk Howard Bliss Ödülünü aldığı bilinmelidir ve sonuç olarak kitap bu enstitünün gazetesinde dizi halinde yayınlandı..¹⁹⁵

¹⁹³ Lahore, 1987, 1. vol., s. 486.

¹⁹⁴ bkz. *Al Kulliyat*, vol. xvii, 1930-1- 195.

¹⁹⁵ *The Rasail of Ikhwan as Safa* and İmailis, Çev. İsmail Kaygusuz.

BÖLÜM II

TÜRKLER VE ALEVİLİK

Orta Asya Türk Toplulukları Arasında İslamlık Öncesi Ehlibeyt İnancı, Ali yandaşlığı, yani Alevilik olarak yayılmıştır

Devlet tarihi Türklerin İslamiyete girişini, Ebu'l Fazl Muhammed'in 1282 yıllarında Kaşgar'da yazmış olduğu Mülhakatu eş-şurah ve Musullu İbn el-Athir'in (İbn ül-Esir olarak bilinir, ö.1234) Kamil fi Tarih adlı yapıtlarında anlatılanlara dayanılarak, Karahanlılar devletini kuran Satuk Buğra Kara Han'ın 10. yüzyılın ortalarında (955-960) 200 bin çadırılık halkıyla yeni dini kabul edişine bağlamaktadır. Bu bilgilerin birer menkıbeden öteye gitmediklerini burjuva tarihçileri de ileri sürdükleri halde,¹⁹⁶ iddia adeta kesinlik kazanmıştır. Gerçekte bu, Karahanlı sülalesinin Sünni İslam'a geçişini iddia etmekten başka bir şey değildir.

Oysa, Hazar'ın güneyinde ve Orta Asya'da yaşayan çok çeşitli Türk boylarının İslamiyetle ilk ilişkileri ve onu benimsemeye başlamaları, çok daha öncedir. Muhammed peygamberin ölümünün üzerinden daha yüzyıl geçmeden dine farklı yorumlar getiren ilk mutasavvıflar ve yandaşları ile, doğrucası heterodoks İslamiyetle (Sünni İslam'a aykırı olan, ortodoks olmayan İslamiyetle) olmuştur. Diğer bir deyişle Ali-Ehlibeyt inançlı İslamiyet bu halkları kendine bağlamıştır.

Bu dönemler, Emevi (Umeyyed) halifelerinin topraklarında Türklerin mevali (köle, yabancı, müşteri) diye aşağılanan topluluklardan öte fazla önemsenmediği dönemlerdir. Ancak, tarihçi Yakut'a bakılacak olursa, Emevi halifesi Hişam'dan (722-743) beri Orta Asya'daki Türkler arasına, onları Sünni İslam'a davet etmek üzere -kimlikleri bilinmeyen -misyoner elçiler gönderilmeye başlanmıştır. Fransız tarihçisi Jean-Paul Roux şöyle değerlendirir:

“İslamiyeti Türkler arasına asıl götürüp yayanlar; uçsuz bucaksız Asya steplerinde dolaşan gezginci mutasavvıflar ve yüklerinin içinde Kur'an mushafları taşıyan tüccarlardır. Bu tüccarlar Hicret'in ilk yüzyıllarında en önemli din yayıcılarıydı. Dünyanın en güçlü ekonomik acentaları ve yüksek uygarlığın temsilcileri olmanın prestiji içinde oralara sokulmuşlardı.”¹⁹⁷

¹⁹⁶ R.Rahmi Arat, Kutadgu Bilig I, Ankara-1979 2.baskı, s. IX.

¹⁹⁷ Jean-Paul Roux, Histoire des Turcs et des Mongols (Türklerin ve Moğolların Dini), Paris, 1984, s.138-140.

Roux, gezginci sufilerin betimlemelerine geçerek, gerek tacirlerin ve gerekse sufilerin etkinlikleri ve yöntemleri konusunda geniş ayrıntılar da veriyor. Bizi en fazla ilgilendiren yargısı şudur:

“(…) Aydınlık kafalı bu varlıksız sefiller, canlı bir inanç ve Tanrı sevgisiyle hareket eden yüksek ruhlu insanlardı ve yeterince muhalif, aykırı bir grup oluşturunurlardı. Kuşkusuz bunların (*sufilerin* - İ.K.) anlattıkları, kent din bilginlerinin yabancıları İslam’a davet ederken sundukları bilgileri destekleyici teorik katılıkta değildi.”¹⁹⁸

Bunlar doğrudur ama yeterli ve açık değildir. Karahanlılar Sünni İslamlığı kabul edinceye kadar İslamiyet, Hazar denizinin batı ve güneyindeki ülkelerden ve Horasan'dan tutunuz, Aral’ı aşır Baykal gölüne, Çin sınırlarına değin, dağınık durumda yaşayan Türk toplulukları arasında “Ehlibeyt inancı”, “Ali yandaşlığı” yani Alevilik olarak yayılmıştır. Karahanlılar sülalesinin yönettiği bu ilk Türk-İslam devletinde (Karahanlılar) Alevilerin hatırı sayılır derecede varlığını da görmekteyiz. Yoksa Yusuf Has Hacıp, Tavgaç Bugra Han’a 1069’da sunduğu Kutadgu Bilig (Kutlu Bilgi) adlı yapıtında, “Aleviler birle katılmakı ayur (Alevilerin de birlikte katılmasını öğretir)” başlığı altındaki kısa bölümde şu beyitleri geçmezdi:

Onlarda biri savcı urğı turur

4337 Bularnı ağır tutsa kut kıv bulur

Bularnı katığ sev köngülde berü

4338 nengin edkülük kıl baka tur körü

Bular ehl-i beyt ol habibka kadaş

4339 Habib savcı hakkı üçün sev adaş

Bu beyitler günün Türkçesinde şöyle anlamlandırılabilir:

“Onlardan (Alevilerden) biri elçi yaptırılrsa ve bunlar ağırlansa, devlet mutluluk bulur

“Bunları (Alevileri) kuvvetle sev; sevgin gönülden gelsin. Dur bak, gör ve herşey için iyilik et

“Bunlar Ehlibeyt’tendir ve peygamber ile kardaş, sevgili peygamber hakkı için (Alevileri) sev arkadaş”

Büyük mutasavvıf Hallacı Mansur’un (857-922) çağdaşı Tabari’ye göre Orta Asya’daki Türkler heterodoks (aykırı) inançlarla, bir Harici olan Haris bin Süreyc’in kaldırdığı peygamber sancağı çevresinde toplanan Da’if lerin (ezilmiş, zayıf halk) başkaldırısı sırasında (735-745) temasa geldiler. Horasan’da başlayan bu başkaldırı, Emevi yöne-

¹⁹⁸ Jean-Paul Roux, agy, s.39,40

timinin yerel prenslerin işbirliğiyle bölge halkını sömürmesine karşıydı. Ayaklanmanın bastırılmasıyla Haris bin Süreyç, yanındaki-leriyle birlikte Toharistan ve Transoksian'ın Müslüman olmayan Türkler tarafından tutulan bölgelerine sığındı.¹⁹⁹

Emevi İslam imparatorluğunun fetihçi ve yayılmacı siyaseti, Mezopotamya'dan Orta Asya'ya değin işgal ettiği ülkelerin halklarını köleleştirme ve topraklarını, zenginliklerini sömürme üzerine kurulmuştu. Onların İslam dinine sokulmaları da bu hakimiyetin zor gücüyle olacaktı. Mensup oldukları dinin peygamberinin soyundan gelenlere ve yandaşlarına küfretmek, zulüm ve baskı altında tutmak, ilk fırsatta ortadan kaldırmak ise, bu devletin iç siyasetini oluşturmaktaydı.

Emevilerin Horasan valisi Kuteybe'nin komutası altındaki Arap kuvvetleri, "mücahitlere has İlahi kelimetullah azim ve hamlesi ile, Türk hakimiyeti altında olan ve bölünerek zayıf düşmüş Fars ve Türk sekene üzerinde zaferler kazanarak Amu Derya ve Siri Derya çevresinde ilerlediler. 713'de Kül Tegin'i Semerkand çevresinde geri çekilmeğe icbar etti. Kuteybe'nin başarılarını, Batı Türklerinin (Türgişler) kahramanca saldırıları geçici olarak hiçe indirdi".²⁰⁰ Emeviler, bunun üzerine değişik bir yöntemi uygulamış ve bölge feodallarından, prenslerden işbirlikçi kazanma yoluna başvurmuşlardır.

Bu konuda Paul du Breuil'in bir saptamasını özetleyerek, Emevi Sünni İslam'ın yeni siyaseti nasıl uyguladığını görelim. Amaç mevali (köle, yabancı) diye adlandırılan halkların topraklarını işgal etmek ve bu sayede Şam'daki (daha sonra Bağdad'daki Abbasi siyaseti de değişmiyor) halife saraylarının ihtişamını artırmak için para sağlamaktı.

"Araplar cizye (baş vergisi) adı verdikleri aracı kullanarak Müslüman olmayanları serbest bırakma yoluna gittiler. Böylece Yahudi ve Hristiyanlar gibi Zerdüş dinindekiler de kendi kültürel kimliklerini koruyacaklardı. Ancak verginin ödenmesi süreliydi. Bu nedenle Zerdüş inançlı orta toprak sahibi köylülerin (Dehakin) pek çoğu, arazi vergilerine eklenen cizye ve faizleri yüzünden ya da bu aşağılayıcı baş vergisinden kaçınmak için din değiştirip Müslüman oldular. Ancak yedi İranlı büyük aile, yüksek memurlar, rahip ve askerler cizyeden muaf tutulmuşlardı. Dağlı nüfus ve Horasan halkının sık sık çıkardığı isyanlar birlikte bastırılmıştır."²⁰¹

¹⁹⁹ Tabari, Tarihü Rüşul wa'l mulük, Leiden-1879/81 den aktaran E.Esin, Turcica XVII, 1985, s. 8.

²⁰⁰ Prof.Dr. Laszlo Rasonyi, Tarihte Türkler, Ankara, 1971, s. 159.

²⁰¹ Paul du Breuil, Le Zoroastrisme (Zerdüştlük), Paris, 1982, s.94-95.

Görüldüğü gibi büyük toprak sahibi ailelere, yerli dinin rahiplerine ve askerlere ayrıcalıklı davranılmış, İslam'a davet sözkonusu bile edilmemiştir. Yerli halkı yönetmek için onlarla işbirliği yapılmış, Roma imparatorluk döneminin "yerli prens ve kralların işbirliğinde merkeze uzak eyaletleri yönetme" siyaseti uygulanmıştır. Böylece farklı inanç ve etnik kökenli toplumlar, iki yanlı baskı altında bırakılmıştır. Yeteri kadar toprağı olan orta köylüler (dehakin), cizyeden kurtulmak için zorunlu din değiştirip İslam'a geçmişler. Bu iki kesim de işgalci Araplarla ortaklaşa, diğer insanlar ve konar-göçer topluluklar üzerinde baskılarını sürdürmüş, onların sürülerine, yaylak ve otlaklarıyla yurtlarına, canlarına ve mallarına acımasızca el koymuşlardır.

İşte Azerbaycan, Hazar'ın güneyindeki ülkeler, Horasan ve Orta Asya'da verilmekte olan bu toplumsal yaşam mücadeleleri içerisine, Emevi Sünni İslam'lığın karşısındaki Ehlibeyt-Ali inancı, önder ve yandaşlarıyla girip, Türk topluluklarıyla (genelde yerli halklarla) bütünleşmiş ve bunlar kavgalarını birlikte vermişlerdir. Bu bölgelerde yaşayan halkların sosyal mücadele bileşkesinde ilk buluşan, Ehlibeyt-Ali soyundan 4. İmam Zeynelabidin'in oğullarından Zeyd, oğlu Yahya ve torunları olmuştur.

İmam Zeynelabidin oğlu Zeyd ve Torunu Yahya'nın Mücadeleleri

İmam Zeyd'in fıkıh bilgini olduğunu görmekteyiz. Kendisi Mutezile öğretisinin kurucusu Wasil bin Ata el-Gazzal'ın (669-743) öğrencisi olmuştu. Ancak onun siyasi yönden Harici görüşü desteklemesine rağmen, atası Ali'nin "bazı bakımlardan haksızlıkları olduğu" düşüncesine de karşı çıkmıştır. Zeyd, ilk iki halifeyi kabul etmekle birlikte, Ali'nin onlardan her bakımdan üstünlüğüne toz kondurmamıştır.

Fıkıh anlayışı ve felsefesini sistemleştirdiği Zeydilik'in kurucusu olan Zeyd, diğer birçok bakımlardan Mutezile'nin ortaya attığı us ilkelerine (örneğin Kuran'ın yaratılmış, yani yazılmış olduğu düşüncesine) dayanmıştı. Hatta (onun gerçek imamlığına ve başkaldırı hareketine zarar verecek olan), siyasi yönden Ebubekir ve Ömer'in halifeliği zorla ele geçirmediği, gaspçı olmadığı düşüncesi de aynı öğretiden kaynaklanıyordu.²⁰²

Zeynelabidin oğlu Zeyd'in Emevilere karşı ayaklanma eylemini, İslam tarihçisi Julius Wellhausen'in Kâmil, Egani, Vakıdî ve Ebu Mihnef gibi eski Arap tarih yazarlarından kaynaklanarak verdiği açık-

²⁰² bkz. Al-Shahrastani, *Kitab al-Milal*, çev. Jean-Claud Vadet, *Les Dissidences de l'Islam*, (İslam'da aykırı-isyancı düşünce ve hareketler), Paris, 1984, s.270-278.

lamalardan özetlemek istiyoruz. Konunun derli toplu verilmiş olması ilgimizi çekmiştir. Yoksa kullanılan dil, Emevi yandaşı Arap yazarlarınınkini aynen yansıtmaktadır. Ama çok büyük olasılıkla bu üslup, kitabı Türkçeye çevirenin aşırı Sünni İslamcılığından gelmektedir. Şu anlatıma bakınız:

“Gerçek peygamber evladı, Ali'nin Fatima'dan gelen nesli, İslamiyetin emekli aristokratlarının şehri olan Medine'de yaşıyorlardı. Bunlar oradaki bozulmakta olan sosyetenin en gözde ve en popülerleriydi. Emeviler bunları uslu uslu oturdukları takdirde şımartıyorlardı. Ali oğullarına herkes kızını seve seve veriyor ve onlar da kutsal kanı üretmek fırsatını güzelce kullanıyorlardı. Bunlar, bu dindar, şarap ve muganniyeler (şarkıcı kadınlar) şehrinde keyif sürmekteydiler. Devlet üzerindeki iddialarından filvaki vazgeçmiş değillerdi. Aralarında ehliyetli bir erkek yoktu... Ailenin Hasan ve Hüseyin kolundan, daha genç olan Hüseyin kolu, daha yaşlı olan Hasan hak ve hukukunu şerefsizce satmış, buna mukabil Hüseyin, hukuku uğruna kanını akıtmış olduğu cihetle ana kol sayılmaktaydı. Hüseyin'in halefi, Kербela'da hayatı bağışlanmış olup, o zamandan beri ateşten ürken Ali bin Hüseyin (Zeynelabidin) idi. Bunun oğulları arasında Zeyd ve Muhammed (Bakır), sonra da Muhammed'in oğlu Cafer temayüz ettiler.”²⁰³

Arap tarihçileri, Zeynelabidin oğlu Zeyd'in, taraftarlarıyla başkaldırdığı Irak'taki Kûfe kentine gelişini, İmam Hasan ve Hüseyin kolundan gelenlerin anlaşmazlığa düştükleri bir miras işine bağlamaktadır. 717'de tahta çıktığında Emevi halifelerinden Mervan'ın torunu 2. Ömer'in ilk yaptığı iş, Muaviye'nin koymuş olduğu “cuma günleri hutbelerde Ali'ye lanet edilmesi” geleneğini kaldırması olmuş, arkasından da Fedek Hurmalığı'nı Fatıma'nın soyundan gelenlere geri vermişti. Yine Ummayed (Emevi) oğullarının Ehlibeyt'ten gasbetmiş oldukları herşeyi asıl sahiplerine bıraktı. Onun bu Ehlibeyt yandaşı tutumu, üç yıl sonra zehirletilerek öldürülmesine neden olmuştur.²⁰⁴

İşte bu malların iki kol arasında paylaşılmasında halife Hişam'ın aracılığı(!) söz konusu oluyor. Zeyd, Hüseyin kolu temsilcisi olarak birkaç akrabasıyla halifeye başvuruyor. Ancak Kûfe valisi Yusuf bin Ömer, kendisinden önceki valinin oğlu Yezid'e zorla Zeyd'in kendisine çok büyük miktarda borcu olduğunu söyletiyor ve bu da Hişam'a duyurulduğundan, Zeyd ve akrabaları, halife tarafından sorguya çeki-

²⁰³ Julius Welhausen, İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1989, s.156-157.

²⁰⁴ Bkz. A.Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiiilik, İst.1987, s.412-413.

liyorlar ve alacaklı ile yüzleştirilmek üzere Kûfe'ye gitmek zorunda bırakılıyorlar. Bu olayın sonunda, her ne sebepten gelmiş olursa olsun Zeyd Medine'ye dönmüyor ve izini kaybettirerek Kûfe'de kalıyor. Sakinlerinin büyük çoğunluğu Ehlibeyt-Ali yandaşı olan bu kentte sürekli yer değiştirerek kalan, iki ailenin kızıyla da evlenmiş bulunan Zeyd, Emevi halifesine karşı büyük bir başkaldırı hazırlıkları içindeydi. Bunu gizli yürütüyordu. Halife'nin güvendiği Suriyeli askerlerin, değil Kûfe'nin çıkarabileceği yüzbin savaşçıya, kendisini destekleyecek olan sadece Mezhic, Hemdan, Bekr ya da Temim kabilesine bile dayanamayacağına inandırılmıştı.

Zeyd Kûfe'de kaldığı bir yıla yakın zaman içinde Musul ve Basra'da da propaganda yaptırdı. Kûfe'de Zeyd'in ordu listesine tam 15 bin kişi kaydolmuştu. Zeyd, iktidarı ele geçirdiğinde, kuracağı yönetimin esaslarını özetle şöyle belirlemişti:

1. Adil olmayan iktidar sahipleri savaşarak alaşağı edilecek.
2. Kuran ve Muhammed'in buyrukları aynen uygulanacak.
3. Önce ezilmekte olan zayıflar korumaya alınacak.
4. Devlet kapısında çalışanların aylıkları ve ellerinden varlıkları zorla alınmış olanların malları, paraları verilecek.
5. Devlet gelirleri hakkı olanlar arasında eşit ölçüde dağıtılacak.
6. Gadre uğrayanların zararları telafi edilecek.
7. Uzak seferlere gönderilenler şehirlerine geri çağrılacak.
8. Peygamber ailesi, kendilerine haksızlık eden ve karşılarında bulunan herkese karşı korunacak.

Biat ederek Zeyd bin Ali'ye katılanlar, bu ilkeleri içeren bir çeşit biat belgesi imzalıyorlardı. Ancak Kûfeli Şiilerden bazıları bunları yeterli bulmamış ve Zeyd'in özellikle Ebubekir ile Ömer'i meşru halife kabul etmesini eleştirmişlerdi. İyi bir örgütçü olduğu anlaşılan Zeyd'in, Haricileri de saflarına çekmek için kullandığı bu siyaset iyi anlaşılmadığından, Emevileri de lanetlemeyince, bunlar, karşı propagandasını yaparak onu terkettiler; kendilerine Rafıza (ayrı yola gidenler, terk edenler) denildi.²⁰⁵

Zeyd'in bu eleştirilen tutumu, Mutezile öğretisinden, yani Wasil bin Ata'nın öğrencisi olmasından kaynaklanıyordu. Şehristani'nin anlattığına göre; ayrıca kardeşi Muhammed Bakır'la da bu konuda tartışmaları olmuştur. Bir gün Muhammed Bakır tartışmayı şu sözlerle bitirmiş:

²⁰⁵ Bkz. Julius Wellhausen, agy, s.167-8

“Senin bu öğretiyi harfî harfine izlemen için, öz babanın asla İmam olmadığına karar vermen gerekiyor. Zira o hiçbir zaman isyan etmediği halde, iktidarı alma iddiasını hiç de elden bırakmadı, düşüncelerini senden daha az yaymadı.”²⁰⁶ Gerek Muhammed Bakır ve gerekse Altıncı İmam Caferî Sadık, zamanın İslam bilginlerinden ve birer mutasavvıf idiler. Siyasi tutkuları yoktu ve bu mücadeleye girmediler. Kendilerini imam kabul eden, peşlerindeki geniş Rafizî kitlelerle (Zeyd'den ayrılanlar) siyaset yönünde ilgilenmediler.

Kûfe valisi Yusuf bin Ömer kentin dışında, Hire'de durmaktaydı. Zeyd'in çok gizli yürüttüğü etkinliklerini, ele geçirdiği iki kişiden tam ve kesin olarak, öğrenmeyi başararak geniş tutuklamalar yaptı. Bu arada, Zeyd'in tutuklamalar yüzünden ayaklanma tarihini öne almayı (6 Ocak 740) kararlaştırdığını bile öğrendi. Bu tarihten bir gün önce bütün Kûfeliler mescide çağrılıp, az sayıda Suriyeli askerle burada gözaltına alındılar.

Anlatıldığına göre, gece sabaha karşı, şiddetli soğuğa rağmen Zeyd, yanındaki 218 kişilik kuvvetle mescide saldırıp Kûfelileri kurtarma girişiminde bulundu. Ancak adamlar korku ve umutsuzluktan kapatıldıkları yerden çıkıp da Zeyd'e katılmak istemediler. Zeyd, buna rağmen Hire'den üzerine gönderilen 2000 kişilik Suriyeli savaşçı birliğini gündüz bozguna uğrattı. Ancak ertesi gün kendisine katılanların azlığı ve Rafizâ'nın yanında yer alması yüzünden Zeyd'in direnişi kırıldı. Özellikle akşama doğru Halife'nin kuvvetleri Kikanlı ve Buharalı 300 okçu ile takviye edilince, Kûfelilerin küçük birliği büyük kayıplar verdi. Sokak savaşları yaparak karanlıkta evlere dağıldılar. Zeyd bir okla yaralandı ve o gece sığındığı evde, ok çıkarılırken öldü. Bir kanalın suyu boşaltılarak, kanal yatağına gömülüp sonra su tekrar kanala çevrilerek mezarı gizlendiyse de, ihbarla gömüldüğü yer öğrenilip, cesedi buradan çıkarıldı. Baş kesilip önce Şam'a, oradan da Medine'ye gönderildi. Başsız cesedi Kûfe'de çarımha gerildi ve Hişam'ın ölümüne kadar, beş ay boyunca orada asılı kaldı.²⁰⁷

Şafî mezhebinden olan Muhammed bin Abdul Kerim el-Şehris-tânî'nin, 1116 yılında yazmış olduğu Kitab el-Milal' de, Zeyd'in öldürülmesinden sonra olup bitenler hakkında verilen bilgiler aynen şöyledir:

“Zeyd'in oğlu Yahya, babası öldürülünce imam adayı olarak ortaya çıktı ve Horasan'a gitti. Orada çok sayıda yandaş buldu. İsyanı giriş-

²⁰⁶ al-Shahristani, Kitab al-Milal, s.271.

²⁰⁷ Bkz. Ebu Mihneften aktaran Julius Wellhausen, agy. s.159-160; A. Gölpınarlı, agy. s.413-414; İ.Zeki Eyüboğlu, Tarikatlar Mezhepler Tarihi, İstanbul, 1987, s.439.

mesini istemeyen amca oğlu Caferi Sadık'ın vaktiyle ona söylemiş olduğu 'babası gibi öldürölüp, çarmıha gerileceğı' kehaneti aynısıyla gerçekleşti."

"Ondan sonra Muhammed ve İbrahim imamlık iddialarıyla ortaya çıktılar. İki kardeşten Muhammed Medine'de ayaklanırken, İbrahim Basra'daki partizanların başına geçti. Hesaplaşma sonunda iki kardeş birbiri ardından perişan edildiler. Bu sıralarda yine Caferi Sadık gelecekte neler olup biteceğine ilişkin görüşlerini şöyle açığa vurmuştu: 'Umeyyed oğullarının (Emevilerin) mağrur durumu, zavallı ölümlüler (insanlar) karşısında bütün korkunçluğuyla dikilmiş bulunuyor. Eğer dağlar bu mağrur halleriyle rekabete kalkışsa, üste çıkamazlar. Peygamberin soyundan gelmiş olan (Ehlibeyt'ten) herkes için, Emeviler, kalplerinin derinliklerinde nefret doludurlar. Peygamber soyundan hiç kimse, Tanrı onların hanedan iktidarlarının kaybolmasına izin vermeden önce, en küçük bir ayaklanmaya girişmeyecek."

"Zeyd, Hişam'ın emriyle Kûfe şehri meydanında asıldı. Oğlu Yahya yine onun valisinin emriyle Horasan eyaletinde Cüzcan'da aynı biçimde cezalandırıldı. İmam Muhammed Medine'de, kardeşi İbrahim Basra'da, İsa bin Mahan tarafından öldürüldü. Bu son iki olayda buyruk Halife el-Mansur'dan (754-775) gelmişti."

"Zeyd'in öğretisini takip eden Zeydiler üç ayrı kola ayrıldılar: Jarudiye, Süleymaniye ve Butriyye. Son ikisi Salihyye ile öğreti olarak birlik idiler."²⁰⁸

Zeyd oğlu Yahya hakkında başka yazarlar da ayrıntılar geçmektedir. Bir görüşe göre Yahya, Kerbela yakınındaki Ninive'de Beş bin Abdülmelik adında Emevi Arabın azatlısının evinde saklanmış, buradan Horasan'a kaçıp, Hişam'ın ölümüne kadar Belh'de bir Arap soylusunun yanında kalmıştır. Yahya sonradan gammazlanarak yönetime teslim edildiyse de Halife Üçüncü Velid onu serbest bırakmıştır. Yahya, bölge valisi Nasr bin Sayyar tarafından bir yerden öbürüne sürülmüş ve en sonunda bölgenin batı sınır kenti Beyhak'a gitmiş.

Yahya daha ilerleyerek, babası Zeyd'i ortadan kaldırtan vali Yusuf bin Ömer'in eline düşmek istemiyordu. Bu nedenle doğuya geri döndü, Nasr'ın memurlarının doğuya geçişine engel olma buyruğunu almış olmalarına rağmen, 70 adamıyla Herat'a ulaştı. Buradan da Cüzcan'a doğru yola çıktı. Nasr bin Sayyar'ın arkasından gönderdiği birlik tarafından yakalandı. Bölgenin başkenti Anbar kenti yakınında, çar-

²⁰⁸ Al-Shahrastani, agy, s.272.

pışmada öldürüldü. Halife'nin emri üzerine vücudu yakılarak külleri suya atıldı.²⁰⁹

Yahya'ya "Irak'ın danası" diyen Emevi yandaşı tarihçiler, hunharca mezarından çıkartılıp çarmıha gerilmiş olan babası hakkında da, "Sizin Zeyd'inizi bir hurma ağacına mıhladık; biz ağaç gövdesine mıhlanan bir Mehdi (*kurtarıcı anlamında* - İ.K.) hiç görmedik" diye yazmışlardı.²¹⁰

İmam Hüseyin ve yetmiş yakını, kendilerini davet etmiş olan Kûfelilerin ihaneti yüzünden Yezit ordusunun tuzağına düşürülmüştü. Yahya'nın babası Zeyd de, aynı şekilde (yukarıda açıklandığı gibi) kendisine 15 bin kişilik biat listesi sunan Kûfe'lilerin ihanetine uğramış ve onların aşırı korkaklığı nedeniyle yalnız kalmıştır.

Yahya (Ö.743) üç yıl boyunca Kûfe'den Belh'e, Orta Asya'ya ulaşan çok geniş bir alanda, Emevilere karşı, çoğunlukla Arap olmayan halklarla birlikte mücadele vermiştir. Ehlibeyt inancı çerçevesinde İslamiyeti kabullenmiş ve eski dinlerindeki bir dizi öğeyi de taşıyarak Alevi olmuş Toharistan, Kûhistan, Tabaristan ve Horasan' daki Pers ve Türk topluluklarının büyük bir kısmını, Yahya ile birlikte, yayılcı ve baskıcı Emevilere karşı mücadelenin içinde görüyoruz. Hatta 735'lerden beri bu bölgelerde Emevi valilere karşı yerlilerle birleşip isyan bayrağını dalgalandıranların arasında bir mutezile olan Haris bin Sureyç ve özellikle oğlu da vardır. Bu bölgelerde yayılan İslamlığın Sünni şeriatı olmadığını bizzat Al-Shahrastani söylemektedir.

Tabari'ye göre başının kesilip Şam'a gönderilmesinden sonra Yahya'nın vücudu Cüzcan'da surlar üzerinde çarmıha gerildi. Bu eyalette, 737 yıllarında Toharistan'daki Yabgu Türklerine bağlı çok sayıda Karluk ve Hallaç Türk toplulukları ve Persler yaşamaktaydı. Yahya'nın mücadele içinde şehit oluşuna tanık olan bunlar, bir yıl sonra yükselecek olan 'Ebu Müslim ayaklanmasının partizanları oldular. Bu büyük ayaklanma Yahya bin Zeyd'in öcünün alınması için başlatıldı.²¹¹

Hossein Sadıki'nin, eski Arap kaynaklarından naklettiğine göre Horasanlılar, Yahya'nın şehit edildiği günü, Emevi baskısından hiç korkmadan, yas günü ilan edip yedi gün boyunca karalara büründüler. O yıl doğan çocuklara Yahya ve Zeyd adları verildi.²¹²

²⁰⁹ Bkz. Yakut I, s.370 ve Ebu Mihnef, Tab. 2, s.1770-74 aktaran Julius Wellhausen, agy, s.160-161

²¹⁰ Kâmil s.270'den aktaran J. Wellhausen, agy, s.160.

²¹¹ Tabari, İbn Rusta ve Minorski'den aktaran E.Esin, agy, s.8-9.

²¹² G. Hossein Sadıki, Les Mouvements Religieux Iraniens au Ier et IIe siecle de l'hegire (Hicri 2. ve 3.yüzyıllarda İranlıların dinsel hareketleri, Paris, 1938, s.53.

Zeyd oğlu Yahya'nın ortadan kaldırılmasının (743) ertesi yılı, Emevîlere karşı son Şii ayaklanmasının lideri Abdullah bin Muaviye'den kısaca söz edelim. Bu Muaviye oğlu Abdullah'ın ilk Emevî halifesi Muaviye (661-680) ile yakınlığı yoktur. İmam Ali'nin kardeşi Cafer'in torununun oğludur. Ancak kutsal aileden, Ehlibeyt'ten sayılmaz. Zeyd gibi, ailesiyle ilgili ekonomik nedenlerle Kûfe'ye gelip yerleşmek durumunda kalmıştır.

Emevîlerin son hanedanları arasındaki saltanat kavgalarını fırsat bilen Kûfeli Şiiler Abdullah bin Muaviye'yi başlarına geçirip Kûfe devlet sarayına götürerek, ona biat ettiler. Sonra, onun buyruğu altında, 740'daki Zeyd ayaklanmasını kanlı biçimde bastırmış olan Emevî valisi İbn Ömer'in Hire'deki Suriyeli kuvvetlerinin üstüne yürüdüler (Ekim-Kasım 744). Ancak çarpışmalar başlayınca, Kûfeli Şiiler yine döneklüklerini gösterip, kaçtılar. Sadece Rebia kabilesiyle Zeydiye fırkası mensupları kahramanca savaştı. Bağışlanmaları ve Abdullah bin Muaviye'nin serbestçe çıkıp git- mesine izin verilmesi koşuluyla mücadeleyi bıraktılar.²¹³

Buradan İran'a geçen Abdullah, önce İsfahan'a yerleşti. Ertesi yıl İstahr'a giderek, burada oldukça geniş bir bölgede egemenlik kurdu. Çevresinde çok renkli ve karışık topluluklar bulunuyordu. Abdullah Mervan'la girdiği savaşı kaybetti ve 747 yılı sonlarında Kirman ve Sicistan üzerinden Ebu Müslim'e katılmaya gittiyse de onun buyruğuyla yakalanıp öldürüldü.²¹⁴

J.Wellhausen, çok renkli bir kişiliği olan Abdullah bin Muaviye hakkında Eganî'den kaynaklanan şu ilginç bilgileri geçmektedir:

“Abdullah ibn Muaviye açık elli, zeki, şiire yetenekli ve fakat aynı zamanda hayasız ve hür fikirli bir kimseydi. Etrafına, birisi sonradan `ba'sü badelmevt'i (ölümden sonra dirilme) inkâr edip, insanların otlar gibi olduğunu iddia ettiği için daha sonra idam edilen, sapıklar toplanmıştı.”

Bu suçlayıcı, kötüleyici cümleler Abdullah bin Muaviye'nin konumunu ortaya koymakta, Emevî-Sünnî şeriatının tam karşısında olduğunu göstermektedir. Alman İslam tarihçisi J.Wellhausen'nin dönemi çok yerinde yorumlayan birkaç cümlesiyle konuyu bağlayalım: “Emevî hakimiyetinin bu son devrinde sınırlar birbiri içinde erimişti. Birbirinden çok farklı güçler sallanan devlete karşı yapılan mücadele-

²¹³ Tabari'den aktaran J. Wellhausen, agy, s.161-162.

²¹⁴ Tabari ve İbn ül-Esir'den nakleden J. Wellhausen, agy, s.162.

de birbirlerine yardımcı oluyorlardı; Şiiler ve Hariciler aynı bayrak altında savaşıyorlardı.”²¹⁵

Zeyd, Zeyd Soyundan Gelenler ve Anadolu Aleviliğinin İlk Öncüleri

Bu arada, 4. İmam Zeynelabidin'nin oğlu Zeyd ve soyu üzerinde yeni ortaya çıkan bilgilerden özetler vermek ve Zeyd'in soyunun Anadolu'daki uzantıları konusunda burada kısa bir aktarma yapmak gereğini duyuyoruz.

Isparta-Senirkent Uluğbey kasabasında mezarı bulunan Veli Baba tarafından 1640'larda Arapça yazılıp, 1890 yıllarında Türkçeleştirilmiş Menakıbname'de, soyundan geldikleri Zeynelabidin oğlu Zeyd hakkında ayrıntılı bilgilere rastlıyoruz:

“İmam Zeyn-el-Abidin Efendimizin şehadetinden (713- İ.K.) sonra Kûfe'de sakin olurdu (otururdu) ki Kûfe Şiileri onun katına gelüp iğvalar idüp (tahriklerle yoldan çıkartıp) da'va-yı Hilafet ittirdiler. Anın üzerine biat ittiler ki 'Dostuna dost, düşmanına düşman olalar'. ve önünde kılıç urup anı halife kıldılar. Bu tedbir üzerine tamam bir yıl geçti. Bu bi'atlerini ve bu mukavelelerini Yusuf bin Amru'ya (Umar, Ömer- İ.K.) haber virdiler. Ol dahi Zeyd R.A.'a adem gönderdi. 'Kûfe'de durmasın çıksın' didi.”²¹⁶

Zeyd hasta olduğu ve iyileşince gideceğini bildirir. Yusuf bin Ömer bir süre bekler. Ancak Kûfe'deki taraftarları ona “eğerçi Zeyd bin Ali bu günlerde halk bütün ana biat ider” diye haber iletince, “edepsiz büyük sözler söyleyüp, tehditler idüp, elbette durmasun gitsün” der.

Zeyd bunun üzerine Medine'deki akrabalarının yanına gitmeyi düşünürken, Yusuf bin Ömer “kendi Kavm-i Yezid'inden bir adem” gönderir ve Zeyd bin Zeynelabidin'i Gadip adındaki yere kadar zorla götürmesini sağlar. Yusufun 'Yezid'i döner dönmez çok sayıda Kûfeli yanına gelip, “Ya sıbt-ı (torunu) Resulallah, bizi nere koyup gidersin ki Kûfe'de yüzbin kılıcın vardır ve cemi halk sana tabi ve nasırdırlar (yardımcıdırlar)” diye yalvarır, ağlaşır-sızlaşır. Onu kandırarak geri götürürler. Sadece içlerinden Muhammed bin Amru, dedeleri İmam Ali ve İmam Hüseyin örneklerini vererek Zeyd'i, gitmesi için iknaya çalışır:

“Ya ibn-i (oğlu) Resulallah, sen bu Kûfe halkının yalanlarına inanma ve sözlerine bakıp ta aldanma. Var, Medine'ye kendi kavim ve kabilen yanlarına git. Zira ben korkarım ki bu kavim sana dahi vefa itmeyeler. Ve bilürsin ki ceddin İmam Ali Sıffıyn'de Mu'aviye ile muharebe itti. Mu'aviye mağlub olduğu günü Amrû-bnil- As'ın hile-

²¹⁵ J. Wellhausen, agy, s.162-163.

²¹⁶ Veli Baba Menakıbnamesi, (Haz. Doç.Dr.Bedri Noyan), İstanbul-1993, s.134

siyle Kur'an-ı Azim-üş-Şan'ı mızraklar başına diktürüb 'ey kavim biz sizi bu Kelamullah'a davet ediyoruz, bırakın kırmayın bizi' deyü fer-yatları üzerine ceddin Hz Ali, 'Kelamullah-ı natik benim, anların işi hiledir, urun bakayım' diye emir verditse de emrine inkiyad ve ken-dusine ita'atten huruç ettiler. Eğer bu anda ateş-i harbi kestirmez isen seni katlileriz veya düşmana teslim ideruz deyu Mu'aviye'nin üç bu-çuk kuruşuna aldanup yirmibin havaric-i Küfi (Kûfeli Hariciler) üze-rine hücum ittiler..."²¹⁷

"Ve yine bilürsin ki ceddiniz İmam Hüseyin bin Ali'ye neler ittiler. Ana dahi bin yeminler ve nice sözler ile kırkbin kişiyiz, sana tabiyiz deyu mühür basup Müslüm ibn-i Akıyl vasıtası ile Medine-i Mün-evvere'ye gönderdiler. Ve Şah-ı Şehid'i Irak'a davet idüp, badehu Müs-lüm ibn-i Akıyl'i ve iki dane tıfl-i nevrestenini (iki yeni yetişen çocuk) şehid eyledikten sonra ceddiniz İmam Hüseyin Müslüm'ün göndermiş olduğu üzerine, arsa-i Kerbela'ya teşrif ettiklerinde bu kavm-i Yezid aleyh-il-la'nenin hakimi olan Zeyyad'ın ve ser'askeri bulunan Said bin Vakkas'ın ve ümerasından Şimr-i Z-ül-cevşen kafirin arkasına düşdü-ler, gidip Kerbela'da Fırat'ın suyunu kestiler. Bunlardan vefa gel-mez..."

İmam Caferi Sadık Devrede

Bu uyarıya rağmen yalvarmalara dayanamayan Zeyd bin Zeynel-abidin, hiç değilse Medine'deki akrabalarına danışıp, bir karara varma-ları gerektiğinde ısrarlı olur. Ve bir mektup yazarak yeğeni İmam Ca-feri Sadık'a gönderip, cevabını bekler. Cafer'den gelen mektup olumlu yöndedir:

"Siz bizim büyük ammi zademizsiniz. Bizlerden duadan başka bir-şey elimizden gelmez. İnşallah muvaffak olursunuz. Ve lüzum tekdir-ce bu taraftan asker sevketmekte kusur olunmayacağı şüphesizdir."²¹⁸

Yazımızın birinci bölümünde el-Şahrıstan'a²¹⁹ dayandırılarak anla-tıldığı gibi, Zeyd'le gerek büyük kardeşi İmam Muhammed Bakır'ın (ö.733-34) ve gerekse yeğeni İmam Caferi Sadık'ın (ö.765-66) anla-şamadıkları noktalar vardı. Fıkıhçı ve Mutezile olan Zeyd, Ebubekir ile Ömer'in Ali'nin hakkı olan hilafeti gasbettikleri düşüncesini benim-semediğinden, İmam Bakır'la tartışıyordu. Zeyd'in 740'lardaki başkal-dırısında, artık yaşamayan İmam Bakır'ın, kardeşinin bu yönünü eleştir-

²¹⁷ Veli Baba Menakıbnamesi, s.135.

²¹⁸ agy, s.137-8.

²¹⁹ Kitab al-Milal, s.271 vd.

mesindeki haklılığı, bunu ilke kabul etmiş olan Şii'lerin (Ali ve Ehlibeyt yandaşları) ikiye ayrılmasında ve dolayısıyla azalmasında görüldü.

Menakıbnâme'de Zeyd'in, büyük bilgin ve mutasavvıf olan Caferi Sadık ile, hem başkaldırı eyleminde hem de Ebubekir ve Ömer'e ilişkin düşüncesinde hemfikir olduğunu görüyoruz. Oysa, El-Şehristan'a göre İmam Caferi Sadık, Zeyd'in oğlu Yahya'yı, babasının yaptığı yanlışa düşmemesi ve isyan etmemesi yolunda ikaz etmiştir. Ayrıca onun, Ebu Müslim'in hilafeti kendisine elleriyle teslim etme önerisini kabul etmediği üzerinde de tarihçiler hemfikirdir.

Veli Baba, Zeyd'in ona danıştığı ve Cafer'in de "gerekirse Medine'den asker sevketmekte kusur olmayacağı" yanıtını verdiğini yazmaktadır. Şiiler'in "sen Ebu Bekir ve Ömer hakkında ne dersin?" sorusuna Zeyd'in, "Allah'tan korkun ve anların hakkında yaramaz sözler söylemeyin... ve atalarından dahi anların hakkında asla iyilikten gayri nesne işitmedim" biçiminde verdiği karşılığı İmam Cafer'e iletirler ve amcasının yerine kendisinin geçmesini isterler.

Veli Baba'ya göre İmam Caferi Sadık şöyle davranmıştır:

"Ben dahi öyle dirim, deyüp mukaddem (önceki) Zeyd Efendimizin gönderdiği mektubu kendilerine kıraat etti (okudu). ve bu mektubu dahi sizin ademleriniz getürdi. ve bizim ayırmız gayrımız yoktur. İmdi ey Müslümanlar Tanrı'dan korkun. Eğerçi benim ammim (amca) oğluna (*Doğrusu öz amcası İ.K.*) biat ittiniz ise vefa idin ki ol bu işe benden herhalde layık ve şayestedir."²²⁰

Veli Baba'nın, cedit Zeyd'in İmam Caferi Sadık ile mektuplaştığı ve onun desteğini aldığına dair bilgileri nereden bulduğunu bilemiyoruz. Ancak anlattığı birçok olaylar ve verdiği tarihler bilinenlerle büyük uyum sağlamaktadır. Belli ki eski İslam tarih yazarlarını okuyup incelemiştir.

Sünni Arap tarihçi ve ozanları ise, çoğunlukla ağız birliği etmişcesine, Caferi Sadık'ın, Zeyd ve oğlu Yahya'nın başkaldırı hareketlerini ve hatta Ebu Müslim'i bile tasvip etmediğini yazmaktadırlar. Bunları ilk yazarların, Emevi ve Abbasi saraylarına yaranmak için onların istediklerini yazdıkları bir gerçektir. Daha sonrakiler de, ilk yazarları yinelemekten öteye gitmemişlerdir.

Bu nedenlerle, çağdaş yazarların, Zeyd için "sizin Mehdi'niz Zeyd'inizi biz işte böyle ipte sallandırırız" ve Yahya'ya "İrak'ın danası" diyen Emevi tarih kaynaklarına eleştirel gözle ve dikkatle yaklaşmaları gerekir.

²²⁰ agy, s.139.

Veli Baba da elbet yan tutacaktır. Çünkü soyundan geldiği bir kimseyi, “ceddini” anlatıyor. Ancak doğru bildiğini söyleyen Veli Baba'nın kimseye yaranacak hali yoktur. A.Gölpınarlı'nın verdiği bilgiler de²²¹ onu onaylamaktadır:

“İmamiyye kaynaklarına göre Zeyd bin Ali (*Zeynelabidin- İ.K.*) İmamet iddiasıyla, yahut Emevileri altederse İmamet makamına gelmek amacıyla harekete geçmemişti. O İmam Caferi Sadık'ın imametine inananlardandı.”²²²

Hatta Hanefi mezhebinin kurucusu ve İmam-ı Azam diye anılan Ebu Hanife Nu'man bin Sabit (ö.767), Zeyd'in Kûfe'de halife Abdülmelik oğlu Hişam'a başkaldırısını, Muhammed'in Bedir savaşına benzetmiş, fiilen katılmamakla birlikte onu desteklemiştir. A. Gölpınarlı'ya göre onun, “Zeyd'i, cediti Hüseyin gibi yalnız bırakıp kaçacaklarını bilseydim ben de Zeyd'e katılırdım” dediği rivayet edilir.²²³

Böylece Zeyd, yeğeni İmam Caferi Sadık'ın onayını aldıktan sonra Kûfe'de Nasır bin Huseyma'nın evinde kalır. Şiiler gelip orada kendisine biat ederler. Beni Azder kabilesinden Hind bint-is Salt'ın kızı Atike ile evlenir.

Zeyd'in planlı, düşünülmüş ve siyasi önlemler içinde ağır ağır bir ayaklanma eylemine hazırlandığını görüyoruz. Veli Baba'nın şu söyledikleri Zeyd'in asıl politikasını açığa çıkarmaktadır:

“Lakin Efendimiz bir yerde karar idemezdi. Ta Yusuf bin Umar'a duyururlar deyu bazı günlerde Azderi'ler katında, bazı günler Şiiler katında kalırdı. ve halk gerek Azderiler ve gerek Şiiler'den guruh guruh gelip, bi'at iderlerdi ki Tanrı'nın kitabı ve peygamberin sünneti deyu. Nihayet-il-emir onbeş bin kişi biat etti. Yusuf bin Umar'ın haberi olmadı andan. Sonra Zeyd Efendimiz huruç (ayaklanma) hazırlığı gördü. Kûfe kavminden Süleyman bin Seraka adlı bir kişi gelip, Yusuf bin Umar'a bu kıssayı hikayet eyledi.”²²⁴

Zeyd'in politik etkinlikleri oldukça gizli ve akılcı önlemlerle örüldü. Aynı Kûfelilerin, yaklaşık 70 yıl önce dedesi İmam Hüseyin'e yaptıkları ihaneti unutmamıştı. Kûfeli kabile başkanlarına mektuplar yollarken en gizli yöntemleri uyguluyordu. Veli Baba yine de bunlardan birinin, Kûfe valisi Yusuf bin Ömer'in adamlarının eline nasıl geçtiğini şöyle hikaye ediyor:

²²¹ Bkz. Tarih Boyunca İslam Mezhepleri-Şiilik, İstanbul-1987, s.87.

²²² Tenkıyh'ul Makaal, s.460-470.

²²³ A.Gölpınarlı, agy, s.205-6.

²²⁴ Veli Baba Menakıbnamesi,, s.138.

“Efendimiz (Zeyd) tarafından bir adam çıktı. Çağırıp yanlarına getürdiler. ve onu ‘kandan (nereden) gelürsin kande gidersin?’ didiler. ve anın üzerini aradılar, hiç nesne bulamadılar. Elinde bir asası var idi, elinden gördüler ki ol asanın bir tarafından mum yapışmış. Gördüler ki ol asanın içi mücevvef (oyuk) ve içinden bir name çıkardılar. ve ol nameyi okudular: ‘... İmdi ey Müslümanlar, siz bilürsüz ki, ne hal ve bela ile mübtelasız (tutulmuşsunuz) ki sizin ortanızda bunca türlü fitneler vardır. ve nahak yere kanlar olur ve mallar alınır. Pes şimdi ben sizi, Tanrı’nın kitabı ve Peygamberin sünneti üzerine da’vet iderim ki zalimler üzerine cihad olup, mazlumların dadını (hakkını) alalım. Pes vaciptir (gerektir) ki siz dahi itaat idesiz ve hakka nusret (yardım) idesiz ve bu name size erişecek, eglenmeyüb benim katıma gelesiz.’...”

Kanaatımızca Emevi'lerin siyasetini beğenmeyen Sünni bir topluluk olan Azderi'lerle akrabalık kurması, Zeyd'in Şiilerle bir denge stratejisi uygulama isteğini gösterir. Belki de bu nedenle ‘Ebubekir ve Ömer’i dışlamama’ siyaseti izlemişti. Biraz önce, Kûfeli muhbirlerin Yusuf bin Ömer’e haber yetiştirmeleri, Kûfelilerin mescide sokulması ve bir daha oradan çıkmamaları; Zeyd’e ihanetleri ve Zeyd’in korkunç sonu anlatılmıştı. Veli Baba biraz daha ayrıntılı olarak hemen hemen aynı olayları sergilemektedir. Kûfelilerin korkaklığını ve ihanetini, ayaklanmayı bastırmada Yusuf bin Ömer’in kullandığı yöntemi özetle şöyle vermektedir:

“Ve çağırıp etti: ‘Ey Kûfe kavmi benimle bi’at ittiniz. Hakka yardım idiniz.’... İmdi bi’at idenler anın (Zeyd’in) avazını işidirler lakin evlerinden dışarı çıkmazlardı. ve asker durmayıp cenk iderdi. Yusuf bin Umar çağırıp itti: ‘Her kişi baş getüre veya esir getüre bin dirhem sin (gümüş) viririm. Pes Şamiler (Şamlılar) cenge haris olup başlar getirüp, akça alurlardı. Hem getürdikleri esiri Yusuf bin Umar mecal virmeyüb katlidedir. ve getüre bin dirhem virirdi.”

Zeyd oğlu Yahya’nın eylemi hakkında da epeyce bilgi vermektedir Veli Baba.

Babasının öldürülmesinden sonra Kûfe’den kaçan Yahya, önce Kerbela’da, ondan sonra Medayin kentinde gizlendi. Yusuf bin Ömer’in adamlarından kurtulmak için “hemen Yahya Medayin’den Komış’a andan Serhas’a vardı, andan Merv’e, andan Horasan’a geldi.” Ama Horasan’da vali Nasr bin Seyyar halife adına onu yakalattı, “sağ elini zincir ile boynuna bağlayıp, Merv’de zindana koydurdu”. Yahya ancak Hişam’ın ölüp, Abdülmelik’in halife olmasıyla serbest bırakıldı.

Yahya başkaldırma hazırlıkları içindeyken, Nasr bin Seyyar, komutanlarından Eslem Bin Ahır'ı üstüne gönderdi. "Ol dahi Kirman yolunda Yahya'yı karşıladı ve yolunu bağladı. Yahya'nın yedi yüz askeri vardı. Ol yedi yüz kişi on bin kişi ile cenk ittiler." Eslem bin Ahır tek kişi kalmamasına hepsini şehit eder. Bir okla yaralanan Yahya'nın "Sure bin Avle namında bir Yezid gelüp mübarek başını kesti... Nasr dahi başı Velid aley-il-la'neye gönderdi. ve emreyledi ki gövdesini dar ağacına asdılar. Ta Eba Müslim gelinceye ol darağacında asılı kaldı."²²⁵

Zeyd'in diğer oğullarını ve ölümünden sonrasını Veli Baba şöyle anlatıyor:

"Cedd-i alamız Hz. Zeyd... şehid olduğunda ceddimiz kebir mahdumu (atamız büyük oğul) Hüseyin-i Züd-dem'a ve İsa mü'tem-il- Eşbal ve diğer mahdumu Muhammed Medine-i Münevvere'de olurlardı. Ol vakit ki ceddimiz Zeyd-eş-Şehid'in şehadeti Medine-i- Münevvere'de işittirildi. Caferi Sadık Efendimiz hazretleri bu üç yetimleri bağrına basup nice gün karalar giyüp matem itti. Tamamen sinn-i rüştlerine baliğ oluncaya.(erginlik yaşına erişene) kadar pederlerinin yokluğunu bildirmeyüp her hususlarında say-i belîğ idüp (fazlasıyla çaba harcıyıp) ve tahsil-i kemallerine kemal (tam) derece itina itti. Kendilerinin pederlerinden ziyade te'ehhül ve tezevvüç (evlenmelerine) itmelerine gayret itmştir."²²⁶

Zeyd'in Torunları Anadolu'da

Kırk sekiz yaşındayken öldürülen Zeyd'in dört oğlu bir kızı vardı. Kendisinden 2-3 yıl sonra Cüzcan'da idam edilmiş olan Yahya'nın ise çocuğu yoktu. Zeyd'in kızı Cezla küçük yaşta öldü. Zeyd'in Anadolu'da yeşeren soyu, diğer üç oğlundan biri olan Hüseyin-i Züd-dema'dan (gözü yaşlı Hüseyin) ve diğer adıyla Hüseyin-i zül-İbre' den türemiştir. Zeyd oğlu Hüseyin otuz dokuz yaşındayken, 760'lara doğru Medine'de ölür. Hüseyin-i Züd-dema'nın oğlu Yahya'nın Ardeşir' e göç ettiğini görüyoruz. Bunun nedeni Halife el-Mansur'un (754-775) ilk dönemlerinde Zeyd'in kuzenlerinden Abdullah'ın oğulları Muhammed'in Medine'de, İbrahim'in Basra'da peşpeşe başkaldırıları olmalıdır. Halifenin buyruğuyla her ikisi de vali İsa bin Mahan tarafından Medine ve Basra'da idam edilmişlerdi.²²⁷

²²⁵ agy, s.143-146.

²²⁶ agy, s.154.

²²⁷ Al-Şahrastani, Kitab al-Milal, s. 272-273.

Emeviler ve onu izleyen Abbasiler, Ali soyundan ve Ehlibeyt'ten gelenlere baskı, zulüm, hapis ve işkenceyi kendilerine politika edinmişlerdi. Abbasi baskıcı yönetimine karşı Şiileri ve diğer ezilen kesimleri ayaklandırma çabası içinde olduklarından kuşkulanan Ali-oğulları, sürekli izlendiklerinden durmadan yer değiştiriyorlardı.

Örneğin İmam Hasan'ın torunlarından Yahya bin Abdullah'ın başına halife Harun el-Reşid (786-809) ödül koymuştu. Yemen, Mısır ve Magrip ülkelerini dolaşan Yahya bin Abdullah, sonunda Irak'tan Rey'e geçmenin bir yolunu bulduysa da orada da duramadı. Horasan'daki halife valisine yakalanma korkusundan, Transoksiana'ya geçip, bir süre bir Türk Kağanının yanına sığındı. Gizlice Müslüman olan Kağan ona destek verdi. Oradan Hazar'ın güneyinde dağlık Tabaristan'dan Daylam (Deylem) bölgesine geçti. Böylece 790'larda bu bölgeye gelen ilk Alioğullarından ve Ehlibeyt İslamlığını yayanlardan oldu.²²⁸

Alioğullarının yerlerini bilen veya onları görenler, halifeye gammazlayıp ödül alıyorlardı. Muhtemelen aynı halife, Zeyd'in torunu Yahya'yı,

“... bir münafığın iğvasıyla (aldatmasıyla) Ardeşir'den Bağdad'a yürüyüp, benim üzerime huruç (isyan) idecekmişsin deyü hilafet kiskanıp bi-gayr-i hakk-ın(haksız olarak) katl ittirdi. Bu sebeple şehit oldu... Müşarun'ileyh (adı geçen) Yahya'nın şehadetinden sonra mahdum-u alileri (büyük oğulları) Muhammed-il Aksasi pederlerinin bu hal ile şehadetine adem-i tahammülünden (dayanamayıp) orada yerleşmek kendüsine zindan olup Kûfe köylerinden Aksas nam karuyaya (köye) gelüp, orada tavattun idüp (vatan tutup) ellibeş yaşında olduğu halde Hicret-i Nebeviyyeden (... yüz doksan veya ikiyüz?- İ.K.) beş sene sonra Hulefa-yi Abbasiyeden (...Emin veya Memun 809-13/833- İ.K.) saltanatında irtihal-i dar-i bakaa (ebedi dünyaya göç) buyurmuştur.”²²⁹

Halife Memun (813-833) zamanında, Zeyd oğlu Muhammed'in oğlu Muhammed'in, bir başkaldırıya karıştığını görüyoruz. Olasıdır ki Yahya el-Ardeşir'in oğlu Muhammed-il Aksasi de 815 yılındaki bu Zeydi ayaklanması sırasında ölmüştür.

Anlatıldığına göre, Şiiliğe geçmeden önce halifeye hizmet etmiş eski bir çete başı olan Abu-l-Suraya bu başkaldırışı yönetmiştir. Önce İmam Hasan'ın evlatlarından gelen Muhammed bin Tabataba adına isyanı Kûfe'de başlatan Abu-l-Suraya, onun yaralanıp ölmesiyle, Zeyd'in

²²⁸ B.S.Amoretti, “Sects and Heresies”, The Cambridge History of Iran, Vol.IV, Cambridge University Press-1968, s.509.

²²⁹ Veli Baba Menakıbnamesi, s.155-56.

torunu Muhammed'i, yani İmam Hüseyin soyundan birini imam seçerek başa koydu.

Kûfe'yi ele geçiren Abu-l-Suraya, adına para basıp, bu girişimine devlet örgütü görünüşü verdi. Basra, Wasit, Medain ve Mekke'ye temsilci elçiler gönderdi. Sonra Bağdad üzerine yürüdü. Ama Irak valisi El Hasan bin Sahl ve Horasan valisi Harthama, bütün Abbasi yandaşlarının evlerinin yağmalandığı Kûfe'yi geri aldılar. Abu-l Suraya izlenip yakalandı ve 15 Ekim 815'de idam edildi.

Ocak ayında başlamış olan isyan Ekim'de bastırılmıştı. Basra'da Zeyd el-Nar (ateşli, yakan Zeyd) namıyla kahramanlıkları bilinen Zeyd bin Musa'nın isyanı da çabucak bastırıldı. Bu arada Mekke'deki temsilci, Abu-l Suraya'nın ölümünün arkasından, Kasım ayı içerisinde, İmam Caferi Sadık'ın torunu olmakla birlikte siyasi olaylardan uzak yaşamakta olan Muhammed el-Dibac'ı "inanınların emiri" ilan etmeyi başardı. Ancak halife kuvvetlerince Mekke çabuk geri alındı ve Muhammed el-Dibac Cürcan'a sürgün edildi.

Yine Mekke'den bir Hüseyin soylu, Abu-l-Suraya tarafından Yemen'e gönderilmiş olan İbrahim bin Musa, birçok kanlı çarpışmalardan sonra Yemen'e girdi. Böylece 816 yılında Yemen'e adım atıp, Zeydiliği buraya ilk getiren kişi İbrahim bin Musa oldu.²³⁰

Zeyd'in soyunu Anadolu'ya taşıyanların, kendilerinden en az üç Seyyid Ocağı çıkan, Muhammed il-Aksasi'nin oğlu Ali-yyül Medeni ve amcası El Hasan-üz Zahid olduğu görülmektedir.

Aksas köyünden Medine'ye geri dönen Ali orada yirmi yılı aşkın bir süre oturur. Veli Baba, Menakıbnâme'de onun hakkında şu bilgileri geçmektedir:

"Ali-yyül- Medeni (şehirli) ve Ali-yyül Zehid (ibadete düşkün) namlarıyla meşhur bir fazıl (erdem sahibi) idi. Aksas kariyyesinden Medine-i Münevvere'ye hicret idüp, yirmi seneyi mütecevaz Medine'de ikamet idüp devlet-i Abbasiyye'nin zulüm ve ta'addisinden (adaletsizliğinden) rahat idemeyüp bir gece Medine'den huruç (çıkış) idüp Kürdistan'da Malatya nam şehre gelüp Malatya amirine haber virdiler. Emir, Ali-yyül Medeni'yi huzuruna alup yer gösterdi, oturdu. Nereden gelüp nereye gidersin ve kangı.. deyu sual eyledi."

"Müşarün'ileyh (işaret edilen) Ali-yyül-Medeni dahi vuk'-u hali (olup bitenleri) ve Beni Haşim kabilesinden idüğünü haber virdi. Malatya amiri muhibb-i Ehl-i Beyt ve Ömer neslinden olduğunu bildirüp,

²³⁰ Henri Laoust, Les Schismes dans l'Islam, Paris- 1983, s.93-94.

`Müsterih-ül-bal (gönlü rahat) ol' didi. `Bizim bu şehirde bir cami vardır, hatibi yoktur. Seni bu camiye hatip nasbideyim' didi.”

Ali-yyül Medeni bu görevi sürdürürken ölür.

Arada başkaları da görev yapmış mıdır bilinmiyor. Ama Ebi Cafer Muhammed, Veli Baba'nın aynı yerde verdiği bilgilere göre, Muhammed otuz yıl bu camide hatiplik yapmıştır. “... Necl-i necipleri (soylu oğulları) Ebi Cafer Muhammed cami-i mezkurda (zikredilen camide) otuz sene mikdarı imamet ve hitabet ittikten sonra elli yedi yaşında olduğu halde hicret-i Nebeviyye'den ikiyüz seksen dokuz sene sonra Hulefa-yı Abbasiyye'den Mutedid b-illah bin Muvaffak bin Mütevekil zaman-ı saltanatında (Halife Mu'tedid'in öldüğü yıl olan 901 de-İ.K.) irtihal-i dar-ı bakaa (ebedi öbür dünyaya göç) buyurmuşlardır.”

Menakıbnamede Ebi Cafer Muhammed'i anlatan paragraftan önceki 7-8 satırın okunamaması, yorumu güçleştiriyor. Çünkü Veli Baba soyağacında, Ali-yyül Medeni ile Ebi Cafer Muhammed arasında oğlu Zeyd-i Rabi ve torunu El Hasan Gazi bulunmaktadır. Dolayısıyla Ebi Cafer Muhammed torununun oğludur.

Seyyid Battal Gazi ve Bizans-İslam Devleti Sınırboyları

Soyağacında gördüğümüz çok önemli bir husus da Battal Gazi'nin -diğer adıyla Cafer el-Gazi'nin- de Zeyd'in soyundan geldiğinin açıklığa kavuşmasıdır. Ebi Cafer Muhammed ile amca çocukları olmaktadır. Babaları Hasan ve Hüseyin Gazi, sınır kenti Malatya'da birer İslam bahadırıdır. Battal Gazi'nin de aynı yolu seçtiği, günümüzde bile zevkle okunan maceralarından açıkça bellidir. Ancak Ebi Cafer Muhammed'in otuz yıl boyunca imamlık, hatiplik yaptığına bakılırsa o “ilim-irfan”ı seçmişti.

Ali-yyül Medeni, kabilecek 830'larda Malatya'ya geldiğinde, kentin emiri Ömer ibn Abdullah el-Akta idi. Gerek Bizans ve gerekse İslam sınır kentleri o dönemlerde, merkezden uzak olduklarından çok kere bağımsız hareket eden otonom çevrelere dönüşmüştü. Bu Anadolu sınır kentlerinde yaşayan halklar, birbirinden nefret etmeyen bir tablo oluşturmuş, kuvvetler dengesinde yeni İslam-Bizans ilişkisi yaratma çabasına girmişlerdi.²³¹

Hristiyanlık ve İslam ortodoksluğu ile yine iki dinin heterodoksizminin içiçe girdiği, dostluğun düşmanlığın, yiğitliğin kahpeliğin ve savaşın birarada yaşandığı bir bölgeydi burası. 833-34'den itibaren Hurremiye hareketinin aldığı ilk yenilgiden sonra ikibin Babek savaş-

²³¹ Alain Ducellier, Byzance et le Monde Orthodoxe, Paris-1986, s.133.

çısı, aralarındaki anlaşma gereğince, Bizans'a girmişti. Başlarında ünlü komutanları Nasr Theophobos bulunuyordu. Nasr, Bizans imparatoru Theophilos'un 837 yılında Abbasi'lere karşı yaptığı Sozopetra (Doğanşehir) savaşında büyük rol oynamıştı. Ama aynı yıl, Hurremilerin önderi Babek, Bizans'tan boş yere yardım bekledi.

Yine bu dönemde Paulikien'ler (Polikyenler) Fırat'ın doğusuna, kıvrım yaptığı Bizans arazisine yerleşmişler ve Malatya emiri ile dostluk ilişkisi içinde bulunuyorlardı. Bizans'ın Anadolu eyaletlerine (Thema'lara) akınlar yapıp, yağmalarla yaşıyorlardı.

İlk önceleri, Emir'in onlara bağışlamış olduğu Arguvan'a yerleşen Paulikienler, önderleri Karbeas'ın yönetiminde 845 yıllarında Tephrike (Divriği) kalesinde, tam asker ruhlu bir devlet merkezi kurdular. Bu, Müslümanlar için 856, 859, 861 yıllarındaki Bizans saldırıları sırasında hazır güç oldu. Ancak sınır boyları otonomizminin özelliği olarak, Paulikienler 863'deki Emir Ömer İbn Abdullah'ın ölümü ve Müslümanların yenilgisiyle sonlanan büyük sefere katılmadılar.²³²

Burası, iki dünyanın edebi destan geleneklerinin filizlendiği verimli, ortak toprağıdır. Ve bunlar, birbirlerine şiddetle karşıt dinsel ve kültürel dışlamaları aşmış "sınırboyu insanları"dır. (Tel est le terrau commun ou germent les tradition epiques des deux mondes: sous des dehors religieux et culturels violement antagonistes, ce sont les "hommes de la frontiere".) Grekçe yazılmış Digenis Akritas (*anlamı: Çifte ırktan sınıradamı, akıncı, bahadır İ.K.*) destanında heyecan verici maceraları anlatılan bu kişiler, bazan hısım-akraba ve çok kere suç ortağıdırlar. Aynı zamanda Seyyid Battal'ın, Anter ve Zat el- Himma'nın Müslüman çevreleridir.²³³ Aynı çevrede Türk unsurların varlığı da söz-konusudur. 9. yüzyılın ilk yarısından itibaren Bizans-Arap sınırboyu halklarıyla yüzyüze geliş ve karışım başlamıştır. İrene Melikoff'un saptamalarına gözetarsak durumu daha iyi anlayacağız:

"Arapların Bizans'a karşı açtıkları seferlerde, özellikle Halife Mutasım (833-842) zamanından beri, Rum (Anadolu) kafirlerine karşı Cihat'ta Türkler fiili askerlerin çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Bu sınır alanlarında Gazi'ler, Bizans seferlerinin akıncıları Akrites'lerle -ki bunlar arasında pek çok paralı Türk askerler vardı- karşı karşıya gelmekteydiler. Zaman geçtikçe sınır bölgelerinde, Küçük Asya'da çok daha sonra Türk egemenliğinin yayılmasını yeğlemek zorunda kalan

²³² Alain Ducellier, agy, s.134. Karş.: Georg Ostrogorsky, Çeviren: Fikrat Işıltan, Bizans Devleti Tarihi, Ankara-1981, s.195 ve 207.

²³³ Alain Ducellier, agy.

bir etnik kimlik biçimlendi. Bizans kadar Arap-Türk destan edebiyatında bölgedeki durumun yaşayan bir kanıtı vardır. Digenis Akritas destanıyla Seyyid Battal'ınki arasında mevcut bulunan ilişkilerin incelenmesi, bu konuya açıklık getirecektir.”²³⁴

Bu dönemde Bizans ve Arap sınırboyu bahadırlarının yarattığı destanlar birbirine karışmış. Bizans Hristiyan halkları arasında terennüm edilen Digenis Akritas'ın serüven destanlarıyla, Müslüman halklar arasında söylenmekte olan Seyyid Battal'ınkiler neredeyse birbirinin aynısıdır. Bu konuda Louis Brehier'in söylediklerini kısaca özetleyelim:

“Digenis Akritas destanlarının bilinen en eski toplayıcısı Kap-padokia-Caeserea (Kayseri) piskoposu Arethas'dır (850-932). Gezginci halk ozanı ve güldürü ustalarının kapı kapı dolaşarak, tanınmış kahramanların maceralarını makamla okuduklarını saptamıştır. Bu, çok değerli metin kahramanlık şiirlerinin 9.yüzyılın sonlarında zaten mevcut olduğunu göstermektedir. En eski olan bu birinci grup metni ve Makedonya hanedanından İmparator Basileios'un (867-886) Paulikien'lere karşı mücadelesi gibi tarihsel olayların ima edildiklerini ortaya çıkardıktan sonra Henri Gregoire, halkın konuştuğu Grekçe ile yazılmış şiirin ilkel versiyonunu 900 yılından sonraya tarihler. Destan tarzındaki şiirlerde Digenis'in maceralarıyla birlikte silahları, savaş yöntemleri, silah arkadaşları ve yakın akrabaları da ayrıntılanır. Örneğin 'Andronikos'un oğlu' adlı şiirde; anasının (Eudokia) Araplar tarafından kaçırıldığı ve kendisinin hapiste doğduğu ve daha çocukken yaptıkları anlatılır.”²³⁵

“Bizanslılarınki gibi Arapların da epik (destansı) halk şarkıları vardı. Bunlar kendi Emir'lerinin Bizans'a karşı kahramanlıklarını anlatıyordu. Digenis'in babasının maceralarını anlatan şiirin ilk bölümlerine onların girdiğinin kabul edilebileceğini sanıyoruz. Orada Araplar'ın elverişli bir dönemde bulundukları gösterilir ve Mezopotamya'daki Ali taraftarlarının kenti olan Kûfe ve bütün Suriye'yi hükmü altında tutan emir Digenis'in babası tarafından zaptedilmiş kentlerin sayısı verilir. Digenis'in kendisi Apelat'lardan daha az Arap'larla savaşmaktadır. Arap savaşlarının diğer olaylarından, çeşitli versiyonlarda sözedilmektedir. Bir Arap şövalyesinin (*Battal Gazi- İ.K.*) romanından üretilmiş bir Türk romanı, Malatya'lı bir Arap kabilesinin İmparatorluk içinde

²³⁴ İrene Melikoff, *La Geste de Melik Danişmend*, Paris-1960, s.49

²³⁵ Louis Brehier, *La Civilisation Byzantine*, Paris-1970, s.337, 339

göçünü göstermektedir. Bir Bizans Theması içerisinde yerleştirilmesi de bilinen olaydır.”²³⁶

Sınırboyu insanların ayrı dil, din ve kültürden olmalarına rağmen, birbirlerine hoşgörülü davranmaları ve ortak kültür elemanlarını kullanma geleneğinin oluşması, hiç kuşkusuz bölgenin siyasi durumuyla yakından ilişkilidir. Herşeyden önce bu sınırboyu yerleşim birimlerinin kısa zaman aralıklarıyla sık sık Araplar ve Bizanslılar arasında el değiştirmesi, farklı inanç ve kültür topluluklarını her türlü dayanışma ve kaynaşmaya zorlamıştır.

İstanbul Ortodoks kilisesi ve konsüllerinin kararlarına olduğu kadar, Abbasi Sünni dogmatizmine (Ortodoks İslamlaşma) aykırı inanç ve düşünceler de, merkezden uzak olmaları dolayısıyla buralarda tutunup yükselmiştir.

Örneğin iyilik-kötülük ikilemi ilkeleri üzerine kurulu Manicheizm'den (Manikeizm) derinden etkilenip Hristiyanlığa değişik bir yorum getiren Paulikienizm (Polikyenizm) bu bölgede doğup gelişti. 7. yüzyılın başlarında Samosata'dan (Samsat) çıkan bir avuç inanç topluluğu olan Paulikienler, 9. yüzyılın ortalarında Bizans'ı sarsacak bir sınır boyu devleti kurmuşlardır. Ancak bu devletin kuruluşuna en büyük yardım, Abbasi devleti merkezinden uzak Malatya emiri Ömer bin Abdullah'tan gelmiştir.

Görüyoruz ki, Malatya'ya gelip yerleşen Arap kabileleri, Abbasi yönetiminin resmi dini Sünniliğe karşı olanlardır. Emevi ve Abbasilerin, saltanatlarını sürdürebilmelerini Alioğullarını (Ehli Beyt soyundan gelenleri) yok etme siyasetine bağlamaları, onların ve Ehli Beyt'i sevenlerin İslam imparatorluğu merkezinden uzaklaşmalarına neden oluyordu. (9.yüzyılda bu bölgeye yerleşmiş Beni Habib adında bir Arap kabilesinden de söz edilmektedir.) 10.yüzyılın sonlarında bu sınır kenti Malatya'nın nüfusu 60 bine ulaşmıştır.²³⁷ Kent, çeşitli halkların, inanç ve kültürlerin mozaïği görünümündedir.

Veli Baba soyağacını somut bir kanıt gibi ele almak durumunda yız. Veli Baba soyu, soyağacında görüldüğü gibi Battal Gazi'nin Zeyd'in torunlarından olması dolayısıyla, İmam Zeynelabidin yoluyla İmam Hüseyin'e ve İmam Ali'ye ulaşmaktadır.

Demek ki, İslam heterodoksizminin, yani Alevi- Bektaşiliğin Battal Gazi'yi savaşçı bir Arab bahadırı gibi değil, Seyyid Battal Gazi olarak tanıması ve onu bir Veli bilip, ceminde devranında sürekli an-

²³⁶ agy, s.338

²³⁷ Alain Ducellier, agy, s.188.

ması, boşuna değildir. 17.yüzyılın başlarında yaşamış Alevi ozanı Kul Hüseyin, Battal Gazi Destanı'nı altı dörtlük içinde şöyle vermektedir:

Kalktı Malatya'dan huruç eyledi
Bin Hüseyin-i Gazi Seyyid Battal
Ben atamın kanını alırım dedi
Bin Hüseyin-i Gazi Seyyid Battal

Şemmas seyrde gördü idi düşünü
Dua kıldı Hak onarsın işini
İndi kesti Muhribal'ın başını
Bin Hüseyin-i Gazi Seyyit Battal

Battal da haykırdı meydana girdi
Naranın sesi asumana erdi
Babik'in gözünü oydu çıkardı (Babek)
Bin Hüseyin-i Gazi Seyyit Battal

Otuz altı arşın kadd ü kameti (boyu bosu)
Gören kafirler de alır heybeti
Tevabil lalası Aşkar'dır atı
Bin Hüseyin-i Gazi Seyyit Battal

Hak nazar kılmıştır Seyyit Gazi'ye
Kaf dağında koparır tak bazuya
Gör ki ne işledi Akabe cazuya
Bin Hüseyin-i Gazi Seyyit Battal

Hüseyin'im eydür dileğim budur
Öğmüş de yaratmış ol gani kadir
Urum'u İslam'a getiren odur
Bin Hüseyin-i Gazi Seyyit Battal

Irene Melikoff Battal Gazi'nin tarihsel kişiliği ve kahramanlık destanları hakkındaki düşüncelerini şöyle özetliyor:

“Battal'ın menkıbelerinin ilk izleri, Emevilerin Bizans'a karşı seferlerinin ve Abbasilerin ilk savaşlarının sözlü anlatımlarında bulunmaktadır. Arap şövalyelik romanlarında billurlaşan bu menkıbeler, Arapça esinlenmeli yeni bir Türk destanları dizisinin başlangıç noktasına hizmet etti. Fakat Türkleştirilmiş Battal'da Mesleme (717-18 yıllarında İstanbul'u kuşatan Emevi komutanı, halife Abdülmelik'in kardeşi-İ.K.) ordularının eski kahramanını tanılamak (teşhis) zordur. Belki

hikâyenin bazı kısımlarında, tıpkı Türk kahraman Alp Er Tonga ile Afrasyab'ın birbirine karıştırıldığı gibi karıştırılmıştı.”

“Seyyid Battal'ın romanı bir bütünlük içinde biçimlenmemiş; birbirine karışmış birçok rivayetlerden düzenlenmiştir. Bunlardan biri ve belki en hayret edileni, Battal'ın İranlı Afşin'in yerine geçtiği bir Babekname'dir. Bu Afşin'in *(kökeninin Türk olduğu bilinen Afşin konusunu Melikoff bir başka makalesinde tartışmakta, Türk veya İranlı olmasını önemli görmemektedir.-İ.K.)* anti-Arap hareketleri desteklediği halde, Arapları yanılığa düşürdüğü iyi bilinmektedir. Ayrıca Battal'ın beyaz fili aramak için Hindistan'a seyahatı epik romana eklenmiş bir masaldır. Masaldaki kişinin savaş kahramanıyla hiç ilgisi yoktur.”

“Arapça bir kahramanlık destanının varlığı ve ondan Battalname'nin Türkçeye çevrilmiş olabileceği zannediliyordu. Özellikle Türk halk edebiyatının sözlü olduğu bir dönemde çeviriden hiç söz edilemez. Kaldı ki klasik öncesi Türk Edebiyatında çeviriler çok nadirdir ve varolduğu ileri sürülen yapıtlar daha çok uyarlamadır; yabancı başyapıtlardan az çok bağımsız olarak, Türk anlayışı ve zevkine uydurulmuştur. Bu eğilim, ağızdan ağıza geçme geleneği biçiminde Türk halk edebiyatında sürdürülür. Seyyid Battal romanı, Gaziler arasında anlatılan Arapça destanların başlangıç noktası olmuştur... Diğer yandan Seyyid Battal romanının Selçuklu döneminde, belki 11. yüzyılın sonu 12. yüzyılın başlarında düzenlenip yazıldığı sanılıyor.”²³⁸

Veli Baba soyağacında görüldüğü gibi, Hüseyin Gazi oğlu Seyyid Battal Gazi'nin Mesleme ile -aralarındaki en az yüzyıllık süreden ötürü- bir ilişkisi olamaz. Üstelik Muhammed-Ali soyundan gelen bir kimsenin, kanlı düşmanı olan bir Emevi komutanının buyruğu altında savaşmayacağı daha akla yatkındır. Sonra, Alevi geleneği, Emevi saflarında çarpışmış bir savaşçıyı “Seyyid” sıfatıyla anıp, velileştirmez. Mezarının bulunduğu Seyyitgazi'de bir ocak, bir tekke oluşturulmuş ve burası Alevilerin en kutsal yerlerinden biri olmuştur. 16.yüzyılda “bu tekkede hizmet yapanların ‘fesatçılar’ olduğunu ve yakalanarak hapse atılmalarını” buyuran padişah fermanları mevcuttur.”²³⁹

Olasıdır ki Emevi İslam'la Bizans arasındaki savaşlarda, yiğit Arap savaşçılarından birinin maceralarından bazı motifler Battal Gazi öykülerine karıştırılmış olabilir.

²³⁸ İrene Melikoff, La Geste de Melik Danişmend, Paris-1960, s.46,47

²³⁹ Sureyya Faroqhi, “Seyyid Gazi revisited: The Foundation As Seen Through Sixteenth and Seventeenth Century Documents”, Turcica XIII-1981, s.90-101

Seyyid Battal Gazi, Abbasi halifesi adına Malatya valisi Ömer bin Abdullah'ın da katıldığı Sozopetra (837), Amorion (838) ve daha birçok sınır savaşlarının kahramanıdır.

Kanımızca Battal Gazi'nin Babek olayına girişi, yani aynı yıllarda kuvvetlerini dağıtarak Babek'i yakalayan Afşin'in yerine geçirilmiş olması, onun Sozopetra savaşında Babek'in önemli adamı Nasr Theophobos'a karşı savaşmasına bağlanabilir. Yukarıda Kul Hüseyinnin nefesinde “Babik” adının geçmesi de bu bağı güçlendirebilir. Ya da hiç olmazsa, İrene Melikoff'un ileri sürdüğü, Afşin'in ağızdan ağıza dolaşan maceralarının, o zındıklıkla suçlanıp, idam edildikten sonra Battal Gazi'ye yüklenmesine yardımcı olmuştur.²⁴⁰

Yukarıda belirtildiği gibi, 9. yüzyılın ilk yarısından itibaren Abbasi ordusunda paralı askerler olarak Türklerin varlığı hatırı sayılır biçimde artmıştı. Ayrıca, 20 yıl boyunca Ortodoks İslamla (Sünniliğe) karşı savaşan ve Abbasi halifelerine kan kusturan Babek kuvvetlerinin içinde de çok sayıda gönüllü Türk (örneğin, halife kuvvetlerinden ayrılıp Babek tarafına geçen Noktay'ın kumandasında 20 bin kişi) bulunduğu bilinmektedir.²⁴¹

Öyle ki, Sozopetra (Doğanşehir) savaşında, Bizans imparatoru Theophilos'la, Abbasilere karşı yaptıkları dostluk anlaşması gereğince İmparator'un yanında savaşan Babek kuvvetlerindeki Türkler karşı karşıya gelmişlerdir. 837-8 yılları, belki Horasanlı ve Orta Asyalı Türkler'in- yanlarında ve karşılarında olarak -Bizanslılarla ilk karşılaşma tarihi olabilir.

Kuşkusuzdur ki Seyyid Battal Gazi'nin kahramanlık öyküleri - yanında ve karşısında bulunan - bu savaşçı Türkler tarafından Türk diline taşınmıştır. Hatta denilebilir ki, bu taşıyıcı kişiler, olayları Seyyid Battal ile birlikte yaşamış olduklarından, doğrudan kendi dilleriyle kendi halkları arasına yaymışlardır. Aradan yüzyıl geçmeden Küçük Asya'ya (Anadolu) ilk giren Türk akıncı beylerinin Gazi adını taşıması herhalde rastlantı değildir. Seyyid Battal'ın “Gazi” sıfatı, bu geleneğin başlangıcını oluşturmaktadır.

Örneğin 1040'larda Malatya'yı fetheden Melik Danişmend'in kahramanlık öykülerine Seyyid Battal'ın kiler girmiş ve 13. yüzyılın ortalarında ilk kez derlenip yazılan Danişmend Gazi Destanı, hemen tü-

²⁴⁰ İrene Melikoff, “Notes Turco-Caucasiennes: Babek le Hurrani et Seyyid Battal”, *Revue de Kartvelologie*, XIII-XIV, Paris-1962, s. 73-75.

²⁴¹ İrene Melikoff, *agy*, s.72, 78.

müyle Battalname'den esinlenmiştir.²⁴² Bu nedenle milliyetçi çevreler, Battal Gazi'nin Türk kahramanı Danişmend Gazi'nin kendisi olduğunu ileri sürmüş ve onun Ehlibeyt soyundan gelmiş olduğunu yadsımış, onu “Türk” yapmışlardır. Bazı aydın yazar- çizerler de Seyyid Battal Gazi'yi “yaşamamış, efsanevi bir kişilik” olarak görmekte ısrar etmektedirler.

Tüm yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, Seyyid Battal Gazi, 4. İmam Zeynelabidin'in oğlu Zeyd'in soyundan gelmiş ve Malatya'da büyüüp yetişmiş, Bizans'a karşı Müslümanların yaptıkları savaşlarda gösterdiği başarıları destanlaşmış bir sınırboyu savaşçısıdır. Ayrıca savaşçı Türklerle hem yan yana, hem de karşı karşıya savaşmış ve onlarla tanışıp kaynaşan Ehlibeyt soylu bir Anadolu kahramanıdır.

Sözünü ettiğimiz bu asker Türklerden pek çoğu bu sınır boylarında, özellikle Malatya ve çevresinde yerleşerek, Arap ve Bizanslılarla karışmışlardır. Zaten Hazar denizinin güney kıyılarında; Daylam, Horasan, Tabaristan, Kûhistan'da, 740'larda Zeyd'in oğlu Yahya ile başlayan Ehlibeyt soyunun Türk, Kürt ve Pers halklarıyla karışması olgusu kesintisiz sürmekteydi.

İmam Zeynel oğlu Zeyd'in evlatlarından Ali-yyül Medeni'nin kabilesiyle birlikte Malatya'ya yerleştiği ve torunlarından Seyyid Battal Gazi'nin kahramanlıklarının dillere destan olduğu yıllarda, sözünü ettiğimiz bölgelerde amcaoğulları, ömrü yaklaşık 100 yıl süren ve Sünni Samaniler tarafından yıkılan, bir Alevi devletinin temellerini atıyorlardı.

Zeynelabidin Oğlu Zeyd'den İnen Veli Baba, Ağuçan, Mineyik Ocakları

Bedri Noyan'ın yayına hazırlamış olduğu ‘Veli Baba Menakıbnamesi’, bir menkıbeler derlemesinden daha ileride, bir tarih kitabı niteliği taşımaktadır. Kitapta İmam Zeynelabidin oğlu Zeyd ve Horasan-İran, Yemen ve Anadolu'ya göçüp yerleşen evlatları hakkında önemli açıklamalarda bulunmaktadır. Ayrıca Onikimamlar, Alevilik ilkeleri ve hatta Selçuklu ve Osmanlı imparatorlukları hakkında ilginç bilgiler verilmektedir.

Veli Baba'nın zamanın bilgileriyle çok iyi donanmış bir İslam bilgini olduğu, öncülleri gibi kendisinin de Osmanlı yönetimiyle arasının iyi olduğu anlaşılıyor. Kendisinden önceki Seyyid'lerin birçoklarının, padişahların seferlerine katılıp şehit düştükleri sık sık vurgulanmaktadır.

“Müşarilüneyh (işaret olunan) Veli Baba Hazretleri bin kırkiki (Miledi 1632) tarihinde İstanbul'a gelüp, sabıkta beyan olunduğu vechile

²⁴² İrene Melikoff, La Geste de Melik Danişmend, s.47.

Karya-i Uluköy kendi sakin oldukları köy olduğundan Seyyid Veli Baba namına dergah-ı şerife vakf olmağla ol gündenberi 'Veli Baba Dergahı' deyu dergah şöhretlenmiştir."²⁴³

Aslında, 4.Murad (1623-1640) gibi Alevi düşmanı zalim bir padişah zamanında Veli Baba Dergahı'nın resmen tanınıp, şöhret bulması anlamlıdır. Ancak biz burada Menakıbname'yi eleştirel gözle değil, Anadolu'da Zeyd'in soyundan gelen üç Seyyid Ocağı soyağacını karşılaştırma amacıyla ele alma niyetindeyiz.

Nejat Birdoğan'ın 'ocak'lara, özellikle İmam Zeynelabidin'e bağlı soy kütüklerine ilişkin anlattıklarından özetler aktaralım.

"Dedelerle yönetilen ocaklar, çeşitli yetkiler taşımaktadır. Birinin öbüründen güçlü olduğu kesin. Bu güçlü oluşun temelinde onlara göre tarihsel eskilik ve İmam Zeynelabidin'den gelme yatmaktadır. Ayrıca kimi eski ocaklar, zaman ilerleyip coğrafya genişleyince ve gerek taliplerin, gerekse kendi ocak nüfusu çoğalınca yeni iş alanları kurmak gereğini duymuşlar ve ocaklarının sayılarını artırmışlardır. Bir ana oaktan, ikincil ve üçüncül derecede ocaklar çıkmıştır..."

"İmam Zeynelabidin oğullarından olduğunu ileri süren ocaklardan üçünü ele alalım. Soy ağaçları bölümünde de belli olacağı üzere, İmam Zeynelabidin'den başlayarak Ebu'l Vefa'ya dayanan kimi soylar Malatya'nın (*Arguvan ilçesine bağlı- İ.K.*) Mineyik köyünde, Elazığ'ın Sün, Hozat'ın Bargın köyünde ve Divriği'nin Karageban bucağında ocak kurmuşlardır. Şimdi Mineyik'tekiler, önceden Zeynelabidin'liler, sonradan ise Ebu'l Vefa Ocağı, Sün ve Bargın'dekiler Ağuçan Ocağı diye ünlenirler. Karageban'dakiler ise Kara Pir Bad Ocağı diye ünlüdür... Doğrudan doğruya İmam soyundan, hem de Zeynelabidin'den geldiklerinden kendilerini Mürşid saymaktadırlar."²⁴⁴

Nejat Birdoğan'ın İmam Zeynelabidin soyundan verdiği üç Soyağacı örneğine, Veli Baba'nın soyağacını katıyoruz.

Veli Baba Menakıbnamesi'nde verilen soyağacı üzerinde, isimleri geçen ataları hakkında teker teker bilgi veriliyor ve yaşadıkları zaman ölüm tarihlerine kadar açıklanıyor. 9. yüzyılın başlarında Malatya'ya geliştikten itibaren ve Ali Medeni'den sonra, 17. yüzyılda yaşamış olan Veliyeddin el-Gazi el- Meşhur Veli Baba'ya kadar ise 18 isim geçmektedir. Bunları sırasıyla verelim:

1) El Hasan Edibi Eb-ul Kasım,

²⁴³ Veli Baba Menakıbnamesi, s.268

²⁴⁴ Nejat Birdoğan, Anadolu'da ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi, İst. 1993, s.148, s.149

- 2) Kemal es-Şerif,
- 3) El Hasan Eb-ul Kasım,
- 4) Muhammed,
- 5) Hamza,
- 6) Ali,
- 7) El-Hasan es-Şerif,
- 8) Zeyd-i Hamis,
- 9) El-Hasan Gazi
- 10) El-Gazi Hüseyin Paşa,
- 11) Zeyd eş-Şehid,
- 12) Cafer
- 13) Ali El-Gazi (Uzun Er),
- 14) Cafer (Gül Baba Gazi),
- 15) El-Hüseyin el-Gazi,
- 16) Cafer üs-Sadık el-Alevi,
- 17) El-Hüseyin el-Veli el-Meşhur Salıncak Dede,
- 18) Veliyeddin el-Gazi el-Meşhur Veli Baba.

Şimdi, bu “Veli Baba soyağacı” ile “Mineyikli” ve “Ağuçanlı” soy kütüklerini²⁴⁵ birlikte verip karşılaştırarak, nerede birleştiklerini, daha doğrusu kaçınıcı kuşaktan itibaren ayrıldıklarını görelim.

Veli Baba Soyağacı'na göre Mineyikli ve Ağuçanlıların karşılaştırılması

- 1) İmam Ali
- 2) İmam Hüseyin
- 3) İmam Zeynel Abidin
- 4) Zeyd eş-Şehid
- 5) Hüseyin-i Züd-Dem'a, diğer adıyla Hüseyin-i Zül-İbra (Mineyikli'lerde sadece Hüseyin-i Zül-Ebra)
- 6) Yahya El-Ardeşiri
- 7) Muhammed-ül Asgar el-Ardeşiri V'el-Aksasi('nin)
kardeşi El-Hasan ül-Zahid'den

MİNEYİKLİ SOYAĞACI:

- 8) Ali-yyüz Zahid-Medeni
- 8) Muhammed el-Zahid
- 9) Zeyd-i Rabi
- 9) Ebul Kasım el-Hüseyin

²⁴⁵ Nejat Birdoğan, agy, s.209, 265

- 10) El-Hasan Gazi
- 10) Seyyid Muhammed (kardeşi Hüseyin Gazi, Seyyid Battal'ın babası)
- 11) Ebi Cafer Muhammed
- 11) Seyyid Ali (ö.901-903)
- 12) Hasan el-Edib (ö.933)
- 12) Seyyid Zeyd
- 13) Kemal es Şerif (ö.962)
- 13) Seyyid Muhammed
- 14) Hasan Ebu'l-Kasım
- 14) Seyyid Muhammed (ö.992)
- 15) Muhammed (ö.1040)
- 15) Ebu'l Vefa (ö.1017)
- 16) Seyyid Hamza (ö.1074)
- 16) Seyyid Ganim
- 17) Ali bin Hamza (ö.1141)
- 17) Seyyid Hamis('in) *kardeşi Seyyid Osman'dan*

AĞUÇANLI SOYAĞACI :

- 18) Hasan eş-Şair (ö.1168)
- 18) Seyyid İmad
- 18) Seyyid Zeki
- 19) Zeyd-i Hamis
- 19) Seyyid Abbas
- 19) Seyyid Salih (ö.1190'lar?)
- 20) El-Hasan Gazi
- 20) Seyyid Zeki
- 20) Seyyid Osman
- 21) Gazi Hüseyin Paşa
- 21) Seyyid Salih
- 21) Seyyid Şerafettin (ö.1225-6)
- 22) Zeyd eş-Şehid (ö.1274)
- 22) Seyyid İmad
- 22) Şeyhül Riyan

... ..

Soyağaçları Üzerine Bazı Yorumlar ve Ebu'l Vefa'nın Zeyd Soyundan Geldiği Gerçeği

İmam Zeynel Abidin oğlu Zeyd'e çıkan üç soyağacındaki ortak isimleri ayrı ayrı yinelemeyi gerek görmedik. Ayrıca bugüne değin bilinen bütün adları yinelemek de gerekli değildi. Yukarıdaki karşılaştırmada Menakıbnâme'de en yetkin bir biçimde düzenlenmiş olan Veli

Baba Soyağacı esas alınmış, diğer ikisinin başlangıç isimleri saptanarak, oradan itibaren yazılmıştır.

Mineyikliler, 8. kuşakta El-Hasan ül-Zahid'le Veli Baba soyunu, Ağuçanlılar ise 18. kuşakta Seyyid Hamis'in kardeşi Seyyid Osman'la Mineyikli soyağacını terkedip kendilerininkini oluşturmaktadır. Ağuçanlı bir Dede'nin "biz Mineyiklere Rehber gideriz, onlarla akrabayız, ancak biz büyük kardeşiz" diye ifade ettiği geleneksel doğruyu, bu kardeşlik bağında aramak gerekiyor.

Mineyikli Soyağacı'nda Muhammed Mustafa'ya kadar isimler zincirleme yazılmış olduğu halde, Ağuçanlı Soyağacı'nda, Nejat Birdoğan'ın örneklemeleri ve açıklamalarına göre²⁴⁶ 11. kuşak Seyyid Ali'ya kadar düzenli, fakat oradan atlayıp, 5. kuşaktan Hüseyin'le Zeyd'e çıkıyor. Zaten Ağuçanlı soyağacında Tac'ül Arifin Seyyid Ebu'l Vefa ve Seyyid Ganim geçmemiş olsaydı, ilişki kurmak kolay olmayacaktı.

Biz Nejat Birdoğan'ın Mineyikli Soyağacı hakkında düşündüklerine katılmıyoruz ve ileri sürdüğü gerekçeleri yeterli bulmadığımızı söylemek zorundayız. Ayrıca belgeleri inceleme yöntemini biraz yadırgadık. Şecerelerin ve onaylanmış metinler hangileri, tamamı mı değil mi, anlamak olası değil.

Birdoğan, ısrarla "Mineyiklilerin Ebu'l Vefa'dan gelmediklerini ve Seyyid Ganim'in babası değil kardeşi olduğunu" söylerken, 1576 yılında şeyhlerin ve kadıların tanıklığında verilen kararı kanıt göstermektedir. Bu kişilerin, 1017 yılına (Ebu'l Vefa'nın öldüğü yıla) ait bir belgede, huzurlarına gelen kişinin dedelerinden birinin bunu Bağdat'tan aldığı ve Ebu'l Vefa soyundan geldiğinin belirtilmesine rağmen, Seyyid Ganim'in oğul değil kardeş olduğuna karar vermeleri kadar anlamsız birşey olamaz.

Üstelik 1586, 1783 ve 1792 yıllarında onaylanmış şecerelerde "Seyyid Ganim'in Ebu'l Vefa'nın oğlu olduğu" belirtilmektedir. Ama asıl önemli olan, 1566 yılında yazılmış ve 1759'da onay görmüş Ağuçanlı Soyağacı'nda "... Seyyid Ganim ve onun babası Seyyid efendimiz, efendiler şeyhi ve iki göz nuru Tac'ül Arifin Seyyid Ebu'l Vefa..." açıklamasıdır.²⁴⁷ Bunu ciddiyle dikkate almak zorundayız. Bunların herbiri, çıkışta birleşseler bile, farklı soyağacı belgeleridir.

Burada da, Anadolu Aleviliğini geniş bir biçimde etkilemiş ve Hacı Bektaş Veli, Baba İshak, Baba İlyas ve Dede Garkın inanç-yol zin-

²⁴⁶ agy, s.263, 267.

²⁴⁷ N.Birdoğan, agy, s.263.

cirinin başı Ebu'l Vefa'nın İmam Zeynel Abidin oğlu Zeyd'den geldiği açıklık kazanıyor.

Kara Pir Bad Soyağacı'nda Ebu'l Vefa'nın ve onu eğitip yetiştiren Dedesi Şeyh Muhammed Şembeki'nin adlarının geçmesi soy zinciri değil, yol zincirinden dolayı olsa gerektir. Birdoğan'ın kitabında görüldüğü gibi,²⁴⁸ 1253 yılında yazılmış ve 1597'de onaylanıp kopya edilmiş soy kütüğünde Kara Pir Bad soyunun İmam Bakır yoluyla İmam Zeynel ve İmam Hüseyin'den İmam Ali'ye çıktığı görülmektedir.

Ama nedense Nejat Birdoğan ellerinde şecereleri bulunan Dede-soylu kişileri, “kendilerini Arap soyuna dayandırma gayretleri içinde olmakla” suçlamakta ve üstlerine gitmektedir. Evlad-ı Resul'dan geldiğini ispatlamak veya onaylatmak çabasına girmiş olanları destekleyip yardımcı olmanın ötesinde, biz, ilgisiz olanları da bulup ortaya çıkarmalıyız. Unutmayalım ki bu türden belgeler (soykütükleri, vakıf-name, cönkler vb.) Alevi inanç ve kültür tarihinin birincil kaynaklarıdır.

Bu insanlara eleştirilerimizi, onların Türk, Kürt ve Arap “yandaşlığı” ya da “karşıtlığı” içinde olup olmadıkları temelinde yapmak doğru değildir. Alevi-Bektaşiliğin özünde etnik köken ve millet kavramlarına yer yoktur. Özünde “73 millet birdir bize” ilkesi yatmaktadır. Eleştiri, onlar kişisel çıkarları önde tutuyorlarsa, Alevilik töresini-ilkesini topluma Aleviliğin özüne ve tarihine ters biçimde öğretiyorlarsa, ya da, Dergah çevresinde merkezi örgütlenmenin birincil önem taşıdığı gün gibi ortada iken “tek irşad edici” kompleksi içinde iseler yapılmalıdır.

Emevi-Abbasi Siyaseti ve Ehlibeyt Soyluların Bir Alevi Devleti Kuruncayadek Verdikleri Mücadeleler

Muaviye'ye “En İlerici İslam Hükümdarı” Nasıl Denilebilir?

Dört Halife döneminin (632-661) Ali'nin şehit edilmesiyle sona ermesinden itibaren, İslam İmparatorluğu Emevi (89 yıl) ve Abbasi (500 yıldan biraz fazla) hanedanları tarafından yönetilmiştir.

Emevi hanedanını kuran Umeyyed oğullarından Muaviye için bir Batılı tarihçinin, “Muaviye kendi Araplarını bir Doğulu despot gibi değil, eski zamanların bir kabile başkanı, seyidi gibi yönetti”²⁴⁹ tanısı tam yerine oturmuş görünüyorsa da, biz bunu daha farklı anlamlandırıyoruz.

Muaviye'nin, sarayındaki Hristiyanlara hoşgörüsünden dolayı böyle konuşmak doğru bir yargı olamaz. Ancak onun “bir kabile başkanı gibi Arapları yönettiği” nitelemesi doğrudur. Muhammed'in amansız

²⁴⁸ 231. sayfasında.

²⁴⁹ C. Brockelmann, History of Islamic Peoples, London- 1980, s.73.

düşmanı ve sonuna dek Müslüman olmamakta direnen Ebu Süfyan'la Akut'ül Ekbad (ciğer yiyici kadın) Hind'in oğlu Muaviye, mensup olduğu kabilenin bir Haşimi olan Muhammed tarafından yenilgiye uğratılmasını hiçbir zaman unutmamıştır. Mekke'yi tamamıyla ele geçirip, yönetimini İslamlaştıran Muhammed'in, kabile kinlerini azaltmak için kadrosunda eski düşmanlarının yakınlarına iş vermesi siyaseti güderek Muaviye'yi yanında çalıştırmış olması, onun kin ve düşmanlığını daha da büyütmüş ve denenmekte olan yeni yönetimin zaaflarını inceleme fırsatı vermiştir. Eğer gerçekten Muaviye'yi "sır katibi" olarak kullanmışsa, Muhammed peygamber koynunda yılan beslemiştir.

Muaviye, Emevi Devleti'ni bu kabile kini, yani Muhammed ve yakınlarına karşı acımasız düşmanlık siyaseti temelleri üzerine kurmuştur. Çocukluk, yeniyetmelik ve gençlik dönemlerini Muhammed'i can düşmanı bilen, onunla çok sayıda savaşlara girişmiş ve sonunda yenilmek "şerefsizliğini" yaşamış olan bir aile içinde geçiren Muaviye, hiçbir zaman Muhammed'in peygamberliğine ve onun vazettiği İslam dinine inanmamıştır. Bunun psiko-sosyolojik çözümlemeleri rahatlıkla yapılabilir.

Ali ibn Ebu Talib, Muaviye için şunları söylemektedir:

"Suhre (Sufyan) oğlu Muaviye'yi uyardım, ne var ki işe yaramadı uyarılarım; sen ve baban istemeyerek, ikiyüzlülükle katıldınız İslama. Çünkü cehaletin yoluydu sizin yolunuz. Peygamberin vefatıyla eskiye döndünüz... Akılsız bir sersemsin, boş cehaleti temenni etmekle, nal seslerini ve at kişnemelerini çağırıyorsun. Sen İbn Hind (Hind'in oğlu, Bedr. savaşında amcası Hamza'nın ciğerini koparıp yiyen anasının adıyla sesleniyor Ali,- İ.K.) iyice cehalete battın..."²⁵⁰

Ayrıca Halife Osman dönemindeki (644-656) Şam valiliğinden itibaren Suriye Gassanid'ler prensliğinin yasal halefi durumunu kazanmıştı Muaviye. Karısı ise Suriye'de çok güçlü, Güney Arabistanlı Kalb kabilesinden zengin bir aristokrattı. Bu ilişkiler ona ve oğlu Yezid'e (680-683) muhalifi Ali ailesi aleyhine üstünlük kazandırıyordu.²⁵¹ Ama tarihsel de bakılsa Faik Bulut gibi; Bahriye Üçok'un "Muaviye kuşkusuz İslam'ın en ilerici hükümdarlarından biridir" yargısına²⁵² katılmamız mümkün değildir... Gassani ve Sasani devlet geleneği üze-

²⁵⁰ Ebu'l-Kasım Ali bin Tahir, Çeviren: Vedat Atila, Hazreti Ali Divanı, İstanbul-1990, s. 157- 158.

²⁵¹ Bkz. C.Brockelmann, agy, s.72.

²⁵² Bkz. Faik Bulut, Allah Devletinde Demokrasi, İstanbul-1993, s.230, dipnt.137

rine oturup, onların güç ve fırsatlarını kullandığı için mi ilerici hükümdar sayılıyor?

Ehlibeyt soyunu yoketmeyi kendi yıkılışlarına değin devlet siyaseti yapmış Ebu Sufyan soyluların İslam dini adına 89 yıl yönettiği Emevi devletinde Muhammed dini sadece kılıftır. Emevi soyuna özgüdür, Emevi İslamlığı'dır.

Horasanlı Ebu Müslim'in Yanlış Siyaseti

Abbasiler'e gelince, başkenti Şam'dan Halife Mansur'un (754-775) kurmuş olduğu Bağdad'a taşımış olup, inanç ve siyasetlerinde Emeviler'e eşdeğerdirler.

Tarihçilerin anlattığı, Ebu Müslim'in Horasan'da başkaldırıp, Arapların "Mevali" adını verdikleri yabancı halkları -bazı Türk topluluklarının bu mücadelede birlikte olduğu bilinmektedir- yanına alarak verdiği 5 yıllık mücadeleden sonra iktidarı Ebu'l Abbas Abdullah Seffah'a kendi eliyle sunmuş olması düşündürücüdür. Bizce sorunlu yanı ağır basmaktadır.

Bir kere Ebu Müslim'in Alevi hareketi, Zeyd oğlu Yahya'nın 743-4 yıllarında, aynı bölgelerdeki başkaldırısının bir devamı durumundadır. Ebu Müslim ve yandaşları, Cüzcan bölgesinin başkenti Ambar surlarında asılı duran Yahya'nın cesedini indirerek, onun öcünü almak için ayaklanmışlardı. Gerçekçi bir yorumla Ebu Müslim, Yahya'nın bu bölgelere ekmiş olduğu tohumların meyvasıdır.

750 yılında son halife İkinci Mervan'ı ortadan kaldırıp Emevi hanedanına son veren Ebu Müslim, 6. İmam Cafer Sadık'a adam göndererek, Ali soyundan onu halife olarak görmek istediğini söylemiş. Tarihçilerin ortak kanısınca, onu İslam imparatorluğunun başına çağırmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Şehristani, İmam Cafer Sadık'ın "Ebu Müslim bizim seçtiğimiz, onayladığımız kişi değildir" diyerek halifelik önerisini kabul etmediğini yazmaktadır.

Bizce ya Ebu Müslim bu öneriyi İmam Cafer'e götürmedi. Ya da zamanın büyük bilgini olarak, onun kabul etmeyeceğini bildiği için böyle bir çağrı yaptı. Eğer Ebu Müslim'in halifelik teklif edeceği, ortada Ehlibeyt'ten birisi var idiyse, bu İmam Cafer ya da Ebu'l Abbas Seffah değil, öcünü almayı neden göstererek, uğruna başkaldırdığı Yahya'nın kardeşleri Hüseyin Züd-dema, İsa veya Muhammed olmalıydı. En büyükleri Hüseyin o zaman otuz yaşlarındaydı ve kardeşler Medine'de Emevilerden gelecek olan ölüm tehlikesini sürekli enselerinde duyarak yaşamaktaydılar. Babaları ve kardeşlerinin uğrunda öldükleri hilafet hakkı en fazla onların.

Biz, Ebu Müslim'den Yahya'nın kardeşlerine böyle bir öneri ulaştırdığına dair bilgi bulamadık. Ehlibeyt adına, Zeynel Abidin'in torunu Yahya'nın öcünü almak için yola çıkmış ve halk yığınlarını peşinde sürükleyerek 89 yıllık bir devleti yıkmış olan Ebu Müslim, neden Muhammed-Ali'nin soyundan gelenlerden birini değil de Abbas soyundan birini başa çıkardı? Dahası, neden Ali'nin kardeşi Cafer'in torunu Muaviye bin Abdullah'ı yukarıda anlatıldığı üzere Emevi yönetimine başkaldırmış ve başarılar kazanmış bir Ali yandaşı olarak-Horasan'da kendisiyle birleşmek isteğini kabul etmek bir yana, öldürmüştür?

Gerçekte Ebu Müslim kullanabileceği bir kukla arıyordu. Ama ip-ler ne yazık ki kısa zamanda kendi boynuna dolandı. Ebu Müslim yok edildi. Arkasından, Abbasi siyaseti bilinen Emevi siyasetine dönüştü.

İmam soyu, Zeyd'in kardeşi Beşinci İmam Bakır'dan yürüdü. İmam-lar, siyasetin dışında kutsallıklarını yaşadılar. Çoğuna da bu yaşam zorunlu kılındı. Buna rağmen sürekli kuşku altında kaldılar, sürekli gözaltında tutuldular; ve hepsi de tek tek Abbasi zindanlarında can verdi. Ancak Zeynelabidin oğlu Zeyd, dedesi İmam Hüseyin'den kendisine geçen, haksızlığa-zulme karşı çıkma, başeğmezlik yetisiyle yarattığı ihtilalci gelenek, oğulları, kuzenleri ve torunlarınca çeşitli biçimlerde, ta ki devletler kuruncaya dek sürdü.

Zeyd'in Yarattığı İsyân Geleneği İçinde Ali Soyluların Mücadeleleri

Ebu Müslim'in öldürülmesiyle birlikte değişen Abbasi siyasetine ilk başkaldıran, İmam Hasan'ın torunu ve annesi tarafından İmam Hüseyin'e ulaşan Zeyd'in iki yanlı akrabaları Muhammed ve İbrahim kardeşler oldu. Zeyd'in oğlu Hüseyin Züd-dema'nın ölümünün hemen arkasından, 762'de Abdullah oğlu Muhammed Medine'de, ertesi yıl kardeşi İbrahim Basra'da, Horasan'da Ehlibeyt adına halife Mansur'a karşı yükseltelen isyanı desteklediler. Aynı tarihlerde Ebu Müslim'in öcünü almak için harekete geçmiş Horasanlı isyancılar, Hemedan ve Rey arasında halife kuvvetleri tarafından dağıtılmışlardı.

Halife Mansur 758 yılında Mekke'ye yaptığı hac sırasında Abdul-lah'ı tutuklatmıştı. Bunun üzerine iki oğlu Muhammed ile İbrahim, Aden'den deniz yoluyla Sind'e kaçtılar. Bu tarihi izleyen yıllar içinde Irak'taki Küfe ve Basra kentlerinden işaretler alarak ilişkiye geçtiler. Muhammed, oğullarından Ali'yi yardım için Halid bin Said ile Mısır'a gönderdi. Böylece halifeliğin farklı merkezlerinde ayaklanma hazırlık-

ları yapıldı.²⁵³ Ali bazı taraftarlar kazanmayı başardı ise de Mısır valisi Hamit bin Kahtaba'ya güvenmede yanıldılar.

Medine'yi Mansur'un ordusuna karşı, peygamberin çizdiği model üzerine, hendekler kazarak cesaretle savunmuş olan Muhammed yakalanıp öldürüldü. Ailesinin bütün malları dağıtıldı.

Muhammed'in kardeşi İbrahim ise Basra'da başkaldırdı. Ancak siyasi yeteneği yeterli değildi. Çünkü Basra'yı tamamıyla ele geçirmeyi başarmasına ve bastırıldığı parayla İran ve Susiana üzerinde etkinlik kazanmasına rağmen, Mansur'un sadece birkaç birlikle kamp kurmuş olduğu Küfe'ye karşı harekete geçmeye ikna edilemedi. Halife'nin generali İsa ibn Musa, Medine'deki başkaldırını bastırır bastırmaz Susiana üzerine yürüdü. Şiddetli bir çarpışma sonunda bölgenin kontrolünü eline geçirdi.

Sonunda, bizzat İbrahim Küfe üzerine yürümeye karar verdiyse de, Küfe'nin güneyindeki Bahamra'da İsa'nın kuvvetleriyle 14 Şubat 763 günü yaptığı meydan savaşında öldürüldü. Ehlibeyt soyluların başını çektiği, Horasan'dan Basra'ya uzanan ve üç yıl süren, Batılıların "Alides" dedikleri, bu Alisoyluların isyanlarını bastıran Halife Mansur (754-775) rahatlamıştı. Dicle'nin batı yakasındaki Bağdad denilen küçük bir Hristiyan köyü üzerine başkentini kurma çalışmalarını başlattı.

Elbette ki Ali evlatlarının amansız takibi sürdürülüyor ve yandaşları ağır cezalara çarptırılıyordu. Örneğin Kuzey Afrika İslam ülkelerinde yaygın Maliki mezhebinin kurucusu Malik ibn Anas ve Zeynelabidin oğlu Zeyd'in başkaldırısını desteklemiş olan Hanefiliğin kurucusu Ebu Hanife de, Ehlibeyt yandaşı olmalarının cezasını görmüşlerdir. Malik ibn Anas, Medine'de başkaldıran Muhammed'den yana tavır almış ve Medine'nin halife kuvvetlerinin eline geçmesinden sonra, savaş tutuklusu olarak toplanan Muhammed'in akrabalarına kefil olup, onların serbest bırakılmalarını sağlamıştı. Bu yüzden Abbasi halifesine bağlılık yemini ettiği halde, kırbaçlanarak cezalandırılmıştır.

Şehristani, Ebu Hanife'nin Abdullah oğlu Muhammed'e biat ettiğini, o Medine'de öldürüldükten sonra da Basra'da İbrahim'e bağlandığını, dolayısıyla Ehlibeyt'e ölümüne değin bağlı kaldığını anlatmaktadır. Kabil'in alınışı sırasında yakalanmış bir kölenin torunu olan Sünni İslam hukuk bilgini ve adına mezhep kurulan Ebu Hanife, ileri yaşına rağmen Basra'da başkaldıran İbrahim'in oğlu Zeyd'in yanında yer almıştı. Bu nedenle Bağdad'da zindana atılmış ve 767 yılında orada ölmüştür.²⁵⁴

²⁵³ Henri Laoust, *Les Schismes Dans l'Islam*, Paris-1983, s. 64.

²⁵⁴ Bkz. C.Brockelmann, *agy*, s.108, 110, 111. ve Al-Shahrastani, *Kitab al-Milal*, s.272, 273.

Medine ve Basra isyanlarının bastırılmasından sonra, isyanlarla ilişkisi olduğu anlaşılan Hüseyin Züd-dema'nın oğlu (yani Zeyd'in torunu) Yahya'nın Medine'den kaçıp Ardeşir'e yerleşmiş olduğu biliniyor. Ancak Yahya burada boş durmamış, kuvvet toplamıştır. Bağdad üzerine yürüme hazırlığı içinde olduğu bir sırada halife kuvvetlerince basılıp askerleri dağıtılmış ve kendisi de bu baskında şehit edilmiştir.

Veli Baba onun hakkında Menakıbnamede şöyle diyor:

“Yahya... badehu Ardeşir'e azimet ile (giderek), kendusini makaam-ı inzivaya çeküp, ruz-i şab (gece gündüz) daşra çıkmayup halktan yilandan kaçır gibi kaçardı. Kırk dört yaşında olduğu halde... bir münafıkın iğvasıyla (baştan çıkarması, kandırması), Ardeşir'den Bağdad'a yürüyüp benim üzerime huruç idecek imişsin deyü hilafet kıskanup bigayr-i hakk-in (haksız yere) katlettirdi. Bu sebeple şehid oldu.” Ancak Veli Baba burada, Yahya'yı devlete karşı isyancı göstermemek ve onu temize çıkarmak(!) kaygısındanadır. Onun ilk zamanlarda, yani 762'yi izleyen yıllarda, gece-gündüz dışarı çıkmaması ve halktan gizlenmesi çok doğaldı. Eğer Medine'yi zapteden halife kuvvetlerinin elinden 19-20 yaşlarındayken kurtulduysa, 15 yıl içinde Ardeşir civarında Bağdad üzerine yürüyecek bir güç sağlamış bulunmaktaydı. Belli ki durum halife tarafından haber alındı, hareket kaynağında bastırıldı. Bu olay Halife Mehdi'nin (755-775) son ve Halife Hadi'nin (776-785) ilk yıllarına denk düşebilir.

Bu saptamayı yapınca, daha önce ileri sürdüğümüz, “815-816 ayaklanmalarıyla ilgili olarak Züd-dema oğlu Yahya'nın katledilmiş olabileceği” düşüncesini bırakmak gerekiyor. Zaten Şehristani'nin bildirdiğine göre ve aşağıda anlatılacağı üzere, Yahya el Ardeşir'in oğlu Umar'dan torunu Yahya da, halife Mustain (862-866) döneminde Küfe'de başkaldırmıştır.

Harun er-Reşid (786-809) döneminde de, bir başka Yahya'nın amansız takibini görüyoruz. Bu, İmam Hasan evlatlarından Abdullah oğlu Yahya'dır. Yani, aşağıda daha geniş açıklamasını yapacağımız Medine ve Basra isyanlarının liderleri Muhammed ve İbrahim'in küçük kardeşleri olduğu anlaşılıyor. Bu Yahya, kardeşlerinin öldürülmesinden beri aranmaktayken, kuzeni Yahya'nın Ardeşir hareketi içinde sivrilmiş olabilir.

Hareket bastırılıp Yahya el Ardeşir'in öldürülmesiyle, onun öz oğlu Muhammed Küfe yakınlarında Aksas köyünde ailecek gizlenirken, Abdullah oğlu Yahya da aranıyordu, başına ödül konmuştu. Yahya bin Abdullah Yemen, Mısır ve Magrib ülkelerini dolaşmış, Irak'tan Hora-

san'a geçmiş ve orada da barınamayarak, bir süre Transoksian'da bir Türk kağanına sığınmıştı. 790 yılında Hazar denizinin güneyindeki Tabaristan'a geçerek, orada Abbasi valilerine karşı kendine güvenceye almış ve Zeyd'in ihtilalci geleneğiyle örülü Ehlibeyt İslamlığını yaymıştır.

İmam Hasan Soyundan Muhammed ve İbrahim'in ayaklanmaları

Yukarıda Zeyd soylularla ilişkisi bağlamında kısaca değindiğimiz İmam Hasan'ın torunlarından Muhammed Al-Nafs al-Zakiyya hareketi Cafer'in İmamlığının daha ilk yıllarında nüfuz elde etmeye başladı. Bu hareket asıl Muhammed'in babası, baba tarafından Hasan'ın ana tarafından Hüseyin'in torunu olarak 'Saf Ruh' adını kazanmış Abdullah tarafından başlatılmıştı. Abdullah al-Mahd bütün Ali ailesi arasında büyük saygı gösterilen Hasan soyluların başıydı (şeyhiydi). 718'de doğduğu sanılan Muhammed'i, babası daha doğum anında, beklenen Mehdi rolü vererek kendisine halef tayin (ardıl atamış) etmişti. Ayrıca Ali ailesinin, Peygamber gibi Abdullah oğlu Muhammed adını taşıyan ilk üyesiydi.

Bu arada halife Hişam'ın son zamanlarında Emevi yönetimi çökme işaretleri veriyordu. Değişen koşullara dikkat eden ve hemen hemen elli yıldır açık eylemden kaçınmış olan Şiiler, Küfe'de çabucak birçok isyanlar sahneye koydular. Bütün bu girişimler, yeterli örgütlenme ve destekten yoksun oldukları için başarısızlıkla son buldu. 737'de Al-Mugira ile Bayan, İmam Bakır'ın ölümünden sonra güçlerini birleştirerek isyan ettilerse de bir avuç taraftarlarıyla yakalanıp hapse atıldılar. Sonra vali Khalid b. Abdullah'ın emriyle Küfe'de toplu halde yakıldılar. 742'da Abu Mansur, Khalid'in halefi 738'den 744'e kadar Irak'ı yöneten Yusuf b. Ömer'in ellerinde aynı kaderi paylaştı. Bu üç şehit Heterodoks İslam (Proto Alevi) önderin taraftarları Mugiriler, Bayani ve Mansuriler Al-Nafs al-Zakiyya hareketiyle birleştiler.

Zeyd'in Küfe'de (740) ve oğlu Yahya'nın Horasan'da (743) başkaldırılarının başarısızlıkla sona ermesinden sonra 744 yılında Medine yakınında al-Abwa'da Haşimiler bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda Abdullah al-Mahdi, katılanları oğlu Muhammed al-Nafs al-Zakiyya'ya bağlılık andı içmeye ve onu halifelik için en uygun aday olarak tanıtmaya ikna etmeyi başardı. Onlar arasında yumuşak davrananlar Abbasoğullarını başı İbrahim ve iki kardeşi geleceğin Abbasi halifeleri Abu'l Abbas ve Abu'l Cafer'di. Sahte bir yumuşaklık gösterisi yapmışlardı. Sadece en saygın bir Hüseyin soylu olan İmam Cafer onun

teklifini onaylamadığı bildiriliyor. Abdullah al-Mehdi, Cafer'in muhafefetini, Hasan ve Hüseyin ailesi arasındaki mevcut rekabete atfetmiş olabilir. Oysa Cafer, kendini açıkça hak sahibi İmam olarak gördüğünden beri, ne Hasan soylu kuzenlerinden ne de bir başka Alisoyludan birinin önerilerini kabul etmeğe hazır olmadığını hatırlatmış olmalı. Bu aile toplantısından sonra, Muhammed al-Nafs al-Zakiyya ve kardeşi İbrahim, İmam Cafer dahil Orthodox Şiiler dışında, yukarıda adı geçen heterodoks proto-Alevi gruplar kadar Muttazili ve Zeydi yandaşlarının desteklediği güçlü bir sefere çıktılar. Ancak hareket uzak görüşten ve iyi örgütlenmeden yoksun olduğundan kolayca yenildi ve Abbasiler tarafından ezildiler.²⁵⁵

Olayı biraz açalım: Halife Mansur 758 yılında Mekke'ye yaptığı hac sırasında Abdullah al-Mahd'ı tutuklattı. İki oğlu Muhammed ile İbrahim, bir yolunu bulup, Aden'den deniz yoluyla Sind'e kaçtılar. Bu tarihi izleyen yıllar içinde Irak'taki Küfe ve Basra kentlerinden işaretler alarak ilişkiye geçtiler. Muhammed al-Nafs al-Zakiyya oğlu Ali'yi yardım için Halid b.Said ile birlikte Mısır'a gönderdi. Böylece İmparatorluğun farklı merkezlerinde ayaklanma hazırlıkları yapıldı.²⁵⁶ Ali bazı taraftarlar kazandıysa da Mısır valisi Hamd bin Kahtaba'ya güvenmekte yanılmışlardı. Medine'ye dönüp isyanı başlatan Muhammed, Peygamberin çizdiği model üzerine hendekler kazarak cesaretle kenti savunmuş olan Muhammed yakalanıp öldürüldü (762). Ailesinin bütün malları dağıtıldı.

Muhammed'in kardeşi İbrahim ise Basra'da başkaldırmıştı. Ancak siyasal yeteneği yeterli değildi. Çünkü Basra'yı tamamıyla ele geçirmeyi başarmış ve bastırdığı parayla İran ve Susiana üzerinde etkinlik kazanmış olmasına rağmen, Mansur'un sadece birkaç birlikle tutmakta olduğu Küfe'ye karşı hareket etmeğe ikna edilemedi. Halife Mansur'un generali İsa bin Musa, Medine'deki başkaldırıcıyı bastırır bastırmaz Susiana üzerine yürüdü. Şiddetli bir çarpışma sonunda bölgenin kontrolünü ele geçirdi. Sonunda İbrahim'in kendisi Küfe üzerine yürümeye karar verdiyse de, Küfe'nin güneyindeki Bahamra denilen yerde İsa'nın kuvvetleriyle 14 Şubat 763 günü yaptığı meydan savaşında öldürüldü. Abdullah al-Mahd'ın oğullarından sadece Yahya saklanarak kurtulmuş. Halife Mansur (755-775), Mehdi (775-785) ve Hadi (785-786) dönemleri boyunca Yahya bin Abdullah Yemen, Mısır ve Magrip ülkelerini dolaşmış. Irak'tan Horasan'a geçmiş. Başına

²⁵⁵ F.Daftary, agy.s.75-77.

²⁵⁶ Henri Laoust, *Les Schismes dans l'Islam*, Paris-1983, s.64.

ödül konmuş aranıyordu Harun Reşid (786-809) tarafından. O da yine yukarıda belirttiğimiz gibi, Horasan'da barınamıyarak Transoksıyan'a geçmiş ve bir Türk kağanına sığınmış. Ancak 790'larda Tabaristan'a giderek Abbasi valilerine karşı kendini güvenceye alabilmişti.

Birkaç Zeydi Başkaldırısı Daha...

Biraz önceki sayfalarda kısaca değindiğimiz bu ayaklanmalardan ilkinin, eski bir harami başı yönlendirmişti: Halife Memun'un 813'de kardeşi Emin'i yenmesi, ne barış ne de birlik getirdi. Yeni başkent yapmak istediği Merv'de bulunan Halife, kısa bir süre sonra yeni bir Zeydi ayaklanmasıyla yüzyüze geldi. Şiilikten önce Abbasi halifeliği davasına hizmet etmiş ve eski harami başı olan Ab-ul-Saraya, Cezire'de ya da Rakka'da, Abbasi hapisanelerini tanımış olan İmam Hasan evlatlarından İbrahim Tabataba'nın oğlu ve Zeydiliğin ilk büyük öğreticilerinden biri olarak değerlendirilen Kasım el-Rassi'nin kardeşi Muhammed'i tanıdıktan sonra, ayaklanmaya katıldı.

Ayaklanma çağrısı 26 Ocak 815 günü, Kûfe camisinde İbrahim Tabataba oğlu Muhammed'in adına okunan bir hutbe ile başladı. Bu çağrıya kentin Şiilerinden, çevre Bedevilerinden, Ali yandaşı eşraftan, Adem oğlu Yahya, Dukain oğlu Ebu Naim gibi Zeydici fıkıh bilginlerinden, Ebu Şaibe'nin iki oğlu Ebu Bekir ve Osman gibi birkaç gele-nekçi Sünniden onların yanında olduklarına dair yanıtlar geldi. İsyancılar, kendilerine karşı Irak valisi El Hasan bin Sahl'ın gönderdiği kuvvetleri Şubat ayı içerisinde dağıttılar. Fakat Kûfe önlerinde Muhammed bin Tabataba yaralandı ve çok zaman geçmeden öldü. Ab-ul-Saraya, yeni İmam olarak Hüseyin soyundan, Zeyd oğlu Muhammed oğlu Muhammed'i seçti. O da kendisine gönderilen birliklerin başına geçti ve Kûfe'de adına para bastırarak, girişimine bir devlet örgütü biçimi verdi. Basra, Wasit, Medain ve Mekke'ye elçiler gönderdi. Sonra Bağdad üzerine yürüyüşe geçti.²⁵⁷

²⁵⁷ *İmamat du Yemen* adlı Fransızca eserden kaynaklanarak sergilenmiş bu olaylar ve bilgiler için Bkz.: Henri Laoust, *Les Schismes Dans L'Islam*, Paris-1983, s.93-94) Burada hemen belirtelim ki, Zeyd ile kardeşi İmam Bakır arasındaki (Mutezile öğretisi, ve Ebu-bekir ile Ömer tarafından Ali'nin hilafet hakkının gasedilip edilmediği üzerine) tartışmalarda ortaya çıkan görüş ayrılıkları, her ikisinin soyundan gelenler arasında artık giderek yokolmaya başlamıştı. Zeydi imamları başlangıçta, İmam Cafer çizgisinden gelen kuzenleri Musaviyeler (Musa-i Kazım yandaşı, onun öğretisini benimseyenler) ile İslam hukuku ilkelerini üzerinde çalışmaktaydılar. Ancak Zeydilerin "İmamlıklarının sağlamlığı" tezini kısa sürede yitirdikleri görülüyor. Onlar da, yavaş yavaş, peygamberin sahabeleri

Bu başkaldırı da, diğer birçokları gibi, fazla uzun ömürlü olmadan bastırıldı. El Hasan bin Sahl, Horasan'ın yeni valisi ve önceden yola çıkmış bulunan Hartham'ı çağırmaktan vazgeçti. Abbasi yandaşlarının evlerinin talan edildiği Kûfe kentini geri aldı. Ab-ul-Saraya tuzağa düşürülerek yakalandı ve 815 Ekim'inde idam edildi. Yaptığı seferlerle ele geçirdiği Basra'da -"Yakan Zeyd" ya da "Ateş Zeyd" lakabıyla tanınan- Hüseyin soyundan Musa oğlu Zeyd'in ektiği tohumlar süratle bastırıldı.

Mekke'ye gönderilmiş olan temsilci Hüseyin bin Hasan el Aftas, Ab-ul Saraya'nın ölümünden sonra, 815 Kasım'ında, o zamana kadar politik entrikalardan uzak yaşamış olan İmam Cafer'in torunu Muhammed el Dibac'ı, "Emir el Müminin" (İnananların Emiri) ilan etmeyi başarmıştı. Fakat Mekke halife kuvvetlerince çabuk ele geçirildi ve Muhammed El Dibac, yaşam boyu Cürcan'a sürgüne gönderildi.

Ab-ul Saraya tarafından Yemen'e gönderilmiş olan İmam Hüseyin soyundan Mekke'li İbrahim bin Musa da, kanlı çarpışmalardan sonra, ünlü bir felaketzade olarak oraya adımını atmayı başardı. El Cezzar (Kasap) adıyla tanınip, kısa zamanda Yemen'de kendi payına düşen isyanı çıkardıysa da, bölge Abbasiler tarafından yeniden ele geçirildi.

İbrahim bin Musa'nın 815 yılı içerisindeki başkaldırısı, Zeydiliğin Yemen'de kök salması yönünde ilk girişimdir.²⁵⁸

Yedinci İmam Musa Kazım'dan Sekizinci İmam Ali Rıza'ya Düşünsel ve İnançsal Gelişmeler

Fransız araştırmacı Henri Laoust, kitabının 80, 81 ve 82. sayfalarında, İmam Musa Kazım ve ona bağlanan inanç-düşünce akımları hakkında, Kitab al Milal, Makatil al Talibiyn, Firaq al Şia, Makalat gibi eski eserleri kaynak olarak kullanıp, bazı çağdaş yazarlardan da yararlanarak, şu özgün bilgileri vermektedir:

olarak tanınan kişilere (Ebubekir, Ömer, Osman...) diğer Şiiilerin yaptıkları gibi hücum etmeyi kabullendiler. (Bkz. Shahrastani, Al Milal, s.272) Ehlibeyt soylularının aralarında görüş ayrılıklarının kalkması, onların ortak düşman Abbasi yönetimine karşı daha büyük güç toplamalarını sağlıyordu. Gerçekte, Muhammed-Ali soyundan gelen Ehlibeyt nesli, gerek Emeviler gerekse Abbasiler döneminde, sadece yönetim ve saray çevresi ve onların asker ve sivil hizmetlileri tarafından sevilmiyor ve yokedilmek isteniyordu. Öte tarafta Bedevisi, kentlisi, bilgini, cahili ile her kesim halk onları tutuyordu. Her yenilgiden sonra halk eğer onları kendi arasında saklayıp gizlemeseydi, Emevi ve Abbasi yönetimleri Ehlibeyt soyunu çoktan tüketmiş olurdu. Fakat büyük çapta örgütsüzlük, belki zamansız-plansız başkaldırıları onları başarısızlığa götürmekteydi.

²⁵⁸ Birçok bölgeyi içine alan Zeydi ayaklanmalarının gelişimi ve bastırılması konusunda geniş bilgi için Bkz. Henri Laoust, agy, s.94 vd.

“745 yılında Muhammed Peygamberin annesi Amine'nin mezarının bulunduğu Al Abwa'da doğan Musa Kazım 799'da ölmüştür. İlk kez Halife El Mehdi (755-775) tarafından Bağdad'a getirtilip tutuklanan Musa Kazım, yine Medine'ye gönderildi. Daha sonra Harun Reşit (786- 809) onu geri getirtilip Bağdad'da hapsedti. Tutukluluk dönemi içinde ölmüştür.”²⁵⁹

“İmamlık geleneği, Musa Kazım'ın zamanın en inançlı, en bilgin ve müstesna bir ermiş kişisi olduğunu bize temin etmektedir. Musa Kazım, gerek bilim ve gerek inanç derinliğiyle çok saygıdeğer bir kişi olarak Sünniliğin önünde bulunmaktaydı. Bir Hanbeli olan Ebu Hatim el Razi onu, 'doğru sıfatına layık bir aziz insan ve büyük bir güvenle rehber edinilebilecek biri' olarak değerlendirir. İki tanınmış Sünni hadis toplayıcı El Tirmizi ve İbn Majah onun yardımıyla hadisler derlemişlerdir. Fakat bu yaklaşım dahi, Sünni çevrede Musa Kazım'ın yaşamını aynı nedenden sıkıntıya soktu. Ancak o, Hadis bilgisinde babası İmam Cafer Sadık, dedesi Muhammed Bakır ve büyük dedesi Zeynelabidin kadar yetkin değildi...”

“Onun ölümü Şiilik tarihinde önemli bir işaret olmuştur. Ölümüyle birçok farklı inanç grupları çıktı: Örneğin Musa Kazım'ın öldüğü gerçeğini kabul etmeyi reddeden, yahut bu ölümüne kuşkuyla bakan Vakıfiyye. Musa Kazım'ı, oğlu Ali Rıza'yı halef bilip destekleyen ve 8. İmam olarak kabul eden Katıyye, onu İsa peygamber gibi gören, ölmediğine ve beklenen Mehdi olduğuna inanan Musaviyye ve Mufaddaliyye.”

“Vakıfiyye yandaşları kendi tarafında, eğilim çeşitlemelerinden güçlü bir birleşim oluşturdu. Bazan 'Mamura' (yağmurdan ıslanmış köpekler) biçiminde argo bir isimle tanıtılan Musaviyye yandaşları için Musa Kazım beklenen Mehdi olmasına rağmen, diğer bazıları için Musa ölmüştür. Ama çok yakında yeniden yaşama dönecektir. Zaten o, göze görünmez halde yaşamakta, ancak kendi yolunu süren müritlerinden bazılarıyla karşılaşmakta, yahut onları kabul etmektedir... Ali Rıza'ya hasım olan Beşeriyye daha da ileriye gitti: Daima hayatta, fakat gizlenmiş olan Musa Kazım, yokluğu süresince Muhammed bin Beşir'i halife tayin etmiştir. O, Musa Kazım'ın bilgi ve öğretisini yayacak, eğitimini uygulayacak ve onun inanç topluluğunun korunup gözetilmesine özen göstererek halifelliğini yapacaktı.”

²⁵⁹ Şahrastani, Kitab al Milal, s.285'de, vezir Barmekid Yahya bin Halid'in hapisteki hücrelerinde İmam'a bir tabak zehirli taze meyve ikram edip öldürdüğünü anlatmaktadır.- İ.K.

“Yeni isimler altında din bilginlerince kurulmuş pek çok mezheple bağı olan Katıyye'ye ilişkin herhangi bir eser günümüze kalmamıştır. Ancak Şiiliğin hazırlanmasında çok şey yaptığına hükmedilebilir. Mutezililiği alnından vuran İnsanbiçimci Tanrısalöz'ü (theodicée anthropomorphiste) savunan Hişamiyye Hakamiyye'nin kurucusu Hişam bin el Hakam'ın (ö.814) Şii öğretisinde İmamet (imamlık, imamaloji) teorisine, bu inancın tutmakta olduğu merkezi yeri ilk veren kişi olduğu gözüküyor. Yunusiyye'nin kurucusu Abdurrahman el Kummi de (ö.824) Tanrısal öz düşüncesini, aşırı insanbiçimciliğin (antropomorphisme) içine düşürmekle suçlanır. Hişamiyye Jawalikiyye, kendi alanlarında Hişam bin Salim el Jawaliki'nin (Öl.845) eğitimini izlediği sıralarda, Şeytaniyye, Şaytan el Tak'ın yardımıyla, Hakamiyye ve Jawalakiyye'ye borçlu olan bir doktrin oluşturdu.”

Bu arada Şehristani'den kaynaklanarak, “Musa Kazım'ı İmam tanımayan” ve ilk İsmailiyye Vakıfıyye'nin ve dolayısıyla ilk İsmaililerin ortaya çıkışı üzerinde birkaç söz etmek gerekecek.

Bunlar, İmam Cafer'den sonra, Cafer'in düzenlediği, diğer bütün çocukları tarafından onaylanan bir vasiyetname gereğince İsmail'in imam olduğunu ileri sürmekteydiler. Ancak İsmail'in ölümü üzerinde farklı düşünceler ortaya çıktı.

Bazıları onun asla ölmediğine inanmışlardı. Onlara göre İmam Cafer, Abbasi halifelerinden çekindiğinden onun için sadece bir ölüm yaygarası koparmıştı ve bu sözde ölümün arkasından, Halife Mansur'un Medine valisi tarafından yalancı ölümün teyit edildiği bir toplantı yapmıştı.

Diğerleri için ise İsmail gerçekten ölmüştür ve İmamlık artık Cafer'in vasiyetinden yararlanan İsmail'den gelen neslin hakkıdır. Böylece onlar, İsmail'den sonra yasal imam olarak oğlu Muhammed'i kabul ettiler ve Mübarekiyye adıyla anılmaya başladılar. (*Muhammed bin İsmail'in, sürgün edildiği Merv'de bir süre kaldığı sonra Demevand'dan Suriye'ye geri döndüğü bilinmektedir- İ.K.*) Aralarından bir kısmı, ölümünden sonra tekrar geri geleceğine inanarak Muhammed'le kaldılar.²⁶⁰ Şehristani, açıklamalarını şöyle bitiriyor:

“Yine bir kısmı için İmamet, ‘gizlenmiş imamlar’la ve onlardan sonra da ‘yetkin ve yengin’ imamlarla sürmektedir. Bunlar işte Batını adını taşıyanlardır... Üzerinde şimdi konuştuğumuz mezhep, ilke olarak ya Cafer oğlu İsmail ya da İsmail oğlu Muhammed'de İmamlar

²⁶⁰ Bkz. Shahrastani, Al Milal, s.284.

çizgisini durdurmuştur. Bunlar İsmailiyye adı altında tanınmış olanlar ve Talimiyye denilen Fatımiler'dir.”

Özellikle Dördüncü İmam Zeynelabidin'den sonra İmamet, aile kararıyla vasi tayin biçiminde varlığını sürdürmüş görünüyorsa da, taraftarlarını artırarak imamlığını ilan eden oğulların bulunduğu ortadadır. Bunların bir kısmı siyasi partiler biçiminde varlık kazanıp, güç oluşturarak doğrudan iktidara yönelik bir hareketlilik içindedir. İmam Zeyd ile başlayan siyasal başkaldırı geleneği bunun en önemli örneğidir. İsmaililer de daha sonraları bu Zeydiler örneğini izleyeceklerdir. İncelememizin ana konusu olan bu gelenek, görüldüğü gibi Zeyd soyundan İmamlarla aralıksız sürmektedir.

Öbür yandan, yine imamların öncülük ettiği Bakıriyye-Caferiyye, Musaviyye ve bunların türevleri biçiminde gelişen, doktriner temelde (inançsal-düşünsel, felsefi) grup yahut partiler görmekteyiz.

Daha çok düşünsel ve inanç alanında Emevi-Abbasi saray İslamlığına aykırı, heterodoks anlamda ortaya çıkan ve çok sayıda yandaş kazanan bu akımların liderleri, doğrudan başkaldıran durumunda olmamışlarsa bile, ihtilalcı İmamların yanında yer almaktan çekinmemişlerdir. Hepsi de inanç ve düşünce biçimleri üreten İmam-Filozoflardır. Bu liderlerden Ehlibeyt soylu olmayanlar, yerine geçtiği İmamın kendisinde tezahür ettiği inancıyla ortaya çıkmışlardır, ya da onlarla “gayb aleminde” temas halindedirler! Hişam bin el Hakem, Yunus bin Abd ar-Rahman al-Kummi, Hişam bin Salim al-Jawaliqi vb. bunlardandır.

Halife Memun döneminde, Bizans'la sıkı ilişkiler ve İran'dan, Bizans'tan gelen Yunanca, Persçe ve Arapça bilen El Kindi'nin yönetimindeki düşünür ve yazarların çeviri çalışmaları, Abbasi sarayına aydınlanma getirmişti. Eski Yunan ve Roma-Bizans filozof ve bilimcilerinin yapıtları Arap diline aktarılıyordu. Yunan felsefesi ve özellikle “El Şeyhi el Yunani” adını taktıkları Plotinius'un (Yeni Eflatunculuğun kurucusu) düşünceleri, saray ve yönetim çevresindeki İslam alimleri, fıkıhçı ve mutasavvıfları statükoyu koruma yönünde etkilerken, muhalif halk önderi İmam-Filozoflar da bu etkilenede karşıt yönden devreye girmişlerdi.

Büyük çoğunlukla Altıncı İmam Cafer Sadık ve oğlu Musa Kazım'dan sonra ortaya çıkan ve Arap yazarlarının “aşırı Şii mezhepleri” dediği, Sünni İslama aykırı inançlar yaratan, belirleyen İmam-Filozoflar ve onların görüşlerini geliştiren yandaşları, Alevilik inanç ve felsefesine temel kaynaklık etmişlerdir. Örneğin Hişam bin el Hakem,

bu konuda çok kitaplar yazmış olan Yunus bin Abd ar-Rahman, Mugira bin Said al İjli gibi antropomorphistler, “Tanrısalsal cevherin insanda olduğunu” ve “Tanrı’nın insana benzediğini” söylemiş ve giderek “Tanrı-İnsan Birlikteliği” düşüncesine ulaşmışlardır.

Şehristani, Mugira için şunları söyler:

“Mugira azimli bir anthropomorphist (insan biçimci) idi: Yüce Tanrı ona göre, organları alfabenin harflerine benzeyen vücuda ve gözle görülür bir biçime sahipti. Bu Tanrısalsal biçim, kafası üzerinde ışıktan bir taş taşıyan ve kalbi hikmet kaynağı nurdan bir insanınkine eşdeğirdi. El Mugira dünyanın yaratılışını çözmeye kadar düşüncesini iletletti...”²⁶¹

Görüldüğü gibi, Tanrı’nın biçimi, kökeni ve dünyayı yaratışı üzerine düşünölmeye ve sorular sorulmaya başlanmıştı. Antik inançlar dünyasından gelen “İnsanbiçimli Tanrı”ya tapma, ya da insanı Tanrılaştırma (antropomorfizm) düşüncesi Hristiyanlık dinini etkileyip, İsa peygambere “Tanrı’nın oğlu”, Meryem’e de “Tanrı anası” (Theotokos) olarak inanılmasını sağlamıştır. İslam antropomorfistleri de o dönemler “Ali’yi Tanrılaştırmayı”, “Ali’ye tapınmayı” getirmişler. Buna Mugiriyye, Sabaiyye, Mansuriyye, Nusayriyye ve İshakkiyye vb. gibi inanç akımları örnek olarak gösterilmektedir. Ayrıca yine, Sünni bir dinbilimci olan Şahristani, Mansuriyye ve Nusayriyye’nin İsa ile Ali’yi Tanrısalsal eşleştirdiğini yazmaktadır.²⁶² Çok daha sonraları, 920’lerde, bu antropomorfist (insanbiçimci) görüş Hallacı Mansur’da Enelhakk’a, “Ben Tanrıyım”a ulaşacaktır.

Halife Memun’un İkiyüzlü Siyaseti

Yeni bir Zeydi isyanına geçmeden önce Harun Reşid’in oğulları Muhammed el Emin ve Abd Allah el-Memun (813-833) arasındaki saltanat mücadelesiyle, Memun’un iki yüzlü siyasetinden kısaca söz edelim.

İki kardeşin 809’dan 813’e kadar süren mücadelesini, iki insan arasındaki rekabetin ötesinde, iki ırk ve aynı dinin iki uyuşmaz biçimi (Şiilik-Sünnilik) arasındaki bir mücadele olarak görme eğilimi vardır.²⁶³

Bir yanda, Emin tarafında Araplığı ve Sünniliği temsil eden vezir El Fadl bin Rabi olup, diğer yanda Memun ve onun İranlı Şii olduğu bildirilen başveziri El Fadl bin Sahl gösterilmektedir. Ancak bu iki kardeşin saltanat rekabetini, Sünni Araplarla Şii İranlılar arasındaki

²⁶¹ Shahrastani, agy, s.295.

²⁶² Bkz. Shahrastani, agy, s.292, 294, 295, 308.

²⁶³ F.Gabriel, El 2 s.449-450.

mücadeleymiş gibi gösteren ve hiç gerçeğe uymayan şema, gerçek olaylar tarafından yalanlanmaktadır.²⁶⁴ Memun'un, Ehlibeyt soyuna, İmamlara karşı ne denli zalim olduğu, Şiilere kesinlikle hoşgörüsünün olmadığı biliniyor. Kûfe, Basra ve Mekke'deki Zeydi ayaklanması kanlı biçimde bastırıldıktan sonra, Ehlibeyt soyuna mensup bireyler saklanacak ve göçecek yer aramışlardır. Örneğin İmam Cafer'in torunu Muhammed el Dibac, 815 yılında Hazar denizinin güneydoğu kıyısındaki Curcan'a yaşamboyu sürgün edilmişti.

Memun'un Ehlibeyt soyunun taraftarı Şiilere kesinlikle hoşgörüsü olmadı. Ama, peşpeşe patlayan Zeydi isyanları, aşırı Şiiliği inanç ve felsefi yönden besleyen akımların önder ve taraftarlarının gittikçe artması, son olarak 816'da Azerbaycan'da yükselen Alevi-Mazdek kapsamlı büyük Babek ayaklanması, Memun'u fena korkutmuştu. Diğer yanda, H. Laoust'un belirttiği gibi "yönetim katlarında ve saray sosyetesinde İranlı Şii elemanların sayısının son derecede artmış olması", onu Sekizinci İmam Ali el-Rıza'yı "halef" tayin etmeye mecbur etmişti.

Memun'un Merv'de uzun süre kalıp orayı ikinci bir başkent gibi kullanması, kardeşi Emin'e karşı mücadelesinde Horasan ordularından yararlanırken İranlılardan ve Şiilerden yana bir sahte görünüşe bürünmesine yaramıştı. Oysa onun amacı, İranlı büyük toprak sahiplerini, soyluları yanına ve sarayına alıp, onlarla birlikte, Horasan ve çevre bölgelerde Ehlibeyt İslamlığının siyasal belirlenmesi olan Şiiliğin gelişmesini önlemektir.

Halife Memun, 24 Mart 817'de, uzun süredir bulunduğu Merv'de tanınan bir törenle, ırsi varis olarak Sekizinci İmam Ali Rıza'yı "halef" tayin etti. Abbasilerin rengi siyahı atıp, Ali soyluların yeşiline büründü.²⁶⁵

Zamanımıza ulaşmış bilgilere göre, zaten bu tayin, Şiiliğe katılmak anlamına gelmiyordu. İmam Rıza, kişisel konumu gözönünde tutularak (yani halifelığa layık, Abbas ya da Ali soyundan başka biri olmadığı için) "seçilip" tayin edilmişti. Görünüşte iktidar, halef sorununa ilişkin hiçbir açıklama yapılmaksızın, bir İmam'a emanet edilmek isteniyordu.

Memun, bir yandan Ali soylularla Abbas soylular arasında sağlam bir uzlaşma sağlamak amacını güdüyordu.²⁶⁶ Ama aslında kurnaz Halife, yaşlı ve halim selim bir bilgin olan İmam Rıza'nın kişiliğinde Şiile-

²⁶⁴ H. Laoust, *agy*, s.82- 83.

²⁶⁵ D.Sourdel, *Le politique religieuse du calife abbaside al-Mamun (Abbasi Halifesi Memun'un Dinsel Siyaseti)*, REI, (1962), 27-48) El Kalkaşandi'den (Subh el-a'sha, IX, 362-366.

²⁶⁶ Henri Laoust, *Les Schisme dan L'Islam*, s.98.

re kendini kabul ettirmeye ve iktidarını isyanlarla sürekli tehdit eden Ehlibeyt soyundan önderleri itaat altına almaya, imamların imparatorluğun Müslüman halkları arasındaki manevi gücünü kendi doğrultusunda politik güce çevirmeye çalışıyordu. Şu doğruydı:

“Memun kişisel değer üzerinden İmamlık kurarak, Abbasiler ve Ali soylular arasında politik uzlaşmayı denemişti..”²⁶⁷

Ya da, İmamı kullanarak kendi soyundan imamlık kurmak düşüncesindeydi. Nitekim, henüz çocuk olan kızı Umm el Fadl'ı, İmam Rıza'nın oğlu Dokuzuncu İmam Muhammed Taki ile evlendirmişti.

Ancak, Halife Memun'un bu iki yüzlü siyaseti, Irak'ta Abbasi hanedanı mensupları tarafından “Şiilere iktidar kapısı açan bir karar” olarak kabul edildi ve çok şiddetli tepki aldı. Mehdi oğlu İbrahim, kardeşi Musa'yla birlikte, “Sünnilik elden gidiyor” diye Memun'a karşı yükselen muhalefetin başına geçti, Bağdad'ı aldı. Hatta, “El Mubarek” sıfatıyla halifeliğini ilan etti.

Memun'un komutanları bu karışıklığı kısa sürede bastırdılar. Kendi mensup olduğu Abbas soylulardan gelen bu tehlikeli direnişten ürken Memun, İmam Rıza'yı (5 Ekim 818'de) zehirleterek ortadan kaldırdı, siyah renge geri döndü. Peygamberin yasal halifesinin kendisi olduğunu yeniden ilan etmek gereğini duydu.

İmam Rıza'nın öldürülmesinden sonra, Ali soylular için koğuşurma ve sürgün dönemi yeniden başladı. İmam Rıza'nın bütün akrabaları Daylam (Deylem) bölgesine sürüldüler. Orada Hicaz, Irak ve Suriye'den gelmiş ve gelmekte olan Ali soylular ve taraftarları (Aleviler) ile birleştiler.²⁶⁸

İmam Hasan'ın torunlarından Yahya bin Abdullah, 790'larda Hazar denizinin güneyinde Daylam'da ve İmam Cafer Sadık'ın torunu Muhammed el-Dibac da, 815 yılında ailecek sürgün gönderildikleri Hazar'ın güneydoğusundaki Curcan'da yaşamaktaydı. Bu bölgelerde, yarım yüzyılı aşkın zamandan beri bölgeye göçen Ali soyluların yapmış oldukları Ehlibeyt İslamlığı propagandası ve Abbasi yönetimine karşı tavırlarıyla geniş taraftar bulmuşlardı. Özellikle Zeyd soyundan gelen İmamları benimseyen Aleviler (Aliciler, Ali ve Ehlibeyt yandaşları) giderek çoğunluk oluşturmaktaydılar.

²⁶⁷ D. et J.Sourdel, La Civilisation de L'Islam Classique, Paris-1976, s.170.

²⁶⁸ Sadıki, Les Mouvements Religieuse Iraniens in II et III.me Siecles en Iran, s.62.

Bir Alevi-Zeydi Devleti Kurulması İçin Ortam Hazırdı

Bölgede bir Alevi devletinin kuruluşuna geçmeden önce, Irak'ta yeni-den gelişip yükselen bazı Zeydi hareketlerini Şehristani'den izleyelim:

“Muhammed bin Abdullah'ın (762'de *Medine'de Halife Mansur'a başkaldıran ve İmam Hasan'ın torunlarından Muhammed- İ.K.*) taraftarları, ölümünden sonra aynı dizi içinde olmalarına rağmen, ayrılıklar ortaya çıktı. Bazıları Muhammed bin Abdullah'ın gerçekte öldürülmediğine, hâlâ yaşamakta olduğuna, yeryüzünü adaletle doldurmak için yeni birini destekleyeceğine inanıyordu. Kendi aralarında ölümünü kabul eden diğer bazıları ise, ona halef olarak Muhammed bin El Kâsım bin Umar bin Ali bin el Hüseyin bin Ali'yi (*İmam Zeynelabidin'in oğlu ve Zeyd'in kardeşi Ömer'in torunu Muhammed- İ.K.*) kabul etmişlerdi. Muhammed, Talikan savaşının, Mutasım (833-842) zamanında esir edilip hapsedildiği Halife'nin sarayında ölen, baş kahramanıydı.”²⁶⁹

Sözü edilen partinin bir bölüğü de, Kûfe'de ayaklanma çıkarmış olan Yahya bin Ömer'i İmam tanıyordu. Bu Yahya, Zeyd oğlu Hüseyin (Züd-dema) oğlu Yahya (El Ardeşir) oğlu Ömer'in oğlu Yahya idi. Kentte yaptığı çağrı üzerine çevresine çok sayıda partizan toplayarak isyan eden bu Zeydi önderi de, halife Mustain (862- 866) döneminde yakalanıp öldürüldü, kafası Muhammed bin Abdullah bin Tahir'e (Irak genel askeri valisi) gönderildi.

Abbasi Halifeleri Türk Komutanların Eline Düşmüşlerdi

Halife Mutasım'dan sonra, oğlu ve halefi El Vatik Billah (842- 847) Türk generallerinin gücünü Bağdad'da alabildiğine sağlamlaştırdı. Öyle ki, halife, Türk soylu komutan Aşna'ya sultanlık onuru bağışlamış ve askeri görevlerinin çok ötesine yayılan haklar tanımıştı. El Vatik genç yaşta öldüğünde Aşna'nın halefi Vasif, kendisine uygun gelen kimseyi tahta çıkaracak güçteydi ve yüksek sivil otoritelerle anlaşıp, Vatik'in henüz çocuk olan oğlu Muhammed'i tahta oturttu, ama sonra onun yerine amcası Cafer el Mutevekkil Billah'ı geçirmek durumunda kaldı.

Yeni halifenin ilk işi Türk soylu komutanların nüfuzunu kırmanın yollarını aramak oldu. Tahta çıkışının üçüncü yılında kendisi için Vasifle birlikte çalışmış olan Itakh adındaki Türk komutanını uzaklaştırdı. Ali soyluların sürekli iktidar isteklerine karşı, Şafilardan destek aradı. Şafi kadı Yahya ibn Aktam'ın fetvalarıyla, Şiilere amansız bir baskı uygulamaya başladı. İmam Hüseyin'in Kerbela'daki türbesini yıktırıp, ziyaretini yasakladı. Kendisinden önceki halifelerin sarayında bilgin, çe-

²⁶⁹ Shahrastani, Kitab al Milal, s.273.

virmen, cerrah gibi hizmetlerde bulunan Hristiyan ve Musevileri de dağıttı. Bağdad'da yeni yapılmış olan kilise ve sinagogları yıktırıp, öncekilerin Mutezile akımının etkisiyle saray çevresinde diğer dinlere gösterdikleri hoşgörüyü ortadan kaldırdı. Artık Şafilik Abbasi sarayına egemen olmuştu.²⁷⁰

Mütevekkil'in büyük oğlunu halef olarak atamasına karşı çıkan muhafız komutanı Fatih bin Hakan, onun küçük oğlu El Mu'tazz'dan yana tercihini koydu. Muhammed bin Abdullah bin Tahir (Şahr-istanı'nın sözünü ettiği, halifenin 851 yılında Bağdad'a atadığı askeri vali) bile Türk muhafız komutanlarının kuvvetini kıramadı. Halife, muhafızlarının isteklerini karşılayamadığından, 858'de Şam'a yerleşip onların nüfuzundan kurtulmayı denediyse de fazla kalamadı. Çok geçmeden, general Vasif'in Media'daki mülkünü müsadere etme girişiminde bulundu. Bunlar olurken, mirasçısıyla anlaşılan El Muntasır, babasını 861 yılının 9-10 Aralık gecesi Samarra kapısının önündeki yeni El Caferi Sarayı'nda öldürterek tahta oturdu.²⁷¹

Muntasır tahtta ancak altı ay kalabildi. Kendisini güvenceye alabilmek için kardeşlerini taht üzerindeki isteklerinden vazgeçirmeye çalıştı ise de başarılı olamadı. Ali soyluları korumayı üstlenip onların yandaşlarını yanına çekmeyi denemesi de boşuna oldu.²⁷² Türk komutanlar zehirleyerek Muntasır'ı ortadan kaldırdılar, Mütevekkil'in yeğenlerinden Ahmet el-Mustain Billah'ı tahta oturtular. Ancak dört yıllık halifeliliğinin sonlarında, varlığıyla yokluğu ayırtedilmeyen bir konuma düşünce, yükselmesini ona borçlu olan Bugha (Boğa) ile birlikte Bağdad'a kaçmaya mecbur kaldı. Rakipleri Samarra'da Mu'taz'ı halife ilan ettiler.

Mustain'in her iki kentin ve Irak'ın valiliğine atamış olduğu Muhammed bin Abdullah, bir süre sonra muhaliflerin tarafına geçince,

²⁷⁰ Carl Brockelmann, History of The Islamic Peoples, s.131-132.

²⁷¹ Carl Brockelmann, agy, s.133.

²⁷² Son bilgilerden anlaşıldığına göre, Şahr-istanı'nın anlattığı üzere, Kûfe'de yandaşlarıyla baş kaldıran Zeyd oğlu Hüseyin Züddema'nın torunu Yahya, Halife Mustain'in ilk yıllarında (862-863) yakalanıp öldürülmüştür. Babasını 861 yılı sonunda öldürterek halife olan Muntasır'ın, öbür kardeşi Mu'tazz'ı tutan Türk komutanlarına karşı kendini güvenceye almak için desteklediği Yahya'nın yandaşı olan bu Zeydi Alevileri olmalıdır. Başkaldırının nasıl başlayıp geliştiğine dair geniş bilgimiz yoktur. Ama Zeyd ve soyundan gelenlerin isyanları içinde, merkezi iktidarı ele geçirmeye ya da ona ortak olmaya en fazla yaklaşanı bu olsa gerektir.

Bağdad'da artık tutunamayan Mustain, Ocak 866'da tahtı bırakmaya zorlandı. Aynı yılın ekim ayında Vasit kentinde öldürüldü.²⁷³

Halife Mutasım (833-842) ile sarayda görev almaya başlayan Türk koruma kıtaları, Türk komutanları, ağırlıklarını daha fazla duyurmaya başlamışlardı. Gerçi Mutasım, Türk komutan Afşin'i (20 yıl boyunca iki halifenin ordularını yenen ve Bağdad'ı tehdit eden Babek'i yakalayıp 837'de astırtan ve Bizans'a yaptığı akınlarda İmparator Theophilos'un (829-842) ordularını yenerek güçlenen komutan) ertesi yıl hemen ortadan kaldırmıştı. Ama sonraki halifeler, Türk asıllı saray muhafız komutanları ve paralı askerlerin elinde oyuncak olmuşlardır.

Çoğu köle olarak saraya girip komutanlığa yükselmiş olan Türk asıllı askerler, bilinçli olmasa bile imparatorluğun siyasetini belirlemede etkiliydiler. Çıkarları alacakları paraya bağlıydı. Örneğin Mustain'i alaşağı edip Mu'tazz'ı halife yapan Türk generaller, onu da dört buçuk yıl sonra -para isteklerini tatmin edemediği için- tahttan indirip, 869'un Temmuz'unda öldürdüler.²⁷⁴ Asker Türkler Muntasır'ın halifeliğine de sadece altı ay dayandılar. Onu yok ederek Zeyd Alevileriyle birlikteliğine engel oldular.

Bağdad'da iktidara ortak olma fırsatını kaçıran Zeyd Alevileri, İmparatorluk merkezi yönetiminin karışıklığı ve zayıflaması, bu yüzden uzak bölgeleri kontrol edememesi, bölge valilerinin baskısına karşı çıkan yerlilerin de kendilerini desteklediği Hazar kıyıları ve Tabaristan'da ilk devletlerini kurdular.

Bağımsız Bir Alevi Devletin Temelleri Atılıyor

İslamiyet, Harun Reşid (786-809) zamanında girdiği Tabaristan'da, Vandad-Hormazd (Hürmüz) ve Karin oğlu Maziyar döneminde iyice yayılmış bulunuyordu.

Halife Memun'un dostluk ricasını kabul etmesine rağmen, prens Maziyar, İslam dinine sempati göstermiyordu. Memun'un 833 yılında Tabaristan'ın dağlık ve ovalık alanlarının yönetimini emanet ettiği Maziyar, kısa bir süre sonra çok sayıda Müslümanı hapse attırdı. Bunlardan bir kısmı öldü, bir kısmı da uzun zaman zindanlarda kaldı.

Denilebilir ki, bu yaptığı Araplara ve onların kendi dinlerini ortadan kaldırmak istemesine bir tepki gösterisiydi. Maziyar, İran din ve geleneklerine çok bağlıydı. Devlet hizmetlerini Mazdek ve Babek yandaşları gibi,

²⁷³ Carl Brockelmann, agy, ibidem.

²⁷⁴ Carl Brockelmann, agy, s.133.

Zerdüş'te inananlara verdi. Onlar da Müslümanlara camilerini yıkmalarını buyuruyor ve yeni dinin gelişmesine engel olmaya çalışıyorlardı.

Maziyar daha sonra Amul, Sari ve Tamicha kentlerini basıp talan etti. Tamicha'nın surlarını yıkıp talan ettiği gibi, sakinlerini de kılıçtan geçirtti. Amul'dan yirmi bin Müslümanı esir alıp, Hürmüz-Abad dağlık bölgesine götürdü. Bunun üzerine halife Mutasım (833-842) bölgeye büyük bir ordu gönderdi. Horasan valisi Abdullah bin Tahir de bir diğer ordu ile bu başkaldırıya karşı sefere çıktı.

Her taraftan saldırıya uğrayan Maziyar, tutsaklar almış olduğu kentlerden haraç ve vergi istedi. Maziyar'ın bir komutanı, bu isteklerini reddeden eşraftan 260 kişiyi, konuyu görüşmek bahanesiyle tutukladı, köylülere öldürttü. Ancak aynı köylüler, hapisaneye girip köy şeflerini öldürüp, onların mal ve arazilerine el koyma buyruğunu yerine getirmeye cesaret edemediler. Bu arada halife birlikleri eyalete girmiş bulunuyordu.

Kuşatılan ve ihanete uğrayan Maziyar, 20 bin Müslüman tutsağı serbest bıraktı. Kardeşi Kuh-Yar ona ihanet etti, düşmanla ilişki kurarak Maziyar'ı Horasan birlikleri kumandanı Hasan bin Hüseyin'e teslim etti. Hürmüz-Abad şatosunu ateşe veren Hasan, Abdullah bin Tahir'in buyruğuyla Maziyar'ı, halifenin gönderdiği ordunun komutanı Muhammed bin İbrahim'e verdi. 838-9'da Samarra'ya götürülen Maziyar, ölünceye kadar kırbaçlandı. Cesedi Babek'in (ö.837) cesedinin yanına asıldı.²⁷⁵

Tabaristan Zeydi Devletinin Kuruluşu

840'larda Tabaristan halkının İslamlaşması hızla ilerlemekteydi. Çoğunluk Sünni İslamı, özellikle de Hanefi ve Şafii mezheplerini kabul etmişti. Ama Şiiğin Zeydi muhalefeti hızla yayılmakta gecikmedi. Önce Amul'da, Tabaristan'ın doğusundaki Astarabad ve Curcan'da taraftar buldu. Ruyan ve Kalar'da Zeydi Aleviliği, Ali el Kasım b.İbrahim el Rasi (ö.860) taraftarları aracılığıyla yayıldı. El Kasım'ın öğretisinin (Kasımiyye) yayıcılarının başında gelen Cafer bin Muhammed Nairus Ruyan'lıydı. Daylamlılarla yakın ilişkilerinden dolayı Ruyan'dan -ki gerçekte Daylam bölgesine aitti- Zeydilik, batıya doğru, İslam toprakları dışında yaşayan Daylamlılar ve Cilitler arasında yayılmaktaydı.²⁷⁶

²⁷⁵ Bkz. Hossesin Sadıki, agy, s.60, 61, 62 ve Not: 2,5.

²⁷⁶ W. Madelung, "The Minor Dynasties of Nothern Iran", The Cambridge History of Iran Vol.IV, s.206.

864 yılında, Chalus, Kalar ve Ruyan'da, Horasan valisinin memurlarının uyguladığı baskılara duyulan hoşnutsuzluktan, açık bir ihtilal patladı. Tabaristan ve Mazanderan eşrafı ile diğer önderler Dalyamlılarla bir uzlaşma yaparak, Rey kentinde yaşayan İmam Hasan soyundan El Hasan bin Zeyd'i (İmam Ali oğlu Hasan oğlu Zeyd oğlu Hasan oğlu İsmail oğlu Muhammed oğlu Zeyd oğlu El Hasan'ı),²⁷⁷ davet edip, "El Dai ila'l Hakk" (Hakka Çağırın) ünvanıyla başa geçirdiler. Politik yetenek ve enerjiye sahip olan El Hasan bin Zeyd, Hazar Zeyd Alevi devletinin kurucusu oldu.²⁷⁸

Bu devletin daha başlangıçtan itibaren uyduğu ilkeleri, bir Zeydi yazarı kaynak edinen Sourdell'ler şöyle özetliyorlar:

"Tabaristan Zeydi Devleti'nin kurulduğu 9.yüzyıldan itibaren hareket, dinsel öğreti (la doctrine theologique) kadar pratik kültürü ilgilendiren herşeyi, çok kesin durumlar dahilinde benimsemişti. Yeni otoritenin temsilcilerine gönderilmiş eğitim-öğretim ilkeleri (les instructions envoyees) buna tanıklık ederler: 'Buyruldu ki, sana bağlı olanların Tanrı'nın kitabını, peygamberin hadislerini ve aynı zamanda -dinin temel öğretileri için -inanınların emiri Ali ibn Ebu Talib'ten doğru olarak rivayet edilenlerin hepsini izleyecek bir düzene inanmalarında ısrar etmelisin. Ali'nin bütün inanların üstünde olduğunu açıkça itiraf ve teyit etmelerini istemelisin. Onları, (*anthropomorphistleri-insanbiçimcileri- İ.K.*) dinlemek kadar, mutlak yazgıya inanma durumundan da şiddetle korumalı, ancak Tanrı'nın birlik ve adaletine başkaldırmaktan da alikoymalısın. İçinde gerçek müminlerin efendisi Ali'nin düşmanlarına destek veren, onlara ayrıcalıklar getiren hadislerin (*Emevi ve Abbasilerin uydurdukları hadisler kastediliyor. İ.K.*) nakledilmesi ve yayılmasına engel olunmalıdır..."²⁷⁹

Sourdell'ler, tapınma ile ilgili olarak getirilen (örneğin namaz başlangıcında besmelenin yüksek sesle söylenmesi, cenaze namazında "allahuekber"i'n beş kez yinelenmesi, abdest alma sırasında ayakkabıların sığanmasının terkedilmesi gibi) değişiklikleri belirttikten sonra şu açıklamayı yapıyorlar:

"Bu dönemde Zeydi hareketi, 'Ali ve Fatıma'dan gelen herhangi bir İmamı tanıma' ile tanımlanıyordu. İktidar olabilmek için silahlanıp başkaldıran kişi İmam Hasan kolundan gelmişse Hasancı, İmam Hü-

²⁷⁷ Shahrastani, agy, s.278.

²⁷⁸ Bkz. W.Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", The Cambridge History of Iran Vol. IV, s.206 vd. ve Carl Brockelman, agy, s.142.

²⁷⁹ D. et J. Sourdell, La Civilisation de l'İslam Classique, s. 171.

seyin kolundan gelmişse Hüseyinci denilmiştir. Hepsi de hem bilgi hem de inanç yönünden üstün ve yetkin kişilerdi. Hangi koldan olursa olsun Ali soyundan gelen, halef olabilirdi. Yeter ki inançlı, militan bir bilgin olsun. Yani İslam hukukunu yorumlayabilecek yetkin bir bilgin kadar, aynı zamanda bir savaş önderliği yapabilsin!.”²⁸⁰

Tabaristan'da Zeydi Alevi Yönetimin Yükselişi

Hasan bin Zeyd, ertesi yıl vali Abdullah bin Tahir'in oğlu Süleyman'ın Daylam'da başlattığı bir saldırıda zorlandı. Fakat aynı yılın sonlarına doğru bütün Tabaristan'ın sahipliğini güvenceye almıştı. 867'den sonra Curcan'da egemenlik kurarken, diğer Ali soylu önderler-onun desteğiyle, geçici olarak- Rey (864-5, 867, 870 ve 872), Zancan, Kazvin (865-68) ve Kumis (873-79) kentleri üzerinde kontrol kurabildiler. Hasan, ancak iki olayda, 869'da Abbasi generali Müflih'in, 874'te de Yakub Şaffar'ın Tabaristan ve Ruyan'ı istilaları sırasında, kısa süreli olarak Daylam'a kaçmaya zorlandı.

884'de Hasan bin Zeyd Amul'da öldüğü zaman, onun halefi olan kardeşi Muhammed Curcan'da idi. Bunu değerlendiren Abu'l Hasan Ahmed bin Muhammed (Hasan'ın kayınbiraderi) Tabaristan'da yönetimi on aylığına, Muhammed tarafından devrilinceye kadar, ele geçirdi. Muhammed bin Zeyd, Halife Mütevekkil (847-861) döneminde yıktırılmış olan Ali'nin ve Hüseyin'in türbelerini onartarak, her yerde Şiilerin büyük ilgisini topladı. Ayrıca kendi egemenlik alanı dışındaki Ali soylulara hediyeler gönderip, onları yanına çekmesini bildi.²⁸¹

891-93 yıllarında Horasan'ın kontrolünü elinde bulunduran Rafi bin Harthama, Tabaristan'ı ele geçirip, Muhammed'in son sığınağı Gilan ve Daylam bölgelerinin içlerine dek sokuldu. Ancak Abbasi halifesinin, rakibi Amr bin Aws'ı Horasan valiliğine ataması üzerine, Muhammed bin Zeyd ile barış yapmak durumunda kaldı. Tabaristan'daki zararları karşıladığı gibi, Muhammed'e ittifak güvencesi de verdi. 896'da kısa bir süre için işgal ettiği Nişabur'da Muhammed bin Zeyd adına hutbe okuttu. Muhammed, 900 yılında Horasan'ı fethetseyse da yenildi, Muhammed bin Harun Saraşi emrindeki Samani ordusu tarafından Curcan'da öldürüldü. Oğlu ve halefi olan Zeyd Buhara'ya götürüldü. Böylece Tabaristan'ın hakimi Saraşi oldu.²⁸²

²⁸⁰ D. et J.Sourdel, agy, s.172.

²⁸¹ W.Madelung, The Cambridge History of Iran Vol.IV, s.206.

²⁸² W.Madelung, agy, s.207.

Tabaristan, Samanoğlu İsmail'in yönetimine girince, bölgede Sün-nilik restore edildi ve Zeydi rejiminin kurbanlarına cömertçe teselli bağışları yapıldı. Daylamlılar, Alevilerin yönetimini birkaç kere -ya onlara sığınak vererek ya da ellerinden çıkmış krallıklarını yeniden elde etmek için yardımda bulunarak- kurtardılar.

Bu dönemde Daylam toprakları, batıda Chalus ırmağından sahil boyunca Gavarud dolaylarına kadar, dağlık alanlarda da Safidrud vadisine kadar genişledi. Daylamlılar Elburz dağlarının güney yamaç-ları boyunca, tepeler zinciriyle Kazvin ovasından ayrılan Şarud havza-sını işgal ettiler. Safidrud deltası civarındaki düz araziler ise Cilitler tarafından işgal edildi.

Daylamlılar ve Cilitler, Pers çoğunluğunca anlaşılamayan bir leh-ceyle konuşuyorlardı. Kabilelere bölünmüşlerdi. Siyasal otorite, kalı-tım temeli üzerinden kabile şefleri tarafından kullanılırdı. Daylam krallarından bir hanedan, Justaniler olarak bilinmekteyse de, otoritele-rinin kendi oymaklarının dışına ne kadar yayıldığı konusunda açık bilgi bulunmamaktadır.

Justaniler Şahrud havzasında, vadinin bir kenarındaki Rudbar ken-tinde otururlardı. Bu hanedana ait bir kralın 860-61'lerde Alamut kale-sini kurduğu söylenir. Justan hanedanının kökeni bilinmemek-tedir. Kaynaklara göre, bunlardan biri İmam Hasan'ın torunlarından Yahya bin Abdullah'a 792'de sığınma hakkı vermiştir. Bir başka kaynağa göre de Harun Reşid, 805'de Rey'i ziyareti sırasında Daylam kralı Marzuban bin Justan'ı kabul etmiş, onu hediyelerle uğurlamış. Yine Hasan bin Zeyd'in Kalar'a gelişi sırasında Justan'ın torunu, yani Mar-zuban oğlu Vahsudan, ilk önce onunla ittifak sözleşmesi yapmış, ama daha sonra desteğini çekmiştir. Halefi Harun Reşid de düşmanca dav-ranışlara girmişse de, Alevi lider Hasan, onun Daylamlılar arasında nüfuzunu nötralize etmiş ve gerek kendisine, gerekse Muhammed bin Zeyd'e çok önemli hizmetlerde bulunmuş olan Justan bin Vahsudan'ı tahta geçirmiştir.²⁸³

Cilitler'e gelince, dikkate değer olmayan bir kaynağa göre, bunlar-dan Şahanşahvand kabilesinden krallar tanınmaktadır ve Lahican'ın kuzeyinde Dakhil bölgesinde oturmaktaydılar. Ancak bunlarda krallık kalıtımsal değildi, klan içinde bir başkasına geçebilir ve hatta bir baş-ka kabileden biri yönetimi getirilebilirdi. Cilitler'in ilk kralı olarak

²⁸³ W.Madelung, agy. IV, s.208.

zikredilen, Tirdah (Harusindan'ın babası), Hasan ve Muhammed bin Zeyd'in çağdaşı olmalıdır.

Daylamlılar arasında Zeyd (Aleviliği) davası, bir diğer Ali evladı Nasır el Hak el-Hasan b.Ali el-Utruş tarafından ilerletildi. İmam Zeynelabidin'in oğlu (Zeyd'in kardeşi) Ömer'in torunlarından olan bu kişinin babasının amcası El Kasım oğlu Muhammed'den daha önce söz etmiştik.²⁸⁴ Daylamlıların kralı Justan bin Marzuban, Muhammed bin Zeyd'in öcünü alacağına ve Tabaristan'ı yeniden ele geçirmede kendisine yardım edeceğine söz vererek, Hasan bin Ali el-Utruş'u (Arapçada "utruş" sağır anlamına gelir) çağdırdı.

Rey'e giden El-Utruş'la Marzuban'ın, birer yıl arayla (902-903) ortaklaşa düzenledikleri iki sefer de başarısızlıkla sonuçlandı. Daha sonra El-Utruş, Justan'dan ayrılıp, Elburz dağlarının kuzeyindeki Daylamlılar ve Cilitlere yöneldi. El-Utruş, iç kısımlarda yaşayan Dalmamlıların çoğunu ve Safidrud'un doğusundaki Cilitleri Zeydi Aleviliğine çevirdi. Onu "El Nasir li'l- hakk" (Hakkın Yardımcısı) ünvanıyla kendilerine imam olarak kabul ettiler.

Onun bellettiği Zeydiliğin yasal ve inançsal öğretisi, daha önce El Kasım b. İbrahim'in (ö.860) Ruyan'da ve komşusu Daylam'da va'zettği Zeydi öğretisinden bir dereceye kadar farklıydı. Bu farklılıklar, sonraları El Utruş'un kurduğu Nasiriyye ile Kasimiyye Zeydi öğretileri arasında bağnazca çelişkilere dönüştü.

El Kasım'ın torunu Yahya el Hadi ila'l-hakk'ın Yemen'de bir Zeydi devleti kurduğu 897'den sonra, uyuşmazlık zaten geniş içerik kazanmıştı. O ve halefleri, orada El Kasım'ın öğretisini geliştirdiler. Böylece Hazar çevresinde Kasimiyye öğretisi, Yemen Zeydi İmamlarına liderlik ve rehberlik etmeye yöneldi. Bu arada El Hadi, Tabaristanlılar'dan, -çoğu Ruyan'dan- esaslı askeri yardım elde etmişti.²⁸⁵

Bir çatışmada Justan'ı kendisine bağlılık yemine zorlayan El-Utruş, 914 yılında Tabaristan üzerine bir sefere çıktı. Abu'l Abbas Suluk komutasındaki Samani ordusunu, Chalus'un batısında Burrud nehri üzerindeki Burdidah'ta bozguna uğrattı ve Amul'u işgal etti. Ertesi yıl yine bir Samani saldırısı karşısında Chalus'a çekilmeye zorlandıysa da, El-Utruş, kırk gün sonra onları püskürttü ve Tabaristan'ı geri zaptetti. Curcan'a da geçici olarak egemen oldu. Amul doğumlu

²⁸⁴ Bakınız: Bölüm I.IV.7.

²⁸⁵ Bkz. W.Madelung, agy. IV, s. 209, Shahrastani, Kitab al Milal s.272, Not: 223, 278.

Sünni tarihçi Tabari, “halkın, yönetim ve adalet dağıtımı bakımından El Utruş'unki gibisini asla görmemiş olduğu”ndan söz ediyordu.²⁸⁶

El-Utruş 917'de öldü. Ona bağlı Daylamlılar ve Cilitler, daha sonraki yüzyıllarda Amul'daki türbesini hac yeri yaptılar. Onun soyundan gelenlere, El-Nasır adının onuruna, hep sevgi ve saygı gösterdiler. El-Utruş, hayattayken, İmam Hasan soyundan ve ordularının komutanı olan Hasan bin El-Kasım'ı kendine halef tayin etmişti. Bu nedenle o ölünce oğlu Abu'l Hüseyin Ahmed, El-Hasan'ı Gilan'dan çağırıp, saltanatı kendi eliyle ona teslim etti. Ama bu tutum, tahtı zorla El Kasım'ın elinden alma niyetiyle Amul'dan harekete geçen kardeşi Abu'l Kasım Cafer tarafından şiddetle kınandı.

“El Dai ila'l Hakk (Hakka Çağırın) hükümdarlık sıfatını alan El-Hasan bin El-Kasım, Bavandi Şarvin'i ve Karini Şahriyar'ı daha fazla vergi vermeğe zorladı ve Curcan'ı fethetti. Tabaristan halkı onu, özellikle Daylamlı askerleri sıkı kontrol altında tutmasından ötürü çok sevmekteydi. Bir süre sonra Abu'l Hüseyin Ahmed, “Dai”yi terkedip Gilan'daki kardeşi Cafer ile birleşti. 919'da Abu'l Kasım Cafer, Dai El-Hasan'ı yendi ve Amul'da yönetimi ele aldı. İki kardeş Curcan'ı işgal ettiler. Karini beyi Muhammed bin Şahriyar'a sığınan Dai, 7 ay sonra Gilan'dan topladığı bir orduyla Tabaristan'a döndü ve Ahmed'i Astarabad yakınında yendi. Ama kendisi ile anlaşarak Ahmed'e kendi adına Curcan'ı yönetme ayrıcalığını bağışladı.”

Bölgede Alevi Yönetimin Ortadan Kaldırılması (921-931)

921 yılında, Dai El-Hasan bin El-Kasım'ın generali Layla bin Numan (“Numan”, *Arapçada kan demektir. Layla'nın babasının asıl adı Şahdust idi- İ.K.*), kral Tirdah'ın halefi olarak Cilitler'in başında bulunuyordu. Araştırmacı Emel Esin'in “Samani'lere karşı başkaldıran Alevilerin önderi” dediği²⁸⁷ Layla bin Numan, kısa sürede Damgan'ı, Samani başkenti Nişabur'u ve Merv'i fethetmişti. Sonradan bir Samani ordusu onun birliklerini yendi ve kendisini öldürdü. Yenilmiş ordu Curcan'a dönerken, bir grup Daylamlı ve Cilit, Dai El-Hasan bin El-Kasım'ı öldürmek için bir suikast düzenlemişti. Bunu haber alan Dai derhal Curcan'a geldi, aralarında Cilitler'in Layla b. Numan'dan sonra kral tanıdıkları Tirdah'ın oğlu

²⁸⁶ Tabari, Tarih-u' Rusul wa'l-Muluk (Peygamberler ve Ülkeler Tarihi, Vol.3, s.2292.

²⁸⁷ “‘Eren' Les Dervis Heterodoxes Turcs d'Asie Centrale et le Peintre Surnomme 'Siyah Kalem' ”, Turcica, XVII-1985, s.9.

Harusindan'ın da bulunduğu suikastçı yedi kişiyi öldürttü. Bu olay Cilitler ve Daylamlılar arasında büyük hoşnutsuzluğa yol açtı.²⁸⁸

925 yılında Cafer ölünce Daylamlı önderler Ahmed'in oğlu Abu Ali Muhammed'i Amul'da tahta oturtular. Ali soylu yöneticiler arasındaki kavgalar, Daylamlı ve Cilit şefleri elinde gittikçe büyüdü. Bu şeflerden Mekan bin Kaki ve Asfar bin Şiruya onları kendi mücadelelerinde kukla olarak kullandılar. Mekan'ın ilk önerilerini yanıtlamayan Dai El-Hasan bin El-Kasım, sonradan Gilan'dan gelip onunla birleşti. Tabaristan'ın yönetimini eline aldı. 928 yılı içinde Mekan'la birlikte geniş bir sefer düzenledi, Rey'i ve Kum'a kadar Jibal eyaletini fethetti.

Samani'lere bağlı olarak Curcan'ı yöneten Asfar, onların yokluğunu fırsat bilip Tabaristan'ı istila etmişti. Dai el Hasan, Amul kale kapısında Asfar'la karşılaştı. Samanilerin hizmetindeki Mardevij bin Ziyar (Harusindan'ın yeğeni) tarafından ölümcül biçimde yaralandı. Mardevij böylece amcasının öcünü almış oluyordu. Daha sonra Asfar Mekan'ı yendi ve Mekan Daylam'a çekildi.

Zeydi inancı Daylamlılar ve Gilitler arasında hâlâ kuvvetliydi. Asfar'ın Amul'daki Daylamlı valisi, Abu Cafer el-Nasır'ı İmam koltuğuna oturttu. Ancak Asfar, çok koyu Sünni olan Samani efendisi Nasr bin Ahmed'in itirazı üzerine Abu Cafer'i tutuklayıp, diğer birkaç Ali soyluyla birlikte Buhara'ya sürgüne gönderdi. 930 yılında Mekan bir kere daha Tabaristan, Curcan ve Nişabur'u fethetti. Bu arada, Tabaristan'da görevli bıraktığı kuzeni Hasan bin el-Firuzan başkaldırdı ve üvey kardeşi İsmail'i yeniden imam makamına geçirdi. Ama Abu Cafer'in annesi onu zehirletti. Buhara'da Nasr b.Ahmed'e karşı bir başkaldırı olunca Abu Cafer hapisten salındı, Asfar'a isyan edip Rey kentini ele geçirmiş olan Mardavij bin Ziyar'ın desteğini kazandı.

931 yılında Mardavij onu bir orduyla Tabaristan'ı Mekan'dan geri almaya gönderdi, fakat bu ordu yenildi. Daha sonra Mardavij'in kardeşi ve halefi Vuşmgir onu Amul'a vali olarak yerleştirdi. Rey'in Buyidlerden Rükñ ed-Devle tarafından 943'de alınmasından sonra Abu Cafer, siyasi bir otoritesi olmaksızın orada oturmaya geldi. Bu tarihten sonra Ali soylu Zeydi Alevilerin Tabaristan'da egemenliklerini yeniden elde etmeleri artık mümkün olmadı. El-Utruş'un soyundan gelenler, türbesinin bulunduğu Amul'da büyük nüfuz ve varlık sahibi olarak kaldılar,

²⁸⁸ W.Madelung, agy. IV, s.210, İbn Fadlan, Voyage Chez les Bulgares de la Volga, 1983-Paris, s.9-10.

ve gerek Buyid ve gerekse Ziyari'lerin bölgedeki hakimiyetleri altında bile kendi şehirlerinin defalarca valiliğini yaptılar.²⁸⁹

Ehlibeyt İslamlığının Zeydiler Aracılığıyla Türklere Geçiş ve Türkler Arasında Bugünkü Anlamda İlk Alevi Kavramı

Hazar denizinin güneyinde Tabaristan'da, Daylam'ın batı kesimlerinde kurulan Zeyd-Alevi devletinin doğuda Curcan ve Dihistan'a doğru nüfuzu artmış, Oğuzlarla da ilişkiye geçmişlerdi. Emel Esin, “zaten kullanılmakta olan terime göre, ‘Alevi’ merkezine dönüşen Tabaristan'daki devlet” (Au Tabaristan un Etat qui devint un centre ‘Alawi’, selon le term déjà en usage) dediği bu Alevi devletinin egemenlik alanı içinde çok sayıda Türk bulunduğunu İbn ul-Athir'den (Esir) kaynaklanarak belirtmiştir.²⁹⁰

Daha önce belirttiğimiz gibi, Yahya bin Zeyd'in 743'de ve Horasanlı Ebu Müslim'in 745-6'daki başkaldırılarında, çok sayıda Türk-Türkmen boyunun onların yanında yer aldığı bilinmektedir. Harun Reşid'in amansız takibine uğrayan Yahya bin Abdullah'ın (İmam Hasan'ın torunu) 790'da Horasan'dan Transoksian'a geçerek bir Türk hakanına sığındığı ve onun gizlice İslamlığı kabul ettiğini, daha önce söylemiştik. Karluk (Türkleri) Yabgu'sunun 780'lerde İslamlığı kabul ettiğini Yakubi adlı tarihçi bildirmektedir.

Tabari ve Yakubi tarihlerinde, Yahya bin Abdullah'ın bu bölgeyi do-laşmasından onbeş yıl sonra yükselen, Şii karakterde bir başkaldırıdan söz edilir. Rafi bin Layth adındaki kişi, 743 yılında Zeyd oğlu Yahya'nın isyanını bastıran Horasan valisi Nasr bin Sayyar'ın torunuydu. 806'da Semerkand'da karargah kuran Rafi, Yakubi'ye göre, “Sas (Taşkend), Fergana, Hocanda, Usrusana, Saganiyan, Buhara, Harizm, Huttal sakinlerine birer çağrı yaptı”. Saslı Türk beylerinin kuvvetlerinden, “Harluhiyya (Karluk) Türklerinden”, Tokuzguzlardan (Dokuz Oğuzlardan) ve Tibet'ten kuvvetler, çağrıya uyarak Semerkand'a geldiler ve Raif'e katıldılar. Raif'in ayaklanması 809'da bastırıldı ve İslam olmayan Türk birlikleri Semerkand'dan çekildiler.²⁹¹

Karahanlılar, Devletleşme Sürecinde Alevilikten Sünni İslama Geçtiler

Karahanlılar Devleti, Sir-i Derya'dan (Seyhun) Tiyenşan dağlarına uzanan bozkırlarda yaşayan Türk kabileleri federasyonundan çıkmıştır. Karahanlıların çekirdeğini Karluk boyunun ve ona bağlı Yağma, Tukhsi ve Çıgıl gibi halkların oluşturduğu görülür. Bununla birlikte

²⁸⁹ W.Madelung, agy. IV, s.210- 212.

²⁹⁰ Turcica, XVII, s.9, dpnt.7.

²⁹¹ Emel Esin, Turcica, XVII, s.10-11, Not:12.

son zamanlarda bazı İslam kaynakları bu hanedanı İlig Hanlar'a ve çeşitli konfederasyonlara bağlıyor.²⁹²

Bir Zeydi-Alevi hareketi olan Rafi başkaldırısında (807-809) yer almış Karluk Türkleri yöneticisinin 780'den sonra İslam'ı kabul etmiş olduğunu Yakubi'den öğreniyoruz. Sonra, İmam Hasan'ın torunlarından Yahya'nın onların arasında gizlendiğini ve Ehlibeyt İslamlığını yaydığını biliyoruz. Yine, Yahya'nın kuzenlerinden, Zeyd-Alevi devletinin kurucusu Hasan bin Zeyd'in torunu Zeyd bin Muhammed, 900 yılında Buhara'da yaşamaya zorlanmıştı. Onun orada inançlarını gizlice Türkler arasında yaymış olması olasıdır.

Bunların ışığında, "Karluk Türklerinin Sünni olduklarını" söylemek olası değildir. Durum böyle olunca ve Karahanlıların çekirdeğini de Karluklar oluşturduğuna göre, "Türkler 10.yüzyılın ortalarında topluca İslam dinine geçtiler" görüşünde niye ısrar ediliyor?

Gerçek o ki, onlar Ehlibeyt İslamlığından, Emevi-Abbasi İslamlığına (Sünniliğe) geçtiler.

Sünni tarihçilerden Prof. Dr. Erdoğan Merçil, Karahanlıların 960'larda "toplulu halde İslama geçtikleri" geleneksel öyküsünü kabul etmekle birlikte, hanedanın İslamlaşmasını 944-5 tarihine götürmektedir. Profesör Merçil'in bu olayı Satuk Buğra Han'ın Kadir Han Oğulcak'la (Harun Buğra Han da denir, amcasıdır.) taht mücadelesine bağlaması doğrudur. Ancak arkasından Merçil, "Satuk Buğra amcasına karşı taht mücadelesini kazandıktan sonra İslamiyeti resmen kabul etmiştir. Bu olay Batı Karahanlıların din durumunu değiştirdi. Satuk Buğra Müslüman ismi olarak Abdülkerim'i almıştı" diye zorlama bir açıklama getirmektedir.²⁹³ Oysa aynı sayfada, Merçil, Satuk Buğra Han'ın bu mücadelede -Karahanlıların amansız düşmanı olan ve başkent Taraz'ı ele geçirip devleti dağıtan- koyu Sünni Samanilerin yanında yer aldığını da yazmaktadır. Demek ki toplulu halde Sünni İslam'a geçilmişti.

Satuk Buğra, prensliği sırasında, Taraz'ı işgal etmiş olan Samanilerden Ebu Nasr adlı bir prensle ilişki kurup onlara yaklaştırmaya başladı. Zeydi Alevileriyle sürekli mücadele içinde, onları ortadan kaldırmak için bütün güçleriyle çalışan ve Abbasi halifesinin sadık bağlaştığı Sünni Samanilere destek verdi. Mensup olduğu Türk boylarından çoğunun Zeyd Alevisi olmasına rağmen, Satuk Buğra, Horasan Samanilerinin başkenti Nişabur'u ve daha bir çok kentleri ele geçirmiş olan Dai El Hasan'ın kumandanı Alevi Layla bin Numan'a karşı Samanile-

²⁹² W. Madelung, The Cambridge History of Iran Vol. V, s.5, 6.

²⁹³ Prof.Dr. Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara-1991, s.19-20

rin yanında savaştı (921). Böylece, saltanat için, Karahanlı devletinin halklarının ve inançlarının düşmanı olan Samani Nasr bin Ahmed ile işbirliği ederek, Sünni İslam dünyasını arkasına almış, Samanilerin ve dolayısıyla Abbasilerin güvenini kazanmış oluyordu.

Sünniliği benimseyen Satuk Buğra, iktidarı ele geçirdikten sonra Abdülkerim adını alarak Sünni İslamı kabul ettiğini resmen ilan etti. Hakkında yazılan, ya da yazdırdığı Tezkire-i Satuk Buğra Han adlı menakıbnamede, kendisine rüyasında peygamberin görüldüğü ve ona, “Müslümanlığı Ebu Nasr Saman’la görüşüp, ondan öğrenmesini söylediği” yazılıdır. Sonra uzayıp kısalan kılıcıyla cihada başlamış ve “Müslüman olmayı reddeden” amcası Harun Buğra’yı öldürüp yerine geçmiştir...²⁹⁴

Bu menakıbname, Sünni Satuk Buğra’nın kendi halkına ve o halkın inancına ihanetinin bir çeşit kılıfı ve kendini temizi çıkarmasıdır. Heterodoks İslamlığı “sapıklık, zındıklık” sayan ve kafirlikle eşdeğer gören Samani-Abbasi Sünniliğinc saltanat çıkarı uğruna geçmiş olan Satuk Buğra Han’ın, adı geçen menakıbnamede “kerametler gösteren bir veli” hüviyetinde gösterilmesi, önceden Alevi inanç ve geleneklerini yaşadığını, o kökten geldiğini, yani dönemliğini gösterir.

Ayrıca Yusuf Has Hacib’in, Tavraç Buğra Han’a 1069’da yazıp sunduğu, devlet yönetimine ilişkin Kutadgu Bilig (Kutlu Bilgi) adlı yapıtında, “Aleviler birle katılmak ayur (Alevilerin birlikte katılmasını öğretir)” başlığı altındaki bölüm, Karahanlılar devletinde, bu olaydan yüz yıl sonra bile Alevilerin hatırı sayılır varlığının ve saygınlığının kanıtıdır.

Arap Gezini İbn Fadlan’ın Anlattıkları

Bu dönemlerde, yeni dini -İslamlığı- önder durumundaki hakanın, kağanın ya da yabgunun kabul etmesi, onların kişisel çıkarlarıyla birlikte, siyasi iktidarı sağlama alma ihtiyacına, yani yönetici sınıfın çıkarlarına bağlıydı. Bazan da, seyrek olmakla birlikte, Müslüman olmuş bir Türk boyu önderi, bu dini terkedip eski dinine dönebilirdi. “İsteyerek” Sünnilikten Şiiliğe, Şafilikten Hanefiliğe toplu halde geçmeler, iktidarın sürekliliğini kazandıracak ekonomik ve siyasal koşullar gereği; yönetici ve savaşçı üst sınıfın, karın tokluğuna çalışarak kendi yaşam gereksinimlerini ve silahlarını sağlayan alt sınıflara, üretici halk tabakasına ağır baskıları dolayısıyla sık görülen olaylardandı.

²⁹⁴ A.Yaşar Ocak, Kültür Tarihi Olarak Menakıbnameler, Ankara-1992, s.43-44

Değişik göçebe/yerleşik Türk boylarına konuk olup onları İslam'a çağıran Arap misyoner İbn Fadlan, üç yıl boyunca Aral gölünün ötelatine, Volga nehrinin kaynağına yakın yerlere kadar dolaşmış ve Türkler hakkında oldukça ilginç, özgün bilgi vermiştir. 921 yılında Layla bin Numan'ın öldürüldüğü çarpışmalardan az bir zaman sonra, halifenin adamı olduğu anlaşılmaması diye kervanın içinde kılık değiştirerek savaş alanlarını geçip Nişabur'a girmiş olan İbn Fadlan'ın, (921- 924) Hazar denizi kıyılarının doğusunu dolaşırken karşılaştığı ilginç bir olay vardır. Curcan bölgesinde (bu bölgenin Ehlibeyt soyundan gelenlerin sürgün yerlerinden olduğunu unutmayalım) karşılaştığı bir Türk (Oğuz) kabilesinin şeflerinden Genç İnal'ı İslam dinine girmeye razı eden İbn Fadlan aynı yere tekrar döndüğünde, onun İslamı terketmiş olduğuna tanık olur. Çünkü kabilesi ona "eğer İslam dinine geçersen, bizim şefimiz olamazsın" demiştir.²⁹⁵

Burada, Geç İnal'ın yeni kabul ettiği dini terketmesi, İbn Fadlan'ın ifade ettiği gibi "toplumun istememesi"nden değildi. İnal'ı kendilerine kağan seçen, o toplumun diğer şefleriydi. İnal'ın Müslümanlığı, bu şeflerin, aileleri, yakınları ve savaşçılarıyla oluşturdukları üst sınıfın çıkarlarına ters gelmişti. Öztörelerle yönettikleri, çalışmak ve üretmek için yaşayan ve kendilerini yaşatan toplumda, "mutlak tek Tanrı iktidarı", kendi iktidarlarını zayıflatıp, yoketmeye adaydı. Sünni İslam'ın getirdiği bir dizi yasak, bozkır yaşamına ve sürekli hareket halindeki konar-göçer yaşam koşullarına aykırı, engelleyici "beş vakit abdest-namaz, bir ay boyunca oruç ve hac" kuralı, alt sınıfları başka arayışlara yönlendirecek ve statüko bozulacaktı. Böylelikle beylerin kağanların sınıfsal çıkarları altüst olacaktı.

Ehlibeyt İslamılığı Alevilik ise kabile toplulukları, boylar arasında daha rahat kabul görmüş, yeni inancın kendi öztöre ve inaçlarına yakınlığı, yaşam düzenlerine aykırı olmayışı onları Aleviliğe çekmiştir. Şeflerle alt sınıfların çıkar çelişkilerini dengede tutmuş ve birbirine yakınlaştırmıştır. Konfederasyonların barış içinde yaşamalarına yardımcı olmuştur. İbn Fadlan, İslam dinine geçmiş başka bir Türk topluluğundan söz ederken şöyle diyor:

"Onların 'Allahtan başka Tanrı yoktur, Muhammed onun elçisidir' dediğini duydum. Bu nedenle buralardan Müslümanların geçtiklerini anladım. Fakat bu söylediklerine (kelime-i tevhid) içtenlikle inanmıyorlardı. Eğer aralarından biri, bir adaletsizliğe kurban gitse ya da birinin başına kötü birşey gelse, kafasını göğe doğru kaldırıp 'bir tengri' diye sesleniyor."²⁹⁶

²⁹⁵ İbn Fadlan, agy, s.9, 10, 23-24.

²⁹⁶ İbn Fadlan, agy, s.19

Görüldüğü gibi, İbn Fadlan, Türklerdeki gökTanrı inancı dolayısıyla, onların “hemen tek Tanrılı din olan İslamlığa (Sünniliğe) geçtikleri”ni söylemiyor. Tam tersine, onların Sünni İslam’ı pek benimsemediklerini ve kelime-i tevhidi, iş olsun gibilerden kullandıklarını vurguluyor. Bugün bile köylerde, İbn Fadlan’ın sözünü ettiği kötü durumlara düşmüş biri, kafasını göğe kaldırıp ellerini açarak “Tanrım birsin, teksin Tanrım” demektedir.

İbn Fadlan, Türkler arasında yılanlara, balıklara ve turna kuşlarına tapan topluluklar bulunduğunu anlatıyor. Anlattıklarının belki de en ilginç Volga ile Ural dağları arasında yaşayan Başkırtların komşularından, “Türklerin en kötülerini” diye nitelendirdiği topluluktaki yaygın inançtır.²⁹⁷ Buradan da antik Grek ve Roma dönemleri Ege-Akdeniz dünyasında yaygın olan Priapos-Phallos kültü benzerinin de eski Türkler arasında da yaşadığını öğrenmiş oluyoruz.

TÜRKLERİN MÜSLÜMANLAŞMASI VE İLK ALEVİ TÜRKLER **Coğrafyacı Abu Dulaf’ın (941-942) Anlattıkları:**

Hazar denizinin güneyinde ve doğusunda, İran’ın kuzeyinde, Orta-asya bozkır ve kentlerinde yaşayan çok sayıda Türk toplulukları Ortodoks ya da Heterodoks İslamlıkla karşılaştıklarında, çok çeşitli dinlere mensuptular. Budizm, Zerdüş-Mazdek, Manikheizm, Nestorianizm-Hristiyanlık, Musevilik’ten tutunuz, Şamanizm, çok Tanrıcilık-doğa güçlerine inanma, fetişizme ve animizm’e kadar geniş inanç yelpazesi altındaydılar. Bu yelpazenin tümüyle kalkması birkaç yüzyılı alan bir süreç içinde gerçekleşti. Yani, resmi Türk tarihlerinin yazdığı gibi “Türkler 10.yüzyılda toplu halde İslam dinine” girmediler.

Heterodoks İslamlık, Emevi ve Abbasi Ortodoks İslam yönetiminin ezeli muhalifi Ali soyundan gelenler ve yandaşları tarafından -mutasavvıflar da buna dahil- taşınmış, yerleşik ve göçebe Türk toplulukları arasında Ehlibeyt-Ali inancı, yani Alevilik olarak geniş kabul görmüştür. Bu yeni inançla karşılaştıklarında, hakan, kağan, yabgular başkanlığındaki Türk toplulukları federasyonlar halinde, öz-törelerle yaşıyorlardı.

Ortodoks İslam yayılmacılığında ise, bu toplulukların özyaşamlarıyla kesin olarak çelişen bu din, baskıcı ve ezici bir unsur olarak halklara dayatıldığından, Sünni İslam iki yüzyıl boyunca reddedilmiştir. Karahanlı (Hakani Türk) hanedanının 960’da Sünni İslama geçişi, federasyonlardan merkezi devlet oluşturma aşamasında, Abbasi Sünni İslam

²⁹⁷ İbn Fadlan, agy, s.31

İmparatorluğu'nun desteğine erkini dayatma istemiyle, halk topluluklarını, konfederasyonun diğer üyelerini ezerek egemen güç olma istemiyle üstüste düşmekteydi. Böylece Sünni İslam yönetici sınıfın, Karahanlı hanedanının dini oldu. 12. yüzyılın başlarında "İslam'ın kılıcı" unvanını alan, "Büyük Selçuklular Devleti" de aynı süreçlerden geçmişti.

Emel Esin, birçok konuya değindiği geniş makalesinde, Ortaasya Türk topluluklarının resim sanatı üzerinde durmakta ve önemli örneklemeler vermektedir. Bizi burada ilgilendiren ilk "Alevi Türkler" betimlemesidir.

Makalede, arkeolojik kazılarda ele geçirilen mezar heykelciklerinin ya da insan resimlerinin ve minyatürlerdeki figürlerin ortaya koyduğu tipler, 10. yüzyıl Arap gezgini Abu Dulafın bazı bölgelerde karşılaşmış, tasvir ettiği Alevi toplulukların giyim-kuşam ve görünümleleriyle karşılaştırılmakta, diğer çağdaş Arap tarihçilerin verdikleri özgün bilgiler özetlenmektedir. Veriler, yalnız sözlük değil bugünkü anlamıyla ilk "Alevi" Türkler, kavram ve tanımlamalarıyla birlikte, bazı gerçekleri ilk kez su yüzüne çıkarmaktadır.

Yahya bin Zeyd'den (ö.743) başlayarak Ebu Müslim yandaşları, Abbasilerin siyah rengine karşı "beyaz bayrak" altında toplanarak ayaklanmış ve "Beyaz giyimliler" ya da "Müslimiyye" adıyla heterodoks İslam (Alevi) toplulukları olarak oldukça güçlenmişlerdir. Makdîsî'ye göre, onun adlandırmasıyla bütün Transoksian'ı kapsayan "Hayatila ülkesinde" çok sayıda "Beyaz giyimliler" vardı. Hayatila'da şu eyaletler bulunmaktaydı: Buhara, Ustrusana, Nasaf, Kes, Sas (Taşkent), Fergana (Uzkend), İspicab (Sayram), Ilak. Bütün bu bölgelerde Müslüman Türk halkları yaşıyor ve Türk hanedanlar tarafından yönetiliyorlardı.²⁹⁸

Afşin hanedanının Ustrusana sarayındaki duvar resimleri, kesinlikle Manicheist betimlemeler değildir. Bunların dışında, Ahangaran ırmağı boyunca sıralanmış bulunan eski Oğuz kentlerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan, açılan çadır biçimindeki kubbeli ve kemiklikler (Ossuarium) ihtiva eden anıtsal mezarlar önemlidir. Bu çeşit ölü gömme bölgesel modelinin, Ortaasya'nın güneybatısındaki bölgelerde yaşayan Türklere özgü olduğu bugün açık biçimde kabul edilmektedir. Bu mezarlarda bulunmuş olan bir mezar heykelciği²⁹⁹, özellikle bölgenin sakalsız fakat bıyık taşıyan insan tipinin örneğidir. Bu tipin Uygur çağındaki Mani dini rahibi tipleriyle hiçbir benzerlik yok-

²⁹⁸ Emel Esin, *Turcica XVII*, s.11-12, dpnt.12, 13, 14

²⁹⁹ M.E.Masson, *Axsengeran*, Taşkent-1953, res.20-21

tur.³⁰⁰ Emel Esin'in kendi sözleriyle; "Bu tip 10.yüzyılda Halife Ali'yi aşırı sevip sayan Alevi Türklerin betimlerini çağrıştırmaktadır. 'Alevi' Türkler tanımlamasını ilk kez, 10.yüzyıl gezgini Abu Dulaf'ın kullandığı bilinir."³⁰¹

Abu Dulaf Misar bin Muhallil, Samaniler devletinin (Samanogulları) en güçlü hükümdarı Nasr bin Ahmed'in (914-943), saltanatının son yıllarında Çin'e elçilik göreviyle gönderdiği kişidir. Abu Dulaf'ın bu seyahatının ayrıntılı raporu günümüze ulaşmıştır. Bu devlete altın çağını yaşatan Nasr bin Ahmed'in en büyük şansı Abu Abdullah el-Ceyhani gibi bir başvezire sahip bulunmasıydı. Ceyhani, yetkin bir yönetici olduğu kadar, tanınmış bir coğrafyacı ve bilgindi. 922'de seyahati sırasında İbn Fadlan'ı karşılayıp, çocuk yaştaki hükümdar Nasr bin Ahmed'in huzuruna çıkartan Ceyhani,³⁰² kuşkusuz, kendisi gibi bilgin ve coğrafyacı olan Abu Dulaf'ın gezilerini de hazırlamıştı.

Abu Dulaf'ın yaptığı iki seyahatla ilgili yapıtı, iki coğrafya risalesi olarak tanınır. Ortaasya Türk kabileleri arasında, Çin ve Hindistan'da 941-943 yıllarında yaptığı gezileri anlatan birinci bölüm, Yakut'un (ö.1229) yapıtının bünyesi içindedir.³⁰³ Abu Dulaf ikinci gezisini İran'ın kuzey ve batı bölgelerinde gerçekleştirmiştir.³⁰⁴

941-42 yılı içerisinde Çin'e doğru yola çıkmış olan Abu Dulaf, Tibet'e ulaşmadan önce, Bagraç'lar bölgesine gelmek için çeşitli Türk boylarının yaşadığı ülkelerden geçti. Onun anlattığına göre: Keçe giyimli, sakalsız fakat bıçak vurulmamış pos bıyıklarıyla dikkati çekmektedir; çok iyi ata binen ve savaşıcı olan bu Türkler (Bağraçlar), Yahya bin Zeyd'in bir oğlundan gelen bir Ali soylu tarafından yönetiliyorlardı.

Abu Dulaf onların, içinde şehit Zeyd bin Zeynelabidin için yakılmış aşıtların da yer aldığı tevil edilmiş, Sünni İslam'a aykırı bir Kuran sakladıklarını, Arapların asıl kralı olarak Zeyd'i tanıdıklarını ve Tanrısalığın Ali'de cisimlendiğine-vücut bulduğuna inandıklarını yazmaktadır. Yine onun anlattıklarına göre bu "Alevi Türkler", Ali'nin indiği ve tekrar geri döndüğü gökyüzüne doğru avuçlarını açıp, bağırarak dua etmekteydiler.³⁰⁵

³⁰⁰ Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 3.baskı, Ank. 1988, lev.35, 36, 37

³⁰¹ Emel Esin, Turcica XVII, s. 12

³⁰² İbn Fadlan, agy, s.10-11

³⁰³ Mudjam al Buldan III, s.445-458.

³⁰⁴ The Cambridge History of İran Vol.IV, s.141- 143; V. Minorsky, Abu Dulaf Misar bin Muhallil's Travels in İran, Cairo-1955, s.14-15.

³⁰⁵ Yakut, Mudjam al Buldan III, Beyrut-1376, s.441-442.; Z.V.Togan, İbn Fadlans Reisebericht, Leibzig-1939, XXIV.

Böylece görüldüğü gibi, Ali, Türklerin Gök-Tengri'si ile birleştirilmiş bulunuyordu. Bugün bile inançlı Alevi yaşlılar arasında, gök-gürültüsünün “Ali'nin narası” olduğunu söyleyenler vardır. Hatta, İrene Melikoff'un saptamalarına göre, her sabah duaya çıkıp güneşin doğuşunu izleyerek “işte Ali doğuyor” diye Tanrısal coşkuyu yaşayan ve yaşatanlar bulunmaktadır. Zaten bazı araştırmacılar Karahanlıların hanedan sıfatı olan “Buğra” sözcüğünün “Bağraç”tan çekilmiş olduğu, ve bunların önce Manicheist, hemen arkasından “Şii inançlı Müslümanlar” (*yani Alevi inançlılar*.-İ.K.) olabilecekleri sonucuna varmışlardır. Bunları söyleyen Togan, J.Marquart, M.F.Grenard gibi yazarlara karşı; Emel Esin'in de görüşlerini paylaştığı bazıları ise, burada uzun açıklamaya gerekli görmediğimiz, Karahanlılar'ın Sünni olduğu gibi, hiç de tutarlı olmayan bazı “kanıtlarla” karşı çıkmaktadırlar.³⁰⁶

Biz Karahanlılara ilişkin görüşlerimizi; başta konfederasyon halindeyken çoğunluk Zeydi-Alevilerinden oluştuğu halde, merkezi devlet aşamasında yönetici hanedanın resmen Sünni İslam'a geçtiğini, ama hatırı sayılır nüfusun hâlâ Alevi olduğunu, yukarıda ayrıntılı olarak anlattık. Burada sadece Minorsky'nin, Abu Dulaf Misar bin Muhallil's Travels'in İran adlı yapıtta kullandığı “Bağraç, Kaşgarlı Yağmalar, Hakani Türkleri olmalıdır” sözüne dikkat çekelim. Bağraç'larla Yağma Türkleri aynı ise, Karahanlılar Devleti'nin kuruluşuna en büyük katkısı olan bir federasyonun hiçbir zaman Sünni olmadığının bir kanıtını daha görmüş bulunuyoruz. Bu, “Buğra” sözcüğünün, “Bağraç”tan çekilmiş olduğunu da kanıtlamış oluyor.

Demek ki Hakaniler, yani Karahanlı hanedanı, Satuk Buğra Han ile birlikte toptan Sünni İslam'a geçmişti. Zaten 840'larda Karahanlı konfederasyonunun kuruluşuna katkısı olan Karluk Yabgusu da Alevi inançlıdır. Abu Dulaf'ın Bağraç Alevi Türklerinin başında bulunduğunu söylediği, Yahya bin Zeyd'in soyundan gelen Ali evladının adını bilmiyoruz. 17. yüzyılda yazılmış Veli Baba Menakıbnamesi'nde, Yahya bin Zeyd'in soyunun yürümediği ileri sürülmektedir.³⁰⁷ Abu Dulaf'ın sözünü ettiği tarih, Yahya'nın öldürülmesinin 2 yüzyıl sonrasını göstermektedir. Demek ki Yahya'nın soyu yürümüştür. Abu Dulaf'ın sözünü ettiği Bağraç kralı, Yahya'nın olasıyla 5. kuşaktan torunuydu.

³⁰⁶ İ. Melikoff, Uyar İdik Uyardılar, İstanbul-1993, s.124.

³⁰⁷ Kaynak, 1994, sayı 4, s. 69.

Alevi Kavramının 19. Yüzyıldan İtibaren Kullanılmaya Başladığı İddiası da Ne Demek Oluyor?

Açıklamalarımızda görüldüğü üzere, hep gizlenmiş ya da kasten “atlanmış” tarihsel olaylar, siyasal ilişkiler ve arkeoloji biliminin, sanatın ışığında ortaya çıkarılmış tipler, heterodoks İslamlık/Alevilik ya da Ehlibeyt İslamlığı (yani, Emevi ve Abbasi hanedanlarının iktidarlarını koruma kılıfı olarak geliştirdikleri Sünni İslamlık değil) olarak Aleviliğin, Türkler arasında çok daha önce yayıldığını göstermektedir.

Ancak, günümüzdeki anlamıyla ilk “Alevi” tanımlamasını, 941-42’de Türkler arasında yaptığı gezilerden sonra Abu Dulaftan kullandığı anlaşıyor. Arapçada “Alawi” biçiminde okunması hiçbir farklılık getirmiyor. Son olarak, İrene Melikoff hocanın, “Alevi” deyimini üzerindeki görüşlerine değinmek istiyoruz. “Kızılbaş Problemi” başlığıyla yazdığı makalesinde, Melikoff şöyle yazıyor:

“Günümüzde en çok kullanılan Alevi deyimini, yalnız incelediğimiz olgu açısından değil, hiç bir tarihsel gerçeğe uymadığı için, kesinlikle bu makaleye ad koymak istemedik. Tarihsel görüş açısından Alevi, ‘soyu Ali’den gelen’ demektir ve İran’da da kullanıldığı zaman bu anlaşılır. Örf dışı ve aykırı bir İslam mezhebi olarak Türkiye’de ortaya çıkışı ise ancak 19.yüzyıla doğrudur.”³⁰⁸

Melikoff, her fırsatta da, “Alevi sözcüğünün tarihsel açıdan yanlış bir deyim olduğunu” vurguluyor. Biz buna kesinlikle katılmıyoruz. Bir koca saygıdeğer yaşam verip, yaptığı çok sayıda araştırmalar ve verdiği konferanslarda kullanmak durumunda kaldığı “Alevi” deyiminin yerine bir başkasını, üretip ya da keşfedip koyamamışsa sayın hocamız, bu o sözün gerçekten tarihe mal olmuşluğundandır. Alevi sözcüğünün orijinal anlamı “Ali soyundan gelen” olmakla birlikte, 940’lı yıllardan, yani Abu Dulaftan beri sözcüğün kavramlaşıp kazandığı bugünkü anlam ve içeriğe, “tarihsel yanlışlık” damgası vurulamaz. Yoksa, Yusuf Has Hacib’in kaleme alıp, Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han’a 1069’da sunduğu Kutadgubilig (Kutlu Bilgi) adlı yapıtta yer alan “Aleviler birle katılmaku ayur (Alevilerin de birlikte katılmasını öğretir)” bölümünün sonradan eklenmiş olduğu mu düşünülüyor?

Dilbilim bakımından da, bir dilden başka dile geçmiş bazı sözcüklerin, geçtiği dilin yapısallığına uyum sağlayacağı gibi, anlam değişikliğine de uğrayabileceği, bilinmeyen birşey değil. O zaman, Alevi sözcüğünün, Türkiye’de ancak 19. yüzyıla doğru heterodoks anlamda

³⁰⁸ İ. Melikoff, “Le Probleme Kızılbaş”, Turcica VI- 1975, s.49; Uyar İdik Uyardılar, İstanbul- 1993, s.53.

ortaya çıktığı, ne demek oluyor? Anadolu halkının dilinde yüzyıllardan beri SÜNNİ sözcüğünün kavram ve içerik olarak karşıtı ALEVİ deyimidir, hiçbir zaman Şİİ olmamıştır. Suçlayıcı, aşağılayıcı terim olarak kullanılmış KIZILBAŞ'ın karşıtı da YEZİT'tir.

Doğrudur, “bu zümrenin mahkum edildiği Osmanlı belgelerinde sadece ‘Kızılbaş, Rafızı (sapık, sapmış) ve Mülhid (dinsiz, dini terketmiş)’ deyimleri kullanılmaktadır. Bir kez bile olsun, Alevi deyimine rastlanmaz”.³⁰⁹ Ama bu bir Osmanlı hilesidir. Peygamberin kızı Fatıma'dan yürüyen “Ali soyundan gelen ve Ali yandaşı” anlamlarını taşıyan “Alevi” kutsal sözcüğünü (Nomina Sacra) kullanarak, Orthodox İslamlığını, Sünni tebasını öfkeliendirmeyi Osmanlı hiç ister mi? Kötülenen, suçlanan ve küfredilen asi bir zümre hakkında hangi devlet siyaseti, saygı duyulan ve onurlandırıcı bir deyim kullanır?

Hem sonra, Şah İsmail'in divanında onurla ve bir erişilmezlik makamı yerine kullandığı “Kızılbaş” kavramıyla, Osmanlı siyasetinin birbiriyle kesinlikle kıyaslanamaz. Şah İsmail Kızılbaş şöyle tanımlıyordu: Yüreği dağ olmayınca bağı kanlı lal'i tek/Hiç kimin hakkı yohtur Kızılbaş olmaya, (Yüreği dağ, bağı kırmızı yakut gibi kan olmandan, Kızılbaş olmak hiç kimsenin haddi değildir)

Akla mantığa sığmayan karalama ve suçlamalarla Kızılbaşlığı suçcürüm sayan Osmanlı fermanlarında kullanılmayan Alevi deyimini, Alevi-Bektaşî ozanları şiirlerinde göğsünü gere gere kullanmışlardır. Ne demek “19.yüzyıla doğru ‘Alevi’ denmeye başlanmıştır?” 17. yüzyılın ortalarında kaleme alınmış Veli Baba Menakıbnamesi'nde Arapça “Aleviyyün (Aleviler)” denilmiyor mu? O bir yana, işte 16.yüzyıldan Pir Sultan Abdal:

Ezelden divane etti aşk beni
Hüseyin'iym Alevi'yim ne dersin
Niçin dahledersin tarık düşmanı
Hüseyin'iym Alevi'yim ne dersin

İmam-i Ali'dir aynı bekadır
Pir elinden zehir içsem şifadır
Yardımcımız Muhammed Mustafa'dır
Hüseyin'iym Alevi'yim ne dersin

³⁰⁹ İ.Melikoff, Turcica VI, s.51; Uyar İken Uyardılar, s.55.

BÖLÜM III

ANADOLU'DA ALEVİ/KIZILBAŞ HALK HAREKETİNE KISA BİR BAKIŞ

Aleviliğin Kızılbaş Siyasi Hareketi Başlangıcı ŞEYH CÜNEYD VE ŞEYH HAYDAR

15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın başına kadarki dönem, Alevi-Kızılbaş halkların toplumsal mücadele ve ihtilal dönemidir. Şah İsmail Safevi, Kızılbaş Türkmen halklar tarafından yaratılmış sadece Ali soylu bir hanedan simgesidir. Ali donuna büründürülmüş ve kutsallaştırılıp, Alevi toplumunca kızıl renge boyanıp, sancaklaştırılarak başa geçirilmişti.

Önce Kızılbaşlık siyasetinin başlangıç yılları ve önkoşullarına gözatalım:

1402 Ankara savaşında Yıldırım Bayezid'i büyük yenilgiye uğratan Timur geri dönerken, birlikte götürdüğü otuz bin tutsak Türkmeni, Erdebil şeyhi Hoca Ali'ye hediye etmişti. Tutsak Türkmenlerin büyük çoğunluğu Tekelü ve Karamanlılardı. Erdebil kentinin Sufiyan-i Rum (Anadolu sufileri) mahallesine yerleştirilmiş bu Türkmenler, Hacı Bektaş ilkelerini Erdebil'e ilk taşıyanlar olmuş. Çeyrek yüzyıl gibi kısa bir zaman içerisinde, Erdebil tekkesinin Ortodoks karakterini değiştirmişlerdi. Bu Türkmenlerden bazıları, Hoca Ali'nin son yılları ve özellikle Şeyh İbrahim (1429-1447) döneminde geri memleketlerine dönmüşlerdir. Böylelikle Erdebil ile Rum (Anadolu) Alevi Türkmenleri arasında bağ kurulmuş ve gidip gelmeler başlamıştır. Hatta Hoca Ali'nin kardeşi Cemaleddin'in oğulları da Anadolu'ya gelmiştir. Erdebil'de şeyhlik postunu yitirmiş, itibardan düşmüş, fakirleşmiş Şeyh Safi-yüddin soyundan gelen başka kişilerin de, Anadolu bir çeşit ekmek kapısı olmuştu. Muhammed-Ali soyundan seyyidler olarak Aleviler arasında Dedelik yapıyorlardı. Örneğin büyük Alevi halk ozanı Dede Kul Himmet'in babası da, Hoca Ali'nin amcası Muhyiddin'in torunlarından.

Şeyh İbrahim'den sonra, Karakoyunlu Cihangir Şah'ın desteğiyle Şeyh Cafer tarafından Erdebil dergahından kovulan Şeyh İbrahim oğlu Şeyh Cüneyd'in Anadolu'daki 7 yıllık mücadelesi (1449-1456) kaynaşmayı daha da artırmıştır. Sürgündeki Şeyh Cüneyd Osman oğullarından talep ettiği yakınlığı görmemiş. Konya'daki Sünni İslam bilginleri de, Sahabilere ilişkin kuşku ve inançsızlığını dile getirmesi yüzünden kentten kovulmuş, arkasından da öldürmek için kuvvet gönderilmiş. Dedesi Hoca Ali'nin Teke ve

Hamidoğulları arasındaki mürid- lerine ulaşamayan Şeyh Cüneyd, önce güneyde Şeyh Bedreddin müridleri Varsak Türkmenleri, daha sonra da kuzeyde Canik'te Çepni Alevileri arasında gizlenerek canını kurtarmıştı.

Cüneyd, Hacı Bektaş'ın kurduğu yol ve onun ilkeleriyle yol-erkan süren Çepni Dede'lerinden tam irşad oldu. Mensup olduğu Safevi soyunun, yedinci İmam Musa Kazım yoluyla Muhammed-Ali'ye ulaşması (ya da öyle inanılması) nedeniyle seyyidliği, içlerinde bulunduğu toplumca kutsanıp ululanmış ve kendisini bir önder durumuna sokmuştu. Bu arada Trabzon Pontus prensliği topraklarına yaptığı akınlarda büyük başarılar kazanıp, kısa bir zamanda Şeyh Cüneyd "Yirmi bin kişilik silahlı sufiye kumandanlık edecek" güce erişince, Akkoyunlu Uzun Hasan padişah ona elini uzattı ve kızkardeşiyle evlendirdi.

Şeyh Cüneyd Erdebil'e döndüğünde dergah postunda uzun süre kalamamış. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın bir yandan Osmanlıları ve öbür yandan Karakoyunlular'la siyasi mücadeleleri ve savaşları arasında ömrü tükenmişti. Ancak Anadolu Alevileri arasında adı yüceldi, cfsancleşti.

Ama, asıl efsanevi mücadele, 9 yaşlarında dayısı Akkoyunlu Uzun Hasan'nın 1470 yılında kendi eliyle Erdebil postuna oturttuğu Şeyh Haydar'la başlıyor. Bu mücadele, oğullarından Şah İsmail'in şeyhlikten şahlığa geçişine kadar sürecektir. Haydar, Uzun Hasan'ın karargahında büyümüş, kavgalarda bulunmuş ve sert bir disiplinle yetişmişti. Askerliğe ve silaha karşı çok yatkın ve kendisi mızrak ok yay ve kalkan ustasıydı. Erdebil'de artık kamış kalem yerine kılıçlar görülmeye başlanmıştı.³¹⁰

Şeyh Haydar'ın Erdebil dergahı postunda oturduğu, on sekiz yıl içerisinde başardığı en büyük iş, Kızılbaş kavramı çevresinde inançsal ve toplumsal bir bilinç oluşturmaya idi. Bu bilincin simgesi, on iki dilimli kırmızı bir kavuk olan ve Haydari sarık adıyla anılan taçdır. Bugüne kadar gelen geleneksel bilgiler, bu kızıl Haydari başlığın ya da sarığın, rüyasına girmiş olan Hz. Ali tarafından kendisine öğretildiği yönündedir. Bu başlık Walter Hinz'in belirttiği gibi:

"Safeviliğin Alevi akidesini ve mübarek Oniki İmam'ı temsil etmektedir. Peygamberle kan akrabalığı dolayısıyla yalnız bu Oniki İmam onun meşru halefleri sayıldığından isimleri bu dilimlerin üzerine işlenmiş bulunmaktaydı. Bu başlığı kullananlara verilen Kızılbaş ismi de bu yeni sarığın rengiyle ilgilidir."³¹¹

³¹⁰ Walter Hinz, Çev.Tevfik Bıyıklıoğlu, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Ank. 1992, s.65, no.4.

³¹¹ Walter Hinz, agy. s. 65.

Şeyh Haydar'ın Erdebil'de yaptığı bu simgesel değişikliğin, yani kızıl başlık takmanın kökeni aslında aynı bölgede yükselmiş bir heterodoks harekete dayanıyordu. 816'larda Sünni Abbasi yönetimine başkaldıran ve 21 yıl boyunca Abbasi halifelerinin tahtlarını sarsan Babek Hurremi yandaşlarının da başlarında kızıl renkli başlıklar vardı ve kendilerine Farsça “Sürhseran (Kızılbaşlar)” deniliyordu.

Alevi Türkmen Topluluklarının Benimsedikleri 'Kızılbaşlık Bilinci' Siyasallaştırılıyor

Böylelikle Şeyh Haydar'ın yanında durup kendisiyle birlikte mücadele edenler “Kızılbaş Ordusu” adını aldı. Bu unvan altında düşmanlarına savaş açan genç Şeyh'in, İmam Ali'nin sancağını taşıdığına inanılıyordu.³¹² Anadolu'nun yoksul insanları bu bilinçle harekete geçirilmişti. Anadolu Alevi halklarının benimsetilmiş Kızılbaşlık bilincinin siyasallaştırılması gerekiyordu.

Şeyh Haydar'ın çevresinde bulunan ve onu yönlendirenler (daha sonra Şah İsmail'i koruyarak, eğitip yetiştirdikten sonra Safevi Kızılbaş Devletinin çatısını kuranlar da bu kişilerdi) *Şamlu Türkmenlerinden Lala Hüseyin Bey, Dulkadirli Dede Abdal Bey, Ustacalu Muhammed Bey, Şamlu Abdi Bey, Bayburdlı Karaca İlyas, Tekelü Saru Ali Bey, Karamanlu Bayram Bey, Rumlu Ali Bey, Talişli Dede Bey, Kacarlu Kara Piri Bey vb.di.* Bunların her biri mensup oldukları, Türkmen oymaklarının, -bazılarının *Pir, Abdal, Dede* sıfatlarıyla anıldıklarına bakılırsa- hem inançsal önderi Dedesi, hem de yönetici Beğ'leridir. Bunların bazıları, önce sözü edildiği gibi, Hoca Ali'nin Erdebil'e yerleştirdiği Türkmenlerin (Tekelü, Karamanlu), öbürleri ise Şeyh Cüneyd'in savaşlarına katılarak ya da Şeyh Haydar döneminde (Örneğin, Azerbaycan'da Tarum bölgesine yerleşmiş Şamlular gibi) gelmiş bulunuyorlardı.³¹³

Görüldüğü gibi, II. Bayezid döneminden çok önce Kızılbaş devrimleri başlamıştı. *Bayezid'in yönetiminde (1481-1512) dahi Osmanlılar, Arnavutluk'a kadar bütün Balkanlara hükmetmekle birlikte, bugünün Anadolu'sunun ancak dörtte birini ellerinde bulunduruyor. Ancak Batı ve güneybatı Anadolu, Trabzon'a kadar kuzey kıyılar, Kayseri'ye kadar Orta Anadolu'ya hakimdiler.* Orta ve güney bölgelerde, Hamidoğulları Antalya Subesi, Alaiye Beyliği 1507, Konya ve Karaman'da

³¹² Ziya Şakir, *Mezhepler Tarihi*, İstanbul-1946, s.87.

³¹³ Walter Hinz, agy. s.66-67; Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara-1992, s. 13, 15, 21.

Karaman Beyliği 1513, Maraş Elbistan Malatya'da Dulkadiroğulları 1515, Adana ve Tarsus'da Ramazanoğulları Beyliği 1517 tarihlerinde Osmanlılara katılmıştır. Doğuda Diyarbakır'dan Azerbaycan'a kadar hükmeden bir Akkoyunlular devleti bulunmaktaydı.

Gerek Osmanlı topraklarında ve gerekse yukarıda adı geçen Beyliklerdeki kırsal bölgelerde yaşayanların ezici çoğunluğu, çeşitli Türkmen boylarına mensup Alevilerdi. Anadolu'da istikrarlı bir merkezi yönetimin bulunmaması, Beyliklerin ve Osmanlı'nın ağır toprak ve vergi yazımlarıyla halkı canından bezdirmesi, inançlarından ötürü zulüm ve baskılar Türkmenleri, yukarıda değinildiği gibi, Safevi Cüneyd ve özellikle Şeyh Haydar'la birlikte Kızılbaş ihtilalinin içine sokmuştu. Karamanlu, Tekelü, Şamlu, Ustaçlu ve Rumlu Türkmenlerin büyük bir kısmı daha o zamandan (1470'lerde) İran ve Azerbaycan'a göçederken, Şeyh Haydar'ın ilk Kızılbaş ordusunu oluşturmuşlardı.

Anadolu Alevi-Kızılbaş halkları arasındaki geniş propaganda ve özellikle Hacı Bektaş'tan sonra, Ali donunda Şah İsmail'in ortaya çıkarılışı kitleleri çok etkiledi. Şah İsmail'in 1501 baharında Erzincan'a gelişi ve iki ay sonra 7 bin (ya da 12 bin) kişilik kuvvetle Azerbaycan'a dönüp savaşımlara girişmesi,³¹⁴ Kızılbaş kitlelerin bir önder bekledikleri ve kendi devletlerini-yönetimlerini kurmaya hazır olduklarını gösteriyordu. Çünkü W. Hinz'in "Kızılbaş kabileleri" olarak nitelendirdiği bu Türkmen aşiretlerinin öbür kabile ve şubeleri Küçük Asya'daki (Anadolu) Germiyan, İsfendiyar, Hamidoğulları, Karamanoğulları, Osmanoğulları, Dulkadiroğulları, Memlükler, Akkoyunlu vb. beyliklerinin topraklarında yaşamaktaydılar. İşte böyle bir toplumsal bölünmüşlüğü yaşamakta olan Anadolu Alevileri'nin siyasallaşıp toparlanması sözkonusuydu.

Kızılbaş-Safevi hareketi ve Şah İsmail olgusuna günümüz Türk tarihçileri, Osmanlı tarih yazıcıların gözüyle bakmış. Daha da ileri gidilerek, 15. yüzyılda, 16. yüzyılın başlarında, sanki Anadolu bugünkü sınırlarıyla Osmanlılara aitmiş gibi, Anadolu Alevi halklarını Kızılbaş İran'la işbirliği yapmak ve Osmanlı'ya ihanetle suçlamışlardı. Bir kere daha şunu açıkça belirtelim: Safevi hanedanını ortaya çıkaran, yaratan Kızılbaş Türkmenlerdir. İnançları itibariyle bir Ali soylunun hükümdar olması gerekiyordu. Önyasya'daki mevcut bazı merkezi feodal devletler ve beyliklerin (Osmanlı, Mısır Memlük, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Timuroğulları ve Anadolu'daki beylikler), özelde Anadolu'ya,

³¹⁴ Faruk Sumer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara-1992, s. 20.

genelde ise tüm Önyasya'ya egemen olma ve paylaşım savaşları yüzyılı içerisinde, uzun süreli bir ihtilal mücadelesi sonucu kurulmuştu Kızılbaş Safevi Devleti. Faruk Sümer:

“Anadolulu Kızılbaş Türkler olmasa, değil Safevi devletinin kuruluşu, Erdebil şeyhlerinin siyasi gayeler taşıması bile düşünülemezdi. Hatta kaynaklardan açıkça anlaşıldığı gibi, onlar yani Anadolu Türkleri veya onların bir kısmı aşırı dini inançlarını Şeyh ve Şah’larına kabul ettirmeye çalışmışlardı.”³¹⁵ diyor. Sadece kabul ettirmeye çalışmışlar değil, kendi inançları çerçevesinde onları yetiştirmişlerdi.

Anlaşıyor ki, kabileleriyle birlikte Erdebil'e intisabetmiş bu Dede-Beg’ler, Alevi Halkları birliğe götürme ve bir devlet oluşturma misyonu yüklenmişlerdi. Bu kişiler Anadolu'nun dört bir yanında görevlendirilmiş 360 Hacı Bektaş Veli (Ö.1271-3) halifesinden birine bağlı Türkmen boylarına mensub insanların torunları olarak, Hacı Bektaş'ın yol ve erkanı, dem ve devranını Erdebil'e yerleştirmişler. 1470’li yıllarda Şeyh Haydar'a vasilik etmiş babasının amcası yaşlı Şeyh Cafer'in -ki Karakoyunlular'la işbirliği yapıp, Cüneyd'i Erdebil'den iki kez çıkartan kişidir- ölümünden sonra Haydar'ı ve sonra Şah İsmail'i Hünkar'ın kurduğu yol ve erkanın gerektirdiği biçimde yetiştirmişlerdi. Hacı Bektaş Veli'nin gerek Molla Said tarafından Türkçeleştirilmiş “*Makalat*”ı ve gerekse “*Vilayetname*” ile “*Makalat-ı Şeyh Safi*” elle-rindedir. Şah İsmail'in Alevi-Bektaşî eğitimi bu kitaplar üzerinden yapılmıştır. Ayrıca Fazlul-lah'ın halifesi Seyyid İmadeddin Nesimi'nin yapıtları ve Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal'ın şiirleri, yapıtları Şah İsmail'in yetişmesinde Hacı Bektaş'inkiler kadar etkilidir. Yazmış olduğu şiirlerinde Yunus Emre'ye özenmiş, ona birçok benzekler yapmıştır. İkisi de aynı “yol içre niyazbenddir” (yol içinde yalvaran-tapınan) ve “doğruluk dost kapısı” kuludur, yani Hacı Bektaş Veli'nin “doğruluk dost kapısıdır” ilkesine bağlıdır:

Şah İsmail'den:
Niyazmend ol müdam yol içre doğru
Ki suret tebdil edip olma uğru
Yakın bil ‘doğruluk dost kapısıdır’
Hakikat aleminin dapusıdır
Kimin ki ola sıtk ile ehl-i niyaz
Yol içinde saf ola ol şahbaz

...

³¹⁵ F. Sumer, agy. s.22

Hatayı derdimendim bir kemine
Ancak Hü deyin şahın demine

Yunus'tan:

Gönül secde eder dost mihrabına
Yüzüm yere koyup kılar münacat
Münacat için vakt olmaz arda
Kim ola dost ile bu demde halvet

Doğruluk bekleyen dost kapısında
Gümansız ol bulır ilahi devlet
Yunus ol kapıda keminde kuldır
Ezelden ebede dektir bu izzet

Kızılbaşlık Şah İsmail ile

Aleviliğin Devlet Siyasetine Dönüştürülmüştü

Simgesel kızıl bir başlıkla ortaya çıkıp, kısa bir süre içinde Aleviliğin siyasal adı olmuş Kızılbaşlık bilinci, Şah İsmail'de İmam Ali'nin cisimleştiği ve dolayısıyla Hacı Bektaş Veli'nin de İsmail donunda zuhur ettiği, en yoğun biçimde, Anadolu'da yaşayan Alevi halklar arasında yayıldı. Şah İsmail'in hakkında anlatılanlar ve daha 7-8 yaşlarındayken yazdığı, ellerine ulaştırılan olağanüstü yetkinlikte deyiş ve nefesleri, düvazımam ve nati Ali (Oniki İmam ve Ali övgüsü) şiirleri, onun Ali ve Hacı Bektaş Veli olarak dondan dona geçtiğine tam inandırıyordu. Cem'lerde bunlar okunuyor ve kendisine erişilmez bir Veli gibi niyazda, secdede bulunuluyordu. On beş yaşlarında Anadolu'ya ilk geldiğinde, Erzincan'da onu görüp niyaz etmek ve peşinden gitmek için Alevi-Kızılbaş topluluklarına artık hiç kimse engel olamazdı ve olamadılar. Onları birliğe götürecek Ali soylu bir hanedan yaratılmış ve peşinden gidilecek bir Şah-ı Velayet (veliler şahı Ali) bulmuşlardı. Artık “kurban olduğum Pirim, Mürşidim!” diye savaş türküleri söylüyerek, zırh ve kalkan kullanmadan bağırırları açık onun ardından düşman üzerine yürümeye başladılar”.³¹⁶

Kızılbaşlık toplumsal bilinci, Şah İsmail'le birlikte siyasal bilince dönüştürülmüş. Yani Aleviliğin devlet siyaseti olmuş; “Şeyhlikten Şahlığa” geçilerek, kısa bir sürede başkenti Tebriz olan Safevi Kızılbaş devletinin temeli atılmıştır.

Alevi inanç ve felsefesi, Görülüp-sorulma, Dar ve Musahiblik kurumlarıyla bu devletin yaşamına geçirilmişti. Safevi sarayında Cem törenleri yapıldığı, meydan açılıp, bu meydanda kusurların-kabahatların

³¹⁶ Walther Hinz, agy. s.9. Dipnt. 3,4.

ortaya dökülerek, düşkünlerin cezalandırıldığı bilinmektedir. Venedik Cumhuriyeti adına Şah Tahmasb'in (1524-1576) ilk yıllarında, sarayını elçi olarak ziyaret eden Michele Membre günlüğünde,³¹⁷ tanık olduğu bu törenler hakkında bilgi vermektedir.

Kızılbaş Safevi Devletinin Temeli “Ehli İhtisas” Adıyla Bir Çeşit İhtilal Konseyi Tarafından Atılmıştı

Kızılbaş ihtilali önderleri, devlet yönetimindeki deneyimsizliklerine rağmen, gelenek ve inançlarından kaynaklanan bilgilerle bir mekanizma oluşturmuşlardı. Şah İsmail'i Gilan'da sakladıkları dönemde (1494-1499), inançları gereği müşşid ve mürid (talip) ilişkileri içinde, “Ehli İhtisas” adı altında “Lala, Abdal, Dede, Hadim (hizmet gören) ve Halifat al-Hulafa'dan (Halifeler halifesi)” oluşan bir kurul kurmuşlardı.³¹⁸

Ehl-i İhtisas kurulu, siyasi propagandasını çok bilinçli sürdürmekteydi: Halifeler Halifesinin Anadolu hatta Balkanlara, Suriye, Azerbaycan'a ve İran'da Horasan ve Kuzistan eyaletlerine gönderdiği halifeleri aracılığıyla, Ortodoks İslam (Sünni ve Şii) dışındaki Alevi-Bektaşî ve Ehli Halkçı, Hurufî vb. heretik (rafîzî) tüm heterodoks (aykırı) İslam topluluklarıyla iletişim kurulmuş siyaset ve bilgi alışverişi yapıyordu. Kuşkusuz ağırlık ve en yoğun çalışma Anadolu Alevi-Bektaşîleri arasındaydı.

Bu yüksek kurul, bir ihtilal konseyi gibi çalışmış Karamanlu, Rumlu, Dulkadir, Tekelü, Ustaçlı, Şamlu gibi Alevi Türkmen oymakları askeri aristokrasisinin birlik ve beraberliğini sağlamış. Hazar kıyılarından, Anadolu'nun içlerine Teke İli'ne uzanan çok geniş bir alan içinde etkin propaganda eylemleri ve çok sayıda savaşları yönetmiş, sonunda Kızılbaş devletini kurup 1501-2'de Şah İsmail'i tahta oturtmuşlardı.

Devleti kurduktan sonra kurul, Lala'lığı kaldırarak, yerine “*Vekil-i Nefs-i Nefis-i Humayun*” adıyla bir yüksek görev yarattılar. Bu görev, Şah İsmail'in hem ‘Padişah’ olarak siyasal iktidarının, hem de ‘Müşşid-i Kamil’ olarak inançsal iktidarının vekillik kurumuydu. Bu kurum bir süre için, geleneksel sadrazam ve tüm bürokrasinin, yani Umera'nın başı görevlerini içeren Vezir iktidarlarını gölgede bıraktı. Vekil, Savory'nin deyişiyle Şah İsmail'in “alter ego”su, yani ikinci kişiliğiydi. Bu kurumun yaratılması, Şah İsmail nezdinde, teokratik yönetim biçimi ile siyasal bürokrasi arasındaki boşluğu kapatan köprüydü.

³¹⁷ Relazione, s. 48vd.

³¹⁸ R.M.Savory, The Cambridge History of Iran, Vol. 6, s.357.

Bu göreve daha önce Ehl-i İhtisas'ta lalalık yapan Şamlu Hüseyin Bey getirildi. Böylelikle Şamlu Hüseyin bey, hem Şah vekilliğini, hem de Emir ül- Umara (Emirlerin başı) yetkisini üstlenmişti.³¹⁹ İktidar, bu kişinin ellerinde ve dolayısıyla Kızılbaş Ehl-i İhtisas kurulunun sorumluluğunda bulunuyordu. Böylece bulunan ya da yaratılan Ali soylu bir hanedanın mensubu Şah İsmail, “Ali'nin mazharı” kutsallığına büründürülmüş kişilik olarak öne çıkartılıp, taçlandırılarak Kızılbaş-Safevi Devleti kuruluşu tamamlanmıştı.

Bu Alevi büyük inançlı yığınlar, 13. yüzyılda Babai başkaldırı siyasetiyle Anadolu'yu sarsmıştı. Kökleri, 1420'de bastırılmış Bedredinilik ihtilalci siyasetine inen Kızılbaş hareketi, 1450'lerde Şeyh Cüneyd'in Anadolu'da Varsak Bedreddinileri ve Çepni Alevileriyle birlikte çıkış yaptığı mücadeleyle başladı. Oğlu Şeyh Haydar'ın taktığı 12 dilimli kızıl renkli haydari başlık da ihtilalci siyasetin simgesi olmuştu. Büyük yengi ve yenilgiler, dağılmalar, toparlanmalarla Anadolu'dan dalga dalga kalkan Kızılbaş Türkmenler, yarım yüzyıllık sürrekli ihtilal sonucu Kızılbaş Safevi devletini kurmuşlardı.

Bu devlet, Osmanlı'dan daha fazla Türk idi. Kızılbaş Safevi devleti, aşağıda açıklayacağımız gibi 1533-34 yıllarına kadar bir İran devleti olmamıştır; inanç ve felsefesiyle, eyalet valilikleri dahil geniş yönetim kadrolarıyla ve ordusuyla tam bir Kızılbaş Türkmen devletidir. Osmanlı bunu çok iyi biliyordu, ama siyasetini “Erdebilli Kızılbaş Pelidi (pis çocuk)” ortadan kaldırmak üzerine kurmuştu. Aslında Osmanlı'nın amacı hiçbir zaman İran devletini yıkmak ve ülkeyi kendi topraklarına katmak olmamıştır; hayran oldukları dilini ve kültürünü benimsedikleri “Farisi devleti” (İran devletini) sapkın-dinsiz (rafizimülhid) olarak niteledikleri Kızılbaşlardan kurtarmak, Ortodoks İslamlığı (Sünnilik ve Şiilik) korumaktı.

İranlı tarihçiler de, bu dönemi İran tarihi içinde görmek ve önemsemek istememektedirler. Gulat (aşırı) saydıkları Kızılbaşlığı, Oniki İmamcı Şiiliğe vurulmuş bir darbe ve dinsizlik olarak görmektedirler.

Osmanlı tarih yazıcılarının ve Sünni-resmi tarihin yere batırdığı, lanetlediği Kızılbaşlığın, genelde Anadolu Türk tarihi içerisinde, özellikle Aleviliğin siyaset tarihinde çok başarılı, çok seçkin ve onurlu bir yeri vardır. Onuncu yüzyılın başlarından bu yana, yani Zeydi Alevi Hazar Devleti'nin yıkılışından sonra bölgede ilk kez, Alevilik inanç ve

³¹⁹ R.M. Savory, agy. s.358-359.

düşüncesinden doğan Kızılbaşlık siyaseti, yarım yüzyıl süren silahlı mücadele sonunda iktidara taşınmıştı.³²⁰

Başlarda Karakoyunlu, Akkoyunlu, Gürcü, Timuroğulları vb. feodal devletler kesin yenilgiye uğratılarak Erdebil çevresi temizlenip, Şah İsmail önce dergahta Mürşid postuna oturtulmuş. Burada yapılan Cem'lerde ikrar meydanı açılıp, Dar-Didar görülerek çok önemli kararlar alınmıştı. Biliniyordu ki Erdebil'den çıkılmadığı, yani Şeyhlik aşılmadığı takdirde, Şeyh Cüneyd, Şeyh Haydar ve Sultan Ali gibi Şah İsmail de yaşatılmayacaktı...

Neden Erdebil'in öncü seçildiğini kavramak için, Anadolu'daki Hacı Bektaş Dergahının durumuna bir bakmak gerekiyor. 1453'de İstanbul alınmasıyla, bin yılı aşkın tarihi olan Bizans devletinin tüm yönetim kurumlarıyla mirasına konarak devlet olma aşamasını çoktan tamamlamış ve bir cihan imparatorluğuna doğru adım atan Osmanlı devleti sınırları içerisinde Hacı Bektaş Dergahı bulunmaktaydı. Balkanlarda Arnavutluk'a kadar uzanan imparatorluk içinde ve diğer beyliklerde köy köy, oba oba dolaşıp Cemlerini yaptıran, ibadet ve inançlarını, Muhammed-Ali yolunu sürdüren Dede'ler Hacı Bektaş Dergahı'na bağlıydı. Orada kazan kaynatıp icazet alıyorlardı. İnançlarının merkezi ve en kutsal ziyaret yerleriydi. Şeyh Bedreddin başkaldırısında mücadele gücünü oluşturan Balkanlarda Dobruca'lı Saru Saltuklular, Dimetoka'da Kızıl Deli Sultan müridleri, Anadolu'da Torlaklar, Abdallar, Kalenderi, Ağaçeriler vb. adlarını taşıyan aynı Alevi Bektaşî Türkmen topluluklarıydı ve bu Dergaha bağlıydılar.

Ancak Kızılbaşlık siyasi hareketinin başından beri, Hacı Bektaş Veli Dergahında posta oturanlar, toparlayıcı ve kitlelerin peşinden gideceği siyasal önderlik niteliği taşıyan kişiler değildi. Belli ki Dergah sadece, yılda bir kez Muharrem ayı matem törenlerinde ziyaret edilip aşure pişirilerek "Hak Lokması" dağıtıldığı; Görgü Cemleri yapıp düşkün kaldırıldığı; bölgesel seyyidlerin, oymak ve aşiret Dedelerinin kurban kesip "kazan kaynatarak Dedelik icazetlerini" yeniledikleri veya aldıkları bir inanç merkezi konumundaydı.

³²⁰ Irak, Suriye ve Güney İran'da Karmatilerin 9.yyın ikinci yarısında kurmuş oldukları, yüzelli yıldan fazla sürmüş ve "Sosyalistik Federe Cumhuriyeti" diyebileceğimiz devlet de bir Alevi devletiydi. Daha demokratik ve devrimci olan Karmatiler'de hanedan da yoktu. Ama asıl bu bölgede 1166'den itibaren Alamut İmamı Hasan II. ile hanedan yönetimine çevrilmiş, 1090'dan 1256 yılına kadar yaşayan Sosyalistik Alamut Nizari İsmaili devletini de unutmamak gerekiyor.

Hacı Bektaş Dergahı, Hünkar'ın ilk ardası Abdal Musa Sultan (Ö.1360'lar) ile birlikte siyasi özelliğini yitirmiş görülüyor. Osman-oğullarını terkedip, Teke yöresini ele geçirerek, Elmalı'da tekkesini kurmuş olan Abdal Musa'nın kendi yetiştirmesi Seyyid Ali Sultan ise (Ö.1412'den sonra), ustasının tersine savaşçı kişiliğini Sultanların emrine vermiş ve fetihlere çıkmıştı. Bunları *Menakibname*'lerden öğrenmekteyiz. Onun Murad I ve Yıldırım Bayezid ile ilişkilerinin çok iyi olduğunu, birincisinin Hünkar'ın türbesini mimar Yanko Madyan'a (!) inşa ettirdiğini aynı kaynaklar söylemektedir. Seyyid Ali Sultan'ın Daha sonraları, fethetmiş olduğu Dimetoka'da tekkesini kurup, oraya yerleştiği biliniyor.

Bayezid'in Kızılbaş Siyaseti ve Balım Sultan

II. Bayezid'in Kızılbaş siyaseti Balım Sultan'dan mı geçiyordu?

Bu soruya “Evet” yanıtı verilebilir. Ama, bizce onları birbirine muhtaç ya da zorunlu kılan, Sultan II. Bayezid'e Balkanlar'da yapılan suikast olayı olmuştur. II. Bayezid, Arnavutluk seferinde 1492-93, Manastır yakınlarındaki Pirlepe yolunda bir Kalenderi derviş tarafından hançerle saldırıya uğramış; bu öldürme girişimini İskender Paşa önlemişti. Dervişin bu suikast girişimi elbetteki, bilinçsizce bir saldırı olduğu kabul edilemez. Kalenderi kıyafetinde bir Kızılbaşın, hacca gideceği bahanesiyle para istemek için yanına sokulup, Bayezid'e saldırdığı da öne sürülmektedir.³²¹ Bu olay Sultan Bayezid'e, pek iyi gözle bakmadığı Abdal, Torlak, Haydari gibi Kalenderi topluluklarını, cezalandırmak için iyi bir fırsat oluşmuştu.³²²

Alevi inançlı Türkmenler arasında Kalenderiler denilen doğaya uygun ve bir çeşit komün yaşamı süren bu marjinal derviş gruplar çoğunlukla konar-göçerdiler. Toplum düzenine karşı ve aykırı yaşayan, bazan “Şah-ı Merdan aşkına” dilenen, bazan da punduna getirince zenginleri soyan bu kişiler sınırsız özgürlük isteyen birer halk filozofu konumundaydılar. Bu topluluklar aynı zamanda devlet tarafından koğuşturalan dinsel-siyasal suçluların sığınakları durumundaydı. Toplumsal hareketlerde hemen ön planda yerlerini alıyorlardı. Kızılbaş Safevi siyasi hareketinin konseyi durumundaki Ehl-i İhtisas kurulunun üyelerinden birinin “Abdal” adını taşıması boşuna değildir. Bu kişi, Anadolu, İran ve Suriye'deki çeşitli adlar taşıyan tüm Kalenderi toplu-

³²¹ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, 2. baskı, Ankara-1983, s.208, dipnot. I

³²² A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik; Kalenderiler*, Ankara-1992, s.125, 135.

luklarıyla ilgili propaganda çalışmalarını yönetiyor olmalıydı. Uzun-çarşılı'nın II. Bayezid'e suikast girişiminde bulunan Kalenderi dervişine “Kızılbaş” nitelemesinin anlamı burada yatmaktadır.

II. Bayezid bu saldırıyı bahane ederek: “Rumeli'de ne kadar bid'at Abdal ve Işık ve na-hak-gu zındıklar var ise teftiş olunup Şer'ile küfür söyleyenlerin haklarından geline deyü...”³²³ buyruk çıkarıp, Balkanlar ve Rumeli'nde geniş bir koğuşurma ve toplu sürgün uygulandı. Bölgede yaşayan tüm Alevi-Bektaşî gayri-sünni toplulukları Anadolu'ya sürdüdü. Bölgedeki Varna'da tekkesi bulunan Otman Baba ve ona bağlı dervişler bu kıyımdan nasibini aldığı gibi, kuşkusuz Hacı Bektaş Dergahına bağlı Dimetoka'daki Seyyid Ali Sultan tekkesine bağlı olanlar da sürgüne uğradı. O yıllarda Seyyid Ali Sultan tekkesinde Mürsel Balı oğlu Balım Sultan (1458-1518/19) oturmaktaydı. Olasıdır ki, Arnavutluk seferi sırasında uğradığı Dimetoka'daki tekkenin başında bulunan ve eskiden tanıdığı Mürsel Baba oğlu Balım Sultan'ın ricasıyla Bayezid, toplu kıyımdan vazgeçip, emrini sürgüne çevirdi.

Sultan II. Bayezid'in 1500 yılında yaptığı ve Modon, Koron ve Navarino'yu ele geçirdiği Mora seferinden sonra ertesi yıl da Adriyatik kıyılarını işgal ettiğini görüyoruz. Bu seferlerin ardından Dimetoka'dan Balım Sultan'ı İstanbul'a davet ettiği ve daha sonraki yıllar içinde (Turgut Koca'ya göre aynı yıl) ondan nasib alarak Bektaşî tarikatına girdiği bilinir. Sultan Bayezid, Balım Sultan'ın Dimetoka'ya gitmeyip, Hacı Bektaş Dergahına dönmesini istemiş ve resmen buraya atamıştır.³²⁴

1501 yılındaki bu atama, kendine yakın gördüğü Balım Sultan'ın Anadolu'da daha geniş Alevi toplumuna etki yapacağı için, Kızılbaş Safevi siyasetine karşı onun kullanılabilir olmasından kaynaklanıyordu kuşkusuz. Ama öyle görünüyor ki Balım Sultan, bu ilk aşamada bile kendisine pek güven vermemiş. II. Bayezid'in siyasetinin bir parçası, hatta bir ürünü olarak Balım Sultan'ın dergahın başına geldiğinin ertesi yılı, Balkanlardan Anadolu'ya sürgün ettiği Alevi toplulukları, doğu sınırlarında koğuşurmaya uğrayan çok sayıda Kızılbaşlarla birlikte yeni fethedilmiş Mora topraklarına sürüldüler. Batılı yazarların belirttiği, II. Bayezid'in 1502'deki bu büyük koğuşurması ve tek tek kişilerin yüzleri damgalanmış olarak gerçekleştirilmiştir. Acaba, silinmesin diye dağlama biçiminde kızgın damga vurularak mı gerçek-

³²³ *Menakıb-i Sultan Bayezid Han'dan* nakleden A. Yaşar Ocak, *Kalenderiler*, s.125, n.274

³²⁴ Turgut Koca, *Bektaşî Nefesleri ve Şairleri*, İstanbul-1990, s. 124-125

leştirilmiştir? Bu ortaya çıkarılmalıdır. Bu Kızılbaş sürgününden, Türk tarihçileri sözetmemektedir.³²⁵

İkinci Kızılbaş sürgünü Şah İsmail'in Erzincan'a gelişi sırasında yapılmıştı. İsmail'in Kızılbaş devletinin potansiyal gücünü tezelden dağıtmak amacıyla onbinlerce Alevi-Bektaşî hiç bilmedikleri ve yabancı oldukları diyarlarda oturmaya zorlandı. Bu sürgünler gösteriyor ki, Şah İsmail'in bir yıl kadar önce, Baba diye hitap ederek Bayezid'e yazdığı bir mektupta, Ustacalu göçkünlerin çoluk çocuklarının Osmanlı ülkesinde bırakmalarına izin vermesi için ricada bulunması işe yaramamıştır.

Genç erkeklerini Şah İsmail'e göndermiş olan aileler sürgüne gitmiş, parçalanmış ve bir daha da birbirlerini görememişlerdir. Alevi Türkmen boylarından eli silah tutanların, ok ve yaylarını, kılıçlarını yüklenip, azık torbalarını boyunlarına asmış gurbete çıkar gibi aileleriyle vedalaşarak, Şah İsmail ile savaşa gitmeleri iki şey düşündürüyor:

1) Anadolu'da yaşayan Alevi-Bektaşî toplulukları kendilerini Sünnî İslam'ın egemen olduğu hiçbir feodal devlet ve beyliklere bağlı görmüyordu. Bir siyasi yönetim boşluğunda, inançlarının tapınma uygulamaları olan Cem düzeni içinde, kendi özgün yaşam ve yönetim biçimini oluşturmuşlar, bağımsız yaşamaktaydılar.

2) Kızılbaş Safevi hareketinin Ehl-i İhtisas kurulundan Dede, Abdal ve Halifeler Halifesi gibi görevlilerin geniş siyasi propagandası onlara, çok kısa bir zamanda ailelerinin yaşadıkları bölgeleri, kısacası tüm Anadolu'yu ele geçirip Kızılbaş Devletine bağlayacaklarına inandırmıştı.

Tebriz alındıktan sonra 1502 yılı içinde, Şah İsmail'in başına Kızılbaş tacı konularak, Oniki İmam adına hutbe okunduktan sonra resmen Kızılbaş Safevi Devleti kurulmuştu. Arkasından İran'ın içlerinde otorite sağlamak ve Akkoyunlu beylerini ortadan kaldırmak için geçen yıllar içinde, Osmanlı derin bir nefes aldı. Çünkü Tebriz'den yönetilen bir devlet Anadolu'da güçlü ve sürekli bir egemenlik kuramazdı. Oysa

³²⁵ Osmanlı topraklarındaki Alevi Türkmen topluluklarına saltanatı süresince 1492, 1502 ve 1511 tarihlerinde bilinen üç büyük kıyım ve sürgün uygulanmış, baskı ve zulüm yapmış olan Bayezid de en az oğlu Yavuz kadar acımasızdı. "Bayezid-i Veli" unvanı bile dönemin ikiyüzlü Osmanlı siyasetinin bir parçasından başka birşey değildi. H.R. Roemer, *"The Safavid Period" The Cambridge History of Iran Vol. I*, s. 219: "...1502'de (Sultan Bayezid) Anadolu'da ilk Kızılbaş koğuşturması yaptırdı. Safevilere yakınlık gösterdiklerinden kuşkuyla herkişinin yüzüne damga vuruldu ve Batı'ya, genellikle Güney Yunanistan'daki Modon ve Korona sürüldü..." ; Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam, The History and Doktrines of Twelver Shi'ism*, London-1985s. 106; *The Encyclopaedia of Islam Vol. I*, s. 1120)

Akkoyunlu devletinin varisi olarak ortaya çıkıp, Diyarbakır veya Erzincan'da Kızılbaş Safevi devleti kurulmuş olsaydı, Suriye ve Irak'la birlikte Doğu Anadolu'ya çok kısa zamanda sahip olunabilir ve Osmanlı'yı Avrupa'ya sürebilirdi. Böylesi bir uygulama, yönetimin Kızılbaşlığıyla birlikte, teb'a'nın büyük çoğunluğunun da Kızılbaş olmasını sağlardı.

Kızılbaş Safevi devletinin kuruluşundan önce, Balım Sultan ile Kızılbaş Ehl-i İhtisas Kurulu tarafından görevlendirilmiş propagandacı halifelerle mutlaka görüşmüş tartışmış olmalıdır. Herşeyden önce onun yazmış olduğu, Cem törenlerini kurallara bağlayan *Erkanname*'sinin, aynı dönemde ve aynı amaç için hazırlanmış *İmam Cafer Buyruğu*'nun içeriğiyle birbirinin aynı olması bunu gösteriyor. *Buyruk*, Hacı Bektaş Veli'nin *Makalat*'ındaki ilkeler gözönünde tutularak hazırlanmıştır. *Erkanname*'nin dil özelliklerinin ise, Osmanlıca saray ve kent diline uygunluk göstermesi, kentlerde ve özellikle İstanbul'da yaşayan Alevi-Bektaşiler ve Yeniçeriler için yazılmış olduğu anlamını çıkarmak tutarsız bir iddia sayılmaz.

Kızılbaş-Safevi Devlet Yönetiminin Kuruluşu Üzerine Görüşler

Şamlu, Tekelü, Ustaçlu, Rumlu Karamanlu vb. Alevi Türkmen boy-larının oluşturduğu, gözünü budaktan esirgemiyen korkusuz Kızılbaş ihtilal birlikleri, Dede-beğlerinin komutası altında Şah İsmail'e, on yıl gibi kısa bir dönem içinde bir çok milliyet, değişik din ve inançtan toplulukların içinde yaşadığı bir imparatorluk sunmuşlardı.

Ancak bu Kızılbaş Türkmen askeri aristokrasisi, kabile inanç ve değer ölçülerini belirleyen ekonomik ilişkilerin dışına henüz çıkamamış; kent toplumu şöyle dursun, tam anlamıyla yerleşik toplum bilinci-ne sahip değildi. Birey birey sahip oldukları büyük sadakat, kutsal bildikleri kişi ve inançları uğruna canlarını vermekten çekinmeme, cesaret, yiğitlik, meydan okuma ve doğruluk gibi erdemlerini, akıl ölçüleri içerisinde siyasallaştırma bilgi ve deneyiminden yoksundular. Kızılbaş Dede-beğleri, toplumsal başkaldırıları, isyanlar ve muhalefet geleneğinden gelmişlerdi. Ama büyük toplumları ve özellikle devlet yönetimlerine ilişkin fazla deneyimleri yoktu.

Gerçi Alevilik inancının tapınma biçimselliğini oluşturan Cem kurumlarının dünya yaşamına dönük olmasıyla bir yaşam düzeni kurulmuştu. Bu düzende; insan ilişkilerinde adalet ve eşitlik, ekonomik ve siyasal temelde ortakçılık, bölüşümcülük; birlikte çalışıp ortak kazan-da yemek ve insanı ve emeğini öne almak gibi ilkeler uygulanıyordu. Bu ilkeler içinde Alevi-Kızılbaş yaşam biçiminin oluşturulmuş bu-

lunması elbette önemliydi. Bu, Alevi-Bektaşî küçük bağımsız toplumsal birimleri ve kırsal kesim toplulukları için sosyalistik kazanımlı bir özyönetimdi. Ancak Hünkar Hacı Bektaş'ın yapıtlarındaki ilkeler ve Cem toplu tapınmasındaki uygulamaların, geniş açınımlı yorumlarla siyasallaştırıp ideolojik kurallar içinde sunabilecek bir yapıt yoktu. Yüzyıllarca baskıcı yönetimlerin -sünnileştiremediği için- dışladığı ve inancını dinsizlik-kafirlik saydığı Alevi toplumunun, kentleşemediğinden dolayı uleması yoktu.

Ancak Alevi inanç ve felsefesine uygun, yani Ali soyluların yönettiği ve yüzyıla yakın yaşamış olan ilk uygulama bir “Hazar Zeydi Alevileri Devleti” olmuştu. 864-930'lar arasında İslam tarihi içinde yerini almış olan, Daylam ya da Deylem bölgesinden Tabaristan ve kuzey Horasan'ı, yani Hazar denizinin batı ve güney kesimlerini kapsayan bu devletin³²⁶ anıları silinmiş değildi. Üstelik son Zeydi İmamının yaşadığı Alamut kalesini 1090'da ele geçiren büyük İsmaili *Dai*'si Baba Seyyidina Hasan Sabbah tarafından kurulmuş ve Alamut Nizari Devleti de aynı bölgelerde 1256'ya kadar yaşamış son heterodoks İslam (Alevi) inançlı bir devlettir.

Kızılbaş Türkmen beylerinin küçük Şah İsmail'i kaçırarak yıllarca saklayıp eğittikleri Gilan-Lahican, her iki devlet geleneğinin anılarının hâlâ canlı yaşandığı Daylam ülkesi içindedir. Kaldı ki, kendilerinin geldiği Anadolu Alevilerinin yerleşim bölgelerinde de İmam Zeynel-abidin oğlu Zeyd soyundan gelenler yaşıyor ve seyyid olarak saygı görüyorlardı.

B.S. Amoretti, Alevi-Bektaşîlik ve Ehl-i Hakk'ın değişik söyleminden başka birşey olmadığını yazdığı, Kızılbaşlık konusundaki geniş açıklamaları arasındaki birkaç cümle içinde iki önemli tanımlama bulunuyor:

“Kızılbaşlık bir halk dinsel inancı olarak, başkaldıracı ve örtülü komünistik doğasıyla Anadolu'dan İran'a geçmiştir... Bu dinsel inanç tipinde merkezi figür, Tanrısal sırların hazinesi ve dünyasal otoritenin sahibi sıfatıyla Ali'dir. Ancak sufi fikirleri kadar, Zeydi sosyo-politik deneyimlerini andıran bu toplumsal örgütlenme, görmüş olduğumuz gibi, 15. Yüzyıldan sonra Oniki İmamcı Şiilikle doldurulmuştur.”³²⁷

Ayrıca Moojan Momen'in, “Gerçekte Safeviler, Oniki İmamcı Şii olduklarını ileri sürerken, bir Zeydi-imamcılığı biçemi temelinde ikti-

³²⁶ İsmail Kaygusuz, *Alevilik İnanç, Kültür, Siyaset Tarihi ve Utuları I*, İst. 1995, s. 75-88

³²⁷ B. S. Amoretti, “Pre-Safavid religious topography” *The Cambridge History of Iran* Vol. VI, s. 632, 634.

dar eğilimi (claiming power on the basis a Zaydi-style Imamate) ortaya koyuyorlardı” sözlerine rağmen biz diyoruz ki, Zeydi Alevi devlet geleneğiyle birlikte, belki biraz daha fazla Alamut Nizari İsmaili yönetim geleneği temelinde, iktidar eğilimi göstermişlerdi. Ayrıca M. Momen bu sözlerinin arkasından, neden Şah İsmail'in dinsizlik eğilimine (Kızılbaşlığı dinsizlik olarak niteliyor bu İranlı araştırmacı) bir protesto yükselmediği sorusunu sorup, açıklamasını şöyle sürdürüyor:

“Bu eğilime, ulema tarafından yanıt verilememesindeki neden bu sıralarda tanınmış İran kökenli Oniki İmamcı ulemanın yeterli sayıda bulunmayışıdır. Kum, Nişabur, Tus, Kaşan ve Rey gibi İran'daki eski Şii dinbilimi merkezleri artık önemini yitirmiş ve pek az alim yetiştiriyor ve hiçbiri de ehliyetli değildi. Zaten İsmail'in kendi Kızılbaş güçleri arasında da, Oniki İmamcı Şiilik hakkında derin bir bilgisizlik olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Tebriz alınıp, Oniki İmamcı Şiilik devlet dini olarak ilan edildiği zaman, İsmail'in ordusunda Oniki imamcı Şiilik üzerine tek bir kitap bile yoktu. Tebrizli bir Kadı'nın kitaplığında bulunmuş olan Allama el-Hilli tarafından yazılmış bir kitabın kopyası, yeni devlet dini üzerinde yol gösterici olmuştu.”³²⁸

Şah İsmail'i tahta geçirmiş olan Safevi-Kızılbaş ihtilalinin Dede-beğlerinin, zaten İran'daki ortodoks Şiilik ve Şii ulemasıyla inanç bağları yoktu. Anadolu'da batını Babailikle birlikte, yerli Anadolu halklarının inançlarından ödünç alınan bazı öğelerle birleştirilmiş tasavvufi bir synkretizm içindeki Hacı Bektaş ilkelerine bağlıydılar. Gerek Babai'lerde ve gerekse uzantısı olan Hacı Bektaş ve çevresinde Oniki İmamcılığı göremiyoruz. Zikredilen Muhammed-Ali ve Ehlibeyt kutsal adlarına (nomina sacra) ve tutulan Muharrem orucuna rağmen, Oniki İmamların tek tek anıldığını gösteren kanıtlar yoktur. Oniki İmamlar (Farsça *Düvazdeh-i İmam*) 14. yüzyılın sonlarında Seyyid İmadeddin Nesimi (Ö. 1404) ile Alevi-Bektaşî edebiyatına girmiş ve Anadolu Aleviliği inancında kökleşmiştir. 15. 16. ve daha sonraki Alevi-Bektaşî ozanlarının hepsi de bir şiir türü olan ve Oniki İmamların adlarının geçtiği Düvazimam'lar yazmışlar. Düvazimam'lar o zamandan beri Cem'lerde özel yerini almıştır.

940 Yıllarında Zeydi Aleviliği'nin Orta Asya'da Türklerin arasında yaygın olduğunu Abu Dulafı seyahatnamesinde anlattıklarından biliyoruz. Anadolu'ya gelen Türkmenlerin Zeydi ve İsmaili öğelerinin bileşkesi bir Alevilik inancında oldukları söylenebilir. Ayrıca zaten Anado-

³²⁸ Moojan Momen, An Introduction to Shi'i Islam... s.108

lu'da Malatya-Arguvan ve Dersim yöresinde 8. yüzyılın sonlarından itibaren İmam Zeynelabidin oğlu Zeyd'in torunları yaşamaktaydı.

Zeyd'den inen Ali soylu ve Fatımi İsmaili *dai*'leri listesinde adının geçtiğini saptadığımız Seyyid Ebu'l Vefa'nın (Ö.1017) kurduğu yolun Irak, Suriye, Anadolu ve Daylam'da yandaşlarının çok olduğunu biliyoruz. Hünkar Hacı Bektaş'ın da bağlandığı Baba İlyas (Ö. 1240) ve onun piri Dede Garkın da Vefaiyye yolundandı. Silsilenamelere bakılırsa Ebu'l Vefa'nın 7. ve 8. kuşaktan torunları Seyyid Salih ve oğlu Seyyid İmad 13. yüzyılda yaşamıştır. Geniş ve etkili bir Alevilik inanç alanı oluşturmuşlardı. Bugün Anadolu'daki en eski Seyyid Ocakları ve Zeyd soyundan gelenler Arguvan, Erzincan, Tunceli ve Isparta-Ulugbey'de bulunmaktadır.

Şah İsmail ile Anadolu Kızılbaşlarının Siyaset Farklılaşması

İsmail Safevi, gerçekten ağır bir askeri disiplin altında bir şeyhten çok bir yönetici, yani Şah olarak yetiştirilmişti Ehl-i İhtisas kurulu tarafından. Çevresini kuşatmış Kızılbaş güçlerinin arasında kazandığı *egosuyla* (benlik-bencillik), gözünü çok yükseklerle dikmişti. Daha yirmi yaşına gelmeden yazdığı bir şiirinde görüldüğü gibi amacı, Aral gölüne dökülen Ceyhun ırmağından su içmek, Bağdad'da hurma yemekti. Dicle nehri boydan boya vatanında aksın istiyordu. Tam orta yerdeki Tebriz kentini kendine başkent seçmişti, çünkü büyük bir imparatorluk peşindeydi:

“Çün hüsn ileyim şeh-i Horasan
Hem Hüsrev-i Tebriz taht-ı İran
Mülkümde gerektir ab-i Ceyhun
Sürh ab gerek kim ola demgün”

...

“Bagdad mihi benim lehim semr
Ahsın vatanımda şadd Bağdad”

1501-2'de Tebriz'i ele geçirip Kızılbaş Safevi Devleti'ni kuran Kızılbaş Türkmen askeri aristokrasisi ile, İranlı toprak feodalları ve kentleşmiş (yönetici) aristokratik aileler karşı karşıya gelmişlerdi. Bilindiği gibi savaşarak bir imparatorluk oluşturan Kızılbaş kitle, Anadolu'dan gelen Rumlu, Şamlu, Dulkadirli, Ustaçlı, Tekelü vb. Türk-Türkmen unsurlardı. Çoğunluk yerli unsur ise İranlıydı. Devlet içindeki Türk ve Pers elemanlar arasında karşılıklı kuşku ve rekabet, kaçınılmaz bir biçimde Safevi yönetiminde etnik çizgi boyunca hizipleşme yarattı. H. R. Roemer:

“Türk ve İranlılar’ın, diyor, sadece dil ve gelenekleri farklı değil, aynı zamanda kültür ve kökenleri de farklıydı. Türk unsurunu, çoğunluğu göçebe çoban ve savaşçılar olan Türkmenler oluşturuyor; İranlı unsur ise eski yerleşik köylü ve kentli tüccar ve zanaatkar sınıfları kapsıyordu. İki grup İsmail’in kişiliğinde kaynaşmıştı. İsmail’in, kade-rini bunlardan birine bağlayıp bağlamıyacağı hemen ortaya konulamadı. Eğer öyle olsaydı birini seçmiş olacaktı.”³²⁹

Şah İsmail’in başlangıçta Türk unsurun dışında bir seçeneği olması zaten olası değildi. Kızılbaş ihtilalinin son halkasında yaratılmış bir Ali soylu hanedan mensubuydu. Önderliği ve Kızılbaş Türkmen boy-larını birleştiriciliği, “Ali’nin Şah İsmail donunda ortaya çıktığı” inanç siyasetine dayanıyordu. Tercih edildi, seçen durumunda değildi.

Kızılbaş Devleti’nin temelini, 1494’de Türkmen kabilelerinin inanç-sal ve dünyasal önderliğini kişiliğinde toplayan Dede-beğ’lerin oluş-turduğu askeri aristokrasisi, “Ehl-i İhtisas” örgütlenmesiyle Lahikan’da atmıştı. Bu örgütlenmeyle atılan çekirdek, on-oniki yıllık olağanüstü bir propaganda ve silahlı mücadele sonunda Tebriz’de fidana dönüş-müştü. Çekirdeği Kızılbaş kanlarıyla sulanıp büyüyen bu devlet ağacı, meyva vermeğe başladığında İranlı unsur bir anlamda, biz de varız ve burası bizim ülkemizdir, diyerek ortaya çıkmış. Oysa Ehl-i Hakçı Kürtler dışında, Sünni Türkler, Gürcüler ve Ermeniler kadar uzak ve düşman konumundaki İranlı unsurun devletin kuruluşuna hiçbir katkı-sı olmamıştı. Ne var ki, onlar ülkelerindeki yabancı unsurların kurmuş olduğu devletten pay almasını her zaman bilmiştir; içine girip diliyle ve kültürüyle dış unsurları kendi kendilerine yabancılaştırmış, çok kere yoketmiş, İranlılaştırmıştır. İran’da kurulan yabancı ve elbette ki işgalci etnik unsurların kurduğu devletlerin yüksek yönetim kadrola-rında İranlı feodal aristokrat aileler, işbirlikçi olarak yer almış ve egemenliklerini birlikte sürdürmüşlerdir. İranlı emeğiyle geçinen halk yığınları için, ister kendi ulusu isterse yabancı unsurlar egemen olsun fazla farketmiyordu, çünkü ikisi de eziyordu. Ancak ezilenlerin hakla-rını koruyan, savunan, zulüm yapanlara bayrak açmış önderlerin peşlerinden, ezilen sınıflar olarak gitmekten çekinmemişlerdir. Örne-ğin Şam ve Bağdad halifelerine karşı proto-Alevi (heterodoks) ayak-lanmalarında (Zeyd oğlu Yahya, Ebu Müslim, daha sonraları Babek-Hurremi, Maziyar vb.) önemli unsur İran halklarıydı. Şimdi aynı halk, Kızılbaş ihtilalinin Tebriz’de bir devlet kurup, onu yerleştirmeye ça-

³²⁹ H. R. Roemer, *agy.*s.227.

lıştığı silahlı mücadelede döneminde, Karakoyun-lular, Akkoyunlular ve Timuroğullarının egemenliğinde ortodoks İslam'ın Sünni ve Şii kamplarını oluştuyordu. Dolayısıyla Alevi-Kızılbaş inancına karşı düşmanca konumdaydılar.

İran ülkesindeki büyük şehir merkezlerinin büyük bir kısmı Sünni idi. Gilan ve Mazanderen dahil, Rey, Varamin, Kum ve Kaşkan gibi şehirler, Kuzistan ve Horasan eyaletleri ve Şabvazar bölgesi geleneksel olarak Oniki İmamcı Şii'ydiler; bu bölgelerde Şiilik köylüler arasında da yaygındı. Aristokratik ailelerin sahibi olduğu bazı kentler de Şii idi ve bu aileler özellikle Timuroğulları ve Sünni Akkoyunlular yönetimlerinde görev almışlardı. Sünniler arasında Kubrevilik ve Nimetullahçılık; Şiiler arasında da Nurbahşi ve Musa'şai tasavvufi eğilimleri yaygındı.³³⁰

Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi 1502'de 15 yaşlarındaki Şah İsmail'e taç giydirildikten sonra Ehl-i İhtisas kurulundan Lalalık kaldırılmıştı. Bunun ycrinc, Vekil-i Nefs-i Nefis-i Hümayun, yani hem Mürşid-i Kamil, hem yeryüzü padişahı olan Şah'ın vekili kurumu kuruldu. R. M. Savory'nin tanımlamasıyla: "Kurum, Gilan'da Şah, İsmail'in güvenliğinden sorumlu küçük yoldaşlar grubundan biri olan ve Safevi ihtilalinin (*doğrusu Kızılbaş ihtilali İ.K.*) son sahnelerini planlayan Şamlu kabilesinin sorumluluğuna verildi. Şamlu lala Hüseyin Beğ görevi üstlendi."³³¹

Şah İsmail devletin kuruluşundan 6 yıl sonra 1508'de Şamlu Hüseyin Beğ'i bu görevden uzaklaştırıp yerine bir İranlı atadı. *Bu tarihten itibaren İran unsuru araya girmiş, kuruluşunda hiçbir katkıları olmayan aristokratik aileler ve ortodoks Şii ulema aracılığıyla geleneksel rollerini oynamaya başlamışlardı; yönetime katılacaklar ve sonra kendi inanç, dil, kültür ve deneyimleriyle onu ele geçireceklerdir.*

Görünüşte Türk-İran ortak yönetiminde denge sağlamak amacı güdülmüştü. Kızılbaş beğlerin etkinliğini azaltmak anlamına gelen Şah İsmail'in bu davranışı, bir İran devleti oluşturmaya yöneldiğinin ilk belirtisiydi. 1508 ile 1524 yılı arasında beş İranlı Şah vekili birbirini izledi. Ayrıca Şah İsmail, İranlı vekilin yetkesini, devletin savaş gücünü oluşturan Kızılbaş ordularının başkomutanı Emir ül Umera'nınkine eşit kılmış bulunuyordu. Şah Vekilliğine bir İranlının atanmasına karşı Kızılbaş Türkmenler kesiminde derhal şiddetli bir tepki doğdu. Beş

³³⁰ Mustaufi'den aktaran B.S. Amoretti, agy. s.617.

³³¹ R.M. Savory, *The Cambridge History of Islam I*, s.401; *The Cambridge History of Iran VI*, s.358 vd.

vekilden en az üçünün Kızılbaşlar tarafından öldürüldüğü bilinmekle birlikte geri dönüş olmadı. Bazı Türkmen beğlerinin muhalefetine “Han” unvanıyla valilikler dağıtma yoluyla engel olunarak, Kızılbaş askeri aristokrasisinin birliği bozuldu. Böylelikle İranlı feodal yöneticiler Çaldıran’dan önce etkili biçimde dizginleri ele geçirmiş bulunuyorlardı.

Şah İsmail’in Dulkadirliiler üzerine yapmak istediği sefer sırasında (1509), Osmanlı sınırında Yıldız Dağındaki büyük konaklama, değişen bu siyasetle ilgili olmalıdır. Sarız çevresinde, Yıldız Dağı’nda yapılan toplantıdaki görüşme ve tartışmalarda Balım Sultan’ı kardeşi Kalender Çelebi temsil etmiş. Onun başkanlığındaki Dergah ve diğer Ocak temsilcileri Dedeler, Şah İsmail’in siyasetine karşı çıkmışlardı.

Anadolu’dan Türkmen gençlerinin dalga dalga, bölük bölük Şah’ın ardından gidip bilmedikleri ülkelerde fetihlere girişmelerini artık istemiyorlar. Anadolu’da birlik sağlayıp, Şeyh Bedreddin’in düşlerini bir Kızılbaş Devleti’nde, ama yaşadıkları topraklarda gerçekleştirmek yanlısıydılar. Kemal-Paşazade tarihinde,

“(Şah İsmail) Diyarbekir içinden dahi gitse olurdu. Ol yoldan da maksuda vusul bulurdu; amma yerinden deprenüp bir taşla iki kuş vurmak istedi. Bahane ile gelip Serhadd-i Rum’da (*Osmanlı sınırlarında İ.K.*) bir zaman turmak istedi. Ta ki Anatoli’nın Kızılbaş’ı vesair evbaşı ol şem-i bezm fitnenin kenara geldiğini duyup, her taraftan yanına cem’oluna... Amma umduğun bulmadı, ol dedigi iş olmadı ve içinde Kızılbaş olan vilayetlerin raiyyetleri boyunlanıp birbirine merbut olmuştu (*bağlanmıştı İ.K.*)” diye yazmakta haklıydı.³³²

Şah İsmail’in Yıldız Dağı durağından olaysız ayrılması ve başında bulunduğu Kızılbaş ordusuna katılımın olmayışı, asıl nedenini anlamadığı için II. Bayezid’i sevindirmiş, Balım Sultan’ın Kızılbaşları etkileyip durdurduğuna inanmıştı. Arkasından Şah İsmail’in Dulkadirli Alaüd Devle’yi yenip, ülkesini ele geçirmesine de memnun oldu. Osmanlı’nın doğusundaki bu güçlü beylik bir daha belini doğrultamazdı. Şah İsmail’in kendisinin ise Tebriz’den İran’ı yönetirken Anadolu’yu elinde tutabileceğine zaten inanmıyordu. Anadolu Kızılbaşları da desteğini çekerse bitti demekti Osmanlı Sultanı’na göre.

Sultan II. Bayezid’in, Balım Sultan’ın kendisi için siyaset yaptığı konusunda yanlıgısı, çok değil iki yıl sonra (1511) Şah Kulu başkaldırısıyla ortaya çıkacaktı. Bu hareket tamamıyla İstanbul’a yönelik ve Safevi siyasetinden bağımsız, Yıldız Dağı toplantılarında saptanmış

³³² Faruk Sümer, agy. s.29, dipnot 41.

Anadolu Kızılbaşlarının ilk uygulamasıydı. Çaldıran'dan önce ve sonra, 18. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı'nın uygun gördüğü "Celali Hareketleri" adıyla sürüp gidecek ve hepsi de kırımlarla son bulacaktır.

Şah İsmail, Cengiz Moğol İmparatorluğu ve torunlarından Timur'un kurduğu cihan imparatorluğunu kendine örnek almış gözüküyordu. Onun düşüncesi Orta Asya'ya kadar fetihlerini tamamlayıp geri dönmek ve Osmanlıları büyük bir meydan savaşına zorlayıp yoketmekti; tıpkı 1243'de Yassı Çimen ve 1402'deki Ankara Meydan savaşları gibi.

Buna karşılık, özellikle Anadolu'da Osmanlı ülkesinde ve bazı beyliklerde yaşayan Kızılbaşlar yarım yüzyıldır yenilgiler ve yeniden toparlanmalarla sürmüş büyük mücadelelerin son aşamasında kurulmuş Kızılbaş Safevi Devleti, kendi gövdesi üstünde yükselsin istiyordu. Baş gövdeden, gövde baştan ayrı yaşayamazdı. Baş fetihler peşinde koşarken, Osmanlı topraklarındaki gövdenin yarısında kıyımlar, sürgünler yaşıyordu. Şah Anadolu'da otursun; yıkılmış olduğu Akkoyunlu devletinin, dedesi Uzun Hasan'ın varisi olarak onun başkenti Amid'i (Diyarbakır) merkez yapsın istiyorlardı. Ancak böyle bir siyasetin güdülmesi, baş ile gövdeyi birleştirebilir ve Osmanlı hanedanıyla başa çıkılabilirdi. Anadolu Kızılbaşlarının, yani gövdenin isteği ve gerçekçi Kızılbaş siyaseti Pir Sultan Abdal'ın şu dörtlüklerinde yansımaktadır:

Haktan inayet olursa
Şah Urum'a gele bir gün
Gazada bu Zülfikarı
Kafirlere çala bir gün
Hep devşire gele iller
Şah'a köle ola kullar
Urum'da'ğlayan sefiller
Şad ola da güle bir gün
Çeke sancağı götür
Şah İstanbul'da otura
Frenk'ten yessir getire
Horasan'a sala bir gün
Pir Sultan'ın işi ahtır
İntizarım güzel Şah'tır
Mülk iyesi padişah'tır
Mülke sahip ola bir gün

“Safevi tahtına oturduktan sonra, diyor Savory, on yıl gibi kısa bir dönem içinde Şah İsmail, gerçekten de Ceyhun'dan Bağdad'a uzanan bir imparatorluk oluşturmuştu. 1503'de orta ve güney İran'ı, 1504'de Hazar denizi kıyılarını, 1505-7'de Diyarbakır'ı alarak tüm Doğu Anadolu'yu, 1508'de Bağdad'la birlikte güneybatı İran'ı tam egemenliği altına aldı. 1512'de Ceyhun'un doğusuna kadar ilerledi; Herat, Meşed ve Tus'u alarak tüm Horasan'a sahip oldu.³³³

Ancak Şah İsmail, 1509'da Yıldız Dağı toplantısından sonra kendisine asker vermeyen Anadolu Kızılbaşlarını yüzüstü bırakmıştır. Kendisini tutan İran'daki Kızılbaş Türkmen grupları ve Dede-beğ'likten 'Han'lığa geçmiş Kızılbaş askeri şeflerinin desteğiyle büyük İran Safevi İmparatorluğu idealinin peşinde koşarak, yüksek egosunu doyurmaya çalışmıştır. Anadolu'daki Kızılbaş başkaldırılarına kulak tıkamış. 1511'de üzerine gönderilen birkaç Osmanlı ordusunu yendikten sonra bozguna uğrayan Şah Kulu'nun sağ kalan ve İran'a sığınan yandaşlarını, Kervan soydukları bahaneyle öldürmüştür. İçlerinden kendi siyasetine yakın gördüğü Ulama'yı “Han” yapmış. Aynı kişinin daha sonraları Osmanlıların safına geçtiğini görüyoruz. Ertesi yıl Nur Ali Hali-fe'nin yükseldiği büyük bir Kızılbaş hareketini de görmezlikten gelmiş olan Şah İsmail, Ceyhun'un ötelerinde yayılcılığını sürdürmektedir. Şah İsmail'in bu duyarsızlığını, II. Bayezid'le iyi ilişkilerine bağlamak yanlıştır. Yöneticilerin de geleneksel telkinleri, dil ve kültür biçimlenmeleriyle İranlılaşma devlet siyasetinin egemen olması ve Caferi Şiiliğin öne çıkmaya başlaması, Gulat (aşırı) sayılan Kızılbaşlık siyasetinin geriye atılmasıyla ilgilidir. Aşağıda Çaldıran savaşını inceleyen tüm bu siyasetleri biraz daha açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

“Sufi Kırın” Çaldıran, Gerçek Bir Kızılbaş Toplu Kırım Savaşıydı Şah İsmail Hatayi'nin bir Şiirinde Çaldıran Savaşı

Alay alay geldiler
Koşan koşan durdular
İkinci gelen bir top
Atıldı ana saldılar

Eskerler örüledi
Çakmaklar kuruladı
Ol kafir Melhuçoğlu

³³³ R. M. Savory, “Safavid Persia” *The Cambridge History of Islam I*, Cambridge-At The University Press, 1970, s.399.

Şah üstüne duruladı

Hey al kana al kana
Kızıl kanlar çalkana
Melhuçoğlu kılıç urdu
Şahım aldı kalhana

Şah anda bindi ata
Yezitler döndü mata
Şah bir kılıç urdu ki
Kelleden indi ata

Melhuçoğlu attan düştü
Şah anda geriye kaçtı
Beş yüz elli tüfekçi
Şah'ın ardına düştü

Ün edüben gittiler
Şah'ın ardından yettiler
Sultan Ali Mirza'mı
Bu kavgada tuttular

Dört yanın uladılar
Ciğerciğim dağladılar
Sultan Ali Mirzam'ın
Ağ ellerin bağladılar

Bindirdiler atına
Göt(ür)düler inkar katına
İnkâr bir sual sordu
Bakınca suratına

Sağ mısın esen misin
Ciğerciğim kesen misin
Koca Haydar zül olası
Şah dedikleri sen misin

Elifim var kaddim var
Bir İskender hadd'im var
Ben Şah'ın kurbanıyım
Şah olmaya ne haddim var

Seni attan indirmiyem
Gül benzin soldurmuyam

Gel Şah'a şek getir sen
Vurup boynun öldürmeyem

İşte geldim yanına
Sığındım Sübhan'ıma
Ben Pire şek getürmem
Lanet senin canına

Şunu atından indirin
Gül benzini soldurun
N'oldu benim cellatlarım
Vurun boynun öldürün

Cellatlar aralandı
Ciğerler parelendi
Sultan Ali İmirza'm
Bu kavgada parelendi

Gönül hüma kuşudur
İşitenler naşidir
Baş verip ser kurtarmak
O da Mervan işidir

Çöl olası Çaldıran
Altun kadeh kaldıran
Hatayi'm ağlar gezer
Musahibin aldıran³³⁴

Bizce önemli bir belge olarak ortaya çıkan şiirin, Türk tarihçileri tarafından görülmediği, görülmüşse de önemsenmediği anlaşıyor. Osmanlı tarih-yazıcıları kadar, çağdaş Türk tarihçileri için de doğru olan, Yavuz'un çevresinde seferin günlüğünü (*Ruzname*) tutan Haydar Çelebi ve Şah İsmail'den kaçıp onun hizmetine girmiş İranlı ulema takımından Hasan Can'dan nakleden oğlu Hoca Sadeddin'in anlattıklarıdır.

Şah İsmail Hatayi bu 16 dörtlükte, kendisinin de hücum hattı içerisinde göğüs göğüse çarpıştığı Çaldıran savaşından önemli bir kesiti vermektedir. Uğruna canını vermiş, "musahibim" dediği Sultan Ali Mirza'nın yakalanışı ve Osmanlı Padişahı Yavuz Selim'in huzurunda sorgulanıp, cellatlara nasıl parçalandığını çok duygulu ve etkileyici biçimde, yedi heceli dizelerle destanlaştırmıştır.

³³⁴ İbrahim Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatayi ve Anadolu Hatayileri*, İst.-1992, s.411-412.

Sultan unvanını taşıyan ve sadece bir Afşar Türkmeni olduğu bilinen Ali Mirza, öyle görünüyor ki Gilan'dan beri onun çok yakınında bir kimseydi. İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın tanımladığı gibi sadece, "Şah'ın maiyetindeki zabitlerden biri"³³⁵ değildir. Şah İsmail Hatayi, Muhammed-Ali'den, Ehlibeyt, Oniki İmamlar ve Hacı Bektaş'dan başka hiçkimseyi nefeslerine, şiirlerine konu edinmemiştir. Büyük mutasavvıfların adlarını elbette zaman zaman yadetmiştir, ama içlerinden hiçbirine bir şiiri ya da destanını ayırmış olduğuna biz rastlamadık. Onu çok sevdiği ve yitirdiğine çok fazla üzüldüğü için bu şiiri yazdığı anlaşılıyor.

Şiirin Açıklaması ve Verdiği Farklı Bilgiler

Şiirde olaylar "ben" ile birlikte, daha çok "o" şahıs zamiri kullanılarak, yani üçüncü kişinin, ağzından anlatılmıştır. Çaldıran savaşının irdelenmesine geçmeden önce şiirde anlatılanların daha iyi anlaşılabilmesi bakımından, onu düzyazı biçiminde vermeyi deneyelim:

"Alay alay gelen Osmanlı askerleri, koşarak sıraya girdiler. İkinci topun patlatılmasından sonra ona (Şah'ın kendisine) saldırdılar. Askerler taşlarla örülü bir duvar gibi sıralanmış tüfeklerinin çakmaklarını kurarken, o kafir Melhuçoğlu (*Malkoçoğlu Tur Ali Bey, İ.K.*) Şah'ın üstüne doğrulayıp, hücumla geçti. Her taraf kızıl kan çalkalanıyordu. Melhuçoğlu'nun kılıç vuruşunu, Şah kalkanla karşıladı. Zaten anında atına binince Yezitler (*Sünni Osmanlı askerleri İ.K.*) şaşkına dönmüştü. Ardından düşmanın kellesine öyle bir vurdu ki, kılıcı vücudunu ikiye bölüp ata ulaştı."

"Melhuçoğlu attan düşünce Şah atını çevirip geriye kaçtı. Bunun üzerine beşyüz elli tüfekçi, bağıra çağıra Şah'ın ardından koşular. Ulaştıklarında onun yerine, Sultan Ali Mirza'yı kavganın ortasında yakaladılar."

"Dört yanını çevirip onu aralarına alınca, ciğerim yandı, çok üzüldüm. Sultan Ali İmirzam'ın ellerini bağlayıp ata bindirdi ve İnkâr'ın (*Alevi inancına düşman Yavuz Selim kastediliyor İ. K.*) katına çıkardılar. Yavuz Selim, Sultan Ali Mirza'nın yüzüne bakarak onu sorgulamaya başladı:

"YAVUZ: 'Ciğerimi yerinden söken, beni bu kadar öfkeliendiren adam, sen hâlâ sağ ve esen misin? Kahrolası koca arslan, sen misin Şah dedikleri? (*Koca Haydar, diye Şah'ın babasının adıyla hitap etmiş gibi görünüyorsa da, izleyen konuşmalar; Haydar'ı arslan anlamında kullandığını gösteriyor. İ.K.*)"

³³⁵ *Osmanlı Tarihi II*, Ankara-1983, s. 268.

“ALİ MİRZA: 'Elif gibi doğru ve uzun boyum ve İskender'inki gibi bir yüzüm var. Yani Şah'a benziyorum, ama ben haddimi bilirim; Şah değilim, Şah'ın kurbanıyım, ona kurban olurum ben.”

“YAVUZ: 'Seni atından indirip, eziyet ederek gül benzini soldurmuyayım. Gel inat etme. Şah'a şek getir; yani o olduğunu farzet, onu yadsı ve Şah olduğunu söyle. O zaman boynunu vurdurtmam, seni bağışlarım.”

“ALİ MİRZA: 'İşte yanındayım. Ama, sana değil ben Tanrı'ma sığınırım. Senin canına lanet olsun; ben ne Pir'imi yadsır ve ne de kendimi onun yerine korum.”

“Bunun üzerine Yavuz öfkeyle: 'Neredesiniz cellatlarım? Şunu atından indirip, önce eziyet ve işkenceyle soldurun yüzünü. Sonra vurun boynunu öldürün' diyerek Sultan Ali Mirza'yı cellatlara teslim etti.”

“Cellatlar oradan, Sultan Ali Mirzam'ı alarak ayrıldılar. Onu parça parça ederek, sevdiklerinin de ciğerini dağladı, onları acılara boğdular.”

“O, Mervan işi işlemedi; kendi başını kurtarmak için, başındaki Şah'ına ihanet etmedi, hakkında bilgi vermedi. Gönlümüzde bir cennet kuşuydu o, uçtu gitti. Bütün bu bilgiler, bizzat olayı işitenlerden çıkıp, yayılmıştır.”

“Ah! Çaldıran olmaz olsaydın; toprakların çatlayıp kurusun, çöle dönüşesin. Kendisine altın kadehle şarap dolduran musahibi Sultan Ali Mirza'yı, senin toprağın üzerinde düşmana kaptıran Hatayı artık ağlar gezer oldu.”

Savaş Öncesi Yavuz Selim ile Şah İsmail'in Siyasetleri

Baştan söyleyelim: Çaldıran savaşının galibi, dönemin ahlaki değer ölçülerine vurulduğunda yiğitlik değil, ama yenilik olmuştur. Erlik ve yiğitliğin ölçütü olan kılıç, ok ve mızrak değil, o çağın savaşlarında teknik yeniliğin simgesi olan (500) top ile (12 bin) çakmaklı tüfek, Çaldıran savaşını Yavuz'a kazandırmıştır.

Kuşkusuz Şah İsmail, ateşli silahlara sahip olmamak ve kullanmamakla, elbetteki yanlışın en büyüğünü yapmıştır. Oysa dedesi Akkoyunlu Uzun Hasan bile, elli bir yıl önce Otlukbeli savaşında, Fatih'e karşı top kullanmıştır.

R.M. Savory'nin “ateşli silahların kullanılmasını insanlığa ve yiğitliğe-şövalyeliğe aykırı buluyordu”³³⁶ düşüncesine, Ali donunda ortaya çıktığına inanılan Şah İsmail'in askerine kurşun işlemez gibi aşırı fanatıklığı de belki eklemek gerekir. Ama asıl, bu dönemde Şah'ın çevresini yeni sarmış olan İranlı Şii umera ve ulemasının bilinçli telkinlerini unutmamalıyız.

³³⁶ *The Cambridge History of Islam, Vol. I, s. 400.*

1499'dan 1514'e kadar Şah İsmail'e, Ceyhun'dan Buhara'dan Fırat'a, Bağdad ve Kayseri'ye uzanan bir imparatorluk kazandırmış Kızılbaş ordusu, yenilmezliği ve çok hızlı hareket yeteneğine sahip süvari gücüyle ün salmıştı. Onun içindir ki Yavuz, Osmanlı'da o tarihe kadar az görülmüş, 140 bin kişilik bir ordu ve çok üstün ateşli silah gücüyle bu savaşta çıkmış ve hiçbir şekilde zaferi şansa ve yiğitliğe bırakmamıştır.

Yavuz'un amacı, İran'da egemen olmak isteyen Şii devletini ortadan kaldırmak değil, Kızılbaş askeri aristokrasisinin oluşturduğu yönetimi ve Kızılbaş ordusunu yoketmektir. Kültürüne, dili ve edebiyatına hayranlık duyduğu İranlılara düşmanlığı yoktu, olmazdı. Yavuz'un düşmanlığı, Anadolu Alevi-Bektaşî Türkmenlerinin, yaklaşık elli yıl boyunca sürdürdükleri ihtilalci Kızılbaşlık siyasetlerinin sonucu kurdukları Kızılbaş Safevi Devleti yönetimine idi.

Tarihçilere ve konuya ilişkin bildiklerimize çok aykırı gelecek ama, bize göre Şah İsmail'e bu dönemde Yavuz'un kişisel kını de olmaması gerekir. Çünkü 1508-9 ile 1514 arasında Kızılbaş askeri aristokrasisinin kendi aralarında ve Şah İsmail ile büyük sürtüşmeler vardı; bir bakıma İran milli devletine doğru gidiş ve Şah'ın Kızılbaş Türkmenlerin nüfuzunu, çeşitli yollarla kırma siyasetinden Yavuz Selim'in haberdar olmadığı düşünülemez.

Bir başka gerçek daha var: 1509 yılı Şah İsmail'in, Anadolu Kızılbaş Türkmen boyları temsilcileriyle yaptığı Yıldız Dağı toplantısında Kızılbaş siyaseti bölünmüş: Bir yanda başında, Balım Sultan'ın kardeşi Kalender Çelebi'nin bulunduğu ve onun talibi büyük halk ozanı Pir Sultan Abdal'ın sözcülüğünü yaptığı "Padişah'ın tacı ile tahtını ele geçirmeye" yönelik Kızılbaş siyaseti, diğeri ise Şah İsmail'in Safevi İran İmparatorluğu kurma siyaseti vardır. Yukarıda anlattığımız üzere, bu tarihten itibaren Anadolu'dan, 6-7 yıl önceki gibi akın akın Şah İsmail'in Kızılbaş ordusuna gidip katılan olmamıştır. Oysa ki, Kızılbaş ordusunu oluşturan Kızılbaş Türkmen kabileleri de, son yarım yüzyıl boyunca Azerbaycan ve İran'a göçüp yerleşmiş akrabalarından başkaları değildi. Gidenlerin amacı zaten Şah İsmail'in Anadolu'ya gelip kendi devletlerinin başına geçmesini sağlamaktı. Kurtuluşlarını Şah'a bağlamışlardı. İşte bu umut büyük çapta yokolduğundan dolayı, aynı yılın sonunda Şah İsmail'in Dulkadiroğlu Alaüddeve ile yaptığı savaşta Anadolu Kızılbaşları katılmamıştır. Şah İsmail de bu tarihten sonra Doğu'da fetihlere yönelmiştir.³³⁷

³³⁷ İsmail Kaygusuz, *Görmediğim Tanrıya Tapmam*, Alev Yayınları, İst.-1996, s. 213-282

Birkaç yıl sonraki Şahkulu Sultan ve ardından Nur Ali Halife başkaldırıları bağımsız Anadolu Kızılbaşlarının ayaklanmaları olarak kalmıştır; Şah İsmail onlarla ilgilenmemiştir. Yavuz'un yeğeni Şehzade Murad'ı her iki harekette de Kızılbaş yandaşı olarak görmekteyiz. Ama, Şah İsmail bu hareketlerin ikisine de sırtını çevirmiş, Osmanlı'dan yana tavır almıştır. Örneğin, Şahkulu başkaldırısının bastırılması sırasında kırımdan kurtulanların İran'a gittiklerinde, kervan soydukları bahanesiyle hepsinin Şah İsmail tarafından yokedildiği bilinmektedir. Ayrıca, birkaç yıl önce Kayseri'ye kadar gelmiş olan Şah İsmail isteseydi, Sivas, Çorum, Tokat ve Amasya Kızılbaşlarını ayaklandırıp, kendi adına hutbe bile okutan ve Erzincan'da kendisini bekleyen Nur Ali Halife'nin yardımına gelemeydi miydi? Gelebilirdi, ama gelmedi.

Fazla ayrıntıya girmeden söyleyelim: Yavuz'un tahta çıkar çıkmaz, Kızılbaşlar hakkında Kemal Paşazade ve Müfti Hamza'ya fetvalar yazdırttıktan sonra, “yediden yetmiş defter edilerek” giriştiği 40 bin ile 100 bin arasında Kızılbaş katletti, Anadolu Kızılbaşlarının siyasetine dönüktür, başkaldıranlara gözdağıdır. Ama, yine de karşısında, kaynağını Anadolu'dan almış bir Kızılbaş devlet yönetimi vardı. Onu yoketmekle, Anadolu Kızılbaşlarına -umutlarını tümüyle kesemedikleri- bu yönetimin desteğini kesmiş olacaktı.

Şah İsmail, halifelerinden Nur Ali'ye yardıma gelseydi, büyük Kızılbaş kırımları da Çaldıran savaşı da olmayabilirdi. Belki Şah ile Yavuz ya da başka bir Osmanlı padişahı arasında, Timur-Bayezid arasındaki (Ankara 1402) savaşına benzer bir durum ortaya çıkardı. Kızılbaş ayaklanmalarını desteklemedi. Çünkü Şah İsmail Anadolu Kızılbaşlık davasına ihanet içindeydi. Bu ihanete daha 1508'de Kızılbaş *Ehl-i İhtisas* kurulunu dağıtıp, *Şah Vekilliği* 'ni İranlı Şiilere vererek ve baş dinsel kurumu *Sadr*'i, Caferi mezhebi üzerinde işletmeye başlatarak adımını atmıştı.

Yine de görülüyor ki, çevresindeki Kızılbaş hanlar ve ordusunun baskısıyla, Kılıç adlı bir halifesini Kızılbaş kırımını incelemesi için Anadolu'ya göndermek zorunda kalıyor. Zaten Şah İsmail, Yavuz ile savaş yapmaya gönülsüz duruyordu. Ancak bu savaşa, büyük Kızılbaş kırımı nedeniyle, kendi ordusu tarafından zorlanmıştı. Yavuz tarafından gelen tahrikler de hesaba katılabilir.

Yavuz Selim Ordusuyla İstanbul'dan Çaldıran'a Beş Ayda Ulaştı

Yavuz Sultan Selim 1514 yılı Nisan ayının üçüncü haftası sonunda İstanbul'dan, Anadolu ve Rumeli beylerbeyleri ve timarlı sipahilerinin kuvvetleriyle destekli 140 bin kişilik ordusuyla yola çıktı. Konaklama

yerleri olarak özellikle zaviyeleri tercih ve ziyaret ederek ilerliyordu; Akbıyık Zaviyesi, Karye-i Işık, Bozöyük Zaviyesi üzerinden Seyyidgazi'ye ulaşmıştı.

Seyyidgazi Zaviyesinde konaklama süresini uzatan Yavuz burada Kapıkulu askerlerine sefer için 1000'er akça bahşış dağıtmıştır. Sonra orduda, yeni atamalarla görev bölümü yapmış: 20 bin kişilik timarlı sipahi pişdar (öncü) ordusunun başına vezir Dukakinoğlu Ahmet Paşa'yı atayan Yavuz Selim, Karaca Ahmet Paşa'yı 500 süvari ile keşfe göndermiş. Mihailoğlu Mehmet Bey'i de akıncıların başına geçirmiştir.

Bu arada Seyyidgazi türbesini ziyaret eden Yavuz Selim'in, zaviye dervişlerine 100 bin akça dağıttığını görüyoruz.³³⁸

Yavuz Sultan Selim, Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan bu Alevi-Bektaşî zaviyelerinden geçerek bir yandan onlara gövde gösterisiyle gözdağı vermiş, öbür yandan da uslu durdukları takdirde kendilerine yardımcı olacağını göstermek istemiştir. Bu arada Konya'ya uğrayıp Mevlana'nın türbesini de ziyaret ettiği ve 100 bin akça da oraya bağışta bulunduğu halde, yukarıda adı verilen Zaviyelerin bağlı bulunduğu Hacı Bektaş Veli Dergahı'na uğramamıştır. Çok büyük olasılıkla Hacı Bektaş Dergahı çevresi de Alevi kırımından nasibini almıştır. Ancak başında bulunan Balım Sultan'ın idam edilmemiş olması, çok geniş Alevi-Bektaşî kitlesi ve özellikle Yeniçerilerin büyük tepki ve isyanına neden olacağı korkusuna bağlanabilir. Balım Sultan'ın, 1511 Şah Kulu isyanından beri Dergah'ta gözaltında olduğu ve dışarıyı ile ilişkisinin kesildiği kesindir.

Yavuz'un ne zaviyelere yaptığı parasal yardıma ve ne de saldıgı korku ve gözdağına güvenmediğini de görüyoruz. Sivas'da 40 bin kişilik bir ihtiyat birliğini, Şah İsmail ile karşı karşıya savaştığı sırada Anadolu'da olası bir Kızılbaş başkaldırısını bastırmak için bıraktı.

Katliamın ardından, sinmiş olan Anadolu Kızılbaşları öyle anlaşıyor ki, Şahkulu ve Nur Halife başkaldırılarında yardımlarına gelerek, Osmanlı ile savaşmayan Şah İsmail'in, bu kez mutlaka savaşıacağı ve Osmanlı'yı mutlaka yeneceğine inanıyorlardı. Şah İsmail'in Yavuz'u, ta Azerbaycan içlerine değin çekmesinden bu umuda kaptırmışlardı kendilerini. Bu kadar yolu yürüdükten sonra Osmanlı ordusunun Kızılbaş ordusunu yenebilecek gücü kalacağına herhalde artık kimse inanamıyordu.

³³⁸ M.C. Şahabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İ.Ü. Ed. Fak.Tarih Dergisi* sayı 22, s.59.

Her alanda önlemini almış olan Yavuz Selim, Şah İsmail ile hiç değilse Erzincan dolaylarında karşılaşacağını bekliyor olmalıydı. Mama Hatun Kervansarayını da geçip Çermük'e ulaştığı halde, hâlâ ortalarda görünmeyen Şah İsmail'e yazdığı mektuplarda ona hakaret ediyor; memleketi içerisinde yürüdüğü halde, karşısına çıkamadığı ve kadınlar gibi korkup gizlendiğini; bir sultanın süslü kaftanlar içinde dolaşacağına, zırh giymesi gerektiğini yazıyor. Kendisinin de miğfer yerine baş örtüsü, zırh yerine de entari giymesini öğütüyordu. Hatta ona bir kadın giysisi bile göndermişti. Bu hakaret edici söz ve davranışların arasında kafirliği, yani Kızılbaşlığı terkedip Müslüman olması ve yönetimi bırakarak inzivaya çekilmesi istekleri de vardı.³³⁹

Burada bizce Yavuz, Şah İsmail'e, 6-7 yıldan beri İranlı feodal bürokrasi ögesiyle denge kurarak, eskiye göre hegemonyasını oldukça zayıflattığı Kızılbaş Türkmen askeri aristokrasisini, Ehl-i Sünnet'e dönerek tümüyle terketmesini öneriyor sanki. Şah İsmail'in kafasındaki İranlı unsuru egemen kılma siyasetine Yavuz bu yolla yardımcı olarak, Kızılbaşları ortaklaşa, -tamamiyle yokedemeseler bile- adama-kıllı sindirerek siyaset meydanından uzaklaştırabilirlerdi. Elbetteki o zaman Şah İsmail İranlı bir Şii hükümdar olarak yerinde kalırdı.³⁴⁰

Şah İsmail'in, Yavuz'un mektuplarına verdiği yanıtlardaki yumuşaklıktan, sözünü ettiğimiz siyasetine uygun olarak anlaşma niyeti seziliyor. Mektuplarında Yavuz Selim'i kendisiyle savaşa zorlayan nedenleri irdelemekte; Al-i Osman hanedanıyla iyi geçinmek istediği ve savaşın kendisi için iyi olmayacağı ve Timur-Bayezid savaşı sonrası karışıklığa düşeceklerini belirtiyordu. Ayrıca hiç de hak etmediği hakaretlerine karşılık olarak ise; bu sözleri bir padişah değil, olsa olsa afyon çekmiş sarhoş katipler yazmıştır diyerek, afyon dolu bir altın kutu gönderiyor.

³³⁹ M. C. Şahabeddin Tekindağ, agy. S.62

³⁴⁰ Osmanlı yönetimi bunu, 16.yüzyılın son çeyreğine doğru, İran'da Şii şeriatının egemen olmasına yaptığı katkılarla başardı. Kızılbaş Safevi Devleti, Şah Abbas'ın güçlenmesine bağlı olarak, kızılbaş Türkmen askeri aristokrasisi dağıtmış ve İran Şii devletine dönüşmüştür. Şahabeddin Tekindağ'ın adı geçen makalesinde Şah İsmail'in, bir Şii devleti kurduğu ve Anadolu'da Şiiğin propagandası yaptığı -ki tarihçilerin büyük çoğunluğunun hemfikir olduğu- sözleri doğru değildir. Yavuz'un mektuplarında da, Şeyhü'l İslam ve müftilerin toplukırım fetvalarında da tek Şii sözcüğü kullanılmamıştır

Çaldıran, Kızılbaşların Birliği İçin Çok Önemli Bir Dönüm Noktasıydı

Şah İsmail'in bu niyetinin uygulamaya konulması, yani Yavuz'la savaş yaparak değil de anlaşmalar yoluyla Osmanlı-İran arasındaki sorunları çözme yoluna girmesine, Kızılbaş askeri aristokrasisinin beyleri fırsat vermediler. Her nekad bu Kızılbaş Türkmen beyleri, kısa sürede elde ettiği geniş imparatorluk coğrafyası içerisinde Şah İsmail tarafından, "Han" sıfatıyla eyalet valiliklerine atanarak, ya da geniş Timar arazileri bağışlanarak merkezden uzaklaştırılmışsa da, Yavuz'un asıl amacının kendilerine dönük olduğunu anladıklarından Şah'ı savaşa itiyorlardı. Şah İsmail aslında onları, merkezden uzaklaştırma ve birbirine rakip duruma getirme yoluyla, temeldeki inanç ve güç kaynağı Anadolu'ya dönük Kızılbaşlık siyasetini parçalamış ve kendi öz güçleriyle başbaşa bırakmıştı.

Yavuz Selim'in 1513 yılı sonlarında yaptığı büyük Kızılbaş toplukırımı, Ustacalu, Afşar, Varsak, Dulkadirli, Rumlu (Orta Anadolu), Şamlu, Kacar ve Karamanlı Kızılbaş Türkmenlerinin hanlarını, siyasetlerini Batı'ya, yani Anadolu'ya yöneltmekte birleştirmişti. 80 bin kişilik büyük bir süvari gücü oluşturup, eski günlerin coşku ve heyecanı içinde Şah İsmail'i Anadolu'ya gönülsüz de olsa onlar yönlendirdiler. *Bu nedenle Çaldıran, Kızılbaşların birliği için çok önemli bir dönüm noktasıdır: Savaşın kazanılması birliği sağlayacak, yitirilmesi ise büyük parçalanmayı getirecek; Şeriatçı Osmanlı yönetimi, Osmanlı-Safevi sınırının geçtiği Kayseri, Sivas-Suşehri'den itibaren tüm doğu ve güneydoğu Anadolu'nun artık tam egemeni olarak, Anadolu'da büyük çoğunluk oluşturan Alevi-Bektaşiler, yani Kızılbaşlar'a baskı ve zulmü artırarak onları sindirmeye çalışacaktı.*

Savaşın başında gösterilen büyük taktiksel hatalardan anlaşıldığına göre, Şah'ın yakınında bulunan bazı hanların Anadolu'ya dönük Kızılbaş siyasetine olumlu bakmadıkları anlaşılıyor. Şah'ın en yakınındaki Şah vekili olarak Seyyid Nimetullah oğlu Emir Nizamüddin oğlu Abdalbaki, *sadr* (dinsel işleri yöneten) Seyyid Şerif Cürcani'nin torunlarından Seyyid Şerif, Meşhed nakibi Seyyid Mehmed Kemune gibi İranlı ulema ve Kızılbaş emirlerinden Şamlu Durmuş Han onu çok etkiliyordu.

Yavuz'un Çaldıran seferini ayrıntılı işleyen Şahabeddin Tekindağ bu siyasetin farkında olmadığı için, yaptığı yorumlar aktardığı doğruları geçersiz kılıyor. Şöyle yazmaktadır: "Osmanlı savaş tekniğini iyi bilip, daha Çaldıran tepelerinde iken Selim'e hücum edilmesini, Rum-

lu Nur Ali Halife ile birlikte teklif eden Ustacalu Mehmet Han'ın sa-
vaşın planını hazırladığı anlaşılmaktadır.”³⁴¹

1512'de büyük bir ayaklanma hareketini yönetmiş, üzerine gönde-
rilen birkaç Osmanlı ordusunu yenmiş ve valiliğini yaptığı Erzincan'da
Sehzade Murat ile birleşip, “Üsküdar'a kadar rahatça ulaşabilen bir
güce sahip olarak”, Şah İsmail'i beklemiş olan Nur Ali Halife, elbetteki
Osmanlı savaş tekniklerini iyi biliyordu. Ustacalu Mehmed Han'a
gelince, 1501 yılından beri Şah'a çok yakın askeri kumandanlarından
biriydi. 1509'da Dulkadirli Alaüddeve ile yaptığı savaşın arkasından
teslim olan Diyarbakır'a vali olarak atanmış ve Kürt beylerinden bazı-
larını yenerek, Kürdistan'ın büyük bir kısmını Kızılbaş Safevi devleti-
ne bağlamıştı. Gerçi Faruk Sümer, inanmakta tereddüd gösteriyor,
ama Lütfi Paşa ve Hoca Sadeddin gibi Osmanlı tarihçilerinin “Diyar-
bekir valisi Ustacalu Muhammed Han, Osmanlı hükümdarına perva-
sızca mektuplar yazarak onun sefere çıkmasına sebep olduğu gibi,
Şah'ı da Selim ile savaşmaya teşvik etmişti”³⁴² ortak ifadeleri, bizce
doğrudur ve yukarıda açıklamaya çalıştığımız siyasetle üstüste düş-
mekte ve uyumlu görünmektedir.

Rumlu Nur Ali Halife ve Ustacalu Muhammed Han, Osmanlı or-
dusunun tepelerden inip, Çaldıran ovasında savaş düzenine girmeden
hemen saldırılmasını, yapılan meşveret meclisinde önermiş ve şiddetle
savunmuştur. Diğer birçok Kızılbaş Türkmen beyleri tarafından kabul
gördüğü halde, Şah'ın üzerinde geniş nüfuz sahibi ve dolayısıyla Safe-
vi İran (milli) devleti siyaseti yandaşı Şamlu Durmuş Han, Ustacalu Mu-
hammed Han'a: “senin borun Diyarbekir'de öter” diyerek karşı çıkmış-
tır.³⁴³ Bu karşıt siyasi muhalefet, savaşın Kızılbaş ordusu tarafından
kazanılmasına engel olmuştur. Şahabeddin Tekindağ'ın yanlış bir
yorum içinde ileri sürdüğü gibi, eğer savaş planını Ustacalu Mehmed
ile Rumlu Nur Ali Halife yapmış olsalardı, tarihin seyri değişmiş ola-
caktı.

Son birkaç yıl içinde başkaldırı ve askeri hareketleri sırasında ani
baskın, pusu ve beklenmedik hücumlarından çok büyük zararlar gör-
müş, defalarca yenilmiş Osmanlı ordusu ve kumandanları, bunların
her ikisini de çok iyi tanıdığından, Çaldıran ovasına iner inmez, hiç
dinlenmeden savaş düzenine girip hemen saldırıya geçmişti.

³⁴¹ Ş. Tekindağ, agy. S.67.

³⁴² Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara-1992, s.20, 30, 39.

³⁴³ F. Sumer, agy., s.40, dipnt. 60.

Burada, gerek akıncı beylerinden birçoklarının ve gerekse Yeniçerilerin Alevi-Bektaşî inançlı olmaları dolayısıyla, neden Selim'e başkaldırmadılar? Kızılbaş casusları böyle bir hareketi başaramazlar mıydı? Bu tartışmaya girmeyeceğiz. Çünkü bu hareketlerde inançların değil, siyasetlerin en belirleyici öğeler olduğunu düşünüyoruz; sınıfsal sosyo-ekonomik (nesnel) koşullar bu siyasetlerin içinde saklıdır. Şimdi savaşın seyri ve sonucu hakkında kısa değinmelere geçelim:

ÇALDIRAN BİR KIRIM SAVAŞIDIR

Savaşın Sonunu Ateşli Silahlar Baştan Belirlemişti

Osmanlı ordusunun sağ kolunu Anadolu Beylerbeyleri Sinan Paşa ile Zeynel Paşa'nın emri altındaki Anadolu ve Karaman kuvvetleri, sol kolunu ise Hasan Paşa komutasındaki Rumeli askeri oluşturuyordu. Yavuz Selim ise merkezde Sipahi, Silahdar, Ulüfeci ve Gureba (taşrahılar, yabancılar) bölükleriyle çevrilmiş olup, yanında Sadrazam Hersekoğlu Ahmed Paşa, Vezir Dukakinoğlu ve oğlu Ahmed Paşa, diğer vezirler, yüksek devlet ricali ve din adamları vardı. Padişahın tam önünde Ayas Ağa'nın emrinde sayıları 12 bini bulan tüfekçi Yeniçeriler, arabalar ve develerden oluşturulan siperlerin arkasında yer almıştı. Sağ ve sol kolun sonlarında biri 10 bin, diğeri 8 bin kişilik Anadolu ve Rumeli Azabları, birbirlerine zincirlerle bağlı ve hedeflerini bir mil içinde vurmakta ustalaşmış topçuların başında bulunduğu 500 topun önünde dizilmişlerdi.³⁴⁴

Buna karşılık Şah İsmail, ordusunun sağ koluna bizzat kendisi kumanda ediyordu. Sol cenahın başında ise Diyarbakır valisi Ustacalu Mehmed Han bulunmaktaydı. Merkezde yüksek devlet ricali ve bazı Kızılbaş Türkmen hanları yer almıştı. *Tarih-i Alemara-i Abbasi'* de, savaş meşvereti sonunda Şah İsmail'in Yavuz'a, “teke tek, göğüs göğüse mertçe savaş yapalım” haberi gönderdiği fakat onun kabul etmediği yazılıdır. Bunun doğru olup olmadığını bilmiyoruz. Ama Şah İsmail; Ustacalu Muhammed Han ile girişecekleri çevirme hareket sonunda Azabları yarmak ve onların saflarını aşarak, Yeniçerileri arkadan vurmak niyetinde idi. Bu maksatla sağ kolun kumandasını üzerine almıştı...

Korcubaşı Saru Pire, Ustacalu'nun Çarhacılarla Mihaloğlu'na saldırıp, yenilmesi üzerine, “depesinden dırnağına gök demürlü”³⁴⁵ seçkin 40 bin kişilik süvari birliğiyle Rumeli Azablarının üstüne saldıran Şah İsmail, başlarda çok büyük başarı kazandı. Rumeli Beylerbeyi Hasan

³⁴⁴ Şahabeddin Tekindağ, agy. s. 65-66.

³⁴⁵ İbn Kemal, Defter IX, 227/a.

Paşa ve diğer birçok emirler bu çarpışmada yaşamlarını yitirdiler. Hoca Sadeddin'e göre, Azab askerleri oklarını çıkarmaya bile vakit bulamamışlardı.³⁴⁶

Bu savaşta Malkoçoğullarından Sofya Sancak Beyi Ali Bey ile Silistre Sancağı yöneticisi Tur Ali Bey, Mora Sancak beyi Hasan Aga, Prizren beyi Süleyman Bey, Yörgüçoğlu Mehmet Bey de öldürülmüşlerdi. Öte yandan Gaffari, Şah İsmail'in bahadırliklarını uzun uzadıya anlatırken, Malkoçoğlu Ali'yi onun öldürdüğünü söyler. Şah İsmail Hatayı başta verdiğimiz şiirinin birkaç dördlüğünde de bunu anlatıyor. Tarihçilerin büyük çoğunluğu aynı gerçeği söylemelerine rağmen Şahabeddin Tekindağ, Malkoçoğlu'nun korci askerler tarafından tuzağa düşürülerek öldürüldüğünü kabul etmektedir.³⁴⁷

Aynı şekilde İ. Hakkı Uzunçarşılı da³⁴⁸ Şah İsmail'in ordusunun sağ koluna bizzat kumanda ettiğini ileri süren tarihçileri onaylamıyor. Oysa bunu, Osmanlı'nın büyük Şeyhülislamı ve tarih yazarı İbn Kemal kaydediyor. (*Demek ki Cumhuriyet tarihçileri, Yavuz ve oğlu Kanuni döneminin alim ve tarihçisinden daha bir Osmanlı!*) Diğer yandan Türkçü Şahabeddin Tekindağ Hoca'nın Yavuz Sultan Selim sevgisi ve hayranlığı temelinde kaleme aldığı, dönemin siyasetlerinden uzak ve habersiz yorumlar içeren makalesinde, Şah İsmail'in savaş başlamak üzereyken “bıldırcın avında bulunduğunu” yazanlara bile inanıp, onun savaş alanlarındaki başarılarını görmek istememesi doğaldır.

Şah İsmail'in başında bulunduğu ordunun sağ kolunun başarıları sürerken, sol kolun kumandanı Ustacalu Mehmed Han hızla merkeze doğru ilerliyordu. Osmanlı ordusunun sağ cenah kumandanı Sinan Paşa safları geri alıp, kaçarmış gibi görünerek ya da çarpışa çarpışa, Ustacalu'yu çektiği top menzilinde tuzağa düşürdü. Anlaşıldığına göre, tam merkezin karşısına gelindiğinde, Ustacalu Mahmed Han ile kardeşi Kara Han'ın başında bulunduğu Kızılbaş Türkmen güçleri, merkezdekilerle aynı zamanda top ateşine tutulmuşlardı.

Osmanlı yönetiminin Kızılbaşlarla baktığı açıdan bakan ve yazdığı çâ hırsı ve öfkesi kabaran Şahabeddin Tekindağ'ın cümleleriyle yenilgiyi verelim:

“Sinan Paşa... (onları) müdhış Osmanlı topçusu ile karşı karşıya bırakmış idi. Üzerlerinde büyük küçük kazanların bulunduğu topları hep birden açtıkları cehennemi ateş üzerine, Şii Ordusu (*Kızılbaş Ordusu*

³⁴⁶ *Tacü't- Tevarih II*, 263'ten aktaran Şahabeddin Tekindağ, agy, s.68.

³⁴⁷ Agy, s.68 dipnt. 70.

³⁴⁸ *Osmanlı Tarihi II. Cilt, 4. basım*, Ankara-1983, s.266.

denilmek isteniyor. İ.K.) darma dağınık oldu; başta Mehmed Han Ustacalu olmak üzere, Seyyid Mehmed Kemune, Hulafe Bik, Emir Abdülbaki, Horasan hakimi Lala Bey Şamlu, Tekelü Çayan Bik ve pek çok Türkmen hasır gibi yerlere serildiler; savaş Osmanlıların lehine döndü...” Ancak bilimsellik adına, taraflılığı fazla açık olmasın diye Hoca, “lehe dönüşün”, pahalıya malolduğunu itiraf etmek gerektiğini duyuyor:

“Bununla beraber, bu çarpışmada, Anadolu umerasından (emirlerinden) Ataş Bey, Niğde Beyi Yörgüçoğlu İskender Bey, Beyşehir hakimi Karlıoğlu Sinan Bey, Kayseri Beyi Üveys Bey, Sultanzade olan Kare-si hakimi Mehmed Bey yanında bir kısım züema (*zeamet sahibi İ.K.*) ve timarlı Sipahinin de şehit düştüklerini işaret etmek icap eder.”³⁴⁹

Aynı anda patlatılan yüzlerce topun yarattığı cehennemi ateşin ardından, canlı kalan Kızılbaşlar saldırıdan geri durmamış; Şah ve beyleri başlarında, çılgınca ve korkusuzca ateşli silahlara göğüslerini açarak, Osmanlı ordusunun merkezine doğru ilerlemeyi sürdürüyorlardı. Ölümü hiçe sayarak yalnkılıç üstlerine gelmekte olan Kızılbaş dalgalarından korkan Yavuz Selim, hemen yeni kuvvetler eşliğinde, deve katır gibi yük hayvanları birbirlerine zincirlerle bağlanarak oluşturulan siperler arkasına konuşlandırılmış Yeniçerilerin tüfeklerini ateşlemesini emretti. Ustacalu Mentеше Sultan emrindeki Kızılbaş Türkmenlerin bu siperlere hücumları da şiddetli top, tüfek ve zemberek ateşiyle karşılandı.

Yine birçok Han'lar ve askerler toprağa düştüler. Şiirinde beşyüz elli tüfekçinin peşine düştüğünü söyleyen Şah İsmail, birkaç kez at değiştirerek her tarafa koşuşturmakta, yaralanmasına rağmen, askerlerinin önünde çarpışarak onlara cesaret vermekteydi. İşte bu sıralarda Şah atından düşürülmüş; Ustacalu Türkmenlerinden Hızır Aka kendi atını verip kaçmasına yardım ederken, kendisine çok benzeyen ve olasıyla aynı kılıktaki musahibi, Afşar Türkmenlerinden Sultan Ali Mirza onun yerine Şah olarak yakalanmıştı.

Günümüze kadar, çok sayıda tarihçilerden gelmiş olan bilgilere göre; Sultan Ali Mirza “Şah benim!” diyerek, Şah İsmail'i kurtarmak için Osmanlı askerlerine teslim olmuştur. Oysa başta incelediğimiz şiirde ise tam tersine; Yavuz Selim onun Şah İsmail olduğunu söylemesini istiyor ve eğer kabul ederse kendisini bağışlayıp, atına bindirek geri göndereceğini söylüyor. Yine şiirde Sultan Ali Mirza, cellatlara verilme ve katledilme pahasına Yavuz'un, “kendini Şah farzetme-

³⁴⁹ Şahabeddin Tekindağ, agy, s.68-69.

si, gerçek Şah'ın inkar etmesi" isteğini şiddetle reddediyor. Ancak bu şiirde, kendisine atını verip kaçırdığı söylenen Hızır adındaki Ustaçlı Türkmenden söz etmemesi, Şah'ın kimsenin yardımı olmaksızın geri kaçtığıнын anlatılması biraz garip geliyor. Yerini almak istemediği için bu uğurda can vermiş musahibi Ali Mirza için bir ağıt yazıyor. Ama kendi atını vererek canını kurtarmasını sağlayan Ustacalı Hızır'dan neden tek söz etmiyor? Acaba Alevi inancında çok önemli bir yeri olan Hızır mı söz konusudur? Ermiş velilerle arkadaş olan ve çağrıldığı anda insanların imdadına yetiştiğine inanılan boz atlı Hızır'ın Şah'ı kurtardığı mı yayılmıştı? Ve bu söylentiye tarihçiler, Hızır adlı bir Ustacalı Türkmen askerine çevirmiş olamaz mı?

Şiirde, Sultan Ali Mirza ile "İnkâr" diye sıfatlandırılan Yavuz Selim arasındaki ilginç konuşmalar bize, Çaldıran hakkında yanlış bilinen ya da bilinmeyen birçok şeyin bulunduğunu gösteriyor: Öyle anlaşıyor ki, savaş süreci içindeki bu aşamada, onca topa ve tüfeğe sahip olan Yavuz, ordusunun yenileceği yönünde bir korkuya kapılmıştır. Çünkü patlayan toplar ve tüfeklerle düşen her Kızılbaş alayının yerini bir başkası alıyor; geri çekilmek şöyle dursun korkusuzca ateşli silahların üzerine gidiyorlardı. Osmanlı ordusunun sol kolu tamamıyla dağılmış ve yukarıda Şahabeddin Tekindağ Hocanın -gönülsüz de olsa- itiraf ettiği gibi sağ kol da çok büyük kayıplara uğratılmıştı. Kızılbaş ordusu ise büyük kayıplarına rağmen merkezi alabildiğine sıkıştırıyor, sağ ve sol kol birleşerek çevirme hareketini gerçekleştirmek üzereydi. Bize göre, işte bu aşamada Yavuz Selim, bir yandan aralıksız ve bütün şiddetiyle topları ve tüfeklerini ateşlerken, öbür yandan tutsak alınmış olan Şah'ın benzeri Sultan Ali Mirza'yı kullanmak istemiş olması doğal bir savaş hilesi ya da taktiği idi. Sultan Ali Mirza'ya, canının bağışlanacağı sözü verilerek, Şah olduğu kabul ettirilince; bir anda Şah İsmail'in tutsak edildiği ilan edilip, Kızılbaş ordusunun karşısına çıkartılarak, teslim olmalarını söyletecekler ve bunu sağlayacaklardı. Bundan sonra gerçek Şah'ın ortaya çıkarak kendini kabul ettirebilmesi biraz zor olurdu. Şah İsmail Hatayi'nin şiirsel söylemiyle Sultan Ali Mirza, "ser kurtarmak için Mervan işi" işlememiş. "Şah'ın sadece kurbanı olduğunu" söyleyip, Yavuz'a hakaretler yağdırarak kendi kendisini cellatlara teslim ettirmiştir.

Dalga dalga gelen ve çılgınca bir cesaretle hücum üzerine hücumla geçen Kızılbaş birlikleri, aralıksız ateş kusan top ve tüfeklerle kırılmışlardı. Çok sayıda Kızılbaş Türkmen Hanları ve Beylerinin ve devlet ricalinin ölümü ve Şah İsmail'in kaçması veya kaçırılması üzerine,

Kızılbaş ordusundan geri kalanların bir kısmı dağıldı, bir kısmı geri çekilerek savaş alanından uzaklaştı. Merkezdeki ordugahta bulunan Şah'ın yakınları, Hanların aileleri ve kadınlarının esir alındığından sözeden kaynaklar, ordudan esir edilenler ve öldürülenlerin sayısını vermemektedir. Kızılbaş ordusundan, silahlarını bırakarak teslim olan birlik olmamış savaşarak ölmüşler, daha doğrusu bu dengesiz savaşta hepsi kırılmış, çok azı kaçarak kurtulmuştu. Lütfi Paşa'nın, Osmanlı'nın Çaldıran yengisine "Sufi Kıran" adını vermesi boşuna değildir. Çaldıran, bir inancı, bir yaşam felsefesini ortadan kaldırma ve bu inanca bağlı kitleleri yoketme amacını taşıyordu. Çaldıran bir kırım savaşıydı.

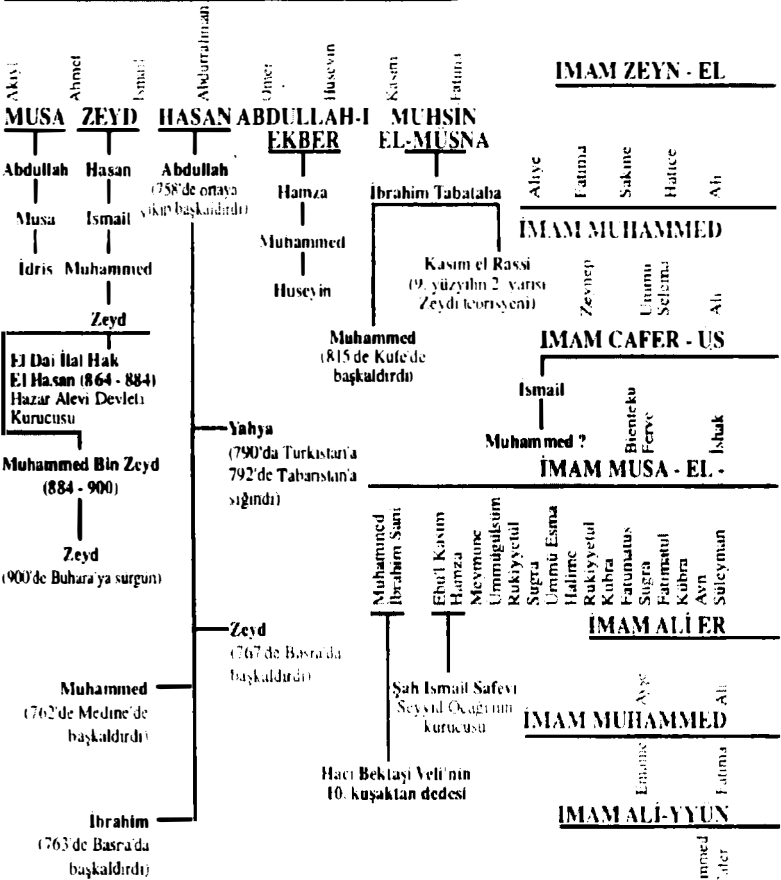
Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim, 500 top ve 12 bin tüfekle girmiş olduğu bu dengesiz savaşta; 15 yıldır yenilgi yüzü görmemiş Safevi Kızılbaş ordusunu, olağanüstü *intihar hücumlarıyla* büyük direnişine rağmen, gün boyunca yapılan aralıksız çarpışmalar sonunda dağıttı. Gerçekte, 23 Ağustos 1514 Çarşamba günü Çaldıran'da yapılan bu toptankırım savaşını Yavuz'a, ateşli silahlar kazandırmıştı.

Başlarda değindiğimiz gibi, Kızılbaş ordusunun yenilmesinin altında Şah İsmail'in gizli ihanetinin bulunduğu da gözardı etmemek gerek. Ama, Sünni Osmanlı'nın Rafizi-Kızılbaş kırım siyaseti de, daha sonraları Safevi Şii şeriatı da Kızılbaşlığı ve Kızılbaşları asla yenemediler. Bugün 25 milyona yakın Alevi-Bektaşî kitlesi, Kızılbaş atalarının zulme, baskıya ve insanı insana kul eden, sömüren inanç ve anlayışa sahip yönetimlere karşı amansız mücadele vermiş Anadolu Kızılbaşlık siyasetiyle onur duymaktadır. Bu insancıl siyaset anlayışını benimseyen her toplumu kucaklar, herkesle barışıktır. "Yavuz ile Şah İsmail barıştırılmalıdır" gibi bir kaygısı da yoktur Alevi-Bektaşî inanç toplumunun. Yavuz'dan nefretini silemezsiniz, ama Şah İsmail de Çaldıran'dan sonra bu toplum için bir inanç simgesi değildir. Cem'inde, deminde-devranında yaşattığı Şah İsmail Safevi değil; can ve civan Hatayi'dir, şiirleri, nefesleri, düvazlarıdır.

HZ. MUHAMMED (570

İMAM ALİ (598 - 661)

İMAM HASAN (624 - 671)

**ETKİN SİYASET YAPMIŞ ALİSOYLULARI
ONİKİ İMAMLAR VE EVLATLARINI
GÖSTERİR ÇİZELGE**

İMAM MUHAMMED

- 632) / HZ. HATİCE (Ö. 619)

/ HZ. FATİMA (608 - 632)

İMAM HÜSEYİN (626 - 680)

ABİDİN (658 - 714)

Süleyman

Abdurrahman

Huseyin ul

Asgar

Husevin

Hasan

Abdullah

Zeynep

Fatma

Sakine

Abdullah

Cafer

Aliyyul

Etkber

BAKİR (676 - 735)

Abdullah

ul-Asgar

Ibrahim

Abdullah

ul-Ekber

- SADİK (702 - 765)

Ali

Abdullah

Muhammed

KAZİM (746 - 799)

El-Fazal

Ahmed

El-Hasan

ul-Asgar

Abdullah

El-Hasan

Harun

Cafer

İsmail

El-Kasım

El-Abbas

Ibrahim

- RIZA (765 - 818)

Cafer

El-Hasan

ET - TAKİ (810 - 833)

Musa

Ali

NAKİ (827 - 868)

El-Hasan

Muhammed

-ASKERİ (844 - 874)

EL-MEHDİ (874 - 8..)

ÖMER

ZEYD

Zeyd

Kasım

Yahya

(743-4'de Horasan

İlnde ayaklandı)

Huseyin

Zud-Dema

Huseyin

Muhammed

(830 larda başkaldırdı)

Ali

Yahya el Hadi

İla'i Hak

Yemen Zeydi

Devleti'nin kurucusu

(897)

Yahya el Ardeşir

(762 - 3'de

Imam Hasan'ın

torunlarıyla ayaklandı

El Nasir III-Hak

Hasan el-Utruş

Hazar Alevi Devleti

yeni kurucusu

(902 - 917)

Muhammed-ul Asgar

El Ardeşir Vel Aksası

Ebu'l Huseyin Ahmet

(919'da iki kardeş

yonetime ele aldı)

Ebu'l Kasım Cafer

Ebu Ali Muhammed

(925'de Amul'da

tahta oturdu)

Ali'yyuz Zahid-Medeni

(8. yüzyılın son çeyreğinde

Malatya'ya yerleşti.

Seyyid Battal Gazî'nin

dedesi ve Anadolu'da eski

Seyyid Ocaklarının Kurucusu)

Ömer ?

Yahya

(Halife Mustain zamanında

867'de başkaldırdı)

KAYNAKÇA

- Abdülbaki GÖLPINARLI, *Hurufilik Metinleri Kataloğu*, İstanbul-1989
Abdülbaki GÖLPINARLI, *Nesimi-Usuli-Ruhi*, İstanbul-1953
Abdülbaki GÖLPINARLI, *Oniki İmamlar*, İstanbul-1970
Abdülbaki GÖLPINARLI, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, İst. 1987
Abdülbaki GÖLPINARLI, *Yunus Emre Hayatı ve Bütün şiirleri*, İsta. 1971
Abdülbaki GÖLPINARLI, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul-1961
Abdülbaki GÖLPINARLI-İsmet Sungurbey, *Hafız Ali Menakıbname-i Şeyh Bedreddin*, İstanbul-1969
Abdurrahman GÜZEL, *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri*, Ankara- 1983
Abu İSHAK, (Edit: W. Ivanow), *Haft-ı Bab-ı Baba Sayyidna, Two Early İsmaili Treaties*, Bombay - 1933
Adil GLVAHABOğLU, *Hacı Bektaş Veli*, Ankara-Tarihsiz
Ahmet EFLAKİ, (Fms: Çev. Tahsin Yazıcı), *Ariflerin Menkıbeleri I,II* İst.1989
Ahmet REFİK, *Rafizilik ve Bektaşilik*, İstanbul-1932
Ahmet Yaşar OCAK, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler*, Ank. 1992
Ahmet Yaşar OCAK, *La Revolte de Baba Resul ou La Formation de l'Heterodoxie Musulmane d'Anatolie aux X-XIII me Siecle*, Ankara-1989
Ahmet Yaşar OCAK, *Osmanlı İmp. Marjinal Sufilik: Kalenderiler*, Ank - 1992
Al BAZURİ, *Der Asat Fin-Nazım al Arabiya*, Kahire - 1977
Al MALATİ, *Kitab al Tanbih...*
Al NAVBAKHTİ, *Al Fırak...*
Al SHAHRISTANI, (Arapça'dan Çev. Jean-Claud Vadet), *Kitab Al-Milal Les Dissidences de l'Islam*, Paris-1984
Al TABARİ, *Tarih u Resul Wa'l mulk*, Leiden-1879/1881
Alain DUCCELLIER, *Byzance et le Monde Orthodoxe*, Paris-1986
Alexandre POPOVİC, *La Revolt des Esclaves en Iraq au III me/ IV me Siecles*, Paris-1976
Alexandre POPOVIC, (İngilizce'ye Çev.: Leon King), *The Revolt of African Slaves in Iraq in the 3rd/9th Century*, Boston (ABD) - 1998
Ali MAZEHERİ, (Fms'dan Çev: Bahriye çok), *Ortağda Müslümanların Yaşayışları*,
Al-Kummi, *Al Makalat*.
Anne Marie SCHIMMEL, *Tasavvufun Boyutları*, İstanbul-1982
Anton Jozef DİERL, (Alm: Çev. Fahrettin Yiğit), *Anadolu Aleviliği*, İst. 1991
Arno BORST, *Les Catheres*, Paris - 1978
Asgar Ali ENGINEER, *The Origin Development of Islam*, New Delhi- 1980
Asghar Ali ENGINEER, *The Islamic State*, Delhi (India)- 1994
Aziz YALÇIN, *Makalat-ı Hacı Bektaş Veli*, İstanbul-1993
B.S. AMORETTI, "Pre-Safavid Regiligious Geography", *The Cambridge History Of Iran*, Vol VI, Cambridge University Press -1993
B.S.AMORETTI, "Sects and Heresies", *The Cambridge History of Iran Vol.IV*, Cambridge University Press -1968
Baki Z, *Osmanlı'da Alevi Ayaklanmaları*, İstanbul-1992
Bilal DİNDAR, *Sayh Badr Al-Din Mahmut et Ses Waridat* (Şeyh Bedreddin Mahmut ve Varidat'ı), Ankara-1990

Boris MOURAVIEFF, *GNOSIS Etude et Commentaires sur La Tradition Esotérique de L'Orthodoxie Orientale, Tomme III*, (Baconniere Yayını), Neuchatel/ İsviçre-1972

C. BROCHELMANN, *History of Islamic Peoples*, London-1980

Cahit ÖZTELLİ, *Bektaşî Gülleri*, İstanbul-1985

Cahit ÖZTELLİ, *Pir Sultan Abdal*, İstanbul - 1989

Cahit ÖZTELLİ, *Pir Sultan'ın Dostları*, İstanbul-1984

Celaeddin ULUSOY, *Yedi Ulular*, Ankara- tarihsiz

Cemal ŞENER, *Alevi Törenleri*, İstanbul-1991

Claude CAHEN, (Fran Çev. Yıldız Moran), *Osm. Önce Anadolu'da Türkler*, İst

D. ANGELOV, "Certains Aspects de la Conquete des Peuples Balkaniques par les Turks ", *Les Balkans au Moyen Âge-La Bulgarie des Bogomils aux Turks*, London-1978

D.et J.SOURDEL, *La Civilisation de l'Islam Classique*, Paris-1976

D.SOURDEL, "La Politique Religieuse du Calife abbaside al Mamun", *REI XXX* (1962)

Dictionnaire de Ismaelisme, (www.ismali.net)

Doğan AVCIOĞLU, *Türklerin Tarihi V*, İstanbul -1984

E.F. TİJDENS, "Der Mythologisch-gnostisch Hintergrund der Ummul-Kitab"

Acta Iranica

Ebu'l- Kasım Ali bin TAHİR, (Arap Çev. Vedat Atila) *Hazreti Ali Divanı*, İstanbul-1990

Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el Kulayni, çev. Vahdeddin İnce, *Usul-ü Kafi Cilt I*,

Ehsan YARŞHATER, "Mazdekism", *Cambridge History of Iran Vol. V*, 1983

Elvan ÇELEBİ, (Haz: İsmail E. Ünsal- Ahmet Yaşar Ocak), *Menakibu'l-Kudsiyye fi Menasibü Unsiyye*, İstanbul-1984

Emel ESİN, "Les Maitres de Sagesse de l'Asie Centrale et Le Peintre sur-nomme Siyah Kalem", *Turcica XVII* (1985)

Enver Behnan ŞAPOLYA, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul-1964

Erdoğan MERÇİL, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara - 1991

Ernest BAKER, İng Çev. Mete Tunçay, *Bizans'ta Top. ve Siyasal Düşünce*, İst.

Ernest WERNER, (Çev: O.Esen-Y. Önder), *Büyük Bir Devletin Doğuşu*, İst. 986

F.De JONG, "The Takıya of Abd Allah al Magawiri (Qaygusuz Sultan) in Cairo", *TURCICA XIII*, 1980

Faik BULUT, *Allah Devletinde Demokrasi*, İstanbul-1993

Farhad DAFTARY, *The Ismailis, Their History and Doctrines*, 2. Baskı, Cambridge University Press -1992

First Enyelopaedia of Islam, Leyden, 1913-1936,

Francis KAPLAN et Jean-Louis Vieillard-BARON, *Introduction a la Philosophie de la Religion*, Paris-1989

Franz ROZENTHAL, (Çev: Ahmet Arslan), *Erken İslam'da Mizah*, İst. 1997

G. OSTROGORSKİ, (Alm Çev. Fikret İşıltan), *Bizans Devleti Tarihi*, Ank. 1981

G.Hossein SADIKİ, *Les Mouvements Religieuses Iraniens in IIer et IIIeme Siecles en Iran*, Paris-1939

Gregory Abu'l FARAC, (İng Çev. Ömer Rıza Doğrul, *Abu'l Farac Tarihi I*, Ank.1987

- Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, London and Newyork, 1998
- H. HULM, *Kosmologie und Heilslehre der Frühen Ismailiyya*, Wiesbaden - 1978
- Hamdi KÖSEOĞLU, *Osmanlı Devri: I. Kosova Meydan Muharebesi*, Ank. 1987
- Hatib AL BAGDADÎ, *Tarihi Bağdad*, I. Cilt, Kahire -1931; *Al Firak*
- Henrie LAOUST, *Les Schismes dans l'Islam*, Paris-1983
- Henry CORBIN, "Nasir-i Khusraw and Draman Ismailism", *The Cambridge History of Iran IV*, Cambridge University Press - 1975
- Henry CORBIN, *Histoire de la Philosophie Islamique*, Paris-1986,
- Henry CORBIN, *Temps Cyclique et Gnose Ismailienne*, Paris-1982
- Hikmet AKIN, *Aydınöğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, İstanbul -1946
- Husayn Mansur al HALLAC, (Fran. Çev. Louis Massignon) *Diwan*, Paris-1981
- İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, İstanbul-1984
- İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Tarihi I, II, III* (İkinci baskı) İst. 1982/1983
- Ibn FADLAN, (Fransızca'ya Çev. Marius Canard), *Voyage Chez les Bulgares de la Volga*, Paris -1983
- İBN HALLIKAN, *Hallikan's Biographical Dictionary Vol. I- IV*, London-1872
- İbrahim ARSLANOĞLU, *Şah İsmail Hatayı ve Anadolu Hatayileri*, İstanbul -1992
- İmadeddin NESİMÎ, (Haz: Hüseyin Ayan) *Nesimi Divanı*, Ankara-1990
- İMAM Caferi Sadık *Buyruğu*, (Haz: Heyet) İst. 1989
- Iréne MELİKOFF, "Notes Turco-Caucasiennes: Babek le Hurrami et Seyyid Battal", *Revue de Kartvelologie XIII-iv*, Paris - 1962
- Iréne MELİKOFF, "Le Probleme Kızılbaş", *Turcica VI* (1975)
- Iréne MELİKOFF, "Un Ordre de Derviches Colonisateurs: Les Bektachis", *Memorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris- 1980
- Iréne MELİKOFF, *La Geste de Melik Danişmend*, Paris- 1960
- Iréne MELİKOFF, *Uyur İdik Uyardılar*, (Fran. Çev: Turan Alptekin), İst. 1993
- İsmail KAYGUSUZ, *Onar Dede Mezarlığı ve Şeyh Hasan Oner*, İst. 1983
- İsmail KAYGUSUZ, *Musahiblik*, İstanbul-1991
- İsmail KAYGUSUZ, *Alevilikte Dar ve Dar'ın Pirleri*, İstanbul-1993
- İsmail KAYGUSUZ, *Görmediğim Tanrıya Tapmam*, İstanbul -1996
- İsmail KAYGUSUZ, *Hünkar Hacı Bektaş Veli*, İstanbul - 1998
- İsmail KAYGUSUZ, *Baba Resul (Tiyatro)*, İstanbul -2001
- İsmail KAYGUSUZ, *Hasan Sabbah ve Alamut*, İstanbul-2004
- İsmet Zeki EYUBOĞLU, *Bütün Yönleriyle Bedreddin ve Varidat*, İst. 1977
- İsmet Zeki EYUBOĞLU, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik*, İstanbul-1990
- Jean MARKALE, *Gisors et l'Enigme des Templiers*, Paris-1986
- Jean-Paul ROUX, *Histoire des Turcs*, Paris- 1984
- Jean-Paul ROUX, *La Religion des Turcs et des Mongols*, Paris-1984
- Jordan IVANOW, (Bulgarca'dan Çev: Monette Libeyrel), *Livres et Legendes de Bogomiles*, Paris-1976
- Julius WELHAUSEN, (Alm. Çev: Prof. Dr. Fikret İşıltan), *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, Ankara-1989
- al-Kashi, Abu Amr Muhammed b. Umar, *Ikhtiyar Ma'rifat ar-Rijal*, ed. Hasan al-Mustafawi, Mashad, 1348/1969
- Kitab AL-MAJMU, (Fransızca'ya Çev. Rene Dussaud) *Histoire et Religion de Nosairis*, Paris-1900

- KLİMA, Mazdek, Paris -1957
- Le Qoran (Fransızca'ya Çev. D.Masson), Paris-1970
- Louis BREHIER, *La Civilisation Byzantine*, Paris -1970
- Lütfi KALELİ, *Tapılacak İlah*, İstanbul- 1991
- M.Fuad KÖPRÜLÜ, *Edebiyat Araştırmaları II*, 2.baskı, İstanbul-1989
- M.G.S. HODGSON, *The Encyclopaedia of Islam Vol II*, E.J. Brill, Leiden - 1986
- Machiel KIEL, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Maastrich, The Netherlands-1985
- Marshal G.S. HODGSON, *The Order of Assassins (The Struggle of the Early Nizari İsmailis Against the İslamic World)*, Netherland (Mouton Co.)-1955
- Maxime RODINSON, (İngilizce'ye Çev. Brian Peource) *İslamic Capitalism*, London - 1974
- Mehmet BAYRAK, *Pir Sultan Abdal*, Ankara-1986
- Mehmet NEŞRİ, (Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat, Prof.Dr.Mehmed A.Kşymen) *Kitab-ı Cihan-Nüma I, II* (Neşri Tarihi), 2.Baskı, Ankara-1987
- Michele MEMBRE, *Rélatione....*,
- Mikail BAYRAM, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Konya-1988
- Mircea ELIADE, *Histoire des Croyances et des idées Religieuses III*, Paris-1983
- Moojam MOMEN, *An Introduction to shi'i Islam*, Yale University Press -1985
- Murad ÖZDEMİR, *Yezidiler ve Süryaniler*, İstanbul-1988
- Musa SEYİRCİ, *Abdal Musa Sultan*, İstanbul- 1994
- Mustafa AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I*, İstanbul-1977
- Nasır HUSREV, *Naser-e Khosraw's Book of Travel-Sefername* (İng. Çev. W.M. Thackonston), J.R. Ed. Ehsan Yarshater Bibliotheca Persica, Colombia University, New York - 1981
- Necdet KURDAKUL, *Bütün Yönleriyle Bedreddin*, İstanbul-1977
- Nejad BİRDOĞAN, "Anadolu Halk Hareketlerinde İlginç Bir Davranış: Başını Alıp Gitmek", *Hürriyet Gazetesi* (11 Ekim 1999)
- Nejad BİRDOĞAN, *Alevilerin Büyük Hükümdarı Şah İsmail Hatai*, İstanbul-1991
- Nejad BİRDOĞAN, *Anadolu ve Balkanlarda Alevi Yerleşmeleri*, İstanbul-1993
- Nejad BİRDOĞAN, *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik*, İstanbul-1990
- Neşet ÇAĞATAY, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara-1989
- Nusret KAYGUSUZ, *Şeyh Bedreddin Simaveni*, İstanbul-1957
- Ömer Lütfi BARKAN, *Vakıflar Dergisi V*, (İstanbul 1942)
- Osman TURAN, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul-1982
- P. GOHAR, *Le Grande Oeuvre de la Rose-Cray*, Osmanli Website
- Paul de BREUIL, *Le Zoroastrisme*, Paris-1992
- Paul LEMERLE, *Actes de Kutlumus-Archives de l'Athos II*, Paris-1945
- Paul WITTEK, (Çev. O.Ş.Gökay) *Menteşe Beyliği*, 2.Basım, Ankara-1986
- Pertev Naili BORATAV - A.GÖLPINARLI, *Pir Sultan Abdal*, Ankara-1943
- Prof. Dr.K. M.A. ALİ, *A study of Islamic History*, Delhi (India), 1980
- R. M. SAVORY, *The Cambridge History of Iran Vol. VI*, Cambridge University Press-1983
- R.M. SAVORY, "Safavid Persia", *The Cambridge History of Islam I*, Cambridge University Press-1970
- R.YÜRÜKOĞLU, *Okunacak En Büyük Kitap İnsandır*: İstanbul-1990

- Radi FİŞ, (Rusça'dan Çev. Mazlum Beyhan) *Mevlana*, İstanbul-1990
- Radi FİŞ, (Rusça'dan Çev. Mazlum Beyhan) *Ben de Halimce Bedreddinem*, İstanbul-1992)
- Reha ÇAMUROĞLU, *İsmail*, İstanbul -1999
- Rıza ZELYUT, *Osmanlıda Karşı Düşünce ve İdam Edilenler*, İstanbul-1986
- Rıza ZELYUT, *Özkaynaklarına Göre Alevilik*, İstanbul- 1990
- Roy MOTTAHEDED, "The Abbasid Caliphate in Iran", *Cambridge History of Iran Vol IV*, Cambridge University Press -1975
- Sadeddin N. ERGUN, *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri 1-2*, İstanbul-1955
- Sadeddin N. ERGUN, *Türk Şairleri Ansiklopedisi I*, İstanbul-Tarihsiz
- Surayya FAROQHI, "Seyyid Gazi revisited", *Turcica XIII* (1981)
- Taha AKYOL, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, 2.Baskı, İstanbul -1999
- Teyfik OYTAN, *Bektaşiliğin İçyüzü I ve II*, İstanbul-1960
- Turgut KOCA, *Bektaşî Nefesleri ve Şairleri*, İstanbul-1990
- Urfalı MATEOS, *Vekay-ı Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli (952-1136)*, (Türkçe'ye Çev. Hrant D. Andreasyan), 2. Baskı, Ankara, 1987
- V. GORDLEVSKİ, (Rusça'dan Çev. Azer Yaran), *Anadolu Selçuklu Devleti*, Ankara - 1988
- V.MİNORSKY, *Abu Dulaf Misar bin Muhalhil's Travels in Iran*, Cairo-1955
- Vecihi TİMÜROĞLU, *İnançları Uğruna Öldürülenler*, Ankara-1991
- Veli Baba *MENAKIBNAMESİ*, (Yayına Haz. Doç. Dr. Bedri Noyan), İstanbul, 1993
- W. IVANOW, "Notes sur l'Ummul-Kitab", *Revue des etudes Islamiques*, 1932, s.419-482; "Ummul Kitab", *Der Islam* 23 (1936)
- W.MADELUNG, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran Vol.IV*,
- Walther HINZ, (Alm Çev.Tevfik Bıyıklıoğlu), *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Ankara-1992
- YAKUT, *Mudjam al-Buldan III*, Beirut-1376
- Yusuf HAS HACİB, (Çev. ve Yayın. R.Rahmi Arat), *Kutadgu Bilig*, 2.Baskı, Ankara-1979
- Yves MARQUET, "Ikhwan al-Safa", *The Encyclopaedia of Islam vol. III*, New Ed. Leiden - 1986
- Yves MARQUET, "La Philosophie des Ikhwan al-Safa", *Travaux et Documents, No. I*, Dakar Üniversitesi Edebiyat ve İslam Bilimleri Fak. Arapça Depart. Dakar - 1973
- Yves MARQUET, *La Philosophie des Ikhwan al-Safa de Dieu a l'Homme III, Ixi*, (doktora tezi), Lille Üniversitesi Tez Çoğaltma Servisi, Lille -1973
- Ziya ŞAKİR, *Mezhepler Tarihi*, İstanbul-1946

İslam imparatorlukları Tarihinde İktidar Mücadeleleri ve

ALEVİLİĞİN DOĞUŞU

İsmail Kaygusuz

Resmi Tarih yazıcıları, geçmişten günümüze kazananların tarihini yazmıştır. Tarihte kaybedenler, tarih kitaplarının sayfalarında da kaybetmişler. Öyle ki, kitap sayfalarında ya yer almamışlar ya da dipnot olarak yer bulmuşlardır.

İslamiyetin Doğuşundan, Hz. Muhammed'in ölümüne kadar geçen süreç İslamın yayılma döneminin tarihidir. Hz. Muhammed'in ölümüyle başlayan halifelik mücadeleleri Hz. Ali'nin öldürülmesiyle beraber İslam Tarihi İslam içi içsavaşlar tarihine dönüşmüştür. Egemen görüşün tek sesli tarih anlayışı yüzünden bu savaşlardan ya bahsedilmez ya da tarih sayfalarında bir dipnot kadar yer bulurlar. İbn Saba, Kerbela, Kaysaniler, Bayaniler, Albailer, Abu Müslim, Babek-Hurremi, Zenci köle-işçi ayaklanması, Karmatiler... bunlardan birkaçı. Bu içsavaşlar İslam önderlerinin ve yüzbinlerce müslümanın ölümüyle sonuçlanırken İslamiyette farklı görüş, düşünce ve inançların doğuşuna da neden olmuştur. **ALEVİLİĞİN DOĞUŞU** gibi. Elinizdeki bu çalışma tarih kitaplarında dipnot olarak yer alanların tarihidir.

ISBN: 978- 975-6709-44-3

9 789756 709443 >

